

H. A. JAMOLXONOV

HOZIRGI O`ZBEK ADABIY TILI

1-qism

Kirish.Fonetika va fonologiya. Grafika va orfografiya.
Orfoepiya.

I

TOSHKENT -- 2004

ANNOTATSIYA

«Hozirgi o`zbek adabiy tili» o`quv uslubiy qo`llanmasi o`zbek tili va adabiyoti yo`nalishi bo`yicha ta`lim olayotgan talabalarga mo`ljallangandir. U shu yo`nalish dasturiga mos ravishda yozildi.

Qo`llanma «Hozirgi o`zbek adabiy tili» kursining «Kirish», «Fonetika va fonologiya», «Grafika va orfografiya», «Orfoepiya» bo`limlarini o`z ichiga olgan.

Har bir bo`lim bayonida o`zbek tilshunosligining, xususan, fonologiya, grafika va orfografiya sohalarining so`nggi yutuqlaridan, shuningdek, jahon va rus tilshunosligidagi muhim ma`lumotlardan unumli foydalanildi.

Qo`llanma Nizomiy nomidagi TDPU Ilmiy Kengashining 2004 yil fevraldagi -sonli qarori bilan nashrga tavsiya qilingan.

Taqrizchilar: SHAMSIDDINOV HAKIMJON, Mirzo Ulug`bek nomidagi O`zbekiston Milliy universiteti professori, filologiya fanlari doktori.

RASULOV RAVSHANXO`JA, Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universiteti professori, filologiya fanlari doktori.

Mas`ul maharrir:

Muharrir:

SHartli qisqartmalar

A. N.- A. Navoiy	S.Ahm.- Said Ahmad
A. Rahm.- A. Rahmat	S. Z.- Saida Zunnunova
A. Q.- A. Qahhor	S.N.- Said Nazir
A. Qod.- A.Qodiriy	snq.- sanoq sonlar
ar.- arabcha	sug`d.- sug`dcha
V. Sa`d.- Vosit Sa`dulla	sft.- sifat
DLT.- Devonu lug`otit turk	T.M.- Tohir Malik
J.A.- J. Abdullaxonov	turk.- turkcha
J.SH.- Jumaniyoz SHaripov	turkm.- turkmancha
Z.SH.- Z. SHarofiddinov	Uyg`. - Uyg`un
M. Ism.- M. Ismoiliy	f.-t. – forscha-tojikcha
M.Os.- M.Osim	SH.- SHuhrat
M.SH.- M. SHayxzoda	SH.R.- SHarof Rashidov
Mirm.- Mirmuhsin	O`.H.- O`tkir Hoshimov
Muq.- Muqimiy	O`TIL.- O`zbek tilining
mo`g`. - mo`g`ulcha	izohli lug`ati
O. -Oybek.	Q.M.- Quddus Muhammadiy.
O.YO.- Odil YOqubov	qirg`. - qirg`izcha
O.Q.- Olim Qo`chqorbekov	qoz.- qog`oqcha
P.T.- Parda Tursun	qoraq.- qoraqalpoqcha
P.Q.- Pirimqul Qodirov	G`.G`. - G`afur G`ulom
r.-b.- ruscha-baynalmilal	H.Deh.-Hisrav Dehlaviy
R.F.- Rahmat Fayziy	H.N.- Hakim Nazir
Rud.- Rudakiy	H.O.- Hamid Olimjon
S. A.- S. Ayniy	H.SH.- Husayn SHams
S. An.- S. Anorboev	Hab.-Habibiy

KIRISH

"Hozirgi o`zbek adabiy tili" kursining ob`ekti, maqsadi va vazifalari

Adabiyotlar: 3[41-46], 10[3-5],19[4-5],20[3-11].

1-§. - Kursning ob`ekti - hozirgi o`zbek adabiy tili, uning o`zbek milliy tili tarkibidagi o`rni.

Kursning maqsadi - talabalarni "til strukturasi–norma (me`yor)-uzus" masalalariga, adabiy til va milliy til, adabiy til va dialektlar, adabiy til va jargon-argolar, adabiy til va funktsional stillar (vazifaviy uslublar) munosabatiga oid nazariy bilimlar bilan qurollantirish, shu bilimlarga tayangan holda ularga hozirgi o`zbek adabiy tilining strukturaviy, mazmuniy va vazifaviy xususiyatlari, og`zaki va yozma shakllari haqida ma`lumot berish.

Kursning vazifalari: a) sohaga oid adabiyotlar ustida ishlash, asosiy tushunchalar, terminlar va nazariy umumlashmalar bilan tanishish; b) til ierarxiyasidagi fonetik-fonologik, leksik, semantik va grammatik sathlarga mansub birliklarning adabiy til uchun me`yor (norma) bo`lgan va me`yor bo`lmagan belgi-xususiyatlarini qiyosan o`rganish, tahlil qilish, bu sohadagi munozarali nuqtalarni aniqlash; v) hozirgi o`zbek adabiy tilining tarixiy ildizlari va dialektal asoslari, adabiy til taraqqiyotini belgilovchi ichki (lingvistik) va tashqi (ekstralingvistik) omillar haqida talabalarga ma`lumot berish, ularda hozirgi o`zbek adabiy tilining sistemaviy va strukturaviy xususiyatlarini mustaqil tahlil qila olish ko`nikmalarini shakllantirish.

2-§. Hozirgi o`zbek adabiy tili o`zbek milliy tilining oliy formasi-ishlov berilgan, me`yorlashtirilgan, millat vakillarining barchasi uchun umumiy bo`lgan barqaror shaklidir. Demak, u milliy tilga zid qo`yilmaydi, undan boshqa tizim ham emas, balki shu milliy tilning yuqoriroq bosqichi, tartibga solingan bosh ko`rinishi, xolos.

Dialekt va shevalar adabiy tilning shakllanishida ishtirok etadi, ammo adabiy tildan quyidagi belgilari bilan farqlanadi: a) adabiy til millatning barcha vakillari uchun umumiydir, dialekt va shevalar esa millat tarkibidagi etnik guruhlarning har biri uchun alohida-alohida bo`ladi, bir-biridan fonetik, leksik, grammatik jihatdan farqlanadi; b) adabiy tilning yozma shakli mavjud: u ma`lum me`yorlarga bo`ysundirilgan yozuv sistemasiga asoslanadi. Dialekt va shevalar uchun alohida adabiy-orfografik yozuv yo`q; v) adabiy tilning qo`llanishi hududiy (territorial) jihatdan chegaralanmaydi, dialekt va shevalarning qo`llanishi esa bu jihatdan chegaralangandir; g) adabiy tilda davlat ishlari - xalq ta`limi, matbuot, radio-televidenie, ilm-fan, ma`muriy-idoraviy hujjatlashtirish ishlari olib boriladi; qonun, farmon va qarorlar shu tilda e`lon qilinadi. Dialekt va shevalar bu funktsiyada qo`llanmaydi.

Jargon va argolar - ma`lum ijtimoiy guruhlarga, masalan, o`g`rilarga, sportchilarga yoki talabalarga xizmat qiladigan yasama til. Bunday "til" elementlari (jargonizm va argotizmlar) adabiy tilda ishlatilmaydi.

Funksional stillar - tilning vazifaviy uslublari. Bunday uslublar inson faoliyatining u yoki bu sohasiga xoslangan nutqni qoliplaydi. CHunonchi: 1) *rasmiy ish uslubi*. Bu uslub ma`muriy-idoraviy hujjatlar tilini qoliplaydi; 2)

ilmiy uslub--ilmiy asarlar tilini va ilmiy nutqni qoliplaydi; 3) *publitsistik uslub*--ommabop asarlar, ma`ruzalar tilini qoliplaydi; 4) *so`zlashuv uslubi*. Bu uslubning ikki xil ko`rinishi mavjud: a) *adabiy so`zlashuv uslubi*; b) *oddiy so`zlashuv uslubi*; 5) *badiiy uslub*. Bu uslub badiiy asar tilini va badiiy nutqni qoliplaydi.

Adabiy til bilan funksional uslublar o`rtasidagi munosabatlar quyidagicha: rasmiy ish uslubi, ilmiy uslub, publitsistik uslub adabiy til me`yorlariga tayanadi, demak, adabiy tilga zid qo`yilmaydi; so`zlashuv uslubining "a" ko`rinishi ham shunday: unda dialektizm, jargonizm va vulgarizmlar qatnashmaydi; so`zlashuv uslubining "b" ko`rinishi esa nutqning maxsus tayyorgarliksiz bo`lishi, erkin muomalaga asoslanishi bilan xarakterlanadi: bu uslubga asoslangan matnlarda uslubiy bo`yoqdor so`zlar, ko`chma ma`noli lug`aviy birliklar ko`proq ishlatiladi; so`zlar, grammatik shakllar va so`z birikmalari tarkibidagi ayrim tovushlar (ba`zan bir necha tovush) tushib qoladi; *obor* (adabiy: *olib bor*), *aytvor* (adabiy: *aytib yubor*), *pasqam* (adabiy: *pastqam*), *bolla* (adabiy: *bolalar*), *kegin* (adabiy: *kelgin*), *mashu* (adabiy: *mana shu*) kabi; ba`zi tovushlarning so`z tarkibidagi o`rni almashadi: *turpoq* (adabiy: *tuproq*), *tervat* (adabiy: *tebrat*), *to`rg`amoq* (adabiy: *to`g`ramoq*); bir tovush o`rnida boshqa tovush qo`llanadi: *so`ngak* (adabiy: *suyak*), *ko`ynak* (adabiy: *ko`ylak*), *qalmoq* (adabiy: *qarmoq*), *musurmon* (adabiy: *musulmon*); so`z boshida, o`rtasida yoki oxirida tovush orttiriladi: o`raza (*ro`za*), *ishkop* (*shkaf*), *tanka* (*tank*) kabi. Bu uslubga tayangan nutqda kishi ismining qisqartirib talaffuz qilinishi ham uchraydi: *Dilor* (*Dilorom*), *Muqad* (*Muqaddam*), *Guli* (*Gulnora*), *Dilfuz* (*Dilfuza*) kabi. Demak, so`zlashuv uslubining bu turida adabiy til va adabiy nutq me`yorlaridan chetga chiqish hollari ham uchraydi.

Adabiy tilga munosabat jihatdan badiiy uslub alohida baholanadi: u, odatda, badiiy asar tilini belgilaydi, badiiy asar tilida esa adabiy til me`yorlaridan chetga

chiqish hollari ko'p uchraydi: obraz va personajlar nutqini tipiklashtirish zarurati shuni taqozo qiladi. Quyidagi misollarga e'tibor beraylik:

1. *Asadbek molodets! Visshiy klass!*- dedi u.-*Aniq topibdi. Endi u bilan xazillashib bo'lmaydi. (T.M.)*

2. *U qizig`ar mashinasini Qoraqamishga qarab uchirdi... (T.M.)*

3. *Akamullo, akamullo, sizni yuqloshopti, idoraga yuqloshopti.*

-Nima gap?

-Hojar ayani bachasi sahroda borkan ekan... Bo`ronda qolgan ekan... Qaytib kelmopti... So`g`in Xo`janazar akoning duxtori bo`ronga qolip o`lipti...

-Hoshim yugurganicha chiqib ketdi. Mahmuda bilan Mohidil bir-biriga hayron qarab qolishdi!(J.A.)

Birinchi misoldagi nutqiy parchada grammatik-sintaktik varvarizm ("*Asadbek molodets!*", "*Visshiy klass*"), ikkinchi gapda vulgarizm ("*qizig`ar*"), uchinchi misoldagi dialogda esa o'zbek-tojik ikki tilliligi ta'sirida bo'lgan o'zbek shevalarining so'zlari ("*akamullo*" "*bacha*", "*duxtor*", "*so`g`in*" kabi leksik dialektizmlar), shu shevaga xos grammatik formalar ("*yo`qloshopti*", "*kelmopti*" kabi grammatik dialektizmlar), *aka* so'zining *ako* shaklidagi dialektal ko'rinishi qo'llangan. Bunday qo'llanishlar adabiy til uchun me'yor emas, albatta, ammo ular badiiy uslub talabiga ko'ra ishlatilgan, natijada badiiy asarning g'oyaviy-estetik jihatlarini ta'sirli, ishonarli qilib ifodalashga erishilgan.

3-§. Hozirgi o'zbek adabiy tilining og`zaki va yozma shakllari bor, shu ikki shakl vositasida u xalqqa xizmat qiladi.

1. Adabiy tilning og`zaki shakli to`g`ri talaffuz me'yorlariga, eshitish orqali idrok qilishga tayanadi. Bu shaklning moddiy-material asosini fizik-akustik birliklar (nutq tovushlari, urg`u, ohang, melodika, pauza, tembr, ritm, temp) tashkil etadi; uning tarixiy ildizlari xalq og`zaki ijodi namunalarida - dostonlar, qo`shiqlar, maqollar, hikmatli so'zlar, topishmoqlar, ertaklar negizida rivojlanib, og`izdan-og`izga o'tib kelgan, shu jarayonda uning hozirgi milliy adabiy tilga xos yagona talaffuz me'yorlari shakllangan. Hozirgi o'zbek adabiy tilining og`zaki shakli ko`proq adabiy so'zlashuv uslubida namoyon bo'ladi, uning faoliyatida imo-ishora, nutq vaziyati kabi noverbal vositalar ham muhim rol o`ynaydi.

2. Hozirgi o'zbek adabiy tilining yozma shakli, avvalo, yozuv sistemasiga hamda shu sistema birliklarini (grafemalarni, orfogrammalarni) ko`rish va o`qishga asoslanadi. YOzuv sistemasi, ma'lumki, grafika, orfografiya va punktuatsiya kabi komponentlardan tarkib topadi, demak, uning moddiy-material asosini optik-grafik vositalar tashkil qiladi.

Adabiy tilning yozma shakli faoliyatida ilmiy uslub, rasmiy uslub, ommabop (publitsistik) uslub qoliplariga xoslanish xususiyatlari borligi ham ko`zga tashlanadi.

4-§. Hozirgi o'zbek adabiy tili taraqqiyotini belgilovchi omillar ikki xildir:

1.Lingvistik (lisoniy) omillar. Bularga muayyan tilning strukturaviy va sistemaviy xususiyatlari - fonemalar tizimi, lug`at boyligi, morfema tiplari, so`z yasash modellari, grammatik qurilishi, leksik, grammatik birliklarning semantik va funksional xususiyatlari, ular o`rtasidagi aloqa va munosabatlarni belgilovchi

qoida-qonuniyatlar kiradi. Adabiy til taraqqiyoti, birinchi navbatda, ana shularga tayanadi.

2. Ekstralingvistik (nolisoniy) omillar. Bularga tildan tashqarida mavjud bo'lgan faktorlar kiradi: ijtimoiy tuzum formalari, tarixiy jarayonlar, xalqlar va millatlar o'rtasidagi tisodiy, siyosiy, madaniy va ma'rifiy aloqalar, ilm-fan rivoji, ishlab chiqarish va texnika taraqqiyoti, ijtimoiy tafakkur, inson ruhiyati, his-tuyg'ulari, til va yozuvga oid qonun va farmonlar shular jumlasidandir. Masalan, O'zbekiston mustaqillikka erishgach, uning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy va ma'naviy hayotida ham jiddiy o'zgarishlar yuz berdi: bozor iqtisodiga bosqichma-bosqich o'tish jarayoni boshlandi, milliy qadriyatlarga e'tibor kuchaydi, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishning yangi shakllari yuzaga keldi. Bularning barchasi o'zbek tili leksikasiga ham ta'sir o'tkazdi: sobiq ittifoqdagi davlat tuzumiga xos ayrim tushuncha nomlari (*partkom, raykom, obkom, sovxoz, oblast* kabi so'zlar) iste'moldan chiqib, o'zbek tili lug'at boyligining tarixiy qatlamiga o'tib qoldi, ularning o'rnida hozirgi mustaqil O'zbekiston hayoti taqozo qilgan yangi so'z va atamalar (*kollej, litsey, gimnaziya, litsenziya, reyting, test, marketing, minimarket, investitsiya, biznes* kabilar) paydo bo'ldi, *hokim, hokimiyat, viloyat, tuman* kabi leksemalarning mazmun mundarijasida hozirgi tuzumga xos yangi ma'no qirralari yuzaga keldi, natijada bunday so'zlar eski qatlamdan zamonaviy qatlamga o'tib qoldi.

Keltirilgan ma'lumotlardan shu narsa anglashiladiki, milliy tilning, shu jumladan, milliy adabiy tilning taraqqiyotida lisoniy va nolisoniy omillar birga qatnashadi, ularning biri ikkinchisiga sharoit yaratadi, har ikkalasi bir butun mexanizm sifatida xizmat qiladi; til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur munosabatlari shuni taqozo qiladi.

5-§. Hozirgi o'zbek adabiy tilining davlat tili mavqeidagi o'rni. Hozirgi o'zbek adabiy tilida, yuqorida aytib o'tilganidek, davlat ishlari olib boriladi. O'zbekistonning davlat tili deyilganda ham ko'proq darajada o'zbek adabiy tili nazarda tutilgan, binobarin, adabiy til davlat tomonidan himoyalangandir. Bunday himoya quyidagi hujjatlar bilan kafolatlangan:

1. O'zbekiston Respublikasining davlat tili haqidagi qonuni (Un birinchi chaqiriq O'zbekiston Oliy Kengashining o'n birinchi sessiyasida 1989 yil 21 oktyabrda qabul qilingan).

2. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (4-modda).

3. «Davlat tili haqida» gi qonunning yangi tahriri, 1995 yil 21 dekabr.

Tekshirish savollari

1. "Hozirgi o'zbek adabiy tili" kursi nimani o'rganadi?
2. Kurs oldiga qanday maqsad va vazifalar qo'yilgan?
3. Nima uchun adabiy til milliy tilning oliy formasi sanaladi? Belgilari?
4. Adabiy til bilan dialekt, sheva va funktsional stillar o'rtasidagi munosabatlar va tafovutlar nimadan iborat?
5. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari qanday farqlanadi?

6.Til taraqqiyotini belgilovchi lingvistik va ekstralingvistik omillarni qanday tushunasiz?

7.Adabiy tilning vazifa doirasi?

8.O`zbek tilining davlat tili maqomi qanday hujjatlar bilan kafolatlangan?

Tayanch tushunchalar

Kursning ob'ekti - hozirgi o`zbek adabiy tili.

Kursning maqsadi - talabalarni adabiy tilga oid nazariy va amaliy bilimlar bilan tanishtirish.

Kursning vazifalari - maqsadga erishish yo`lida bajariladigan ishlar.

Adabiy til - milliy tilning ishlov berilgan, me`yorlashtirilgan oliy formasi.

Sistema - har biri alohida mustaqil (avtonom)bo`lgan murakkab mexanizmlar (fonemalar tizimi, morfemalar tizimi, leksik birliklar tizimi, sintaktik konstruktsiyalar tizimi) o`rtasidagi aloqadorlikdan tarkib topgan makrotizim.

Struktura - bir butun tizim (makrotizim) tarkibidagi mikrotizimlar, ular o`rtasidagi aloqalar mexanizmi.

Norma (me`yor) - adabiy tilga va adabiy nutqqa xos barqaror belgi-xususiyatlar. Ular ijtimoiy til amaliyotida tanlab olinadi va mustahkamlanadi.

Lingvistik omillar - til strukturasi va sistemasiga mansub bo`lgan, shu tizim qoida-qonuniyatlaridan kelib chiqadigan omillar: fonemalarning funksional xususiyatlari, morfema tiplari, leksik va grammatik tizimlar xususiyatidan kelib chiqadigan faktorlar. Ular lisoniy omillar deb ham yuritiladi.

Ekstralingvistik omillar - tildan boshqa sistemalarga oid faktorlar (nolisoniy omillar). Ular til taraqqiyotiga tashqaridan ta`sir o`tkazadi.

Uzus -- leksema, frazema, so`z shakli va sintaktik konstruktsiyalarning til egalari tomonidan qabul etilgan qo`llanishi.

Til -- fonetik, leksik va grammatik vositalar o`rtasidagi aloqa-munosabatlardan tarkib topgan barqaror tizim (sistema).

Nutq -- til vositalari ishtirokida fikr ifodalash jarayoni.

Ierarxiya -- til tizimida quyidan yuqoriga qarab bosqichma- bosqich joylashgan sathlar (yaruslar) yig`indisi: fonetik- fonologik sath (quyi yarus), morfemik sath, leksik sath (yuqori yaruslar), grammatik sath (yanada yuqoriroq yarus) kabi.

Hozirgi o`zbek adabiy tilining tarixiy ildizlari va dialektal asoslari

Adabiyotlar; 3[12-26, 41-46, 161-164], 10[6-13], 15[21-23], 16[5-59],26[3-174].

6-§.Hozirgi o`zbek adabiy tilining, ma'lumki, bir qator tarixiy ildizlari bor: a) eng qadimgi turkiy til (VII asrgacha bo`lgan davr); b) qadimgi turkiy til (VII-XI

asrlar); v) eski turkiy til (XI-XIII asrlar); g) eski o`zbek adabiy tili (XIV-XIX asrlar); d) yangi o`zbek adabiy tili (XIX asrning oxiri – XX asrning 20-yillari). Hozirgi o`zbek adabiy tili ana shu tarixiy ildizlardan o`sib chiqib, o`zbek milliy tilining oliy formasi darajasiga ko`tarilgan.

O`zbek tilshunosligida o`zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichlarini boshqacharoq tasnif qilish holatlari ham uchraydi (qarang: 15, 21-23).

O`zbek tilining taraqqiyot bosqichlarini ko`zdan kechirish qadimgi turkiy tildan hozirgi o`zbek adabiy tiligacha bo`lgan lisoniy taraqqiyot dinamikasini kuzatish, hozirgi o`zbek adabiy tilining qadimgi turkiy, eski turkiy va eski o`zbek adabiy tillaridan farqlarini aniqlash imkonini beradi. Bunday farqlarning paydo bo`lishi, odatda, ikki omilga asoslanadi: 1) muayyan tilning ichki taraqqiyot qonuniyatlariga–tilning o`zidagi sistemaviy va strukturaviy hodisalar munosabatiga; 2) ikki yoki undan ortiq tillar o`rtasidagi kontaktga (interstrat munosabatiga). O`zbek tili taraqqiyotida eng qadimgi turkiy til va qadimgi turkiy til substrat (asos til) vazifasini, arab, tojik-fors va rus tillari esa superstrat (ustama til) vazifasini o`tagan. Substrat va superstrat tillar o`rtasidagi aloqa odatda bilingvizm (ikki tillilik) yoki polilingvizm (ko`p tillilik) sharoitida yuzaga keladi va tillar substratsiyasi deb ataladi: turkiy-arab, turkiy-fors, o`zbek-arab, o`zbek-tojik, o`zbek-rus ikki tilliliklari sharoitida asos til bilan ustama tillar o`rtasida bog`langan aloqalar ana shunday substratsiyalar sanaladi. Ayni shu omillar (ichki taraqqiyot qonuniyatlari bilan birga) qadimgi turkiy tildan hozirgi o`zbek adabiy tiligacha bo`lgan davrda til strukturasi qator o`zgarishlarni yuzaga keltirgan. Buni til sathlari va tizimlari bo`yicha keltirilgan quyidagi ma`lumotlardan anglab olsa bo`ladi:

1. Tilning fonetik-fonologik sathida: a) qadimgi turkiy til vokalizmida 8 unli bo`lgan(a, ы, o, u - orqa qator, yo`g`on unlilar; e, i, o, y - old qator , ingichka unlilar); b) eski turkiy til va eski o`zbek tillarida ham shu 8 unli saqlangan, ammo eski o`zbek tilida old, qator lablanmagan e unlisi hisobiga vokalizm tizimi 9 unli iborat bo`lgan; v) qadimgi turkiy, eski turkiy va eski o`zbek tillarida unli tovushlarning yo`g`onlik-ingichkalik ziddiyati (opozitsiyasi) bo`lgan: i-ы, ä-a, y-u, o`-o)-o`-o) kabi; g) hozirgi o`zbek adabiy tili vokalizmida unlilar miqdori 6 taga tushib qolgan (i,e,a,u,o`,o). Bu tizimda yo`g`onlik-ingichkalik opozitsiyasi yo`q, ayrim tovushlarning sifat belgilari ham o`zgargan. Masalan, orqa qator, lablanmagan a o`rnida kuchsiz lablangan o () unlisi paydo bo`lgan. Qiyos qiling: *ata-ota, at-ot* kabi; d) qadimgi turkiy til konsonantizmida b,m,p,v,s,z,t,d,n,l,r,ch,sh,y,q(k),g`-g),n undoshlari bo`lgan, bu undoshlarning ko`pchiligi palatal (ingichka yoki yumshoq) va velyar (qalin) variantlarga ega edi; e) eski o`zbek adabiy tilida undoshlar 24 taga etgan (b,m,p,v,f,s,z,t,d,n,l,r,ch,sh,j,j,y,q,k,g`-g,n,x, h). Konsonantizm tarkibida undoshlar miqdorining ortishi o`sha davrdagi o`zbek-arab va o`zbek-fors ikki tilliligi (bilingvizmi) ta`sirida, shuningdek, ayrim undoshlarning divergentsiyasi (bir fonemaning ikki fonemaga ajralishi) natijasida sodir bo`lgan; j) hozirgi o`zbek adabiy tili konsonantizmida yuqoridagi 24 undoshning barchasi bor. Ayrim tilshunoslarning (masalan, prof. A. Abduazizovning) fikricha, rus tilidan o`zlashgan so`zlarda uchraydigan qorishoq "ts" ham o`zbek tili undosh fonemalari

qatoridan o`rin olgan deb qaralishi kerak.¹ YUqoridagi ma`lumotlar tahlilidan quyidagilar ma`lum bo`ladi: a) qadimgi turkiy til konsonantizmida f,x,h,j undoshlari bo`lmagan. Ular eski turkiy til va eski o`zbek adabiy tili davrida turli lisoniy (lingvistik) va nolisoniy(ekstralingvistik) omillar ta`sirida paydo bo`lgan; b) qadimgi turkiy tilda q va k undoshlari bir fonemaning nutqdagi ikki ko`rinishi -- ottenkalari bo`lgan, keyinchalik bu fonema divergentsiyaga uchrab, ikki mustaqil fonemaga aylangan; g` va g undoshlari rivojida ham ayni shu jarayon (divergentsiya) bo`lganligini - "g" ning "g`" va "g" ga parchalanganligini ko`ramiz.

2. Nutq tovushlarining pozitsion va sintagmatik xususiyatlaridagi o`zgarishlar: a) qadimgi turkiy tilda r,l,v,g(g), z,d,n undoshlari so`z boshida qo`llanmagan. Eski o`zbek adabiy tili va hozirgi o`zbek adabiy tilida esa bu tovushlar ("n" dan boshqalari) so`z boshida ham ishlatiladi; b) m undoshi qadimda so`z boshidagi "b" ning varianti sifatida qo`llangan, ammo so`z o`rtasida va oxirida mustaqil fonema bo`lgan. Uning mustaqil fonema sifatida so`z boshida qo`llanishi eski o`zbek tilida bir qadar uchrab turadi, hozirgi o`zbek adabiy tilida esa uning so`z boshida qo`llanishi ancha keng tarqalgan; v) qadimgi turkiy tilda undosh tovushlar so`z boshida qatorlashib kelmagan. Bu xususiyat eski o`zbek tilida ham saqlangan, ammo hozirgi o`zbek adabiy tilida esa undoshlarning so`z yoki bo`g`in boshida qatorlashib kelishi me`yoriy holatga aylangan; bu hodisa o`zbek tiliga rus tilidan o`zlashtirilgan so`zlarga xos (*brom, professor, shkaf, traktor, trolleybus, tramvay* kabi); g) qadimgi turkiy tilda undosh tovushlarning so`z oxirida qatorlashib kelishi juda kam uchraydi: *qirq, alp*("mergan ovchi"), *art* ("elka") kabi. Eski o`zbek tilida undosh tovushlarning so`z oxirida qatorlashib kelishi bir oz ko`paygan (fors-tojik va arab tillaridan so`z o`zlashtirish hisobiga): *do`st* (forscha o`zlashma), *hamd* (arabcha o`zlashma:"maqtov"), *g`isht* (tojikcha o`zlashma), *go`sht* (tojikcha o`zlashma) kabi. Hozirgi o`zbek adabiy tilida bo`g`in yoki so`z oxirida ikki undoshning qatorlashib kelishi rus tili orqali o`zlashgan so`zlar hisobiga ancha ko`paygan: *boks, kodeks, kort, iks* kabi; d) qadimgi turkiy va eski o`zbek tillarida so`z oxirida ikkita bir xil undoshning qavatlanishi (geminatsiya) bo`lmagan. Hozirgi o`zbek adabiy tilida esa ikkita bir xil undoshning so`z oxirida qavatlanishi uchrab turadi: *gramm, klass, vatt, ball* kabi ruscha-baynalmilal o`zlashmalar buning dalilidir; e) qadimgi turkiy tilda so`zning birinchi bo`g`inidan keyingi bo`g`inlari faqat undosh bilan boshlangan: *o-na, o-ta, o-g`a, i-ni, bo-la* kabi. Bu hol so`z tarkibida ikki unlining yonma-yon kela olmasligiga sabab bo`lgan. Eski o`zbek tilida arab tili o`zlashmalarining paydo bo`lishi bu qonuniyatga chek qo`ygan: *saodat, oila, maorif, soat, foiz, mutolaa* kabi. Hozirgi o`zbek adabiy tilida esa ruscha-baynalmilal leksik o`zlashmalar hisobiga bu hodisa yanada kengaygan: *biologiya, zoologiya, geometriya, geografiya* kabi.

3. Singarmonizm: 1) qadimgi turkiy til va eski o`zbek tilida singarmonizm (so`z tarkibidagi o`zak va qo`shimchalarda unilarning uyg`unlashuvi) mavjud bo`lgan. Qiyos qiling: *keldyyk* ("kel" dagi "e" - old qator, ingichka unli + "-dyk" dagi "y" ham old qator, ingichka unli) va *barduk* ("bar"dagi "a" - orqa qator, yo`g`on unli+ "-duk" dagi "u" ham orqa qator yo`g`on unli). Bu misollardagi

¹

Qarang: Abduazizov A. O`zbek tili fonologiyasi va morfologiyasi. – T.: "O`qituvchi", 1992, 19-20-b.

unlilar til garmoniyasi qonuniyati asosida uyg'unlashgan. *Kelip* va *korYp* so'z shakllarining birinchisida ("kel+ip"da) o'zak va qo'shimchadagi unlilar lablanmagan, ikkinchisida ("kor+yp" da) esa o'zak va qo'shimchadagi unlilar lablangandir. Demak, ikkinchi misolda unlilar lab garmoniyasi qonuniyati asosida uyg'unlashgan; 2) hozirgi o'zbek adabiy tilida singarmonizm o'z mavqeini ancha yo'qotgan. Qiyos qiling: *konlynyz* (eski o'zbek tilida) – *ko`nglingiz* (hozirgi o'zbek adabiy tilda), *koryp* (eski o'zbek tilida) – *ko`rib* (hozirgi o'zbek adabiy tilida) kabi.

Izoh: singarmonizm qonuniyati hozirgi paytda qipchoq va o'g'uz dialektlariga mansub o'zbek shevalarida saqlangan: *olgan* (adabiy tilda)-*alg'an* (qipchoq lahjasi shevalarida), *borgan* (adabiy tilda) - *barg'an* (qipchoq lahjasi shevalarida), *kelgün* (adabiy tilda)-*kelgün* (qipchoq lahjasi shevalarida), *o'ttiz* (adabiy tilda) – *ottuz* (qipchoq lahjasi shevalarida), *uyimga* (adabiy tilda) - *YyYmü* (o'g'iz lahjasi shevalarida) kabi.

4. Tilning lug'at boyligida: 1) qadimgi turkiy tilda fors-tojik va arab so'zlari bo'lmagan. Eski turkiy tilda fors-tojik va arab so'zlari qo'llana boshlagan, eski o'zbek tilida bunday o'zlashmalar ancha ko'paygan: *gul*, *gavhar*, *guruch*, *go`r* (fors-tojik so'zlari), *madrasa*, *oila*, *fikr*, *firoq*, *hosil* (arabcha so'zlar). Hozirgi o'zbek adabiy tilida bunday o'zlashma so'zlarning ayrimlari eskirgan (masalan, *muvallidulhamuza*, *handasa*, *tarh* kabilar), ularning o'rnida bir qator ruscha o'zlashma termin va atamalar paydo bo'lgan (*kislorod*, *geometriya*, *avtobus*, *tramvay* va b.lar); 2) qadimgi turkiy tildagi ayrim so'zlarning eski o'zbek tilida tojikcha sinonimlari paydo bo'lgan: *cheshak* (turkiy)- *gul* (tojikcha), *yog'och*, *yig'och* (turkiy) - *daraxt* (tojikcha), *oltin* (turkiy)- *tilla* (tojikcha), *buloq* (o'zbekcha)-*chashma* (tojikcha), *qirov* (o'zbekcha)- *shabnam* (tojikcha) kabi; 3) qadimgi turkiy, eski turkiy va eski o'zbek tillarida qisqartma so'zlar (abbreviaturalar) bo'lmagan. Hozirgi o'zbek tilida bunday qisqartmalar anchagina bor: BMT, TDPU, SamDU kabi. Keyingi yillarda o'zbek tili leksikasida IIB (Ichki ishlar bo'limi), IIBB (Ichki ishlar bo'limi boshqarmasi), IIV (Ichki ishlar vazirligi), DAN (Davlat avtoinspeksiya nazorati), O'zMU (O'zbekiston Milliy universiteti), BuxDU (Buxoro Davlat universiteti), QarMII (Qarshi Muhandislik-iqtisodiyot instituti) kabi yangi qisqartma nomlar ham paydo bo'ldi; 4) o'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi, shuningdek, mustaqil O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy va ma'rifiy islohotlar o'zbek tili leksikasida yana bir qator yangi so'zlarning yuzaga kelishiga yoki ayrim eskirgan so'zlarning qayta tiklanishiga sabab bo'lmoqda: *supermarket*, *fermer*, *aktsiyador*, *vazirlik*, *nozir*, *devonxona*, *ta'til* kabilar shular jumlasidandir; 5) rus tili va rus yozuvi ta'sirida yuzaga kelgan *tok* ("elektor toki") va *tok* ("uzum toki") kabi omograflar, *to`rt* ("miqdor son") va *tort* ("konditer mahsuloti") kabi omofonlar ham ko'proq hozirgi o'zbek adabiy tili leksikasiga xosdir.

5. Tilning grammatik qurilishida: 1) qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tillarida ot, sifat, son, olmosh, fe'l va ravish kabi mustaqil so'z turkumlari bo'lgan. Bunday mustaqil so'zlar hozirgi o'zbek adabiy tilida ham bor; 2) qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tillarida yordamchi so'zlar – ko'makchilar, bog'lovchilar va yuklamalar bo'lgan. Bunday turkumlarga xos so'zlar hozirgi o'zbek

adabiy tilida ham mavjud; 3) qadimgi turkiy va eski o'zbek tillarida undovlar va modal so'zlar bo'lgan. Ular hozirgi o'zbek adabiy tilida ham bor; 4) qadimgi turkiy tilda ham, eski o'zbek tilida ham har bir so'z turkumining o'ziga xos grammatik kategoriyalari (otlarda-egalik, kelishik, son; sifatlarda- daraja; fe'llarda - shaxs-son, mayl, nisbat, zamon va b.lar) bo'lgan. Bu xususiyatlar hozirgi o'zbek adabiy tiliga ham xos. Biroq, hozirgi o'zbek adabiy tilida qadimgi turkiy va eski o'zbek tillaridan farq qiladigan yangi jihatlar ham uchraydi: 1) hozirgi o'zbek adabiy tilida morfemalar qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tillaridagiga nisbatan miqdoran ko'p va mazmunan boydir. Masalan: qadimgi turkiy tilda o'zakdan oldin qo'shiluvchi affiks morfemalar (prefikslar) bo'lmagan. Bu tipdagi morfemalar eski o'zbek tilida va hozirgi o'zbek adabiy tilida uchraydi: *bebosh, bevosita, bavo-sita (bilvosita), noo`rin, sersuv, sergap* kabi; b) eski o'zbek adabiy tilida "-ov", "-ev", "-ova", "-eva", "-ovna", "-evna", "-ovich", "-evich" kabi familiya va otchestvo yasovchi qo'shimchalar bo'lmagan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bunday qo'shimchalar bor; v) eski o'zbek adabiy tilida "-lar" affiksi ko'plikni (*odamlar, qishloqlar* kabi), birgalikni (*Karimlar kelishdi*), ma'no kuchaytirilishini (*suvlar oqib yotibdi*), chama yoki taxmini (*qirq yillar bo'ldi* kabi) ifodalagan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa "-lar" affiksining so'zlarni terminlashtirish funksiyasi ham paydo bo'lgan: *qirqquloqsimonlar, sutemizuvchilar...* kabi; 2) qadimgi turkiy va eski o'zbek adabiy tillarida singarmonizm mavjud bo'lganligidan ko'pchilik morfemalarning yo'g'on va ingichka turlari saqlangan: "-мыз" va "-miz" (*baramыз va kelamiz* kabi), "-gan" va "-g'on" (*kelgan va borg'on*), "-чы" va "-chi" (*yog'чы "azani boshqaruvchi" va bedizchi- "naqqosh" kabi*). Hozirgi o'zbek adabiy tilida esa ulardan faqat bittasi standart forma sifatida saqlangan (*boramiz, kelamiz, borgan, kelgan, qo'riqchi va ishchi* kabi), "-лық" va "-lik" haqida ham shu fikrni aytish mumkin; 3) eski o'zbek adabiy tilidagi ba'zi affikslar hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanmaydi. Masalan, "-vul" affiksi eski o'zbek adabiy tilida *qorovul, yasovul* kabi so'zlarni yasagan, hozir esa bu affiks so'z yasash xususiyatini yo'qotgan; 4) qadimgi turkiy tilda bosh kelishik, qaratqich kelishigi, tushum kelishigi, vosita kelishigi ("-n", "-ы", "-in", "-yn", "-un", "-on", "-en"), jo'nalish kelishigi, o'rin-payt kelishigi, chiqish kelishigi bo'lgan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida shulardan bittasi - vosita kelishigi yo'q. U qadimgi turkiy tilda "bilan" ko'makchisi funksiyasiga teng bo'lgan: masalan, *tilin sozlep, qolqaqyn eshidip* ("tili bilan so'zlab, qulog'i bilan eshitib...") kabi.

7-§. Hozirgi o'zbek adabiy tilining dialektal asoslari. O'zbek tili bir qator shevalarni o'z ichiga oladi, bunday shevalar etnolingvistik nuqtai nazardan uchta katta lahjaga - qarluq, qipchoq va o'g'uz lahjalariga birlashtiriladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilining tarkib topishida ana shu uchta lahja shevalarining ishtirok etganligi tabiiy bir holdir, ammo ulardan qaysi biri adabiy tilga ko'proq darajada asos bo'lganligi masalasida tilshunoslar orasida yakdillik yo'q. Ko'pchilik manbalarda hozirgi o'zbek adabiy tilining tayanch dialekti sifatida qarluq lahjasi, xususan, uning Toshkent-Farg'ona tipidagi shahar shevalari ishtirok etganligi ko'rsatiladi¹. Ammo ayrim tilshunoslar (masalan, prof.X. Doniyorov, dotsent B.

¹ Bu maqda 3arang: Решетов В.В., Шоабдураҳмонов Ш.Ш О'zbek тили диалектологияси –Тошкент: "О'збекистон", 1978, 43- бет. Абдураҳмонов Ғ., Мамажонов С. О'zbek тили ва адабиёти.- Тошкент: "О'zbekiston", 2002, 44- бет.

To'ychiboev) adabiy tilning tayanch dialekti masalasiga boshqacharoq yondashdilar: ularning fikricha, hozirgi o'zbek adabiy tilining tarkib topishida qipchoq lahjasiga mansub shevalar ham faol qatnashgan, shunga ko'ra adabiy til me'yorlariga oid ayrim masalalar (xususan, vokalizm tizimi, alifbo tuzilishi) qayta ko'rilishi kerak. Bu mualliflarning ta'kidlashicha, hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida 6 ta emas, 8-9 ta unli fonema bor, ular i/Ы, ä/a, y/u, o'(o)/o'(o) kabi kontrast juftliklarni hosil qiladi².

Hozirgi o'zbek adabiy tilining grammatik qurilishida otning jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklaridagi shakllari Toshkent- Farg'ona gruppasi shevalariga asoslanadi: "-ga"(j.k), "-da"

(o'-p.k) va "-dan"(ch.k) kabi. Boshqa shevalarda otning bu kelishiklaridagi shakllari quyidagicha bo'ladi: Samarqand shevasida "-ga" formanti jo'nalish va o'rin-payt kelishiklari ma'nosini ifodalaydi: *Buxoroga ketopti* ("Buxoroga"- otning jo'nalish kelishigidagi shakli), *Buxoroga o'qopti* ("Buxoroga"—otning o'rin-payt kelishigidagi shakli) kabi. O'g'uz lahjasi shevalarida "-ga" o'rnida "-g'a" (qurvaqag'a), "-ye" (tangeye), "-ne" (erkine), "-na(уанына)," "-e" (yyime) formantlari ishlatiladi. Bunday har xillik tushum va qaratqich kelishiklarida ham mavjud: "-ni"/"-ны", "-ning"/"-ның" (qipchoq lahjasi shevalarida), "-ning"/"-ing", "-ның"/"-ың" (Iqon, Qorabuloq, Hazorasp shevalarida), "-ni"/"-ti"/"-pi"/"-yi"/"-mi" (Toshkent shevasida) kabi. Bunday ko'p variantlilik adabiy tilga ko'chirilmagan.

SHuni ham aytish kerakki, ko'pchilik shevalarda tushum va qaratqich kelishiklari deyarli farqlanmaydi. SHuning uchun ham kelishiklar soni Toshkent, Farg'ona, Xeva-Urganch shevalarida-5ta, Qarshi shevasida 4 tadir. Qipchoq lahjasining j-lovchi shevalarida, qarluq-chigil-uyg'ur lahjasining Iqon-Qorabuloq dialektida esa ularning soni 6 taga etadi. Hozirgi o'zbek adabiy tilining 6 kelishikli tizimga asoslanishida ana shu lahjalarning morfologik xususiyati hisobga olingan.

8-§. "Hozirgi o'zbek adabiy tili" kursining bo'limlari:

1.Fonetika va fonologiya. Bu bo'limlarda hozirgi o'zbek adabiy tilining fonetik-fonologik sathiga oid tizimlar (vokalizm, konsonantizm), segment va supersegment birliklar (fonema, bo'g'in, urg'u, intonatsiya, fraza, takt), prosodik elementlar (temp, tembr, ritm, melodika, pauza va b.lar), ularning til va nutqdagi roli haqida fikr yuritiladi.

2.Grafika va orfografiya. Bu bo'limlarda hozirgi o'zbek adabiy tilining yozuv tizimlari (kirillcha va lotincha o'zbek yozuvlari), ularning asosiy komponentlari va belgilari, orfografiya printsiplari va qoidalari xususida bahs yuritiladi.

3.Orfoepiya. Bu bo'limda o'zbek tilining to'g'ri (adabiy) talaffuz me'yorlari, ularni belgilovchi omillar haqida ma'lumot beriladi.

4.Leksikologiya va frazeologiya. Bu bo'limlarda o'zbek tilining lug'at boyligi, uning rivojlanish qonuniyatlari, lug'aviy birliklarning qatlamlanishi, turlari, leksik-semantik va tematik guruhlari, leksema va frazemalarning semantik tarkibi, qo'llanish xususiyatlari o'rganiladi.

² Bu ma'da ³arang: Дапнягов Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с узбекским литературным языком.- Ташкент: "Фан", 1975, с.224-225. Его же: Восточно-кыпчакские (джекающие) говораы и их участие в газвитии узбекского литературного языка. – ADD, Ташкент, 1977, с 46-47. Яна ³arang: Т'йчибоев В. О'zbek тилининг тага³³иёт вос'ичлагн-Ташкент: "О'зитувчи" ,1996, 174-б.

5.Leksikografiya. Bu bo`limda lug`atchilik, lug`at tiplari va turlari, lug`atlarning tuzilish printsiplari, lug`at maqolalarining sxemalari, lug`atlarning amaliy ahamiyati xususida bahs yuritiladi.

6.Morfemika. Bu bo`limda so`z yoki so`zning grammatik shakllari tarkibidagi ma`noli qismlar – morfemalar xususida, morfemalarning funktsional-semantik, strukturaviy va pozitsion tavsifi haqida ma`lumot beriladi.

7.So`z yasalishi. Bu bo`limda o`zbek tilining so`z yasash usullari, ularning so`z turkumlari bo`yicha tavsifi, tarixiy va hozirgi so`z yasalishi kabi masalalar yoritiladi.

8.Morfologiya. Bu bo`lim grammatikaning bir qismi bo`lib, unda grammatik ma`no va grammatik shakllar, shular orasidagi aloqadorlik asosida yuzaga kelgan grammatik kategoriyalar, so`zlarni turkumlarga birlashtirish printsiplari, har bir so`z turkumining ma`no turlari, morfologik belgilari, gapdagi funktsional xarakteristikasi haqida fikr yuritiladi.

9.Sintaksis. Bu bo`lim grammatikaning ikkinchi qismi bo`lib, unda so`z birikmalari va gap turlari, so`zlarning grammatik munosabatga kirishish yo`llari o`rganiladi.

10.Punktuatsiya. Bu bo`limda yozuv sistemasining uchinchi komponenti(birinchi komponenti--grafika, ikkinchi komponenti-orfografiya) xususida ma`lumot beriladi. U sintaksis bilan parallel ravishda o`rganiladi, chunki tinish belgilarining qo`llanishi, asosan, gap ichida va nutqda namoyon bo`ladi.

Tekshirish savollari

- 1.Hozirgi o`zbek adabiy tilining qanday tarixiy ildizlari bo`lgan?
- 2.Bunday tarixiy ildizlar va jarayonlardan xabardor bo`lishning amaliy ahamiyati nimada?
- 3.Qadimgi turkiy til vokalizmi qanday unililardan tarkib topgan?
- 4.Eski turkiy va eski o`zbek adabiy tillari vokalizmi haqida nimalarni bilasiz?
- 5.Vokalizm tizimidagi kontrast juftliklarni qanday tushunasiz?
- 6.Hozirgi o`zbek adabiy tili vokalizmida nechta unli bor? Ular yo`g`onlik-ingichkalik belgisiga ko`ra kotrast juftliklarni hosil qiladimi?
- 7.Qadimgi turkiy til konsonantizmi qanday undoshlardan tarkib topgan? Eski o`zbek adabiy tili konsonantizmi-chi?
- 8.Hozirgi o`zbek adabiy tili va qadimgi turkiy til undoshlari tizimining asosiy farqlari nimada?
- 9.Qadimgi turkiy tildan hozirgi o`zbek adabiy tiligacha bo`lgan tarixiy taraqqiyot jarayonida fonemalarning paradigmatic va sintagmatik xususiyatlarida qanday o`zgarishlar yuz bergan?
- 10.Singarmonizm haqida nimalarni bilasiz? Hozirgi o`zbek adabiy tilida singarmonizm bormi? Shevalarda-chi?
- 11.Qadimgi turkiy tildan hozirgi o`zbek adabiy tiligacha bo`lgan davrda tilning leksik sathida (lug`at boyligida) qanday o`zgarishlar bo`lgan?
- 12.Tilning grammatik qurilishida bo`lgan o`zgarishlar haqida nimalarni bilasiz?
- 13.Hozirgi o`zbek adabiy tilining dialektal asoslari haqida qanday fikrlar bor?
- 14.O`zbek tili shevalari qanday lahjalarga birlashadi?

15. "Hozirgi o'zbek adabiy tili" kursining qanday bo'limlari bor?

Tayanch tushunchalar

Fonetik-fonologik sath - til ierarxiasining tovush tizimidan iborat quyi pog'onasi (quyi yarusi): nutq tovushlari, bo'g'in, urg'u, ohang va b.lar.

Leksik sath - til ierarxiasining lug'at boyligidan iborat yuqori pog'onasi: so'zlar, iboralar, ularning turli qatlamlari.

Grammatik sath - til ierarxiasining morfologik va sintaktik birliklardan iborat eng yuqori pog'onasi: so'z turkumlari, grammatik ma'no va grammatik shakllar, so'z birikmalari va gap, ularning turlari va konstruktsiya modellari.

Vokalizm - unli fonemalar tizimi.

Konsonantizm - undosh fonemalar tizimi.

Divergentsiya - til strukturasiidagi o'zgarishlar ta'sirida bir fonemaning ikki fonemaga bo'linishi. Mas."k"ning "k"va "q"ga ajralishi.

Konvergensiya - tarixiy taraqqiyot natijasida ikki fonemaning bir fonema holiga kelishi: qadimgi turkiy va eski o'zbek tillarida alohida-alohida fonemalar bo'lgan "θ" va "o" unlilari shu qonuniyat asosida hozirgi o'zbek adabiy tilida bitta "o" fonemasiga birlashgan.

Pozitsion xususiyatlar - nutq tovushlarining so'z tarkibidagi o'rni (unlining urg'uli yoki urg'usiz bo'g'inda, undosh tovushning kuchli yoki kuchsiz pozitsiyada bo'lishi), shu omil ta'sirida yuz beradigan hodisalar.

Sintagmatik xususiyat - so'z yoki bo'g'in tarkibida tovushlarning zanjirsimon joylashuvi, birin-ketin kelishi, gorizontaal chiziq bo'ylab joylashuvidan kelib chiqadigan xususiyatlar.

Singarmonizm - so'zning asosi va affiks tarkibidagi unlilarning o'zaro uyg'unlashuvi, garmoniyasi.

Sheva - muayyan tilning o'ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlariga ega bo'lgan eng kichik qismi.

Lahja - fonetik, leksik va grammatik umumiylik asosida birlashgan shevalar yig'indisi. U dialekt nomi bilan ham ataladi.

FONETIKA VA FONOLOGIYA

Fonetika

Adabiyotlar: 4[14-16],10[14-19],14[3-5],20[12-13]

9-§. Fonetikaning ob'ekti tilning tovush tomoni, fonetik qurilishidir. Tilning tovush tomoni nutq tovushlari, bo`g`in, urg`u, ohang (intonatsiya, melodika) kabi birliklarni o`z ichiga oladi.

10-§. Fonetikaning maqsadi fonetik birliklarning fizik-akustik, anatomik-fiziologik va lingvistik-funksional asoslarini o`rganish, ularning til mexanizmidagi rolini aniqlashdan iborat. Bunday maqsad uning quyidagi **vazifalarini** belgilaydi: a) tovush, urg`u, melodika kabi birliklarning yuzaga kelish qonuniyatlarini o`rganish; b) talabalarni yuqoridagi qonuniyatlar va shu qonuniyatlarga oid ilmiy-nazariy fikrlar bilan tanishtirish; v) adabiy tilning fonetik-fonologik tizimiga oid munozarali masalalarni aniqlash, ularga munosabat bildirish; g) talabalarda fonetik tahlil ko`nikmalarini shakllantirish; d) talabalarga shu sohada ishlagan fonetist-fonologlar haqida qisqacha ma'lumot berish.

11-§. Fonetik birliklarning turlari. Har qanday tilning fonetik birliklari dastlab ikki guruhga—segment va supersegment birliklarga bo`linadi: a) **segment birliklarga** nutq tovushlari va bo`g`in kiradi. Bunday birliklar so`z yoki morfemalar tarkibida birin-ketin keladi, yotiq (gorizontal) yo`nalishda bir-biriga ulanib, zanjirsimon tarzda joylashadi. Masalan: *kitob* so`zidagi 5ta tovush (k,i,t,o,b) va ikkita bo`g`in(*ki-tob*) segment birliklar, demak, shu so`z tarkibidagi qismlar sanaladi; b) **supersegment birliklarga** urg`u, ohang, melodika, pauzalar kiradi. Bunday birliklar so`zga, frazaga, gapga yoki nutqqa yaxlit aloqador bo`lib, ularni so`z, gap yoki nutqdan ajratilgan holda tasavvur qilib bo`lmaydi. SHuning uchun ularni ustama hodisa (M.Mirtojiev) deb nomlash hollari ham uchraydi.

12-§. Fonetik birliklarning tildagi vazifalari:

1) **shakllantiruvchi vazifa** (ruscha: *obrazuyuyaya funktsiya*). Bunda fonetik birliklarning so`z yoki morfemalar tarkibida yoxud gap va nutq tuzilishida qurilish materiali sifatida ishtirok etishi nazarda tutiladi. CHunonchi, *paxta* so`zining tarkib topishida 5ta tovush (p, a, x,t,a), ikkita bo`g`in (*pax-ta*) va bitta so`z urg`usi (*paxta*) "qurilish materiali" vazifasida qatnashgan, bu birliklarning shu tartibda joylashtirilishidan *paxta* so`zining tovush qiyofasi - **fonetik so`z** shakllangan. Ohang, melodika, pauza kabi supersegment birliklar esa gap qurilishida yoxud nutqning tarkib topishida ustama hodisa sifatida qatnashadi: darak, so`roq va buyruq gaplarning o`ziga xos intonatsiyalari, she`riy misralardagi ohang tovlanishlari bunga misol bo`ladi;

2) **tanituvchi vazifa** (ruscha: *opoznavatel'naya funktsiya*). Bunda fonetik so`z tarkibidagi fonetik birliklarning shu so`zni va uning ma`nosini "tanib olish" va "eslab qolish" uchun xizmat qilishi nazarda tutiladi: so`z va uning ma`nosi (yoxud morfema va uning ma`nosi) shu so`zning (yoki morfemaning) fonetik qobig`i tufayligina inson xotirasida doimiy yashaydi. Masalan, inson *paxta* so`zini (fonetik

soʻzni) eshitganda yoki oʻqiganda, uning xotirasida "gʻoʻza oʻsimligining oq tolali yumshoq mahsuli", *taxta* soʻzini eshitganda yoki oʻqiganda esa "gʻoʻladan uzunasiga tilib olingan yassi yogʻoch boʻlagi" esga keladi, bu hol har bir soʻzning fonetik qobigʻi bilan shu soʻzning mazmun planidagi maʼnolar oʻrtasida doimiy aloqa borligidan (shakl va mazmun birligidan) dalolat beradi. Koʻpchilik soʻzlarning fonetik tarkibi oʻzaro farqli boʻlishini hisobga olsak, bunday farqlar soʻz maʼnolarini tafovutlash uchun xizmat qilishi ham maʼlum boʻladi: "*qishloq*" ni "*pishloq*"dan, "*gʻoʻza*"ni "*koʻza*"dan, "*uy*"ni "*kuy*"dan farqlash imkoni yaratiladi. Demak, soʻz va grammatik formalar oʻzining tovush materiyasi tufayligina nutqda maʼlum ahamiyat kasb etadi. Tovushgina soʻz yoki soʻz shaklini eshituvchi uchun borliq tusiga kiritadi. (Bu haqda darslikning "Fonologiya" boʻlimida toʻlaroq maʼlumot beriladi).

Fonetika fanining turlari

13-§.1.Umumiy fonetika. Fonetikaning bu turi barcha tillarning tovush tomoni uchun umumiy boʻlgan qonuniyatlar va hodisalar bilan tanishtiradi. Masalan, barcha tillarda fonetik birliklarning fizik-akustik tabiati, anatomik-fiziologik (biologik) asosi va lingvistik-funksional jihatlari bor; barcha tillarda nutq tovushlari fonema tiplariga birlashadi, barcha tillarda fonemalar fonologik oppozitsiyalar (ziddiyatlar) va korrelyatsiyalarni yuzaga keltiradi, shular orqali fonologik sistemalar shakllanadi. Tilning strukturaviy va sistemaviy xususiyatiga xos boʻlgan bunday nazariy masalalarni koʻrish umumiy fonetika predmeti sanaladi.

2. **Xususiy fonetika.** Fonetikaning bu turi konkret bir tilning fonetik tizimi haqida maʼlumot beradi: oʻzbek tili fonetikasi, rus tili fonetikasi, ingliz tili fonetikasi kabi.

Xususiy fonetika ayrim olingan bir tilning fonetik tizimini oʻrganishda umumiy fonetika xulosalariga, shuningdek, fonetikaning boshqa turlarida toʻplangan tajribalarga tayanadi.

Uning quyidagi ikki turi bor:

a) **tavsifiy fonetika.** Bunda ayrim olingan bir tilning fonetik tizimi, undagi fonetik hodisalar va faktlar statik holatda (shu tilning oldingi tarixiy taraqqiyoti bilan bogʻlanmay) oʻrganiladi. Xususan, "Hozirgi oʻzbek adabiy tili fonetikasi" ham aslida tavsifiy fonetikadir, chunki unda oʻzbek tilining fonetik tizimi, bu tizimda mavjud boʻlgan fonetik faktlar (unli va undosh tovushlarning miqdor va sifat belgilari, tasnifi, urgʻu, boʻgʻin va hokazolar) hozirgi oʻzbek tilida qanday boʻlsa, shundayligicha (tarixiy jarayon va faktlarga bogʻlanmay) oʻrganiladi.

Hozirgi oʻzbek adabiy tilining tavsifiy fonetikasi "Hozirgi oʻzbek adabiy tili" kursi boʻyicha nashr etilgan koʻpchilik darsliklarda, shuningdek, "Uzbekskiy yazık" (Reshetov V.V., 1959y.), "Основы фонетики и грамматики узбекского языка" (Reshetov V.V., 1965y.), "Общая характеристика особенностей узбекского вокализма" (Reshetov V. V., 1949y.), "Foneticheskaya sistema

uzbekskogo literaturnogo yazыka." ADD(A. Mahmudov, 1980y.), "Hozirgi o`zbek adabiy tili" dan metodik ko`rsatmalar va konspektiv kurs: fonetika, orfoepiya, grafika va orfografiya (Tursunova T., Jamolxonov H., 1981y.), "O`zbek tili fonetikasi" (Mirtojiev M.M., 1991y., 1-nashri; 1998y., 2-nashri), "Hozirgi o`zbek adabiy tili". Ma`ruzalar matni (Jamolxonov H.,2000 y.) kabi ishlarda hamda "Sochetanie glasnyx i soglasnyx v sovremennom uzbekskom literaturnom yazыke" (A.Ishaev.,1985),"Reduktsiya glasnyx v uzbekskom yazыke: tыpy, funktsiya, programmirovanie" (S.Atamirzaeva, X. YUldasheva, D. Mamatov, 1985) kabi maqolalarda bayon etilgan;

b)tarixiy fonetika. Bunda ayrim olingan bir tilning fonetik i tizimi, undagi fonetik hodisalar va faktlar shu tilning uzoq tarixiy taraqqiyoti bilan bog`lab o`rganiladi, shu asosda muayyan tilning fonetik- fonologik tizimida yuz bergan tarixiy o`zgarishlar (divergentsiya, konvergentsiya faktlari, fonologik tizimdagi eskirish va yangilanish jarayonlari) aniqlanadi. SHunga ko`ra u *diaxron fonetika* deb ham yuritiladi.

O`zbek tilshunosligida o`zbek tilining tarixiy fonetikasiga oid ma`lumotlar V.V. Reshetov, F.Abdullaev, G`.Abdurahmonov, A. Rustamov, E. Fozilov, SH. SHukurov, Q. Mahmudov, S. Ashirboev, H. Ne`matov, B. To`ychiboev kabi tadqiqotchilarning ishlarida berilgan: "Qadimgi turkiy til" (Abdurahmonov G`. Rustamov.A., 1982y.), "Fonetiko-morfologicheskie osobennosti yazыka Alishera Navai", ADD (Rustamov A., 1966 y.), "Nekotorye voprosы istoricheskoy fonetiki uzbekskogo yazыka" (A. Rustamov, 1985), "K istorii utratы singlarmonizma v uzbekskom yazыke" (F. Abdullaev, 1985), "Foneticheskie i morfologicheskie osobennosti yazыka "Xibatul xakaik", AKD (Mahmudov Q., 1964y.), "Ahmad YUgnakiyning "Hibatul haqoyiq" asari haqida" (Mahmudov Q., 1972y.), "Qadimgi obidalar va Alisher Navoiy tili" (Fozilov.E., 1969y.), "XIV asr Xorazm yodnomalari" (Fozilov E, 1973y.), "Qutbning "Xusrav va SHirin" dostoni va o`zbek adabiy tili" (Ashirboev S., 1997y.), "O`zbek tili tarixiy fonetikasi" (Ne`matov H., 1992y.), "O`zbek tili tarixiy fonetikasi" (To`ychiboev B., 1990y.), "O`zbek tilining taraqqiyot bosqichlari" (To`ychiboev.B., 1996y.), "O`zbek adabiy tili tarixi" (Muxtorov. A., Sanaqulov U., 1995y), "Alisher Navoi kak osnovopolojnik uzbekskogo literaturnogo yazыka" (A.K. Borovkov, 1946.), "A tovushining XV asrdagi sifat xususiyatlari haqida" (E. Umarov., 1982),"XV asr o`zbek tili unlilari haqida" (E. Umarov, 1982), "Grammatika starouzbekskogo yazыka" (A.M. Щerbak,1962) kabi ishlar shular jumlasidandir.

3. Qiyosiy fonetika. Fonetikaning bu turi qardosh tillarning (masalan, o`zbek, qozoq, qirg`iz, turkman va boshqa turkiy tillarning) fonetik tizimidagi umumiy va xususiy jihatlarni aniqlash imkonini beradi: "Sravnitelnaya fonetika tyurkskix yazыkov" (A.M. Щerbak, 1970), "Sravnitelno-istoricheskaya grammatika tyurkskix yazыkov" (B.A.Serebrennikov, N.Z.Gadjieva, 1986) kabi ishlar shular jumlasidandir. O`zbek tilshunosligida noqardosh tillarning, xususan, o`zbek va rus tillarining fonetik tizimlarini qiyosiy o`rganishga ham alohida e`tibor berilmoqda:

"Russkaya grammatika v sopostavlenii s uzbekskim yazыkom" (Polivanov E.D., 1933y.), "Kratkiy ocherk fonetiki russkogo yazыka v sopostavlenii s fonetikoу uzbekskogo yazыka" (Kissen I.A., 1952y.), "Kurs sopostavitelnoy grammatiki russkogo i uzbekskogo yazыkov" (Kissen I.A., 1966, 1969, 1971, 1979 yillar), "Sopostavlenie foneticheskix yavleniy russkogo i uzbekskogo yazыkov v rechevom potoke", AKD (Asfandiyarov I.U., 1968y.), "O`zbek va rus tillarining qiyosiy grammatikasi" (Azizov O, Safaev A, Jamolxonov H, 1986y.) kabi ishlar buning dalili.

O`zbek va rus tillari fonetikasini qiyosan o`rganish rus maktablarida o`zbek tilini, o`zbek maktablarida esa rus tilini o`qitish uslubiyatini takomillashtirish nuqtai nazaridan, shuningdek, o`zbek-rus bilingvizmi (ikki tilliligi) masalalarini, bunday bilingvizmning har ikkala til strukturasi va sistemasiga ta'sirini aniqlash pozitsiyasidan foydalidir.

4. Eksperimental (instrumental) fonetika. Fonetikaning bu turida nutq tovushlarining fizik-akustik va artikulyatsion jihatlari maxsus asboblari (pnevmoqraf, ostsilograf, fonograf, spektrograf va boshqalar) yordamida tadqiq qilinadi, shu asosda tovushlarning sifat va miqdor belgilari (balandligi, kuchi, tembri, spektri, cho`ziqlik darajasi), ularning artikulyatsiyasi (hosil bo`lish o`rni, usuli) aniqlanadi. Bunday tadqiqot natijalaridan fonetik birliklarning fonologik jihatlari tavsiflashda foydalaniladi.

O`zbek tilshunosligida eksperimental fonetikaning rivojlantirilishida Mahmudov Ahmadjon va Otamirzaeva Sora kabi fonetistlarning xizmati katta. Bu tilshunoslarning qator ishlarida o`zbek tili fonetik tizimining tovushlari, urg`u, bo`g`in kabi birliklari ayni shu usulda tadqiq qilingan: "Unlilar" (Mahmudov.A.,1992y). "Soglasnye uzbekskogo literaturnogo yazыka" (Mahmudov A., 1986y.), "Sonornye uzbekskogo yazыka" (Maxmudov, A., 1980y.), " Slovesnoe udarenie v uzbekskom yazыke" (Maxmudov.A., 1960y.), "Zvukovoy sostav namanganskogo govora uzbekskogo yazыka". "Eksperimentalnoe issledovanie", AKD (Atamirzaeva.S.,1963y.), "Eksperimentalno- foneticheskoe issledovanie namanganskogo govora uzbekskogo yazыka" (Atamirzaeva. S., 1974y.), "Akustiko-artikulyatsionnyy analiz uzbekskoy rechi primenitelno k audiometrii" (Atamirzaeva. S. v soavtorstve, 1979y.) kabi ishlar fikrimizning dalili.

Tekshirish savollari

- 1.Fonetikaning ob'ekti?
- 2.Fonetikaning maqsadi?
- 3.Fonetik birliklarga nimalar kiradi?
- 4.Segment va supersegment birliklar qanday farqlanadi?
- 5.Fnetik birliklarning shakllantiruvchi va tanituvchi vazifalarini qanday tushunasiz?

6. Fonetik soʻz nima?
7. Fonetikaning qanday turlari bor?
8. Umumiy fonetika nimani oʻrganadi? Xususiy fonetika-chi?
9. Tavsifiy (sinxron) va tarixiy (diaxron) fonetika-larning farqi nimada? Bu sohalarida ishlagan va ishlayotgan tilshunoslardan kimlarni bilasiz?
10. Qiyosiy va eksperimental fonetikalarda nimalar tadqiqilinadi? Bu sohaga oid ishlardan iaysilarini bilasiz?

Tayanch tushunchalar

Fonetika - tilshunoslikning fonetik birliklar, ularning fizik-akustik va h.k. xususiyatlari haqida maʼlumot beruvchi boʻlimi.

Segment birliklar - soʻz yoki morfema tarkibida (yoki nutq oqimida) gorizontal chiziq boʻylab birin-ketin keladigan birliklar: nutq tovushi, boʻgʻin, fonetik soʻz, takt, fraza.

Supersegment birliklar - urgʻu, ohang, melodika, pauza kabi ustama hodisalar, ular soʻzga, frazaga, gapga yoki nutqqa yaxlit holda aloqador boʻlishi bilan segment birliklardan farq qiladi.

SHakllantiruvchi vazifa – fonetik birliklarning "qurilish material", leksema yoki morfemalarning ifoda planidagi moddiy asos sifatidagi vazifalari.

Tanituvchi vazifa - fonetik birliklarning soʻz qiyofasini "tanib olish" va shu orqali soʻzning maʼnosini "eslab qolish" uchun xizmat qilishi.

Fonetik soʻz - nutq tovushlarining maʼlum tartibda joylashuvidan tarkib topgan soʻzning fonetik qiyofasi, leksemaning ifoda plani.

Umumiy fonetika - fonetikaning barcha tillarga xos umumnazariy masalalari haqida maʼlumot beruvchi turi.

Xususiy fonetika - fonetikaning muayyan bir til tovush-lari, ularning turlari, fizik-akustik va artikulyatsion xususiyatlari xususida bahs yurituvchi turi.

Tarixiy fonetika - xususiy fonetikaning ichki bir turi. U muayyan til tovush tizimini diaxron planda va dinamik holatda (tarixiy taraqqiyotda) oʻrganadi.

Tavsifiy fonetika - xususiy fonetikaning ichki bir turi. U muayyan tilning fonetik tizimini statika holatida (til taraqqiyotining oldingi bosqichlarida yuz bergan hodisalar bilan bogʻlamay) oʻrganadi.

Qiyosiy fonetika – qardosh yoki noqardosh tillarning tovush tizimlarini qiyoslab oʻrganadigan fonetika.

Eksperimental (instrumental) fonetika - nutq tovushlari, urgʻu kabi birliklarning fizik-akustik va artikulyatsion xususiyatlarini maxsus asboblarni vositasida oʻrganadigan fonetika.

Fonetikaning toʻrt aspekti

Adabiyotlar. 1[56-63],10[19-27],17[5-7].

14-§. Tilning tovush tomonini o'rganish aspektlari. Tilning tovush tomoni ancha murakkab hodisadir: a) har qanday tovushning fizik-akustik tabiati bor; b) har qanday nutq tovushining biologik asosi (nutq a'zolarining harakati va holati bilan bog'liq jihatlari) mavjud; v) har qanday nutq tovushlari talaffuz etiladi va eshitiladi. Fonetik birliklarning ana shu jihatlarni o'rganish fonetikaning fizik-akustik, anatomik-fiziologik, pertseptiv va lingvistik-funksional aspektlari deb qaraladi.

15-§. Fizik-akustik aspekt. Eksperimental fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning fizik tabiatini tadqiq qiladi. Fonetik birliklarning fizik tabiatiga tovushning balandligi, kuchi, tembr, cho'ziqligi kiradi. Tovushning ovoz, shovqin, qo'shimcha (yordamchi) ton kabi komponentlari ham fizik-akustik omillar sanaladi.

1. Tovushning balandligi - tovushning un paychalari tebranishi chastotasiga bog'liq sifati. Ma'lum vaqt o'lchovida (masalan, bir sekundda) un paychalarining tebranish miqdori qancha ko'p bo'lsa, tovush shuncha baland bo'ladi yoki, aksincha, shu vaqt o'lchovi hisobida un paychalari qancha kam (siyrak) tebransa, tovush shuncha past chiqadi. Tebranayotgan jismning, masalan, un paychalarining tinch holatdagi nuqtadan ikki (qarama-qarshi) tomonga bir marta borib kelishi bitta to'la tebranish sanaladi, ana shu bitta to'la tebranish *bir gerts* hisoblanadi, demak, baland ovozda gertslar miqdori ko'p (tebranish zich), past ovozda esa gertslar miqdori kam (tebranish siyrak) bo'ladi. Insonning eshitish qobiliyati 16 gertsdan 20000 gerts gachadir: 16 gerts eshitishning eng quyi pog'onasi, 20000 gerts esa eshitishning eng yuqori pog'onasi hisoblanadi. 16 gertsdan kam chastotali tebranish *infratovush*, 20000 gertsdan ortiq chastotali tebranish esa *ultratovush* sanaladi. Inson oddiy so'zlashuvda 100 gertsdan 400 gerts gacha balandlikdagi tovushni qo'llaydi. Insonning eng past tovushi *bas* (u 40 gerts ga teng), eng baland tovushi esa *sopranodir* (u 170 gerts ga teng).

Nutqda ovozning (tonning) baland-past tarzda to'lqinlanishi melodikani yuzaga keltiradi, melodika esa gapning ifoda maqsadiga yoki emotsionallikka ko'ra turlarini belgilashda, sintagmalarni, kirish so'z yoki kiritma gaplarni ifodalashda muhim vosita sanaladi. SHuni alohida ta'kidlash kerakki, tebranish chastotasi nutqda boshqa akustik vositalar (urg'u, intonatsiya, tembr, temp kabilar) bilan munosabatga kirishib, murakkab tovushni hosil qilishi ham mumkin, bunday murakkab tovushlardan esa turli ekspressiv-stilistik maqsadlarda, ayniqsa, she'riy misralardagi tovush tovlanishlarini tarkib toptirishda foydalaniladi.

2. Tovushning kuchi (intensivligi)- 1sm^2 maydondan 1 sekundda o'tadigan energiya miqdori. Bunday energiya miqdorining ko'p yoki oz bo'lishi tebranish amplitudasining (kengligining) katta yoki kichikligiga bog'liqdir: tebranish amplitudasining katta bo'lishi unga berilayotgan zarba darajasiga, masalan, o'pkadan kelayotgan havo oqimi kuchiga bog'liq. Masalan, zarb urg'usini (dinamik urg'uni) yuzaga keltirishda havo zarbi kuchli bo'ladi. Demak, tovush kuchining nutqdagi ahamiyati ko'proq zarb urg'usini ifodalashda namoyon bo'ladi.

Tovush kuchi odatda *detsibel* bilan o'lchanadi. Masalan, soatning chiqillashi - 20db, pichirlash - 40db, yarim ovoz bilan gapirish-60db, baland ovoz

bilan gapirish - 80 db, simfonik orkestr ovozi-100dan 110detsibelgacha bo'ladi. 130 detsibeldan ortiq kuchdagi tovush quloqqa og'riq beradi, insonni noxush qiladi.

3. *Tovush tembri* - tovushning asosiy ton va yordamchi tonlar (oberton, partsial tonlar) qo'shilmasidan tarkib topadigan sifati. Tovush tembrini ifodalovchi va uning boshqa tovushlar tembridan farqini ko'rsatuvchi chastotalar **formantlar** deyiladi. Tovush formantlari maxsus eksperimental apparat - spektograf yordamida aniqlanadi.

Tovush tembrining turli xil formantlarga ega bo'lishida bo'g'iz bo'shlig'i, halqum, og'iz bo'shlig'i va burun bo'shlig'i maxsus rezonatorlik (akustik filtrlik) vazifasini bajaradi: bunday bo'shliqlarning turli shaklga kirishi, hajmi, undagi a'zolarining harakati-holati tovushning bo'yoqdorligini (sifat belgilarini) o'zgartirib turadi, shu tariqa fonemalarning o'zaro farqlanishi ta'minlanadi. Odatda, tovush tembri unli fonemalarda muhim rol o'ynaydi: hamma unli fonemalarda ovoz bor, ammo ular bir-biridan tembri bilan farq qiladi. Ayni paytda, tovush tembri ayrim undoshlarni, masalan, sonantlarni farqlashda ham qatnashadi. Bulardan tashqari, tembr nutqning supersegment birligi, ovoz tovlanishlari tarzida ham namoyon bo'ladi: quvnoq tembr, ma'yus tembr kabi. Tembrning bu turlari nutqning ekspressiv-emotsional xususiyatlarini ta'minlaydi.

4. *Tovush cho'ziqligi* - tebranishning oz yoki ko'p vaqt davom etishi. Tovush cho'ziqligi ikki xil bo'ladi; a) fonologik cho'ziqlik (birlamchi cho'ziqlik). Bunday cho'ziqlik, odatda, ma'no ajratish uchun xizmat qiladi. Masalan, turkman tilida "yilqi" ma'nosidagi "ot" so'zi bilan "ism" ma'nosidagi "ot" so'zining ma'nolari shu so'zlar tarkibidagi "o" unlisining cho'ziqlik darajasi bilan farqlanadi; ot(ad-"yilqi")-o:t (a:d-"ism") kabi; b) fonetik cho'ziqlik (ikkilamchi cho'ziqlik) - sof fizik-akustik faktorga asoslangan (fonologik vazifa bajarmaydigan) cho'ziqlik. Masalan, urg'uli bo'g'indagi unli bir oz cho'ziladi, ammo u so'z ma'nosini farqlash uchun xizmat qilmaydi (atlas va atlas kabi ayrim holatlar bundan mustasno). SHuningdek, *imon* so'zi boshidagi "i" cho'ziqroq talaffuz etilganidan, unda bir "y" orttiriladi yoki *shahar*, *zahar* so'zlarida "h"ning tushib qolishi natijasida ikki "a" yonma-yon kelib, bir cho'ziq "a" tarzida talaffuz qilinadi (*sha:ar, za:ar* kabi), ammo bu holat so'z ma'nolarini o'zgartirmaydi.

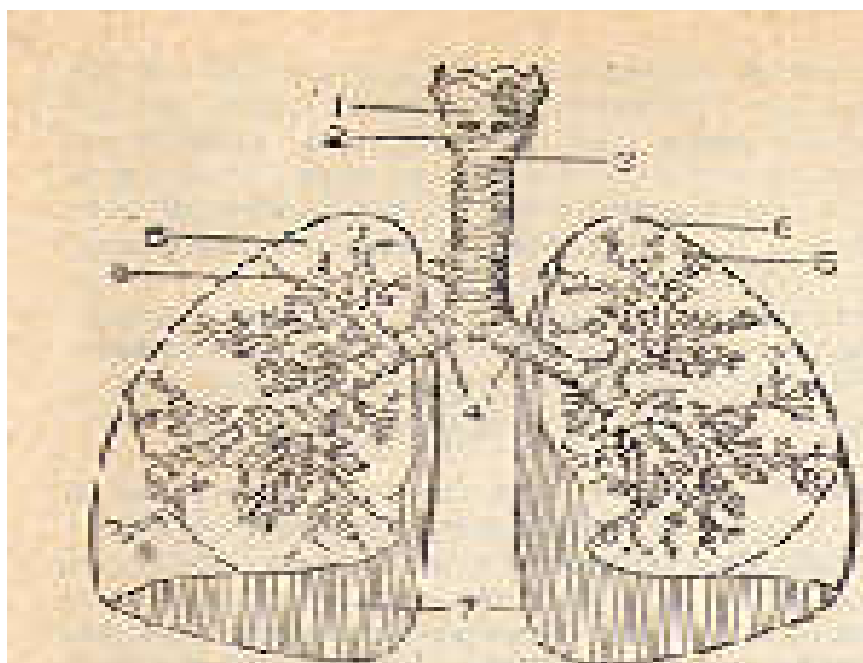
Izoh: Nutq tovushlarining balandligi, kuchi (intensivligi) va tembri ularning sifat belgilari sanaladi, tovushning cho'ziqligi esa miqdor belgisi hisoblanadi.

16-§. Anatomik-fiziologik aspekt. Fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning biologik asosini – inson organizmidagi ayrim a’zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi rolini, ularning tuzilishi va faoliyatini o`rganadi.

Nutq tovushlarining biologik asosini quyidagi turlarga bo`lish mumkin: 1) nutq a’zolarining anatomiyasi; 2) nutq a’zolarining fiziologiyasi; 3) nutq a’zolarining ijro kechimi.

1. Nutq a’zolarining anatomiyasi deyilganda shu a’zolarining shakli, tuzilishi, o`rni nazarda tutiladi. Bunday a’zolar quyidagi apparatlarga birlashadi:

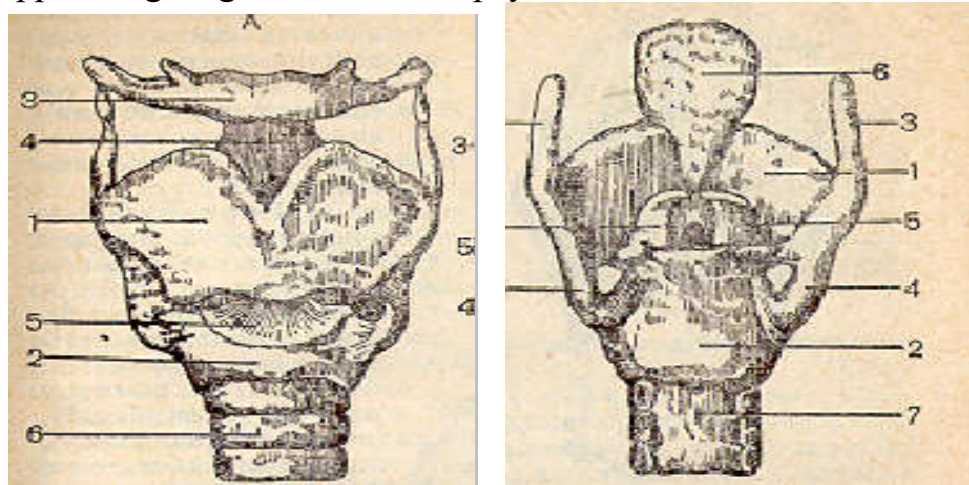
a) *nafas apparati* - o`pka, bronxlar, traxeya, diafragma, ko`krak qafasi. Bu apparat a’zolari tovush hosil qilish uchun zarur bo`lgan havo oqimini boshqa a’zolariga etkazib beradi, shu ma’noda havo manbai sanaladi;

1-rasm. Nafas apparati.

1-qalqonsimon tog`ay; 2-uzuksimon tog`ay) 3-kekirdak (traxeya);4-bronxlar
5-bronxlarning uchki tarmoilari; 6-o`pkaning tepa iismi; 7- o`pkaning tag (ost) iismi.

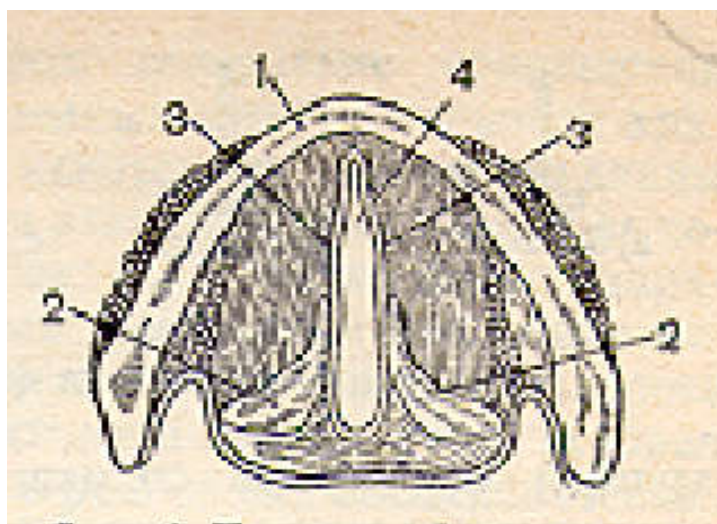
b) *bo`g`iz bo`shlig`i*- traxeyaning yuqori (kengaygan) qismi. Unda un paychalari, uzuksimon, qalqonsimon, cho`michsimon, ponasimon, shoxsimon tog`aylar mavjud. Bu apparatdagi eng faol a`zolar un paychalaridir:

2-rasm Bo`g`iz (hiildoi).

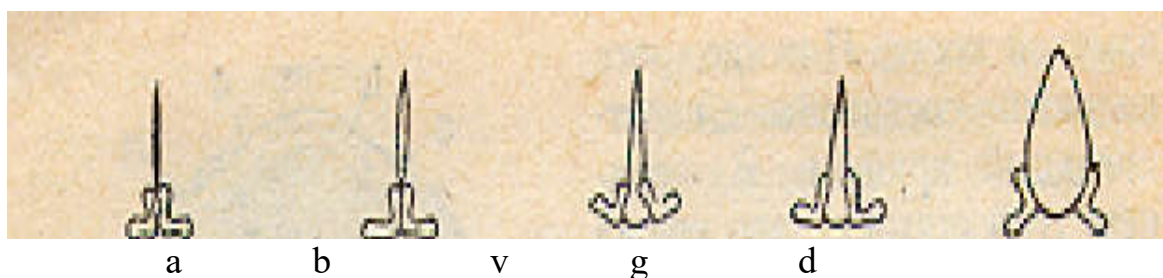
A) bo`g`izning old tomoni: 1- qalqonsimon tog`ay; 2-uzuksimon tog`ay; 3- til osti suyagi; 4-qalqonsimon tog`ayni til osti suyakka ulab turuvchi pay; 5- uzuksimon tog`ay bilan qalqonsimon tog`ay orasidagi pay; 6- kekirdak (traxeya).

B) bo`g`izning orqa tomoni: 1- qalqonsimon tog`ay; 2- uzuksimon tog`ay; 3- qalqonsimon tog`ayning yuqori shoxlari; 4- qalqonsimon tog`ayning quyi shoxlari; 5- cho`michsimon tog`aylar; 6- bo`g`iz qopqog`i; 7- traxeyaning pardasimon (orqa) qismi.

3-rasm. Bo`g`izning ko`ndalang kesilgandagi ko`rinishi.

- 1- qalqonsimon tog`ay; 2- cho`michsimon tog`aylar; 3- un (ovoz) paychalarining qirralari;
4- ovoz paychalari orasidagi tirqish.

4-rasm. Ovoz paychalari orasidagi tirqish ko`rinishlari.

- a) yopiq holat; b) ovoz holati; v) shivirlash (pichirlash) holati; g) nafas chiqarish holati;
d) nafas olish holati.

- un (ovoz) paychalari tinch holatda turganda, ularning oralig`i ochiq bo`ladi, natijada nafas apparatidan kelayotgan havo oqimi shu oraliqdagi paychalarni tebratmay o`tadi. Bunday vaziyatda ovoz hosil bo`lmaydi;

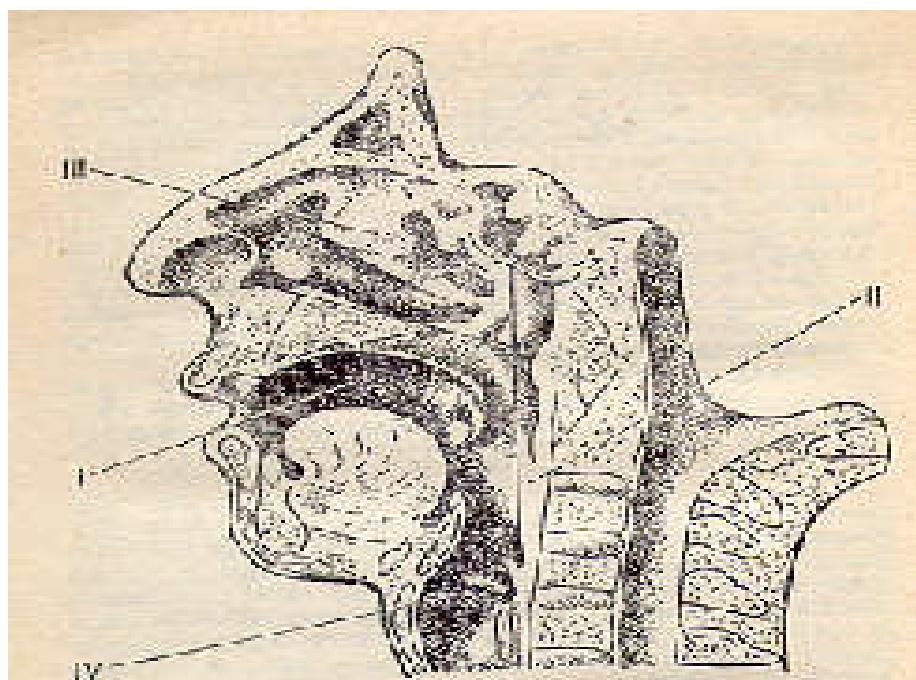
- ovoz paychalari tortilgan (taranglashgan) da, ular orasidagi ochiq bo`shliq yumuq holatga keladi, natijada havo oqimining yo`li to`siladi, havo oqimi taranglashgan un paychalariga urilib, uni tebratadi. Bunday tebranish ovozni (asosiy tonni) yuzaga keltiradi. SHuning uchun bo`g`iz bo`shlig`i ovoz manbai hisoblanadi. Ovoz esa unli tovushlarni, jarangli va sonor undoshlarni shakllantirishda fizik komponent sifatida qatnashadi.

- ovoz paychalari bo`shroq tortilgan holatda shu paychalar orasida torroq bo`shliq yuzaga keladi, havo oqimi shu bo`shliqdan sirg`alib, ishqalanib o`tadi, ammo un paychalarini tebratmaydi, natijada shovqin hosil bo`ladi, bu shovqin pichirlab yoki shivirlab gapirganda qo`llanadi;

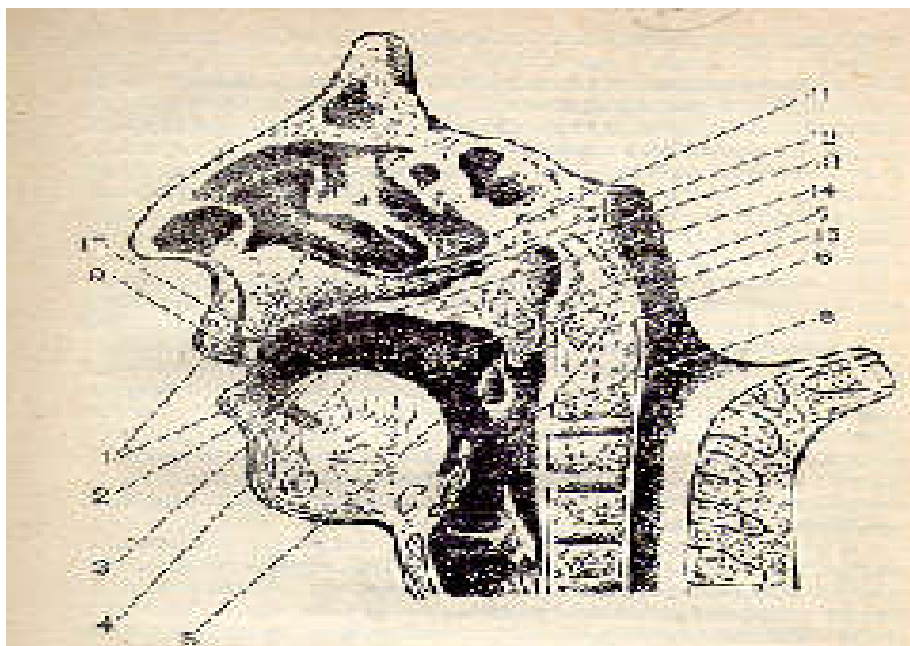
v) *halqum*- bo`g`izdan yuqoriroqda joylashgan bo`shliq. U uch qismdan iborat: pastki qismi hiqildoq(bo`g`iz)ga tutashgan o`rni; o`rta qismi-halqumning og`zi. Bu qism og`iz bo`shlig`i tomonga ochilgan bo`ladi; yuqori qismi- burun bo`shlig`iga va eshitish paylariga birikkan (tutashgan) qismi;

g) *og`iz bo`shlig`i*- til, kichik til, tishlar, lablar, lunjlar, qattiq va yumshoq tanglay, til osti muskulidan iborat apparat. U orqa tomonidagi tomoq orqali halqumga tutashadi;

d) *burun bo`shlig`i* - qo`shimcha ton manbai. U yumshoq tanglay oxiridagi kichik tilning quyi tomon harakat qilishi natijasida rezonatorga aylanadi: havo oqimining bir qismi burun bo`shlig`idan o`tib, qo`shimcha tonlarni yuzaga keltiradi. O`zbek tilining m,n,ng undoshlari shu apparat ishtirokida yuzaga keladi.

5-rasm. Boshning bo`ylama kesmasi. YUmshoq tanglay pastga tomon siljigan.
I.Og`iz bo`shli

6-rasm. Boshning bo'ylama kesmasi. YUmshoq tanglay yuqori tomon siljigan.

Faol a'zolar: 1-lablar; 2-tilning old qismi; 3-tilning o'rta qismi; 4-tilning orqa qismi; 5-til o'zagi; 6-kichik til; 7-yumshoq tanglay; 8-halqumning orqa qismi.

Nofaol a'zolar: 9-old tomondagi yuqori tishlarning uchi; 10-old tomondagi yuqori tishlarning orqa qismi; 11-12-qattiq tanglayning old qismi; 13-tanglayning o'rta qismi; 14-yumshoq tanglayning old qismi; 15-yumshoq tanglayning orqa qismi.

2. Nutq a'zolarining fiziologiyasi deyilganda shu a'zolarining hayotiy kechimplari, muhit bilan bo'ladigan munosabatlari nazarda tutiladi. Bunday kechim bosh miya qobig'ining cho'zinchoq miya qismida joylashgan markaziy nerv sistemasi tomonidan boshqariladi. Bu sistema maxsus funktsiyalarni bajaradigan nerv hujayralari to'plamidan iboratdir. Uning *brok markazi* deb nomlanuvchi turi nutqning yuzaga chiqishida qatnashadigan mushaklarni harakatga keltiradigan nerv markazi hisoblanadi. *Eshituv markazi* nomli turi esa eshitish a'zolaridan keladigan ta'sirni idrok etadigan nerv markazi sanaladi. Bu markaz faoliyatini o'rganish fonetikaning pertseptiv (eshitib his etish) aspekti deb ham qaraladi. Demak, til vositasida amalga oshiriladigan nutqiy aloqa bevosita shu markazlar ishtirokida yuz beradi.

3. Nutq a'zolarining ijro kechimi - nutq a'zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi ishtiroki (harakati va holati). Bunday kechim, yuqorida aytib o'tilganidek, nutq a'zolarining fiziologiyasi bilan bog'liqdir. Odatda, nutq a'zolarining harakati va holati artikulyatsiyani shakllantiradi. Artikulyatsiya esa har bir millat vakillarida psixologik va fiziologik ko'nikmalarga tayanadi. Bu holat o'sha millat tilining *artikulyatsiya bazasi* hisoblanadi. SHuning uchun bir millat vakilida boshqa millat tiliga xos artikulyatsiya bazasi (psixologik va fiziologik ko'nikmalar) bo'lmasligi mumkin. Demak, tillar bir-biridan artikulyatsiya bazalaridagi ba'zi belgilari bilan o'zaro fari qiladi.

Har qanday nutq tovushining artikulyatsiyasi uch bosqichdan tarkib topadi: birinchi bosqich-*ekskursiya* (hozirlanish), ikkinchi bosqich – o'rta holat (ish holati), uchinchi bosqich-*rekursiya* (talaffuzning qaytishi). Nutq jarayonida bu bosqichlarning chegarasi mavhumlashadi: odatda, bir tovushning artikulyatsiyasi

nihoyasiga etmay, ikkinchi tovush ekskursiyasi boshlanadi, natijada tovushlar bir-biriga dinamik ravishda ulanib, ular orasidagi talaffuz chegaralari sezilmas holga keladi. Bunday chegaralarni yozuvda (harflar misolida) aniq sezish mumkin.

Izoh. 1) nafas apparati tovush hosil qilish uchun kerak boʻlgan havo oqimini etkazib beradi; 2) boʻgʻiz (hiqildoq) ovoz hosil qiladi; 3) halqum, ogʻiz boʻshligʻi tovushni shakllantiradi; 4) burun boʻshligʻi qoʻshimcha ton beradi.

17-§.Eshitib his etish aspekti (pertseptiv aspekt). Fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning eshitish aʼzolariga taʼsirini his etish orqali soʻzning maʼnosini yoxud gap va nutq mazmunini idrok qilish qonuniyatlarini oʻrganadi.

Maʼlumki, inson tashqi dunyoni oʻzining sezgi aʼzolari orqali his etadi: koʻradi, eshitadi, sezadi. Fonetik birliklar ham moddiy-material hodisa sifatida insonning eshitish aʼzolariga taʼsir qiladi, ammo bu taʼsir shunchaki moddiy hodisaning taʼsirigina emas, balki fonetik soʻzning (maʼnoga ega boʻlgan formaning) yoxud gapning taʼsiri boʻladi. SHuning uchun har qanday soʻzni, soʻz shaklini yoki gapni eshitganimizda, ongimizda shu birliklarning maʼnosi yoki mazmuni, aniqrogʻi, maʼno yoki mazmun obrazi gavdalanadi. Bunday his etish, idrok qilishsiz tilning birorta funktsiyasi(nominativ funktsiya, kommunikativ funktsiya, emotiv funktsiya va hokazolar) amalga oshirilmaydi.

18-§.Lingvistik-funksional aspekt. Fonetikaning bu aspekti fonetik birliklarning til mexanizmidagi rolini, demak, tilning ijtimoiy mohiyatini belgilashdagi ahamiyatini oʻrganadi. Tilshunoslikda fonetikaning bu aspekti *fonologiya* deb ataladi (qarang: 19-§).

Tekshirish savollari

- 1.Tovushning fizik-akustik tabiatiga nimalar kiradi?
- 2.Tovushning balandligi nima?
- 3.Tovushning balandligi nima bilan oʻlchanadi?
- 4.Tovushning baland-past tarzda toʻlqinlanishi nimani hosil qiladi?
- 5.Melodika nima? Uning nutqda qanday ahamiyati bor?
- 6.Murakkab tovushni qanday tushunasiz?
- 7.Tovush kuchi nima? U qanday oʻlchov birligi bilan belgilanadi?
- 8.Tovush kuchining til va nutqda qanday ahamiyati bor?
- 9.Tovush tembrini qanday tushunasiz?
- 10.Formant nima? U qanday aniqlanadi?
- 11.Nutq apparatlaridan qaysilari rezonatorlik (akustik filtrlilik) funktsiyasini bajaradi?
- 12.Tovush tembri vositasida nimalar farqlanadi?
- 13.Tovush choʻziqligi nima? Uning qanday turlari bor?
- 14.Fonologik va fonetik choʻziqliklar nimasi bilan farqlanadi?
- 15.Tovushning sifat va miqdor belgilariga nimalar kiradi?
- 16.Fonetik birliklarning biologik asosini qanday tushunasiz? Fonetikaning qaysi aspektida "biologik asos" haqida maʼlumot beriladi?
- 17."Biologik asos"ni oʻrganishning qanday ahamiyati bor?

18. Nutq a'zolarining anatomiyasi, fiziologiyasi va ijro kechimlarini qanday tushunasiz?

19. Artikulyatsiya qanday bosqichlardan tarkib topadi? Ekskursiya, o'rta holat (ish holati), rekursiya nima?

20. Fonetikaning pertseptiv aspekti nimani o'rganadi?

21. Fonetikaning lingvistik-funksional aspekti deganda nimani tushunasiz? Nima uchun bu aspekt fonologiya deb nomlanadi?

Tayanch tushunchalar

Tovushning fizik-akustik tabiati - tovushning balandligi, kuchi, tembri, cho'ziqligi, ularning eshitalish xususiyatlari.

Gerts - tebranayotgan jismning (mas., un paychalarining) tinch holatdagi nuqtadan ikki (qarama-qarshi) tomonga bir marta borib kelishi. Ovozning past yoki balandligi gertslar miqdori bilan belgilanadi.

Infratovush - 16 gertsdan kam chastotali tovush.

Ultratovush - 20000 gertsdan ortiq chastotali tovush.

Tovushning balandligi - tovushning un paychalari tebranishi chastotasiga bog'liq sifati.

Tovushning kuchi - 1m^2 maydondan 1sekundda o'tadigan energiya miqdori. U detsibel bilan o'lchanadi.

Tovush tembri - tovushning asosiy ton (ovoz) va yordamchi tonlar (obertonlar) qo'shilmasidan tarkib topuvchi sifati.

Formantlar - tovush tembrini ifodalovchi va uning boshqa tovushlar tembridan farqini ko'rsatuvchi chastotalar.

Spektograf - tovush formantlarini aniqlovchi maxsus apparat.

Tovush cho'ziqligi - tebranishning oz yoki ko'p vaqt davom etishi.

Tovushning sifat belgilari - tovushning balandligi, kuchi (intensivligi), tembri.

Tovushning miqdor belgisi - tovushning cho'ziqligi.

Nafas apparati - havo manbai. Bu apparat o'pka, bronxlar, traxeya, diafragma, ko'krak qafasi kabi a'zolardan iborat.

Bo'g'iz bo'shlig'i - traxeyaning yuqori (kengaygan) qismi. Unda un paychalari va bir qancha tog'aylar mavjud. Bo'g'iz bo'shlig'i ovoz manbai hisoblanadi (un paychalari tebranishidan ovoz hosil bo'ladi).

Halqum - bo'g'izdan yuqoriroqdagi bo'shliq. U rezonatorlik vazifasini bajaradi.

Og'iz bo'shlig'i - til, kichik til, tishlar, lablar, lunjlar, qattiq va yumshoq tanglaylar, til osti muskullaridan iborat apparat. U shovqin va qo'shimcha tonlar manbai sanaladi.

Burun bo'shlig'i - qo'shimcha ton manbai.

Nutq a'zolarining fiziologiyasi - nutq a'zolarining hayotiy kechimlari, muhit bilan munosabatlari.

Brok markazi - bosh miya qobig`idagi markaziy nerv sistemasiga kiruvchi nerv xujayralarining bir turi. U nutqning yuzaga chiqishida qatnashadigan mushaklarni harakatga keltiradigan nerv markazi hisoblanadi.

Eshituv markazi - bosh miya qobig`i tizimiga kiruvchi nerv xujayralarining yana bir turi. U eshitish a`zolaridan keladigan ta`sirni idrok etadigan nerv markazi sanaladi.

Artikulyatsiya - nutq a`zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi harakati va holati.

Artikulyatsiya bazasi - til egalarida shu tilga xos artikulyatsiyani amalga oshirish uchun shakllangan psixologik va fiziologik ko`nikmalar.

Ekskursiya - artikulyatsiyaning birinchi bosqichi.

O`rta holat (ish holati) - artikulyatsiyaning ikkinchi bosqichi.

Rekursiya - artikulyatsiyaning uchinchi bosqichi (talaffuzning qaytishi).

Pertseptiv aspekt - fonetikaning eshitish va his etish bilan bog`liq jarayonlarini o`rganuvchi aspekti.

Lingvistik-funksional aspekt - fonetikaning yuqori bosqichi. U fonetik birliklarning til mexanizmidagi rolini, demak, ijtimoiy mohiyatini o`rganadi.

FONOLOGIYA

Adabiyotlar:1[19-66],4[54-55],10[25-35],17[8-20],19 [147-152],
20[32-35].

19-§.Fonologiya tilshunoslikning bir bo`limi bo`lib, u tilning tovush materiyasi taraqqiyotini va shu materiyaning fonologik sistemaga uyushish qonuniyatlarini hamda tildagi vazifalarini tadqiq qiladi. Bu sohaning o`ziga xos jihati shundaki, u o`z ob`ektini semiotik aspektida (belgilar tizimi sifatida) o`rganadi. Tilshunoslikda fonologiyaning fan sifatidagi maqomi xususida ikki xil fikr mavjud. *Birinchi fikrga ko`ra*, fonologiya fonetikaning o`zi emas, chunki fonetika nutq tovushlarini, fonologiya esa til tovushlarini o`rganadi: nutq tovushlari haqidagi ta`limot (fonetika) aniq fizik hodisalarni, til tovushlari haqidagi ta`limot (fonologiya) esa shu tovushlarning lisoniy-vazifaviy xususiyatlarini tadqiq qiladi, shunga ko`ra ularning tadqiqot metodlari ham har xil: fonetika tabiiy fanlarning tadqiqot metodlariga, fonologiya esa lingvistik tadqiqot metodlariga, asoslanadi.¹ *Ikkinchi fikrga ko`ra*, fonologiyani fonetikadan ajratib bo`lmaydi, chunki muayyan tilning fonemalari tizimini, bu tizimdagi har bir fonemaning "semantizatsiyalashgan" (fonologizatsiyalashgan) belgilarini shu tilning konkret talaffuz xususiyatlarini o`rganmasdan tadqiq qilib bo`lmaydi. Demak, fonologiya

¹ Трубенкой. Н.С. Основы фонологии (русск пер.) – Москва, 1960, с.9

aslida fonetikaning o'zi, faqat uning yuqori bosqichi, xolos. Binobarin, fonolog bir vaqtning o'zida fonetist bo'lmay iloji yo'q, ayni paytda fonetist ham doimo (shu jumladan, fonologiya paydo bo'lgan davrgacha ham) ma'lum darajada fonolog bo'lgan, chunki u umuman tovushni emas, balki til tovushlarini o'rgangan.²

Ma'lumki, fonetikada tovush va bo'g'in segment birliklar, urg'u va intonatsiya (ohang) esa supersegment birliklar tarzida tavsiflanadi. Fonologiyada bu birliklar lisoniy-vazifaviy xususiyat taqozosi bilan fonema (tovush), sillabema (bo'g'in), aktsentema (urg'u) va intonema(intonatsiya, ohang) deb nomlanadi, fonologiyaning o'zi esa segmental fonologiya va supersegmental fonologiya kabi ikki turga ajratiladi (1,14-b.).

Segmental fonologiyaning asosiy predmeti fonemadir, shunga ko'ra u fonematika, fonemika nomlari bilan ham ataladi.

Supersegmental fonologiyaning predmeti esa sillabema, aktsentema va intonemadir, shunga ko'ra u prosodika deb ham yuritiladi.

Fonologiyaning xulosalari fonetikaning fizik-akustik, anatomik-fiziologik va pertseptiv aspektlarida to'plangan tajriba va ma'lumotlarga asoslanadi. Bu hol ham fonologiya bilan akustik fonetika, artikulyatsion fonetika va pertseptiv fonetika o'rtasida uzviy aloqa borligidan dalolat beradi.

Fonetik birliklarning lingvistik-funksional jihat-larini o'rganish, asosan, XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan. Bungacha «fonema» va «fonologiya» tushunchalari bo'lmagan, hatto «tovush» va «harf» tushunchalari bir hodisadek tasavvur etilgan. Buni taniqli tilshunos Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida ham kuzatish mumkin. «Devon»dan kiritilgan quyidagi misralar fikrimizning dalilidir: «Turkiy tillarda qo'llanadigan asosiy harflar soni 18ta. Turkiy yozuvda shular qo'llaniladi...

Arabchada bu harflarning tengdosh sirasi ا ب ت ت singaridir. Bu asosiy harflardan boshqa talaffuzdagina (yozuvda emas) ifodalanuvchi yana ettita harf borki, turkiy so'zlar bu harflarsiz ishlatilmaydi. Bular qattiq talaffuz qilinadigan ب (p) harfi, arabcha ج harfi., ز (z) bilan ش (sh) oralig'ida talaffuz etiladigan ژ (j) harfi; arabcha ف (f) harfi; nuqtali غ (g') harfi; ق (q) bilan ك (k) harflari oralig'ida talaffuz etiladigan yumshoq ك (g), kofi g'unna bilan غ (g') oralig'ida hamda ق bilan ن oralig'ida talaffuz etiladigan (H) harflaridir».¹

Ko'rinib turibdiki, Mahmud Koshg'ariy tahlili va bayonida «...talaffuzdagina (yozuvda emas) ifodalanuvchi yana ettita harf bor...», «... ق bilan ن oralig'ida talaffuz etiladigan (H) harfi...» ham mavjud.

² Щерба Л.В. Очередные проблемы языкознания. //Изв. Академии Наук, ОЛЯ,1945, т.4 Вып. 5. с. 185-186.

¹ Маъмур Кошгаърий. Devonu lug'otit turk, 1-том.-Т.: O'zbekiston Fanlar akademiyasi nashrigi, 1960, 47-48-бетлар.

O'arf bilan tovushning qorishtirilishi Evropada YUnon-Rim tilshunoslari asarlarida ham kuzatiladi. Masalan, IV asrda yashagan Pristsiananing grammatikasida harfga oid terminlar tovushga nisbatan qo'llanadi.² Bunday qorishtirilish XIX asrgacha davom etadi. Taniqli olim, qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning asoschilaridan biri bo'lgan YAkob Grimmning 1819 yilda yozilgan «Nemis grammatikasi» («Deutsche Grammatik», I. Göttingen, 1819) kitobining birinchi qismi «O'arflar xususida» («Von den Buchstaben») deb nomlanganligi ham shundan guvohlik beradi. YOsh grammatikachilar (mladogrammatikachilar) tillarning qadimgi tovush tizimlarini qayta tiklash va bu tizimlarning keyingi taraqqiyot qonuniyatlarini aniqlash ishlarida qadimgi yozma yodgorliklarning harflariga tayanib ish ko'rganlar.¹ Bu ham yuqoridagi fikrimizning bir isboti.

Akademik L.V.SHcherba bunday holatning maktab darsliklarida ham kuzatilishini tanqid qilib, 1904 yilda shunday degan edi: «Tovush va harflarning qorishtirilishi mualliflarni morfologiyada ham noto'g'ri xulosalarga olib keladi».² Prof. L.R.Zinder L.V.SHcherbaning bu tanqidiy fikrini maktab darsliklarigagina emas, ayrim ilmiy grammatikalarga ham xos deb hisoblaydi: uningcha «-a» va «-ya»ning ikkita har xil qo'shimcha ekanligi faqat yozuvdagi holatdir, tilda esa ular, aslida, bita qo'shimchaning o'zi.³

Ko'rinib turibdiki, o'tmishda harf va tovush sistemalari ko'pincha farqlanmagan. Biroq XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, tilshunoslikda og'zaki va yozma nutqlar tilning alohida-alohida yashash formalari ekanligi ta'kidlanib boshlanadi. Xususan, taniqli rus va polyak tilshunosi I.A. Boduen de Kurtene o'zining «rus yozuvining rus tiliga munosabati» («Ob otnoshenii russkogo pisma i russkomu yazыku») kitobida nutqiy faoliyatning ikki turi – talaffuz va eshituvchi hamda yozish va ko'rishga asoslangan turlari borligini aytadi, ammo bu ikki formani u bir-biriga teng deb hisoblamaydi. Uningcha, nutqning talaffuzga va eshitishga asoslangan shakli yozma shaklga bog'liq bo'lmagan mustaqil ravishda yuzaga kelishi mumkin, yozishga va ko'rishga asoslangan nutq shakli esa faqat talaffuzga va eshitishga asoslangan nutqqa bog'liq ravishda anglashiladi.⁴

Tilshunoslik fanining keyingi taraqqiyoti shuni ko'rsatdiki, faqat tovush bilan harf emas, balki tovushning fizik tabiati bilan uning til mexanizmidagi roli ham doimo bir-biriga mos bo'lavermas ekan. Bu masala I.A. Boduen de Kurtenening 1870 yilda yozilgan «XIV asrgacha bo'lgan qadimgi polyak tili haqida» («O drevnepolskom yazыke do XIV stoletiya») nomli magistrlik dissertatsiyasida o'z ifodasini topadi: unda fonetikaning ikkita vazifasi borligi alohida ta'kidlanadi: *1-vazifa*--tovushning fizik tabiatini o'rganish. Bu vazifa

² Jarang: T.A. Amirova, B.A. Olyokovikov, Yu.V. Rojdestvenskiy. Ocherki po istorii lingvistik. -M.: «Nauka», 1975, c.164-165.

¹ Jarang: L.R. Zinder. Ocherki obshchey teorii pisma. -Leningrad: «Nauka» (Leningradskoye otdeleniye), 1987, c.9.

² Jarang: L.R. Zinder. Ocherki obshchey teorii pisma. -Leningrad: «Nauka» (Leningradskoye otdeleniye), 1987, c.10.

³ Jarang: L.R. Zinder. Ocherki obshchey teorii pisma. -Leningrad: «Nauka» (Leningradskoye otdeleniye), 1987, c.10.

⁴ Boduen de Kurtene I.A. Izbrannyye trudy po obshchemu yazykoznaniiu. M.; 1963, t.II, c.219

fonetikaning akustik va fiziologik aspektlarini tashkil qiladi; 2-vazifa--tovushlarning til mexanizmidagi rolini, xalqning sezishi, his etishida tovushlarning ahamiyatini o'rganish. Bunda tilning eng kichik (minimal) birligi haqidagi tushunchaga asos solinadi. Keyinroq bu birlik I.A.Boduen de Kurtene va uning shogirdi N.Krushevskiy tomonidan *fonema* deb nomlanadi.¹ SHundan boshlab, fanda harf bilan tovushnigina emas, balki tovush (fon) bilan fonemani ham qat'iy farqlash zarurati paydo bo'ladi.

I.A.Boduen de Kurtene 1881 yilda nashr etilgan «Slavyan tillari qiyosiy grammatikasining ayrim bo'limlari» («Nekotorye otdely sravnitelnoy grammatiki slavyanskix yazykov») nomli asarida «*Fonema* so'zning o'zaro qiyoslanayotgan qismlari orasida o'zining bo'linmasligi bilan xarakterlanadi», - deydi.² Tovushlarning morfema tarkibidagi almashinuvi qonuniyatiga asoslanib, u fonemaning bo'linmas bir butun tovush shaklidagina emas (masalan, *vorot, rov* so'zlarida bo'lganidek), balki tovushning bir qismi (masalan, *syadu* so'zidagi yumshoq «s» *sad* so'zidagi qattiq «s»ning bir qismi) bo'lishi yoki hatto morfema va so'zning tarkibida bo'laklarga ajralmaydigan holga kelib qolgan ikki va undan ortiq tovush qo'shilmasidan (masalan, *vrauyat, vorotit* so'zlaridagi «ra» va «oro»dan) tarkib topishi ham mumkinligini aytadi. Bundan shu narsa anglashiladiki, I.A.Boduen de Kurtene fonemani fonetik birlik sifatida emas, *etimologik-morfologik* birlik sifatida qaragan, biroq shu joyning o'zida u «fonema» tushunchasining ikki xil ekanligini- 1) antropofonik (akustik-artikulyatsion) xususiyatlar umumlashmasidan iboratligini, 2) morfemaning harakatchan komponenti va muayyan morfologik kategoriya belgisi bo'lishini ham aytib o'tadi. SHunday qilib, u fonemaning antropofonik aspekti borligini tan oladi, uni morfologik aspektdan farqlash lozimligini uqtiradi.

Keyinroq I.A.Boduen de Kurtene fonema haqidagi fikrini o'zgartirib, unga sof psixologik ta'rif beradi: 1984 yilda (polyak tilida) yozilgan «fonetik alternatsiyalar nazariyasi yuzasidan tajriba» («Опыт теории фонетических альтернатив») nomli ishida u fonemani til tovushlarining psixik ekvivalenti deb baholaydi, 1917 yilda yozilgan «Tilshunoslikka kirish» kitobida ham olim shu fikrni takrorlaydi: «... bizning psixikamizja tovush xususida, aniqrog'i, tovushni talaffuz qilish paytidagi murakkab ish kompleksi haqida doimiy tasavvur shakllangandir. Biz uni fonema deb ataymiz», - deydi u.³

I.A.Boduen de Kurtenening yuqoridagi fikrlari va ta'riflarini tahlil qilar ekanmiz, ularda quyidagi muhim holatlar ko'zga tashlanadi: 1) olim tilda nutq tovushlaridan boshqa elementlar borligini sezgan, tilshunoslarning e'tiborini shu elementlarga tortishga harakat qilgan. Bu elementlarni u keyinchalik «*fonema*» deb nomlagan; 2) u fonemani goh «*morfemaning harakatchan komponenti*», goh «*nutq tovushlarining psixik ekvivalenti*», goh «*morfema tarkibida lisoniy qiymatga ega bo'lgan til birligi*» deb ta'riflagan. Bularning barchasida fonemaga oid tovush

¹ Bu ma'da ³arang: V.K. Журавлёв. Диагностическая фонология. - М.: «Наука», 1986, с. 7

² Boduen de Kurtene И.А. Избранные труды по общему языкознанию. М.; 1963, т. I, с. 121-122

³ Bu ma'da ³arang: Матусевич М.И. Современный русский язык. Фонетика. - М.: «Просвещение», 1976. с. 31-32

almashinuvi (cheredovanie zvukov, alternatsiya) muammolari va nutqning morfologik bo'linishi nazariyasi bilan bog'langanligini ko'ramiz.

I.A.Boduen de Kurtenening fonema haqidagi g'oyalari tilshunoslikda fonetika fanining yanada ko'proq rivoj topishiga, uning yuqori bosqichi (oliy formasi) bo'lgan fonologiyaning tarkib topishiga olib keladi. Bu g'oyalar keyinchalik chet ellarda, masalan, Praga tilshunoslik to'garagi faoliyatida fonologik tadqiqotlar olib borilishiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi.

O'zbek tilshunosligida fonologiyaga asosan, so'nggi 15-20 yil ichida e'tibor kuchaydi: "O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi" (Nurmonov A.N., 1990 y.), "O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi" (Abduazizov A., 1992y.), "Umumiy tilshunoslik" (Baskakov N.A., Sodiqov A.S., Abduazizov A., 1979y.), "O'zbek tilida lisoniy birliklarning invariant-variant munosabati(fonologik sath)", nomzodlik dis. avtoreferati (Nabieva Dilora Abduhamidovna, 1998y.), "O'zbek tilida paradigma a'zolari o'rtasidagi zidlanishlarning mo'tadillashuvi (fonologik sath), nomzodlik dis. avtoreferati (Nurmonova Dilfuza Abduhamidovna, 1998y.) kabi ishlar fikrimizning isbotidir.

20-§.Fonemika, yuqorida aytib o'tilganidek, fonologiyaning bir qismidir, u fonlarning fonemalarga birlashuvini o'rganadi.

Fonema so'zlar, morfemalar va grammatik shakllarning tovush qobig'ini farqlash orqali ularning ma'nolarini tafovutlash vazifasini bajaradigan eng kichik segment birlikdir. Masalan, or so'zi tarkibida ikkita segment birlik ("o" va "r" fonemalari) bor, zor, ozor, bozor so'zlari tarkibida esa ularning soni ko'proq: 3ta ("zor"da),4ta("ozor"da) va 5ta ("bozor"da) kabi. Bu holat yuqoridagi so'zlarning tovush qobig'ini (fonetik qiyofasini) va ma'nosini farqlash imkonini bermoqda. Bunday holni "-man" va "-san" morfemalarida, boraman va borasan kabi grammatik shakllarda ham ko'ramiz: ularda fonemalar miqdori ortmasa-da, fonema turlari o'zgarmoqda ("-man"da "m" fonemasi, "-san"da esa "s" fonemasi qo'llangan), natijada morfema va so'z shakllarining tovush qobig'i va ma'nolari farqlanmoqda.

21-§.Fonemalarning differentsial belgilari ularni bir-biridan farqlash uchun xizmat qiladigan alomatlaridir. Masalan, "k" undoshi o'zining jarangsizligi bilan jarangli "g" dan ajralib turadi, demak, "k"ning jarangsizligi, "g"ning esa jarangliligi bu ikki fonemaning differentsial (farqlanadigan) belgilari sanaladi. Differentsial belgilar fonemalarning fonologik xususiyatini belgilaydi - so'zning fonetik qobig'i va shu orqali uning ma'nosini farqlash uchun xizmat qiladi: kul va gul so'zlarining ma'nolari ayni shu ikki fonemaning differentsial belgilari (birining jarangsiz, ikkinchisining esa jarangli ekanligi) tufayli farqlanmoqda. Differentsial belgilar faqat jaranglilik va jarangsizlik jihatidagina emas, balki fonemalar artikulyatsiyasiga bog'liq holda tarkib topishi ham mumkin: "b" - lab-lab undoshi, "d" - til oldi(dental) undoshi. Artikulyatsiya o'rnidagi bu tafovutlar bor va dor so'zlarining fonetik qiyofasini va ma'nolarini farqlamoqda; "q"- portlovchi, "x"-siring'aluvchi. Artikulyatsiya usulidagi bu tafovutlar qol va xol so'zlarining tovush tarkibi va ma'nolarini farqlash uchun xizmat qilmoqda.

22-§.Fonemalarning integral belgilari ularning o'zaro farqlanmaydigan alomatlaridir. Masalan, "k" va "g" undoshlarining har ikkalasi portlovchi, har

ikkalasi sayoz til orqa fonemalardir. Demak, bu ikki fonema artikulyatsiya usuli va artikulyatsiya o`rniga ko`ra farqlanmaydi.

23-§.Fonologik oppozitsiya va korrelyatsiyalar. Fonologik oppozitsiya ikki fonemaning bitta farqlanish belgisi asosida o`zaro zidlanish hosil qilishidir. Masalan, "p" (jarangsiz) va "b" (jarangli) undoshlari jarangsiz-jarangli belgisi asosida bir oppozitsiyaga birlashadi: p-b kabi. Ayni shu belgiga (jarangsiz-jaranglilik zidlanishiga) asoslangan(p-b)+(t-d)+(s-z)+(f-v)+ (k-g)+(sh-j)+(ch-dj)+(x-g`) oppozitsiyalari ham bor. Demak, hozirgi o`zbek adabiy tilida jarangsiz-jaranglilik belgisi asosida shakllangan sakkizta oppozitsiya bitta korrelyatsiyaga birlashadi: bunda oppozitsiyadagi integral belgilar korrelyatsiyada differentsial belgilarga aylanadi: p-b (lab-lab)+t-d (til oldi)+k-g (sayoz til orqa)+p-b(portlovchi)+ f-v(sirg`aluvchi)... kabi.

Hozirgi o`zbek adabiy tilida unlilar tilning uch darajali ko`tarilishi asosida ham oppozitsiya va korrelyatsiya hosil qiladi: i (yuqori tor)-e (o`rta keng)-a(quyi keng)=i-e-a korrelyatsiyasi; u(yuqori tor) –o'(o`rta keng)-o(quyi keng)=u-o'-o korrelyatsiyasi kabi. Bu korrelyatsiyalarning barchasi birlashib, hozirgi o`zbek adabiy tilining vokalizm sistemasini yuzaga keltiradi. Demak, oppozitsiya (zidlanish) fonologik sistemaning quyi bosqichi, korrelyatsiya esa shu sistemaning yuqori bosqichi hisoblanadi.

Fonologik zidlanishlar hozirgi (amaldagi) tilning strukturaviy birliklari sanaladi, ular tarixan o`zgarib turishi ham mumkin. Masalan, qadimgi turkiy va eski turkiy tillarida unli fonemalar tilning yotiq (gorizontal) harakatiga ko`ra old qator va orqa qator zidlanishiga ega bo`lgan; (i-ы)+(y-u)+ (θ-o)+(ä-a) kabi. Hozirgi o`zbek adabiy tilida esa bunday zidlanish o`zining fonologik xarakterini yo`qotgan - fonemalar konvergensiyasi natijasida i-ы unlilari bitta "i" ga, y-u unlilari bitta "u"ga, θ-o unlilari bitta o(o`) ga, ä-a unlilari esa bitta "a" ga birlashgan.

24-§.Hozirgi o`zbek adabiy tilining konsonantizmi (undoshlar sistemasi) tarkibida quyidagi birlik oppozitsiyalar borligi adabiyotlarda qayd etilgan¹.

1.Talaffuzda ishtirok etuvchi asosiy nutq a`zosi va to`siqning hosil bo`lish o`rniga ko`ra: a)labial-til oldi (dental,alveolyar) undoshlar oppozitsiyasi: (p-t)+(b-d)+(m-n)+ (f-s)+(v-z)+(f-sh)+(v-l)+(v-r); b)labial-til o`rta undoshlari oppozitsiyasi: (f-y)+(v-y); v)labial-til orqa undoshlari oppozitsiyasi: (p-k)+(b-g)+(f-x)+(v-g`); g) labial- bo`g`iz undoshlari oppozitsiyasi: (f-h)+(v-h); d) til oldi-til orqa undoshlari oppozitsiyalari: (t-k)+(t-q)+(d-g)+(s-x)+(z-g`)+(n-ng); e) til oldi- bo`g`iz undoshlari oppozitsiyalari: (s-h)+(z-h)+(sh-h)+(j-h)+ (ch-h)+(j-h);

2.Artikulyatsiya usuli va to`siqning qanday hosil bo`lishiga ko`ra: a) portlovchi-sirg`aluvchi undoshlar oppozitsiyasi: (p-f)+ (b-v)+(t-s)+(d-z)+(t-sh)+(d-j)+(k-x)+(g-g`)+(q-x)+(k-h)+(g-h); b) portlovchi-affrikatalar oppozitsiyasi: (t-ch)+(d-j); v) sirg`aluv- chi-affrikatalar oppozitsiyasi (sh-ch)+(j-j); g) portlovchi-burun sonanti oppozitsiyasi: (b-m)+(d-n)+(g-n); d) sirg`aluvchi –sonant-lar oppozitsiyasi: (z-l)+(j-r); e) shovqinli sonant - burun sonanti oppozitsiyasi: (v-m)+(l-n)+(r-n); j) yon sonant - titroq sonant oppozitsiyasi: (l-r).

¹ Qarang: 1|21-23], 20|17-26]

3. Jarangsiz-jaranglilik belgilariga ko'ra: (p-b)+(t-d)+ (s-z)+(f-v)+(k-g)+(sh-j)+(ch-dj)+(x-g'). Bu tizimdagi jaranglilarning barchasi markerli qatorni (shovqinga ovoz qo'shilganligi uchun), jarangsiz undoshlar esa markersiz qatorni (faqat shovqindan iborat bo'lganligi uchun) hosil qiladi. Un paychalari ishtirokiga ko'ra jarangli undoshlar qatoriga kiruvchi m,n,l,r,y sonantlari yuqoridagi korrelyatsiyaga kirmaydi, chunki ularning jarangsiz juftlari yo'q (1,35-37;17,19-20).

SHuni ham ta'kidlash kerakki, korrelyatsiyalarda oppozitsiyalar miqdorining ikki va undan ortiq bo'lishi shart. Bitta oppozitsiyadan korrelyatsiya tarkib topmaydi. Masalan, hozirgi o'zbek adabiy tilidagi L va R sonantlari yon sonant (L) va titroq sonant (R) oppozitsiyasini hosil qiladi, ammo o'zbek adabiy tilining fonologik tizimida yon sonant-titroq sonant zidlanishiga asoslangan boshqa oppozitsiyalar yo'q, shuning uchun L-R zidlanishi yakkaongan oppozitsiya hisoblanib, korrelyatsiya hosil qilmaydi.

Ayrim izohlar: fonologik oppozitsiyalar o'z ichki xususiyatlariga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

a) *bir o'lchovli oppozitsiya*. Bunda farqlanish belgisi faqat shu oppozitsiyaning ikki a'zosiga xos bo'lib, bu sistemaning boshqa a'zosida uchramaydi. Masalan, jarangli-jarangsiz belgilari asosida tarkib topgan korrelyatsiyadagi t-d oppozitsiyasi bir o'lchovlidir, chunki bu ikki fonemadagi "til oldi" va "portlovchi" belgilari shu sistemadagi boshqa oppozitsiyalarga xos emas;

b) *ko'p o'lchovli oppozitsiya*. Bunda bir oppozitsiyadagi belgilar shu sistemadagi boshqa oppozitsiyalarda ham uchraydi. Masalan, jarangli-jarangsiz belgilari asosida tarkib topgan oppozitsiyalarda "portlash" va "jaranglilik" belgilari bir necha oppozitsiya vakiliga xos bo'lishi mumkin; b (portlovchi, jarangli)-d (portlovchi, jarangli)-g (portlovchi, jarangli) kabi;

v) *proporsional oppozitsiyalar*. Bunda bir sistema ichidagi barcha oppozitsiyalarning a'zolari o'rtasidagi aloqalar o'zaro o'xshash bo'ladi. Masalan, o'zbek tilidagi p-b oppozitsiyasidagi jarangsiz-jaranglilik belgilari shu sistemadagi t-d, k-g, s-z, sh-j, ch-j, f-v, x-g' oppozitsiyalariga ham xos;

g) *"privativ" oppozitsiya*. Bunday oppozitsiyalarning bir a'zosida bo'lgan belgi shu oppozitsiyaning ikkinchi a'zosida bo'lmaydi: b-p oppozitsiyasida "b"dagi jaranglilik belgisi "p"da yo'q; t-d, k-g oppozitsiyalarida ham shunday;

d) *gradual (pog'onali) oppozitsiya*. Bunday oppozitsiyaning a'zolari o'rtasiga boshqa (uchinchi) fonemani kiritish mumkin bo'ladi. Masalan, o'zbek tilidagi p(lab-lab)-k (sayoz til orqa) undoshlari oppozitsiyasi orasiga t undoshini (uchinchi a'zoni) kiritish mumkin, chunki u ham portlovchi, jarangsiz bo'lib, artikulyatsiya o'rniga ko'ra p (labial) va k (sayoz til orqa) qatorining o'rtasida joylashadi: p-t-k kabi. Bunday holatni b-d-g sistemasida ham ko'ramiz.

Xulosa: a) fonemalar til mexanizmida muhim ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan mustaqil birliklardir: ular so'z va morfemalarning tovush qobig'ini (ifoda planini) farqlash bilan birga, shu so'z yoki morfemalarning ma'nolarini farqlash vazifasini ham bajaradi; b) fonemalarda differentsial (farqlanadigan) va integral (farqlanmaydigan) belgilar mavjud bo'lib, ulardan birinchisi (differentsial belgi) fonologik jihatdan *relevant belgi*, ikkinchisi (integral belgi) esa fonologik jihatdan

norelevant belgi hisoblanadi; v) ikki fonemaning qarama-qarshi qo'yilayotgan differentsial belgilari shu fonemalarni bitta oppozitsiyaga birlashtiradi, bir farqlanish belgisiga asoslangan ikki va undan ortiq oppozitsiyalar esa korrelyatsiyalarga uyushadi. Demak, oppozitsiyalardagi farqlovchi belgilar korrelyatsiyada birlashtiruvchi belgiga aylanadi; g) korrelyatsiyalar o'z navbatida bir-biri bilan ulanib, bir butun tizimni-fonologik sistemani hosil qiladi.

ESLATMA: tilning fonologik tizimida korrelyatsiya hodisasi borligini aniqlagan olimlardan biri (ehtimol, birinchisi) bizning yurtdoshimiz Abu Ali ibn Sino bo'lgan. U o'zining fonetikaga doir bir risolasida "dol" "to"ga qanday munosabatda bo'lsa, "zod""sin"ga shunday munosabatda bo'ladi",—degan edi. Qiyos qiling: "dol"(jarangli "d") -"to" (jarangsiz"t"), "zod" (jarangli "z")-"sin"(jarangsiz "s"). Bunda jarangli va jarangsizlik belgilari asosida d-t, z-s oppozitsiyalari bir korrelyatsiyaga uyushayotganligi nazarda tutilganligi shubhasiz.¹

O'zaro zidlanishda (oppozitsiyada) bo'lgan fonemalardan birini ikkinchisi bilan almashtirish qonuniyati Z.M.Boburning «Boburnoma»sida ham qayd etilgan.Unda shunday deyilgan: «So'ngra ma'lum bo'ldikim, turki lafzida mahal iqtizosi bila to va dol, yana layn va qof va kof bir-birlari bila mubaddal bo'lurlar emish».²

Izoh: *mubaddal* – «almashingan», *iqtizo* – «taqozo», «talab», «istak», «ehtiyoj», *mahol* – «imkonsiz».

25-§. Fonema ottenkalari fonemalarning talaffuzdagi real ko'rinishlaridir. (L.V. SHcherba). CHunonchi, "a" fonemasi old qator unlidir. Bu belgi "a" fonemasi uchun tipik hisoblanadi, biroq shu tipik belgi *qaram* so'zida orqa qator unli ottenkasiga aylanadi. Demak, "a" fonemasi *qaram* so'zida ("q" bilan yondosh qo'llanganda) orqa qator unli tarzida, *karam* so'zida ("k"bilan yondosh qo'llanganda) esa old qator unli tarzida talaffuz qilinadi. Bu ikki xil talaffuz "a" fonemasining so'z tarkibidagi real ko'rinishlari - ottenkalari hisoblanadi. Ottenkalar fizik-akustik va artikulyatsion jihatdan o'zaro farqlansa-da, bir-biriga qarama-qarshi qo'yilmaydi, chunki shu ikki ottenkaning fonologik funksiyasi bitta (ularning ikkalasi bitta "a" fonemasining vazifasini bajaradi). Demak, fonema bilan uning ottenkalari o'rtasida umumiylik va xususiylik munosabatlari bor.

Fonema ottenkalaridan birining o'rnida ikkinchisini qo'llab bo'lmaydi: bunga shu ottenkani shakllantirgan fonetik pozitsiya yo'l qo'ymaydi. Masalan, *ko'l* so'zida faqat old qator "o", *qo'l* so'zida esa faqat orqa qator "o" qo'llanadi. Bir fonemaning turli pozitsiyadagi ko'rinishlari-ottenkalari fonema qatorini hosil qiladi. Masalan, "u" fonemasi *kul* so'zida old qator "y" tarzida, *qul* so'zida esa orqa qator "u" tarzida talaffuz etiladi, shunga ko'ra *y*, *u* qatorini yuzaga keltiradi.

Fonema ottenkalari tushunchasiga L.V. SHcherba asos solgan. Bu tushuncha va atama S.-Peterburg (sobiq Leningrad) fonetistlari maktabi vakillari tomonidan ko'proq qo'llanadi.

¹ Ву ма'да ʻarang: Ахмедовани V.G. Арабское языкознание средних веков. В кн.: Истолия лингвистических учений.-Л., 1981, стр.81-83. Журавлев V..К. Диахроническая фонология. М.: "Наука",1986,стр. 74. Abdurazizov A. Kirsatilgan asar, 10-bet.

² Bobur. Asarlar. uch jildlik, 2-jild,Boburnoma-T.: «Vadniiy adabiyet», 1965, 145-b.

26-§. Ottenkalar tasnifi. Ottenkalar tilshunoslikda majburiy, individual va fakultativ turlarga ajratiladi.

1. Majburiy ottenkalar fonemaning soʻz tarkibidagi yoki nutq oqimidagi fonetik qurshov taʼsirida yoki maʼlum fonetik pozitsiya talabi bilan oʻzgargan koʻrinishlaridir. Ular oʻz navbatida kombinotor ottenkalar va pozitsion ottenkalarga boʻlinadi:

a) *kombinator ottenkalar* soʻz tarkibidagi tovushlarning bir-biriga taʼsiri natijasida yuzaga keladi. Masalan, jarangli "z" fonemasi *mazkur* soʻzi tarkibida jarangsiz "k" undoshi taʼsiriga uchraydi va jarangsiz "s" tarzida (*maskur* deb) talaffuz qilinadi:

b) *pozitsion ottenkalar* undosh fonemalarning soʻz oxirida kelgan, unli fonemalarning urgʻuli yoki urgʻusiz, ochiq yoki yopiq boʻgʻinlarda qoʻllangan koʻrinishlaridir. Masalan, jarangli "b" va "d" fonemalari soʻz oxirida jarangsiz "p" va "t" tarzida talaffuz qilinadi: *tartib > tartip, omad > omat* kabi. Bunday "p" va "t" tovushlari jarangli "b" va "d" fonemalarining pozitsion ottenkalari sanaladi, "i" unlisi *bilan* soʻzida qisqa va kuchsiz (urgʻusiz boʻgʻinda boʻlganligi uchun), *oʻrik* soʻzida kuchliroq (urgʻuli boʻgʻinda boʻlganligi uchun), *bir* soʻzida tor (toʻla yopiq boʻgʻinda boʻlganligi uchun), *endi* soʻzida esa bir oz kengaygan holatda-*ende* shaklida (soʻz oxiridagi ochiq boʻgʻinda boʻlganligi uchun) talaffuz etiladi. Bu koʻrinishlarning barchasi bitta "i" fonemasining turli pozitsion ottenkalari hisoblanadi;

v) fonema ottenkalarining yuzaga kelishida baʼzan kombinotor va pozitsion omillar birga qatnashadi, natijada fonemaning *kombinator-pozitsion ottenkasi* (aralash koʻrinishi) shakllanadi. Masalan old qator "i" fonemasi *qilich* soʻzining birinchi boʻgʻinida "q"ning taʼsiriga duch kelib, "ы" ga moyil talaffuz etiladi (kombinator ottenka), ayni paytda urgʻusiz boʻgʻinda boʻlganligi uchun bu fonema kuchsizlanadi (pozitsion ottenka).

Fonemalarning kombinotor va pozitsion ottenkalari tilshunoslikda shu fonemalarning *allofonlari* deb ham yuritiladi.

Har bir fonema nutq oqimida oʻzining yuqoridagi ottenkalaridan biri shaklida namoyon boʻladi, bunday ottenkalar ichida bittasi shu fonema uchun tipik boʻladi - kam oʻzgaradi yoki butunlay oʻzgarmaydi: fonemalarning kuchli pozitsiyadagi koʻrinishlari bunga misol boʻladi. Masalan, *daraxt* soʻzi boshida yoki *bodom* soʻzi oʻrtasida qoʻllangan "d" fonemasining akustik- artikulyatsion belgilari shu fonemaning alohida (nutqdan tashqarida) olingan belgilaridan deyarli farq qilmaydi. Fonemaning bunday koʻrinishi shu fonemaning *asosiy ottenkasi* yoki fonema qatoridagi *dominanta* deb qaraladi. Qolgan barcha koʻrinishlar esa asosiy boʻlmagan (notipik) ottenkalar sanaladi. Notipik ottenkalar fonetik qurshovdagi tovushlarga koʻproq darajada qaram boʻladi;

g) majburiy ottenkalarning adabiy soʻzlashuvga va jonli soʻzlashuvga xoslangan *uslubiy ottenkalari* ham uchraydi: *koʻylak* ("l"-adabiy soʻzlashuvga xos) > *koʻynak* ("n"-jonli soʻzlashuvga xos), *qarmoq* ("r"-adabiy soʻzlashuvga xos) > *qalmoq* ("l"-jonli soʻzlashuvga xos) kabi.

Fonemalarning uslubiy ottenkalaridan uslubiy (stilistik) maqsadlarda foydalaniladi.

Soʻzlovchi va tinglovchining xotirasida, odatda, fonemaning asosiy ottenkasi "oʻrnashib qolgan" boʻladi, shu bois inson nutq oqimida fonemaning oʻzgargan ottenkasi qoʻllanganligini sezmaydi, uni asosiy ottenka sifatida qabul qiladi: fonemaning lingvistik-funksional (fonologik) xususiyati shuni taqozo etadi. Masalan, *tub* va *tup* soʻzlari oxiridagi "b" va "p" fonemalari bir xil talaffuz etiladi; *tup*(1) va *tup*(2) kabi, ammo inson bu ikki soʻzning maʼnolarini farqlashda qiynalmaydi, chunki *tub* soʻzining oxiridagi fonemaning aslida "p" emas, "b" ekanligi uning xotirasida mustahkam oʻrnashib qolgan. Demak, fonemalarning til va nutqdagi tanituvchi funktsiyalari realizatsiyasida ularning fizik-akustik belgilari emas, lingvistik-funksional belgilari muhim rol oʻynaydi. Bularni oʻrganish fonologiyaning vazifasi hisoblanadi.

2. Individual ottenkalar ayrim kishilarning talaffuzidagi oʻziga xosliklar (mas., erkak va ayollardagi ovoz tafovutlari) tufayli yoki nutq aʼzolaridagi nuqsonlar sababli yuzaga keladigan tovush koʻrinishlaridir. Bunday ottenkalarning lingvistik qiymati yoʻq, shunga koʻra ular tilshunoslikda oʻrganilmaydi.

3. Fakultativ ottenkalar fonemaning bir xil fonetik pozitsiyadagi ikki xil koʻrinishidir. CHunonchi, *shohi* soʻzidagi "h" shu pozitsiyada (intervokal holatda) "y" koʻrinishida ham, "h" koʻrinishida ham namoyon boʻladi; *shohi- shoyi*, *Tohir-Toyir* kabi. SHuningdek, sirgʻaluvchi "s" fonemasi jonli soʻzlashuvda soʻz boshida "ch" koʻrinishida ham qullanadi: *soch-choch* kabi.

27-§. Ottenka, variant va variatsiya tushunchalari oʻrtasidagi munosabatlar. Tilshunoslikda *ottenka* va *variatsiya* atamalari bir tushunchani-fonemaning nutqdagi real koʻrinishlarini ifodalaydi. Ulardan biri (*ottenka* atamasi) S.-Peterburg fonologiya maktabiga, ikkinchisi (*variatsiya* atamasi) Moskva fonologiya maktabiga koʻproq xosdir. Masalan, "d"ning *odam* va *ozod* soʻzlaridagi ikki xil koʻrinishi (jarangli "d" va jarangsiz "t") bir fonemaning ikkita ottenkasi (S.-Peterburg) yoki ikkita variatsiyasi (Moskva) hisoblanadi.

Variant atamasi tilshunoslikda ikki xil maʼnoda qoʻllanmoqda: Moskva maktabi vakillari ishlarida *variant* bir fonemaning ikki xil pozitsiyadagi ikki xil koʻrinishi emas, balki ikkita fonemaning kuchsiz pozitsiyada moʻtadillashuvidan (neytralizatsiyalanishidan) yuzaga kelgan bir xil koʻrinishidir: *prud* va *prut* (talaffuzda: *prut* va *prut*) kabi. Bunda "d" va "t"- ning soʻz oxirida neytrallashuvi sodir boʻlgan, natijada bu ikki fonema bitta "t" koʻrinishiga ega boʻlgan. Bu koʻrinish *variant* deb nomlangan, u "d" va "t" fonemalariga aloqador boʻlganligi uchun "d" va "t" larning ikkalasi giperfonema ("fonemalar guruhi") deb nomlanadi.¹ Bu nazariyaga koʻra, oʻzbek tilidagi *savod* va *savat* (talaffuzda *savot* va *savat*) soʻzlari oxiridagi "d" va "t" lar ham giperfonema, ularning talaffuzdagi neytrallashgan "t" koʻrinishi esa *variant* hisoblanadi.

¹ Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии.-М., 1970, с. 116-118

Praga tilshunoslik maktabi vakillari ishlarida *variant* atamasi ko'proq ottenka (bir fonemaning ikki xil ko'rinishi) ma'nosida qo'llaniladi. O'zbek tilshunosligida ham bu atama ko'proq shu ma'noda ishlatilib kelinmoqda.²

28-§.Transkriptsiya fonemalarning nutq oqimidagi turli ottenkalarini, shuningdek mahalliy lahja va shevalarning fonetik xususiyatlarini (tovushlarning cho'ziq- qisqaligi, o'zak va morfemalar o'rtasidagi uyg'unlik kabi hodisalarni) yozuvda aniq ifodalash uchun qo'llanadigan maxsus grafik belgilar tizimidir. Bunday tizimdan xalq og'zaki ijodi namunalarini, o'zga til matnlarini yozib olishda ham foydalaniladi.

Transkriptsiyaning quyidagi ikki turi o'zaro farqlanadi:

1.Fonetik transkriptsiya. Transkriptsiyaning bu turi fonetik printsip asosida tuziladi- fonemaning talaffuzdagi har bir foniga alohida harf belgilanadi. CHunonchi, adabiy tildagi "o" (o'rta keng, lablangan, orqa qator unli) fonemasi **qo'l** va **ko'l** so'zlarida har xil talaffuz qilinsa-da, adabiy – orfografik yozuvda bitta "o" harfi bilan ifodalanadi. Fonetik transkriptsiyada esa bu ikki holat uchun ikkita harf belgilangan: "o" (orqa qator "o" uchun, masalan, qol), θ old qator "o" uchun, masalan kθl).

Adabiy tildagi "i" fonemasining transkriptsiyada i, 'ы, i: belgilari bilan, "u"ning "u" va Y belgilari vositasida ifodalanishi ham shundan. O'zbek dialektologiyasida unli tovushlar uchun quyidagi transkripsion belgilar qabul qilingan:

Tilning ko'tarilish o'rniga ko'ra.		Oldingi qator (til oldi)		Indifferrent (oraliq) tovushlar		Orqa qator (til orqa)	
Labning Ishtirokiga ko'ra Tilning Ko'tarilish Darajasiga ko'ra		Lablan- magan	Lablangan	Lablan- magan	Lablangan	Lablan- magan	Lablangan
		I	Y	<<>		ы	U
O'rta ko'tarilish	YUqori-o'rta ko'tarilish	E	θ		<o'>		O
	quyi-o'rta ko'tarilish	E ε					
Quyi ko'tarilish		E				a()	

Demak, unli larning turli variantlarini berish uchun transkriptsiyada 15 ta belgi olingan. Bu belgilar orqali o'zbek dialekt va shevalarida uchraydigan unli fonemalarni ifodalash mumkin.

² Jarang: Шоабдураҳмонов Ш., Асгарова М., Гожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-3исм.- Т.: «О'қитувчи», 1980, 36-37-б.

Яна 3аранг: Турсунов У., Мухторов., Раҳматиллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили.-Т.: «О'збекистон», 1992, 32-б.

Undoshlar uchun o'zbek alfavitidagi e, yo, yu, ya, grafemalaridan boshqa barcha harflar ishlatiladi: "e", "yo", "yu", "ya" lar esa transkripsiyada quyidagicha ifodalanadi:

E- ye, ye, y€.

YO-y .

YU-yY, yu.

YA-ye , ya.

Transkripsiyada undoshlarning yumshoqligi ham alohida belgi bilan ifodalanadi. Masalan, "l"(yumshoq"l") kabi.¹

2.Fonematik transkripsiya (fonologik transkripsiya). Transkripsiyaning bu turi faqat fonemalarni ifodalashga asoslangan, unda har bir fon (allofon) uchun maxsus belgi (harf) ishlatilmaydi. Masalan, *kir, qir* (fonematik transkripsiya)-*k'r, qr* (fonetik transkripsiya), *karam, qaram* fonematik transkripsiya), *k r m, qaram* (fonetik transkripsiya). Fonematik transkripsiyada bir fonema uchun bir belgi qo'llanadi, shunisi bilan u adabiy-orfografik yozuvdan farqlanadi. Qiyos qiling; *yana, bayon, yulduz* (adabiy-orfografik yozuv)- *yana, bayon, yulduz* (fonematik transkripsiya). Fonetik transkripsiya faqat fonetik printsipga asoslanadi, adabiy-orfografik yozuv qoidalari esa fonetik, fonematik, morfologik, tarixiy-an'anaviy, grafik, simvolik (differentsial) printsiplarga asoslanadi. Fonetik transkripsiyada harflar va diakritik belgilar miqdori ko'p bo'ladi.

Tekshirish savollari

- 1.Fonema nima?
- 2.Fonemalarning differentsial va integral belgilarini qanday tushunasiz? Bu belgilarning tilda qanday roli bor?
- 3.Fonologik oppozitsiya (zidlanish) nima? Korrelyatsiya-chi?
- 4.Korrelyatsiyaning yadrosini nima tashkil qiladi?
- 5.Korrelyatsiya hodisasini dastlab kim aniqlagan?
- 6.O'zbek tili konsonantizmida korrelyatsiyaning qanday turlari bor?
- 7.O'zbek tili vokalizmida korrelyatsiyaning qanday turlari mavjud?
- 8.Vokalizm sistemasining shakllanishida tilning ko'tarilishi, tilning yotiq harakati va lablarning ishtiroki qanday rol o'ynaydi? Ulardan qaysilari unli fonemalarning fonologik belgilarini shakllantiradi?
- 9.Fonema ottenkalari va fonema qatori nima?
- 10.Fonema ottenkalari haqidagi tushunchaga kim asos solgan?
- 11.Fonema ottenkalaridan birining o'rnida ikkinchisini qo'llab bo'ladimi?
- 12.Fonemalarning variatsiya va variantlari qanday farqlanadi?
- 13.Fonemalarning mo''tadillashuvi (neytrallashuvi) va arxifonema (giperfonema) tushunchalarini qanday izohlaysiz?

Tayanch tushunchalar

¹ Bu ma'da 3arang: Решетов V.V., Шоабдураҳмонов Ш О'zbek диалектологияси. –Тошкент: "О'интувчи", 1978, 9-b.

Fonema – soʻzlar, morfemalar va grammatik shakllarning tovush qobigʻini, binobarin, maʼnolarini ham farqlash uchun xizmat qiladigan eng kichik segment birlik.

Fonemalarning differentsial belgilari - oʻzaro qarama-qarshi qoʻyilayotgan ikki fonemaning farqlanadigan belgilari.

Fonemalarning integral belgilari - oʻzaro qarama- qarshi qoʻyilayotgan ikki fonemaning farqlanmaydigan belgilari.

Fonologik oppozitsiya - differentsial belgilar asosida ikki fonemaning bir-biriga qarama-qarshi qoʻyilishi (fonologik zidlanish).

Gradual oppozitsiya - pogʻonali zidlanish.

Korrelyatsiya - bir farqlanish belgisi asosida tarkib topgan ikki va undan ortiq oppozitsiyalar qatori.

Artikulyatsiya oʻrni - talaffuzda ishtirok etuvchi asosiy nutq aʼzosi yoki shu aʼzoning faol ishtirok etayotgan qismi.

Artikulyatsiya usuli – nutq aʼzolari hosil qilgan toʻsiqdan havo oqimining portlab, sirgʻalib yoki titrab oʻtishi.

Jaranglilik-jarangsizlik belgilariga asoslangan oppozitsiyalar - undosh tovushlarning jaranglilik va jarangsizlik belgilari asosida zidlanish hosil qilishi.

Lablanish va lablanmaslik oppozitsiyasi - unli fonema-larning lablar ishtirokiga koʻra zidlanishi.

Tilning uch darajali koʻtarilishi - unli fonemalarning hosil boʻlishida tilning tanglay tomon koʻtarilish darajasi: quyi koʻtarilish, oʻrta koʻtarilish, yuqori koʻtarilish kabi.

Fonema ottenkalari - fonemalarning talaffuzdagi real koʻrinishlari.

Kombinator ottenka - fonemaning soʻz tarkibidagi tovushlar taʼsirida yuzaga kelgan koʻrinishi.

Pozitsion ottenka - fonemaning soʻz yoki boʻgʻindagi pozitsiya talabiga moslashgan koʻrinishi.

Variatsiya - fonema ottenkasining Moskva fonologlari maktabiga xos nomi.

Transkripsiya - fonemalarning turli ottenkalarini, shuningdek, lahja va shevalarga xos fonetik xususiyatlarni yozuvda aniq ifodalash uchun shakllantirilgan maxsus grafik belgilar tizimi.

HOZIRGI OʻZBEK ADABIY TILI VOKALIZMI

Adabiyotlar:1[44-63],4[20-22],10[35-42],14[16-20],17[15-17], 20(17-21], 22[8-25].

29-§. Vokalizm oʻzbek adabiy tilining unlilari tizimidir. U 6 ta fonemani – i,e,a,u,oʻ,o tovushlarini oʻz ichiga oladi. Hozirgi (kirillcha) oʻzbek yozuvida bu 6 ta fonema uchun 10 ta harf (i,e,a,u,oʻ,o,e,yo,yu,ya), yangi (lotincha) oʻzbek yozuvida esa 6 ta harf (i,e,a,u,o,oʻ) ishlatiladi. Fonemalar miqdori bilan harflar (grafemalar)

miqdori o'rtasidagi bunday har xillik ularning boshqa-boshqa hodisalar ekanligidan dalolat beradi. (Bu haqda darslikning "Grafika" bo'limiga qaralsin.)

Unli fonemalar undoshlardan quyidagi belgilariga ko'ra farqlanadi: a) fizik-akustik jihatdan: unlilar ovozdan tarkib topadi, unda shovqin qatnashmaydi. Undosh tovush tarkibida esa shovqinning bo'lishi shart; b) anatomik-fiziologik jihatdan: unli tovushlar talaffuzida nutq a'zolari to'siq (fokus) hosil qilmaydi, bu hol o'pkadan kelayotgan havo oqimining og'iz bo'shlig'ida to'siqqa uchramay o'tishini ta'minlaydi. Undoshlar artikulyatsiyasida esa albatta to'siq (fokus) hosil qilinadi, havo oqimi shu to'siqdan portlab, sirg'alib yoki titrab o'tadi, bu jarayon undosh tovush uchun kerak bo'lgan shovqinni yuzaga keltiradi; v) lingvistik-funksional jihatdan: unlilar ham, undoshlar ham so'z va morfema tarkibida "qurilish materiali" sifatida (shakllantiruvchi funktsiyada) qatnashadi; shakllantirilgan fonetik so'z yoki morfemalarning tovush qobig'ini bir-biridan farqlaydi, shu orqali ularning ma'nolarini tafovutlash imkonini yaratadi. Yana: unlilar bo'g'in hosil qiluvchi asosiy tovushdir, undosh fonemalar esa unli bilan birga qatnashadi, o'zicha bo'g'in hosil qilmaydi (sonantlar bundan mustasno, chunki ularda bo'g'in hosil qilish xususiyati bor)¹. SHuning uchun bo'g'in tarkibidagi unli shu bo'g'inning cho'qqisi ("vershina sloga") sanaladi. Bundan tashqari, unlining yolg'iz o'zi leksik yoki morfologik birlik statusiga ko'tarilishi mumkin: uchinchi shaxs, birlik ma'nosidagi "u" olmoshining, shuningdek "a?" so'roq yuklamasining ifoda plani - moddiy-material asosi bir unli dan iboratligi buning dalilidir. Undoshlarda esa bu xususiyat yo'q.

30-§. Unli fonemalar tasnifi. O'zbek tilshunosligida unli fonemalar quyidagi uch belgi asosida tasnif qilinadi:

1. Lablarning ishtirokiga ko'ra: a) lablashgan unlilar (u,o',o). Bu unlilarni talaffuz qilishda lablar doira shaklida bir oz cho'ziladi; b) lablashmagan unlilar (i,e,a). Bu unlilarni talaffuz qilishda lablar doira shakliga kirmaydi va cho'zilmaydi. Tasnifning bu turi fonologik sistemadagi "lablanish-lablanmaslik oppozitsiyasi" talablaridan kelib chiqadi.

2. Tilning vertikal harakatiga ko'ra: a) yuqori tor unlilar (i,u). Bu unlilarni talaffuz qilishda og'iz tor ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham tor bo'ladi; b) o'rta keng unlilar (e,o'). Bu unlilarni talaffuz qilishda og'iz o'rta darajada ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham o'rtacha kenglikda (yuqori ko'tarilish bilan quyi ko'tarilish orasida) bo'ladi; v) quyi keng unlilar (a,o). Bu unlilarni talaffuz qilishda og'iz keng ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham yuqoridagi ikki holatdan ancha keng bo'ladi. Tasnifning bu turi fonologik sistemadagi "tilning uch darajali ko'tarilishi" oppozitsiyasiga asoslanadi.

3. Tilning gorizontaal (yotiq) harakatiga ko'ra: a) old qator unlilar (i,e,a). Bu unlilarni talaffuz qilishda tilning uchki qismi pastki tishlarga tiraladi (demak, oldinga cho'ziladi); b) orqa qator unlilar (u,o',o). Bu unlilarni talaffuz qilishda tilning uchki qismi pastki tishlarga tirilmaydi (demak, bir oz orqaga tortilgan bo'ladi).

¹ Сопонларнинг бг'ин досил 3илиши ма'нда 3arang: Мацмудов А. Сопонные узбекского языка.- Т.: "Фан", 1980, 5 ва 34- бетлар.

Tasnifning birinchi va ikkinchi moddalaridagi belgilar (lablanish-lablanmaslik, tilning yuqori, o`rta va quyi ko`tarilishiga asoslangan alomatlar) fonemalarning fonologik xususiyatlarini ifodalaydi. Uchinchi moddadagi belgi (yotiq harakatdagi alomatlar) esa o`zicha fonologik rol o`ynamaydi, chunki tovushlarning old qator yoki orqa qator bo`lishi lablarning ishtirokiga bog`liq: lablanmaslik tilning tish tomon siljishini, lablanish esa tilning tishdan orqaga tortilishini taqozo qiladi. Demak, old qator (i,e,a,) va orqa qator (u,o`o) unlilarining fonologik xususiyati lablar ishtirokisiz namoyon bo`lmaydi.

Tasnifning bu turi quyidagi jadval shaklida berilishi mumkin;

№	Tilning vertikal (tik) harakatiga ko`ra	Tilning gorizontal (yotiq) harakatiga va lablarning ishtirokiga ko`ra.	
		Old qator, lablanmagan	Orqa qator, lablangan
1.	YUqori tor unlilar	I	U
2.	O`rta keng unlilar	E	o`
3.	Quyi keng unlilar	A	O

O`zbek tilshunosligida unli fonemalarning boshqacharoq tasniflari ham bor. CHunonchi, "O`zbek tilining taraqqiyot bosqichlari" (B. To`chiboev) nomli qo`llanmada vokalizm tizimining qadimgi turkiy, eski o`zbek va hozirgi o`zbek adabiy tillaridagi holatlari diaxron (tarixiy) planda o`rganilib, hozirgi o`zbek adabiy tili vokalizmida ham, eski o`zbek adabiy tilida bo`lganidek, 9 ta unli bor, degan xulosa beriladi (22,25-b.) Bu unlilarning sifat belgilari ham boshqacharoq baholanadi. Qo`llanmada keltirilgan quyidagi jadvalga e`tibor bering:

Hozirgi o`zbek adabiy tilidagi unlilar tizimi.

Lablarning ishtirokiga ko`ra		Lablanmagan		Lablangan	
Tilning tik harakatiga ko`ra	Tilning to`g`ri yo`nalishiga ko`ra	Til oldi	Til orqa	Til oldi	Til orqa

Tor		I	Ы	ÿ	U
O`rta keng		E		θ	O
Keng		E		a	

YUqoridagi jadvaldan quyidagilar ma'lum bo'ladi: a) hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida unilarning kontrast juftlari mavjud: i-ы, ÿ-u, θ-o, e-a kabi; b) lablanmagan unililar 3 ta emas, 4ta (i, e, e, ы); v) lablanganlar esa 5 ta (ÿ, u, θ, o, a);

Prof. O. Azizov hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmini quyidagicha tasnif qiladi (4,20-21):

1. Tilning ko'tarilishi va uning tanglay tomon yaqinlashuviga ko'ra:

- a) til oldi (oldingi qator) unilari - i(ı), e;
- b) til orqa (orqa qator) unilari – ы(), a, u, o;

2. Lablarning holati va ishtirokiga ko'ra:

- a) lablangan – u, ÿ, o, θ;
- b) lablanmagan – (ä), a, (a), i, ы.

3. Tilning ko'tarilishi va og'izning ochilish darajasiga ko'ra:

- a) tor unililar – i(i), ы, u, ÿ
- b) o`rta keng unililar – e, o, o.
- v) keng unililar – (ä), a, (a).

YUqoridagi tasnifni xulosalab, muallif shunday deydi: "Hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida oltida unli fonema bo'lib, ularni belgilariga ko'ra jadvalda shunday ko'rsatish mumkin (4,21-b):

Tilning ko'tarilish o'rniga ko'ra	Til oldi (oldingi qator)		Til orqa qator	
	Lablanmaganlar	Lablanganlar	Lablanmaganlar	Lablanganlar
Labning holati va ishtirokiga ko'ra				
Tilning ko'tarilish va og'izning ochilish darajasiga ko'ra				
Tor unililar	I	ÿ	ы	U
O`rta keng unililar	E	θ	-	O
Keng unililar	e(a)	-	a, (a)	

Risoladan keltirilgan bu ma'lumotlarni (tasnif va jadvalni) quyidagicha sharhlash mumkin: o'zbek adabiy tili vokalizmi 6 unlidan iborat, ammo ularning nutqdagi real ko'rinishlari (demak, ottenkalari) ancha ko'p. "Ularni belgilariga ko'ra jadvalda shunday ko'rsatish mumkin" deyilganda ayni shu ottenkalar nazarda tutilgan bo'lsa kerak.

Prof. M. Mirtojievning "O'zbek tili fonetikasi" o'quv qo'llanmasida ham bu masala o'zgacha yoritilgan. Unda tor unililarga i, i, ы, u, ÿ, o`rta keng unililarga e, e, o, o', keng unililarga esa e, a, ä, , tovushlari kiritilgan. Tilning yonlama harakatiga ko'ra ular old qator (i, i, ÿ, e, θ, e) va orqa qator (ы, u, o, a) tiplarga, lab ishtirokiga ko'ra esa lablangan (ÿ, u, θ, o) va lablanmagan (i, i, e, e) tiplarga bo'lingan. Bu tasnifda ruscha o'zlashmalarda qo'llanadigan i, ы fonemalarining o'zbek tili vokalizmi tarkibida berilganini ko'ramiz (14,16-20).

SHunday qilib, o'zbek adabiy tili vokalizmining tasnifi va tavsifi masalalari hozircha ancha munozarali bo'lib qolayotganligini anglash qiyin emas. Bunday munozaralarga sabab bo'layotgan omillar qatorida quyidagilar bor: 1) eski o'zbek adabiy tili vokalizmiga xos 9 unlili tizimning hamda shu tizimga xos kontrast juftliklarning (i-ы, y̆ -u, e-a, θ-o kabi oppozitsiyalarning) hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida ham saqlanganligini asoslashga intilish; 2) qipchoq lahjasi shevalari vokalizmiga xos fonologik xususiyatlarning hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmida borligini asoslash harakati; 3) fonemalar o'rnida ularning o'ttenkalarini (allofonlari, variatsiyalarini) ko'rsatish holatlarining mavjudligi; 4) quyi keng " " fonemasining lablanish-lablanmaslik belgisiga berilayotgan tavsiflarning har xilligi va boshqalar.

31-§. Ayrim unlilar tavsifi:

"i" fonemasi - yuqori tor, old qator, lablanmagan unli. Bu fonema so'zning barcha bo'g'inlarida uchraydi; *ichki* (birinchi va oxirgi bo'g'inlarda), *tirikchilik* (birinchi, ikkinchi, uchinchi va oxirgi bo'g'inlarda) kabi. U chuqur til orqa q, g, x undoshlari bilan yonma-yon kelganda yo'g'on (orqa qator) unli tarzida, boshqa barcha pozitsiyalarda esa ingichka (old qator) unli sifatida talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *kir* va *qir*, *tarkib* va *targ'ib*, *himmat* va *xilvat* kabi. Urg'usiz bo'g'inda kuchsizlanadi: *biroq*, *bilan* (*b'r q, b'len*) kabi. So'zning oxiridagi ochiq bo'g'inda bir oz kengayadi; *bordi* > *borde*, *ketdi* > *kette* kabi;

"e" fonemasi - o'rta keng, old qator, lablanmagan unli. Bu fonema bir bo'g'inli so'zlarda (*men, sen, besh* kabi), ko'p bo'g'inli so'zlarning birinchi bo'g'inida (*beshik, etik, telpak* kabi) ko'proq qo'llanadi.

Tobe, tole, voqe, foye, telefon, televizor kabi o'zlashma so'zlarda qo'llangan "e" unlisi etimologik jihatdan o'zbekcha "e" ning o'zi emas.

O'zbekcha "e" *ekin, eshik* so'zlarining boshidagi to'la ochiq bo'g'inda, shuningdek, *ertak, ellik* kabi so'zlar boshidagi berkitilmagan bo'g'inda ochiqroq talaffuz etiladi, *begzod, mergan* kabi so'zlar boshidagi to'la yopiq bo'g'inda yumuqroq bo'ladi; *xez, xezlamoq* kabi so'zlarda (chuqur til orqa x undoshi bilan yonma-yon kelganda) esa orqa qator, yo'g'on unli tarzida aytiladi;

"a" fonemasi - quyi keng, old qator, lablanmagan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida kela oladi: *anor* (birinchi bo'g'inda), *telpak* (ikkinchi, oxirgi bo'g'inda), *nafaqa* (so'zning uchala bo'g'inida) kabi. Bu fonema ham, boshqa unlilarda bo'lganidek, chuqur til orqa q, g, x undoshlari bilan yonma-yon qo'llanganda orqa qator, yo'g'on unli tarzida talaffuz qilinadi, sayoz til orqa k, g, ng, til o'rta y va faringal h undoshlari bilan yondosh bo'lganda esa ingichka o'ttenka bilan aytiladi. Qiyos qiling: *kasal* va *qasam*, *kamar* va *qamar*, *taka* va *taqa*, *mahal* va *shag'al*, *so'gal* va *nag'al*, *nasihat* va *tilxat*, *dangal* va *dag'al* kabi;

"u" fonemasi - yuqori tor, orqa qator, lablashgan unli. So'zning barcha bo'g'inlarida qo'llanadi: *uka* (birinchi bo'g'inda), *uzum* (birinchi, ikkinchi bo'g'inlarda), *ko'zgu* (oxirgi ochiq bo'g'inda) kabi. Urg'uli bo'g'inda kuchli, bir oz cho'ziq; urg'usiz bo'g'inda esa qisqa, kuchsiz talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *butun, uchun, tuzuk* (birinchi bo'g'inlar - urg'usiz, oxirgi bo'g'inlar - urg'uli) kabi. Bu unli ham q, g, x bilan yondosh qo'llanganda yo'g'onlashadi (orqa qator o'ttenkaga aylanadi), k, g, ng, y, h undoshlari bilan yonma-yon kelganda esa old

qator, ingichka ottenka tarzida aytiladi. Qiyos qiling: *kul* va *qul*, *tugun* va *turg'un*, *ko'zgu* va *qayg'u*, *buyuk* (buyuk) va *urug'*, *hukm* va *xulq*, *guv* va *g'uv*, *mangu* va *urg'u* kabi;

"o" fonemasi - o'rta keng, orqa qator, lablashgan unli. Sodda so'zning birinchi bo'g'inida qo'llanadi: *o'n*, *bo'r* (bir bo'g'inli so'zlar), *o'tin*, *to'lqin* (ikki bo'g'inli sodda so'zlar) kabi. Birinchi bo'g'indan keyin qo'llanish holatlari ayrim qo'shma so'zlarda (*gultojixo'roz*, *Go'ro'g'li* kabi) yoki tojikcha o'zlashmalarda (*obro'* so'zida) uchraydi. Bu unli ham k,g,h,y undoshlari yonida ingichkalashadi (old qator ottenka bilan qo'llanadi), q,g',x undoshlari yonida esa yo'g'on talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *ko'l* va *qo'l*, *go'l* va *g'o'r*, *ho'l* va *xo'r* ("xo'r bo'lmoq"), *yo'l* va *xo'sh* kabi;

"o" fonemasi - quyi keng, orqa qator, kuchsiz lablashgan unli. Bu fonema ham so'zning barcha bo'g'inlarida uchraydi: *ota* (birinchi bo'g'inda), *bahodir* (ikkinchi bo'g'inda), *baho* (oxirgi bo'g'inda), *bobo* (har ikkala bo'g'inda) kabi; k,g,y,h undoshlari yonida ingichka (old qator unli tarzida), q,g',x undoshlari yonida esa yo'g'on (orqa qator unli tarzida) talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *komil* va *qobil*, *gov* va *g'ov*, *yosh* (*yosh*) va *qosh*, *hol* va *xol* kabi.

IZOH: *er*, *bayon*, *tayoq*, *yaxshi*, *yurak* kabi so'zlar tarkibidagi unli fonemalarga tavsif berilganda e,yo,yu,ya grafemalarining ikkitadan tovushni (y+e, y+o,y+u,y+a fonemalarini) ifodalayotganligi hisobga olinadi, shunga ko'ra "y" undoshi alohida, "e", "o", "u", "a" unli lari ham alohida tavsiflanadi.

Tekshirish savollari

1. Vokalizm nima?
2. O'zbek adabiy tili vokalizmi qaysi fonemalarni o'z ichiga oladi?
3. Unli fonemalar undoshlardan qanday farqlanadi?
4. Unli fonemalar tasnifi nimalarga asoslanadi?
5. Lablarning ishtirokiga ko'ra unli larning turlari?
6. Tilning vertikal (tik) harakatiga ko'ra unli larning turlari?
7. Tilning gorizontaal harakatiga ko'ra unli larning turlari?
8. Tasnifga asos bo'lgan qaysi belgilar fonologik xarakterda?
9. Qaysi belgi o'z holicha fonologik xususiyatga ega emas?
10. O'zbek tilshunosligida hozirgi o'zbek adabiy tili vokalizmiga oid qanday masalalar munozarali bo'lib qolmoqda?
11. Unli fonemalarning kombinator va pozitsion ottenkalari qanday farqlanadi? Ularning har biri alohida fonema deb qaraladimi?

Tayanch tushunchalar

Vokalizm- unli fonemalar tizimi.

Fokus - talaffuzda faol va nofaol nutq a'zolari orasida hosil qilingan to'siq. O'pkadan kelayotgan havo oqimining portlab yoki sirg'alib o'tishidan shovqinning yuzaga kelishi ana shu fokusda sodir bo'ladi.

Bo`g`in cho`qqisi - bo`g`in markazi, yadrosi. Odatda unli tovush bo`g`in cho`qqisi sanaladi.

Lablar ishtiroki - unli tovushning hosil qilinishida lablarning faol yoki nofaol ishtiroki.

Tilning vertikal (tik) harakati - tilning uch darajali ko`tarilishida yuzaga keladigan belgilar.

Tilning gorizontal (yotiq) harakati - fonemalar artikulyatsiyasida tilning pastki tishlar tomon cho`zilishi yoki orqaga tortilishi.

HOZIRGI O`ZBEK ADABIY TILI KONSONANTIZMI

Adabiyotlar:1[19-26],4[22-24],10[43-50],14[23-34],17[17-20], 20[21-25]

32-§. Konsonantizm hozirgi o`zbek adabiy tili undosh fonemalari tizimidir. U 24 fonemani-b, v, g, d, j, j, z, y, k, l, m, n, n, p, r, s, t, f, x, ch, sh, q, g`, h tovushlarini o`z ichiga oladi. Ayrim manbalarda qorishiq "ts" undoshi ham o`zbek tili konsonantizmi tarkibiga kiritilgan, shunga ko`ra o`zbek tili undoshlari 24 ta emas, 25 ta deb qaralgan (1-25,54,65-b.).

Undosh tovushning shakllanishida albatta shovqin qatnashadi, u nutq apparatidagi (masalan, og`iz bo`shlig`idagi) aktiv va passiv a`zolarining bir-biriga tegishi yoki juda yaqinlashishi natijasida hosil bo`lgan to`siqdan havo oqimining portlab yoki sirg`alib (a`zolarga ishqalanib) o`tishidan paydo bo`ladi. Bunday to`siq fonologiyada **fokus** deyiladi. Demak, undoshlarda fokusning bo`lishi shart.

33-§. Undoshlar tasnifi. Bunda o`zbek tili konsonantizmi tizimiga xos asosiy fonologik jihatlar – artikulyatsiya o`rni (tovushning fokusi), artikulyatsiya usuli va jarangli- jarangsizlik belgilari hisobga olinadi, shu belgilarni shakllantirishda ishtirok etadigan fizik-akustik va anatomik - fiziologik omillarga tayaniladi. Bunday tasnif quyidagi tartibda berilishi mumkin:

I. *Artikulyatsiya o`rniga ko`ra.* Bunda nutq apparatining qaysi a`zosi faol ishtirok etayotganligi va apparatning qayerida to`siq (fokus) hosil qilinishi nazarda tutiladi. Bu jihatdan tovushlar labial, til va bo`g`iz undoshlariga bo`linadi:

1.Labial undoshlar lablarning faol ishtirokida hosil qilinadi. Ular ikki xil bo`ladi: a) lab-lab undoshlari (bilabial undoshlar)- p,b,m,v⁰. Bu undoshlarning fokusi ikki lab orasida bo`ladi; b) lab-tish undoshlari (labio-dental undoshlar) – v,f. Bu undoshlarning fokusi pastki lab bilan yuqori tishlar orasida bo`ladi.

IZOH: lab-lab "v⁰" undoshi *ov,suv,qovun,sovuq* kabi turkiy so`zlarda ko`proq ishlatiladi. Bu tovushning lab-tish "v" dan o`sib chiqqanligi, lab-tish "v"ning esa b,g`g undoshlarida sodir bo`lgan o`zgarish asosida shakllanganligi

haqida ma'lumotlar bor (22,51-b; 16,63-64-b.).¹ Hozirgi o'zbek adabiy tilidagi lab-tish "v" yuqorida keltirilgan turkiy "v" ning o'zi emas, u etimologik jihatdan boshqa til birligidir, chunki bu tovush o'zbek tiliga arab va rus tillaridan o'zlashgan so'zlarda qo'llanadi; *vatan* (arab.), *vaqt* (arab.) *va'da* (arab.), *vagon*(rus.), *aviatsiya* (rus.) kabi.

Ayrim manbalarda hozirgi o'zbek adabiy tilida lab-lab "f"va lab-tish "f" undoshlari borligi qayd etilgan (14,26-27-b). Bizningcha, hozirgi o'zbek adabiy tilida bitta lab-tish "f"ning o'zi bor, lab-lab "f" esa alohida mustaqil fonema emas, balki lab-tish "f"ning lablashgan unli ta'sirida (akkomodatsiya qonuniyatiga ko'ra) o'zgargan ottenkasi, xolos. Qiyos qiling: *fasl* ("f"-lab-tish), *fusunkor* ("f"- lab-lab), *afv* ("f"-lab-tish), *ufq* ("f"- lab-lab) kabi.

2.Til undoshlari - tilning faol ishtirokida hosil bo'la-digan undosh fonemalar. Ular tovush fokusi qaerda hosil bo'lishiga ko'ra quyidagi turlarga ajratiladi: 1) til oldi undoshlari: a) til oldi-dorsal undoshlar –s,z. Bu undoshlar artikulyatsiyasida tilning uchi pastki tishlarga tiraladi, tilning ikki yoni esa tarnovsimon bukilib, havo oqimi uchun bo'shliq qoldiriladi; b) til oldi – alveolyar undoshlar - t, d, l, n. Bu undoshlar artikulyatsiyasida tilning uchi yuqori tishlar milkiga (alveolaga) taqalib, to'siq (fokus) hosil qiladi; v) til oldi- tanglay (kakuminal) undoshlar- sh, j, ch, j, r. Bu undoshlar artikulyatsiyasida tilning uchi yuqoriga ko'tarilib, bir oz bukilib, natijada to'siq milkda emas, qattiq tanglayning old qismida (milkka etmay) paydo bo'ladi. SH,j,ch,j undoshlari artikulyatsiyasida ikkinchi fokus- tilning orqaroq qismi bilan yumshoq tanglay orasida yuzaga keladigan to'siq ham ishtirok etadi, shunga ko'ra sh,j,ch,j undoshlari ikki fokusli fonemalar sanaladi; 2) til o'rta undoshi (palatal undosh)-y. Bu undosh talaffuzida tilning o'rta qismi qattiq tanglay tomon ko'tariladi, fokus shu ikki a'zo oralig'ida shakllanadi; 3) sayoz til orqa undoshlari - k,g,n. Bu undoshlarning talaffuzida tilning orqa qismi yumshoq tanglayga tegib, to'siq (fokus) hosil qiladi; 4) chuqur til orqa undoshlari- q,g,x. Bu undoshlarning talaffuzida tilning eng orqa qismi (ildizi) kichik tilga tegib, to'siq(fokus) hosil qiladi, shunga ko'ra ular *uvulyar undoshlar*_deb ham ataladi (1, 64-b.).

3.Bo'g'iz undoshi (faringal undosh)-h. Bu undoshning talaffuzida havo oqimi bo'g'iz va halqumdan ishqalanib o'tadi.

II. *Artikulyatsiya usuliga ko'ra*. Bunda o'pkadan kelayotgan havo oqimining to'siqdan (fokusdan) qay tarzda o'tishi nazarda tutiladi. Bu belgisiga ko'ra undoshlar hozirgi o'zbek tilida quyidagi turlarga bo'linadi:

1.Portlovchilar - havo oqimining to'siqdan portlab o'tishidan hosil bo'luvchi undoshlar. Bularga b,g,d,k,p,t,q fonemalari kiradi. Bu undoshlarning talaffuzida nutq apparatidagi ikki a'zo bir-biriga tegib, havo yo'lini to'sadi, natijada portlash yuz beradi.

2.Qorishiq portlovchilar (affrikatalar) - ch,j,ts. Bu undoshlar artikulyatsiyasining ish holati ikki xil kechadi: bitta fokusning o'zida portlash va

¹ Яна 3arang: Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана.- Москва-Ленинград, 1961, 46-47-б. Ряснен М. Материалы по истогической фонетике тюркских языков. –Москва, 1955.

sirg`alish jarayonlari sodir bo`ladi- artikulyatsiya portlash bilan boshlanib, sirg`alish bilan tugaydi.

3.Sirg`aluvchilar - v,j,z,y,l,s,f,x.sh,g`h. Bu undoshlarning talaffuzida nutq apparatidagi ikki a`zo bir-biriga juda yaqinlashadi, ammo jipslashmaydi: havo oqimining sirg`alib o`tishi uchun oraliq qoldiriladi.

4.YUmuq fokusli burun tovushlari (ruscha: смычно-носовые согласные)¹. Bu guruhga m,n,n undoshlari kiritiladi: a) "m" ning artikulyatsiyasida ikkala lab orasida yuzaga kelgan to`siq havo yo`lini yopadi (yumuq fokus yuzaga keladi), natijada, havo oqimi to`siqqa urilib, orqaga qaytadi va burun bo`shlig`idan sirg`alib o`tadi (bunda burun yo`li ochiq holatda bo`ladi); b) "n" ning artikulyatsiyasida til uchi bilan milk orasida havo yo`li yopiladi, orqaga qaytgan havo oqimi (un bilan birga) burun bo`shlig`idan sirg`alib o`tadi: v) "ng"ning artikulyatsiyasida tilning orqa qismi bilan yumshoq tanglay orasida havo yo`li yopilib, burun bo`shlig`ida sirg`alish kechimi sodir bo`ladi.

IZOH: m,n,n undoshlari artikulyatsiyasida portlash o`ta kuchsizlanadi, bunga havo oqimining to`siqqa urilib, orqaga qaytishi va burun bo`shlig`idan sirg`alib o`tishi sabab bo`ladi. SHuning uchun adabiyotlarda bu tovushning artikulyatsiya usuli har xil baholanmoqda: "portlovchi-sirg`aluvchilar"², "portlovchilar" (22,28-b.) , "sirg`aluvchilar" (14,25-b.), «burun (nazal) undoshlari» (1,118-bet) kabi.

5.Titroq undosh - "r". Bu undoshning talaffuzida tilning uchi qattiq tanglayning old qismi tomon ko`tariladi va havo zarbidan titraydi, havo oqimi tebranadi.

III. *Un paychalari ishtirokiga ko`ra.* Tasnifning bu aspektida un (ovoz) paychalarining tovush hosil qilishda ishtirok etish-etmasligi nazarda tutiladi. Bu belgi asosida undoshlar quyidagi ikki turga bo`linadi:

1.Jarangsiz undoshlar - k,p,s,t,f,x,ts,ch,sh,q,h. Jarangsiz undoshlarning talaffuzida havo oqimi bo`g`izdagi un paychalari orasidan to`siqqa uchramay o`tadi, natijada un paychalari tebranmaydi, ovoz hosil bo`lmaydi, tovush halqumda yoki og`iz bo`shlig`idagi to`siqda yuzaga kelgan shovqinning o`zidangina tarkib topadi.

2.Jarangli undoshlar- b,v,g,,d,j,j,z,y,l,m,n,n,r,g`. Jarangli undoshlarning talaffuzida bo`g`izdagi un paychalari tortilib, taranglashadi, ular oralig`idagi bo`shliq yo`qoladi, natijada o`pkadan kelayotgan havo oqimi un paychalariga urilib, uni tebratadi, tebranish esa ovozni yuzaga keltiradi, ovoz o`z navbatida og`iz bo`shlig`idagi to`siqda paydo bo`lgan shovqinga qo`shilib, tovushning jaranglashuviga sabab bo`ladi.

IY.*Ovoz va shovqin munosabatlariga ko`ra.* Bunda tovush tarkibida ovoz, shovqin va qo`shimcha ton kabi fizik-akustik omillarning ishtirok etish darajasi nazarda tutiladi. Bu belgiga ko`ra undoshlar sonorlar va shovqinlilarga bo`linadi:

¹ Qarang: Матусевич М. И Современный русский язык. Фонетика –М.: "Просвещение". 1976 с. 122-125.

² Мизгаев М, Усмопов С, Расилов И. О`zbek тили.- Т. "О`ғитичи", 1978. 57-59-бетлар.

1. Sonorlarda ovoz shovqinga nisbatan ustun bo'ladi (shovqin juda kam miqdorda qatnashadi). Hozirgi o'zbek adabiy tilida m,n,n,l,r,y undoshlari sonor tovushlar (sonantlar) hisoblanadi. Sonorlar rezonator ton manbai nuqtai nazaridan ikki guruhga bo'linadi: a) burun sonantlari- m,n,ng; b) og'iz sonantlari- r,l,y. Bulardan 1) "m"ni talaffuz qilishda bo'g'izdan kelayotgan un (ovoz) ikki lab orasidagi to'siqqa urilib, orqaga qaytadi, shu tarzda yana halqum orqali burun bo'shlig'iga yo'l oladi. Bu jarayonda bo'g'iz, halqum, og'iz bo'shlig'i va burun bo'shlig'i rezonator ton manbaiga aylanadi: shularda qo'shimcha tonlar paydo bo'lib, ovozning shovqinga nisbatan ustun bo'lishi ta'minlanadi; 2) "n"ni talaffuz qilishda bo'g'izdan kelayotgan un (ovoz) tilning uchki qismi bilan yuqori milk orasidagi to'siqqa urilib, orqaga (halqumga) qaytadi, so'ng burun bo'shlig'iga o'tadi (bunda burun yo'lidagi to'siq ochilgan bo'ladi). Natijada og'iz, halqum, bo'g'iz, burun bo'shliqlari rezonator ton manbai vazifasini bajaradi. Ammo og'iz bo'shlig'ining rezonatorlik imkoniyati "m" dagi holatdan kamroq bo'ladi (chunki hajm va shakl o'zgaradi); 3) "ng"ni talaffuz qilishda kelayotgan un (ovoz) tilning orqa qismi bilan yumshoq tanglayning boshlanish qismi orasidagi to'siqdan orqaga qaytib, yana halqum va bo'g'izga boradi, halqum orqali burun bo'shlig'iga o'tadi (bunda ham burun yo'lidagi to'siq ochilgan bo'ladi), natijada og'iz, bo'g'iz, halqum va burun bo'shliqlarida qo'shimcha tonlar paydo bo'lib, ovozning ustunligi ta'minlanadi. Bunda shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, "ng"ning artikulyatsiyasida og'izning rezonatorlik imkoniyatlari "m"va"n" sonorlaridagi holatdan ancha cheklangan bo'ladi, chunki bo'g'izdan kelayotgan un tilning orqa qismidagi to'siqdanoq orqaga qaytganligi tufayli, og'iz bo'shlig'ining rezonatorlik maydoni juda qisqaradi; 4) "l" ni talaffuz qilishda to'siq (fokus) tilning uchki qismi bilan ustki tish (milk) orasida yuzaga keladi, ammo tilning ikki yoni ochiq bo'ladi. Undan sirg'alib o'tgan un lunj devoriga tegib, qo'shimcha tonlar hosil qiladi, bunday qo'shimcha tonlar halqum va hiqildoqda (bo'g'izda) ham yuzaga keladi, ammo burun bo'shlig'i rezonator manbai sifatida ishtirok etmaydi, chunki yumshoq tanglay oxiridagi kichik til burunga o'tadigan yo'lni to'sib qo'yadi. SHuning uchun "l" og'iz sonanti hisoblanadi; 5) "r"ni talaffuz qilishda tilning uchi qattiq tanglayning old qismi tomon ko'tariladi, bo'g'izdan kelayotgan havo oqimi tilning uchiga urilib, uni bir-ikki silkitadi, natijada havo tebranishi yuzaga keladi. Lunjning bir qadar kengayishi rezonator tonning hosil bo'lishiga imkon yaratadi; "r" ning artikulyatsiyasida ham burun bo'shlig'i ishtirok etmaydi, chunki havo oqimining burunga o'tadigan o'rni kichik til tomonidan to'silgan bo'ladi; 6) "y"ni talaffuz qilishda tilning o'rta qismi qattiq tanglay tomon ko'tariladi, tilning o'zi oldinga siljiydi, uning ikki cheti yon tishlarga, uchi esa pastki tishlar milkiga tegadi. Bu sonorning hosil bo'lishida ham og'iz bo'shlig'i, halqum va bo'g'iz rezonator toni manbai bo'lib xizmat qiladi, ammo burun bo'shlig'i bu jarayonda ishtirok etmaydi (kichik til havo yo'lini to'sib turadi).

Ayrim izohlar: 1) sonorlarning barcha turlarida: a) un paychalari faol qatnashadi; b) rezonatorlar ishtirok etadi; v) ovoz shovqindan ustun bo'ladi; g) sonorlarda hatto bo'g'in hosil qilish xususiyati ham bor. Masalan: za-yl (za-yil), ma-yl (ma-yil), sha-kl (sha-kil), ha-jm (ha-jim), ba-zm (ba-zim), va-zn (va-zin), ze-hn (ze-hin), da-vr (da-vir), sa-yr (sa-yir), sa-br (sa-bir) kabi. Demak,

sonorlarning bir jihati (bo`g`in hosil qila olishi) unlilarga, boshqa jihatlari esa undoshlarga o`xshaydi. Bu holat ularni unlilarga ham, undoshlarga ham zid qo`yish mumkin bo`lgan alohida guruhga birlashtirish imkonini beradi¹. Biroq bunday fikrga qo`shilmaydigan tilshunoslar ham bor. CHunonchi, taniqli fonolog N. S. Trubetskoy bu haqda shunday deydi: "Unli", "undosh"lar tovushga oid bo`lgan akustik tushunchalardir. Ularni ta`riflashda akustik yoki artikulyatsion tushunchalarni hisobga olmaslik, albatta, muvaffaqiyatsizlikka olib keladi². Adabiyotlarda o`zbek tilidagi sonor tovushlarning tarkibi ham har xil ko`rsatilib kelinmoqda. Xususan, m,n,ng,l,r undoshlarining sonantligi fonetika va fonologiyaga oid adabiyotlarning deyarli barchasida qayd etilgan bo`lsa, "y" ning sonantligi ayrim adabiyotlardagina ta`kidlangan,³ taniqli turkolog E. V. Sevortyan esa o`zbek tili sonorlari qatoriga v,g` undoshlarini ham kiritadi⁴. M. Mirtojiyev sayoz til orqa "n" dan tashqari, chuqur til orqa "ŋ" ning borligini ham ko`rsatadi, ammo "y" ni sonorlar qatoriga kiritmaydi.⁵

2. SHovqinlilarda ovoz shovqinga nisbatan kam bo`ladi yoki mutlaqo qatnashmaydi. Masalan: b,g,v,d,j,j,z undoshlarida ovoz kam,shovqin ko`p, ammo k,p,s,t,f,x,ts,ch,sh,q,h undoshlarida ovoz yo`q, bu undoshlar faqat shovqin hisobiga tarkib topgan.

IZOH: "g`" undoshi ko`pchilik adabiyotlarda shovqinlilarga qo`shiladi, ammo uni sonant deb hisoblaydigan tilshunoslar ham bor.⁶

Undoshlar tasnifi quyidagi jadval tarzida ifodalanishi mumkin:

¹ Bu ma`da`arang: Ma`mudov A. Sonognye uzbekskogo yazyka.- T.: "FAN", 1980,c. 33-34. Yana iarang: Zinder J. R. Obshaya fonetika.- Leningrad, 1960 c 108. ³

² Trubetskoy N.S Osnovy fonologii.- Moskva 1960, c 103.

³ Bu ma`da`arang: Ma`mudov A. O`zbek tili sonoglagi. – "O`zbek tili va adabi`eti", 1969, №6. Yana shi muallif: Sonognye uzbekskogo yazyka. Toshkent "FAN" 1980., 11-15-betlar. Nurmonov A O`zbek tili fonologiyasi va morfologiyasi. Toshkent . "O`zlituvchi" 1990,18-bet.

⁴ Qarang: Sevortyan E.V. Materialy po sravnitel`noy fonetike tureckogo, azerbaydzhanskogo i uzbekskogo literaturnykh yazykov.- V kn.: Issledovaniya po sravnitel`noy grammatike tyurkskikh yazykov. V 3-x tomax. 1.Fonetika. M –1955. C36.

⁵ Qarang: Mirtojiyev M. O`zbek tili fonetikasi.- T.: "Universitet", 1998. 23-25-betlar.

⁶ . Qarang: Sevortyan E.V. K`rsatilgan asar. 36-bet.

Ovoz bilan shovqinning munocabatiga ko`ra	Artikulyatsiya usuliga ko`ra	Artikulyatsiya o`rniga ko`ra													Bo`g`iz undoshi		
		Labial undoshlar				Til undoshlari											
		Lab-lab		Lab-Tish		Til oldi-tish		Til oldi-tang lay			Til o`rta		Sayoz til orqa		CHuqu r til orqa		Faringal undosh
SHovqinlilar	Port-lovchi	b	P			d	t					g	k		q		
	Qorishiq portlovchi						t	j	c								
	Sirg`aluvchi	V		v	f	z	s	j	s	h				G`	x	h	
Sonorlar	YUmuq fokusli burun tovushlari	m				n						n					
	Sirg`aluvchilar					l				y							
	Titroq							r									
		J-li	J-siz	J-li	J-siz	J-li	J-siz	J-li	J-siz	J-li	J-siz	J-li	J-siz	J-li	J-siz	J-siz	
		Un paychalari ishtirokiga ko`ra															

Tekshirish savollari

1. Konsonantizm nima?
2. Hozirgi o`zbek adabiy tili konsonantizmi qanday undoshlardan tarkib topgan? Ularning soni nechta?

3. Tovush fokusi nima? Uning ahamiyati?
4. O'zbek tilining qaysi tovushlari ikki fokusli? Sababi?
5. Undosh fonemalar qaysi belgilar asosida tasnif qilinadi?
6. Artikulyatsiya o'rniga ko'ra undoshlar tasnifi?
7. Artikulyatsiya usuliga ko'ra undoshlar tasnifi?
8. Un paychalari ishtirokiga ko'ra undoshlar tasnifi?
9. Ovoz va shovqin munosabatiga ko'ra undoshlar tasnifi?
10. O'zbek tili konsonantizmidagi munozarali masalalar?

Tayanch tushunchalar

Konsonantizm - undosh fonemalar tizimi.

Labial undoshlar - lab-lab va lab-tish undoshlari.

Til-tish undoshlari (dorsal va alveolyar undoshlar)- tilning uchki qismi bilan pastki yoki yuqori tishlarning milki orasidagi to'siqda hosil bo'ladigan undoshlar.

Til oldi- tanglay undoshlari - til oldi qismining qattiq tanglay tomon ko'tarilishidan hosil bo'lgan to'siqda yuzaga keladigan undoshlar.

Til o'rta undoshi - tilning o'rta qismi bilan tanglay orasidagi to'siqda hosil bo'lgan "y" undoshi.

Sayoz til orqa undoshlari - k,g,n fonemalari. Ular velyar (qattiq)undoshlar sanaladi.

CHuqur til orqa undoshlari -q,g',x fonemalari. Ular uvulyar (kichik til ishtirokida hosil bo'lgan) undoshlar sanaladi.

Bo'g'iz undoshi - "h" fonemasi. U faringal undosh deb ham ataladi.

YUmuq fokusli burun tovushlari (nazal tovushlar) - m,n,n sonantlari.

UNDOSH FONEMALAR TAVSIFI

Adabiyotlar: 10[50-58], 16[60-70], 20[21-25], 22[26-54].

34-§. Labial undoshlar tavsifi.

1. **"b" fonemasi** - lab-lab, portlovchi, jarangli, shovqinli undosh. So'z boshida (*bodom*), unli yoki jarangli undosh bilan yonma-yon qo'llanganda (*tabrik*) jarangli bo'ladi, demak, bunday o'rin "b" undoshi uchun kuchli pozitsiya hisoblanadi. Bu fonema so'z o'rtasida jarangsiz undoshlar bilan yonma-yon qo'llanganda assimilyatsiyaga uchrab, jarangsiz "n" tarzida talaffuz etiladi: *ibtidoiy* > *iptidoiy*, *obkash* > *opkash*, *jabha* > *japha* kabi. Bunday o'rin "b" fonemasi uchun kuchsiz pozitsiya hisoblanadi, jarangsiz "n" esa jarangli "b"ning kombinator ottenkasi (variatsiyasi) sanaladi, chunki jarangsizlanish kombinator omil ta'sirida – yonma-yon kelgan tovushlar assimilyatsiyasi tufayli sodir bo'lmoqda. Jarangli "b" undoshi so'z oxirida ham jarangsizlashadi:

maktab>maktap, g`azab>g`azap, asab>asap, qassob>qassop kabi. Demak, so`z oxiri ham "b" fonemasi uchun kuchsiz pozitsiyadir. Bunday o`rinda jarangsiz "p" jarangli "b"ning pozitsion ottenkasi (variatsiyasi) sanaladi, chunki jarangsizlanish yondosh joylashgan tovushlar ta'sirida emas, "b"ning so`z oxirida kelishi (pozitsion omil) tufayli sodir bo`lmoqda; "b" fonemasi ikki unli orasida (intervokal pozitsiyada) ko`pincha sirg`aluvchi "v" ga o`tadi; *chivin<chibin, qovoq<qoboq, tovoq<toboq* kabi. Bunday o`zgarish ikki so`z birikkanda ham sodir bo`ladi; *boraver<bora ber, Jo`ravoy<Jo`raboy, toshvaqa<toshbaqa* kabi.

"b" fonemasining kuchli pozitsiyadagi ko`rinishi asosiy ottenka hisoblanadi, chunki bu ottenka "b" fonemasi uchun tipikdir. Uning kuchsiz pozitsiyadagi ko`rinishlari o`zgargan ottenkalar (allofonlar) sanaladi, demak, "b" fonemasi so`z tarkibida asosiy ottenka va allofonlar shaklida namoyon bo`ladi;

2. **"p" fonemasi** - lab-lab, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu undosh so`zning barcha pozitsiyalarida - so`z boshida (*paxta*), o`rtasida (*opa*), oxirida (*qop*) keladi. Deyarli barcha holatlarda asosiy ottenkasi saqlanadi. Jarangli "b"ning so`z oxirida jarangsizlanishi "b" va "p" fonemalarining mo``tadillashuviga – neytralizatsiyaga olib keladi. Qiyos qiling: *kitob>kitop, kanop>kanop* kabi. Bunday paytda ikkala so`z oxiridagi "p" bir fonemaga aylanmaydi, ulardagi fizik-akustik va artikulyatsion belgilar neytrallashadi, xolos; funktsional (fonologik) jihatdan esa har ikkala so`z oxiridagi "p" boshqa-boshqa fonemalarning shu so`zlardagi real ko`rinishlari- ottenkalari hisoblanadi;

3. **"v" fonemasi** - lab-lab, sirg`aluvchi, jarangli, shovqinli undosh (E.V. Sevortyan uni sonor tovushlar sirasiga kiritadi). So`z o`rtasida (*gavda,tovuq*), oxirida (*ov,suv*) ishlatiladi. O`zbek tiliga tojik-fors va arab tillaridan o`zlashgan so`zlarda ham qo`llanadi: *navo(toj), navodir* (arabcha);

4. **"v" fonemasi** - lab-tish, sirg`aluvchi, jarangli, shovqinli undosh. Bu fonema o`zbek tiliga arab va rus tillaridan o`zlashgan so`zlarda ko`proq qo`llanadi, so`z boshida (*vaqt,va`da, vagon*), o`rtasida (*ovqat,aviatsiya*) va oxirida (*afv,ustav*) uchraydi. Ruscha o`zlashmalarda lab-tish "v" undoshi jarangsiz undosh ta'sirida yoki so`z oxirida jarangsiz "f" tarzida talaffuz etiladi: *avtomat>aftomat, ustav>ustaf* kabi. Demak, ruscha lab-tish "v"ning kombinator (*avtomat* so`zida) va pozitsion (*ustav* so`zida) ottenkalari bo`lishi mumkin;

5. **"f" fonemasi** - lab-tish, sirg`aluvchi, jarangsiz undosh. Bu undosh sof turkiy so`zlarda qo`llanmaydi, fors, arab, rus tillaridan o`zlashgan so`zlardagina uchraydi: *farzand* (toj), *farq* (arab.), *fabrika* (rus.) kabi. Lablashgan unlilar bilan yonma-yon qo`llanganda lab-tish "f" ning lab-lab ottenkasi yuzaga keladi: *fazl-fozil-fuzalo; faqir-fuqaro* kabi. Bunday holat *firma* va *funktsiya* kabi ruscha o`zlashmalarda ham uchraydi.

Jonli so`zlashuvda lab-tish "f"ning lab-lab, portlovchi, jarangsiz "p" tarzida talaffuz qilinish holatlari uchrab turadi: *faqat>paqat, qafas>qapas, ulfat>ulpat* kabi. Bunday "p" undoshi sirg`aluvchi "f"ning kombinator yoki pozitsion ottenkasi emas, uslubiy ottenkasidir, u turkiy til vakillarida "f" ga xos artikulyatsiya bazasining (psixo-fiziologik ko`nikmaning) o`tmishda bo`lmaganligi ta'sirida sodir bo`ladi;

6. **"m" fonemasi** - lab-lab, sonor, burun tovushi. Soʻzning barcha qismlarida – soʻz boshida (*moy, mana*), oʻrtasida (*amaki, osmon*), oxirida (*tom, xum*) qoʻllanadi. Qadimgi turkiy tilda soʻz boshida "b"ning fakultativ ottenkasi sifatidagina uchragan (*ming* < *bing* soʻzida), soʻz oʻrtasi va oxirida mustaqil fonema sifatida qoʻllangan; *qamugʻ* (hamma), *qum* kabi.¹

35-§. Til oldi undoshlari tavsifi.

1) **"t" fonemasi** - til oldi-alveolyar, portlovchi (sof portlovchi), jarangsiz, shovqinli undosh. Bu undosh soʻzning barcha pozitsiyasida uchraydi: soʻz boshida (*tosh, togʻ*), soʻz oʻrtasida (*ota, botir*) va soʻz oxirida (*ot, qavat*) kabi. Bu undosh tojik tilidan oʻzlashgan *daraxt, doʻst, goʻsht, musht, mast, past* kabi soʻzlar oxirida (sirgʻaluvchi x,s,sh undoshlaridan soʻng qoʻllanganda) talaffuz etilmasligi ham mumkin. Bunday hodisa turkiy soʻzlarda, shuningdek, ruscha-baynalmilal oʻzlashmalarda kamroq uchraydi; *yurist* > *yuris*, *aferist* > *aferis*, *avgust* > *avgus*, *artist* > *artis*, *toʻrt* > *toʻr* kabi. Ammo *ost, ust, tort* (*tortmoq*), *yurt* kabi turkiy soʻzlarda va *port, post, tort* ("konditer mahsuloti") kabi ruscha oʻzlashmalarda soʻz oxiridagi "t" tushirib qoldirilmaydi;

2) **"d" fonemasi** - til oldi-alveolyar, sof portlovchi, jarangli, shovqinli undosh. Soʻz boshida (*daryo*), oʻrtasida (*odam*), oxirida (*ozod*) qoʻllanadi. Soʻz boshi (*daraxt*), intervokal holat (*odat*), jarangli yoki sonor bilan yondosh holat (*gijda, sajda, banda, onda-sonda*) bu undosh uchun kuchli pozitsiyadir. Bu pozitsiyada "d" undoshining asosiy ottenkasi qoʻllanadi, boshqa holatlar "d" uchun kuchsiz pozitsiya hisoblanadi, bunda jarangli "d"ning jarangsizlashgan ottenkasi qatnashadi. Masalan: *ketdi* > *ketti* (d>t), *tushdi* > *tushti* (d>t), *asad* > *asat* (d>t), *savod* > *savot* (d>t) kabi. Bular jarangli "d"ning kombinator va pozitsion ottenkalari (allofonlari) sanaladi.

"D" fonemasi qadimgi turkiy tilda soʻz boshida qoʻllanmagan;

3) **"s" fonemasi** - til oldi-dorsal, sirgʻaluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Soʻz boshida (*savat*), oʻrtasida (*qasam*), oxirida (*olmos*) qoʻllanadi. Deyarli barcha pozitsiyalarda oʻzining asosiy ottenkasini saqlaydi: *asbob, asta, osdi, oʻsdi, qafas, asos* kabi;

4) **"z" fonemasi** - til oldi-dorsal, sirgʻaluvchi, jarangli, shovqinli undosh. Soʻz boshida (*zamon, zafar*), oʻrtasida (*bozor, ozod*) va oxirida (*oz, aziz, mayiz*) qoʻllanadi. Jarangsiz undosh taʼsirida "s" ga oʻtadi: *iztirob* > *istirob*, *mazkur* > *maskur* kabi. Bundagi "s" jarangli "z" fonemasining jarangsizlashgan kombinator ottenkasi sanaladi ("t" va "k"ning taʼsirida boʻlganligi uchun). Baʼzan soʻz oxirida ham bir oz jarangsizlashadi: *sakkiz* > *sakkis* (z>s), *tannoz* > *tannos* (z>s) kabi. Bundagi "s" jarangli "z" fonemasining pozitsion ottenkasi hisoblanadi (soʻz oxirida boʻlganligi uchun). Demak, soʻz boshi (*zamon*), ikki unli orasi

¹ Bu maʼdaʼarang. Abdurajmonov Y.A., Rustomov A. Qadimgi turkiy til. -T.: "Oʻqituvchi", 1982, 9 va 33-betlar. Yanaʼarang: Tgʻichiboev. B. Ktʻrsatilgan asar, 28-29-betlar.

(*go`zal*) va jarangli yoki sonor bilan yonma-yon bo`lgan holat (*jonzot, tuzdon*) "z" uchun kuchli pozitsiya, boshqa holatlar esa kuchsiz pozitsiya sanaladi.

Qadimgi turkiy tilda so`z boshida qo`llanmagan;

5) "**l**" fonemasi - til oldi-alveolyar, sirg`aluvchi jarangli, sonor tovush. So`z boshida (*lagan*), o`rtasida (*olam*) va oxirida (*qamal*) qo`llanadi. Orqa qator unidan so`ng qattiqroq (*ol, bol* kabi), old qator unidan so`ng esa yumshoqroq (*il, el, bel* kabi) talaffuz etiladi. Fe`ning shart mayli va sifatdosh shakllarida ("-sa", "-gan" qo`shimchalaridan oldin qo`llanganda) jonli so`zlashuv nutqida o`zak oxiridagi "l" tushib qolishi ham mumkin: *kelsa>kesa, kelgan>kegan* kabi;

Qadimgi turkiy tilda "l" fonemasi so`z boshida qo`llanmagan.

6) "**n**" fonemasi - til oldi-alveolyar, jarangli, sonor, burun tovushi. So`z boshida (*nok, narsa*), o`rtasida (*ona, anor*) va oxirida (*burun, tutun*) ishlatiladi. Lab undoshidan oldin qo`llanganda assimilyatsiyaga uchrab, lab-lab "m" tarzida talaffuz qilinadi: *shanba>shamba* (n>m), *tanbur>tambur* (n>m) kabi;

7) "**r**" fonemasi - til oldi-tanglay, titroq, jarangli, sonor tovush. So`zning boshida (*raqs, ro`mol*), o`rtasida (*darak, guruch*) va oxirida (*xabar, agar, zarar*) kela oladi. Toshkent shevasida otning "-lar" bilan qo`llangan shaklida shu qo`shimcha oxiridagi "r"ning tushib qolishi keng tarqalgan: *kitoblar>kitobla, bolalar>bolala, akamlar>akamla, oyimlar>oyimla* kabi. Talaffuzning bu shakli adabiy til me`yori sanalmaydi.

Qadimgi turkiy tilda "r" fonemasi so`z boshida qo`llanmagan.

8) "**sh**" fonemasi - til oldi-tanglay, sirg`aluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh. So`zning boshida (*shamol, sholi*), o`rtasida (*tushuncha, o`sha*) va oxirida (*naqsh, ravish*) kela oladi. Deyarli barcha pozitsiyada asosiy ottenkasi saqlanadi: *go`sht, g`isht, tovushlar, tovushni, tovushdan, tushgin, tushkinlik* kabi;

9) "**j**" fonemasi - til oldi-tanglay, sirg`aluvchi, jarangli, shovqinli undosh. So`z boshida, o`rtasida va oxirida qo`llanish holatlari faqat ruscha-baynalmilal o`zlashmalarda uchraydi: *janr, jeton, jemper, jurnal* (so`z boshida); *major, barja* (so`z o`rtasida); *blindaj, peyzaj, drenaj, ekipaj, personaj, garaj, tiraj, massaj, sabotaj, staj* (so`z oxirida) kabi. So`z o`rtasida qo`llanishi tojik tilidan o`zlashgan bir necha so`zda ham uchraydi: *mujda, gijda, ajdaho (ajdarho)* kabi. Bunday pozitsiyada sirg`aluvchi "j" qorishiq "j"ning "d" ta`sirida o`zgargan ottenkasi bo`lishi ham mumkin. Bu undosh so`z oxirida jarangsizlashadi: *massaj>massash, drenaj>drenash, ekipaj>ekipash* kabi;

10) "**j**" fonemasi - til oldi-tanglay, qorishiq portlovchi (affrikata), jarangli, shovqinli undosh. Bu fonema so`zning boshida (*joy, jiyda, jo`ra*), o`rtasida (*majlis, ojiz, ijozat*) va oxirida (*haj, avj, boj, toj, ilinj*) kela oladi. So`z oxirida bir qadar jarangsizlashib, "ch" ga yaqin talaffuz etiladi: *lunj>lunch, vaj>vach, iloj>iloch, xiroj>xiroch, dilxiroj>dilxiroch* kabi. So`z ichida jarangsiz undosh bilan yonma-yon bo`lganda ham jarangsizlashadi (assimilyatsiya qilinadi): *ijtimoiy>ishtimoiy* (j>sh) kabi. Demak, qorishiq "j" assimilyativ holatda yoki so`z oxirida o`zining asosiy bo`lmagan (notipik) ottenkasi bilan qatnashadi;

11) "**ch**" fonemasi - til oldi-tanglay, qorishiq portlovchi (affrikata), jarangsiz, shovqinli undosh. Bu undosh so`zning boshida (*choy, chegara*),

o`rtasida (*bechora, ko`cha*) va oxirida (*omoch, tilmoch, kech, soch*) kela oladi. Jarangsiz undosh ta'sirida ba'zan "sh" ga o`tadi: *uchta > ushta* (ch > sh) kabi.

36-§. Til o`rta undoshi tavsifi.

"y" fonemasi - til o`rta, sirg`aluvchi, jarangli, sonor undoshi (og`iz sonanti). Bu undosh so`z boshida (*yil, yo`q*), o`rtasida (*bayram, vayrona*) va so`z oxirida (*boy, to`y*) qo`llanadi, "i" unlisidan so`ng qo`llanganda, shu unli bilan singishib, fonetik diftong hosil qiladi: *vodiy > vodi.*, *dohiy > dohi.* kabi.¹

"y" undoshi yumshoq (palatal) tovushdir, shuning uchun u bilan yondosh qo`llangan unlilar akkomodatsiyaga uchraydi- orqa qator unlilar old qator (ingichka) ottenka bilan talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *qo`l (qol)*- *yo`l (yθl)*, *quvmoq (quvm q)*- *yuvmoq (yuv-m q)* kabi.

37-§. Sayoz til orqa undoshlari tavsifi.

1) "k" fonemasi - sayoz til orqa, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu fonema so`z boshida (*katta, kiyim*), o`rtasida (*aka, tikan*) va oxirida (*o`rdak, go`dak*) kela oladi. Ko`p bo`g`inli so`zlarga egalik affiksi qo`shilganda, asosdagi "k" jarangli "g" ga o`tadi; *kovak > kovagi* (k > g), *telpak > telpagim* (k > g), *yurak > yuraging* (k > g) kabi. Bir bo`ginli so`zlarda va ayrim o`zlashma so`zlarda bunday o`zgarish bo`lmaydi: *yuk - yukim, yuking, yuki*; *ishtirok - ishtirokim, ishtiroking, ishtiroki*; *idrok- idroking, idroki* kabi. Demak, ko`p bo`g`inli so`zlarning ba`zi grammatik shakllarida jarangsiz "k" ning jaranglashgan ottenkasi qatnashadi. "k" dan so`ng unli tovushlarning faqat old qator ottenkalari qo`llanadi *ko`l (kθl)*, *kul (kYl)*, *kitob (k`t p)* kabi;

2) "g" fonemasi - sayoz til orqa, portlovchi, jarangli, shovqinli undosh. Bu fonema so`z boshida (*gul, go`zal*), o`rtasida (*tegirmon, agar*) va oxirida (*barg, juvonmarg*) kela oladi. Qadimgi turkiy tilda so`z boshida qo`llanmagan. So`z oxirida kelishi ko`proq o`zlashma so`zlarda uchraydi, bunday pozitsiyada u jarangsiz "k" tarzida talaffuz etiladi: *barg > bark*, *pedagog > pedagog* kabi; "g" dan so`ng unli fonemalarning faqat old qator ottenkasi qatnashadi: *go`zal (gθz l)*, *gul (gYl)*, *gilam (g`lem)* kabi;

3) "n" fonemasi - sayoz til orqa, jarangli, burun sonanti. Bu fonema so`z boshida qo`llanmaydi, so`z o`rtasida (*ko`ngil, singil*) va oxirida (*ong, ming*) ishlatiladi. Bu fonema bilan yonma-yon qo`llangan unlilar doimo ingichka talaffuz etiladi: *jang-jen, ko`ngil-kθn`l* kabi. Bu fonema qattiq o`zakli so`zlar yoki so`z shakllarida chuqur til orqa ottenka bilan talaffuz etilishi ham mumkin; *g`ing (g`ыng)*, *xo`ng-xo`ng (xong-xong)* kabi.

38-§. CHuqur til orqa undoshlari tavsifi.

¹ Фонетик дифтong иккита товушнинг g'zaro сингишиб кетишидан hosil b'gladi, ma`n'ий дифтong esa битта bг'ип hosil иллувчи икки товушдиг. Улар битта фонема сапалади. Bunday дифтong g'zbek тилига хос эмас.

1) **"q" fonemasi** - chuqur til orqa, portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu fonema soʻz boshida (*qozon, qor*), oʻrtasida (*toʻqay, soqol*) va oxirida (*buloq, oziq*) kela oladi. Koʻp boʻgʻinli soʻzlarga unli bilan boshlangan affiks qoʻshilganda, asos oxiridagi "q" undoshi "g" ga oʻtadi: *taroq- tarogʻim, tarogʻing, tarogʻi* kabi. Bir boʻgʻinli soʻzlarda (*yoq, yoʻq* soʻzlaridan boshqalarida), shuningdek, ayrim koʻp boʻgʻinli oʻzlashma soʻzlarda asos oxiridagi "q" "g" ga oʻtmasligi mumkin: *haq- haqim, haqing, haqi; ittifoq- ittifoqimiz, ittifoqingiz, ittifoqi* kabi. Jonli soʻzlashuvda "q"ning dissimilyatsiyaga (*maqtanmoq>maxtanmoq*) yoki assimilyatsiyaga (*toʻqson>toʻxson*) uchrash holatlari kuzatiladi. Koʻp boʻgʻinli soʻzlarning oxiridagi "q" jonli soʻzlashuvda sirgʻaluvchi "g" tarzida talaffuz etiladi: *baliq>baligʻ, taroq>tarogʻ* kabi. Qadimgi turkiy tilda q-k tovushlari bitta fonemaning ikki koʻrnishi boʻlgan, keyinchalik bu fonema divergentsiyaga uchrab, ikkita fonemaga aylangan. Demak, "q"ni "k" ning divergenti deyish mumkin;

2) **"g" fonemasi** - chuqur til orqa (uvulyar), sirgʻaluvchi, jarangli, shovqinli (ayrim tilshunoslar fikricha - sonor) undosh. Bu fonema soʻz boshida (*gʻor, gʻalvir*), oʻrtasida (*togʻora, sogʻinch*) va oxirida (*togʻ, yogʻ, mablagʻ*) kela oladi. Qadimgi turkiy tilda "g" ning variatsiyasi boʻlgan va soʻz boshida qoʻllanmagan. Demak, tarixan "g"ning divergentsiyaga uchrashi natijasida "g" yuzaga kelgan, shuning uchun uni "g"ning divergenti deyish mumkin. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida "g" bilan tugagan soʻzlarga "g" bilan boshlangan affikslar qoʻshilganda "g" va "g" larning "q" ga koʻchish holatlari uchraydi: *togʻ+ga>toqqa, bogʻ+ga>boqqa, ogʻgan>oqqan, sogʻ+gani>soqqani* kabi. Shevalarda soʻz oxirida "g" oʻrnida "v" ning qoʻllanish hollari uchraydi: *togʻ>tov, toʻgʻri>tuvri, ogʻiz>ovuz* kabi. Bunday holatlar adabiy til uchun meʼyor hisoblanmaydi;

3) **"x" fonemasi** - chuqur til orqa, sirgʻaluvchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu fonema soʻz boshida (*xalq, xabar*), oʻrtasida (*maxsus, maxfiy*) va oxirida (*doʻzax, mix, tarix*) kela oladi. Qadimgi turkiy tilda "x" undoshi boʻlmagan. U eski turkiy til davrida paydo boʻlgan: *xan (xon), xayu(qaysi), yaxsaq (oqsoq)* kabi (22, 52- b.)

Qipchoq lahjasi shevalarida "x"ning oʻrnida "q" ning qoʻllanish holatlari uchraydi: *xabar>qabar, xalq>qalq, xalta>qalta* kabi. "X" undoshidan soʻng qoʻllangan unlilar, odatda, orqa qator ottenka bilan talaffuz etiladi (akkomodatsiya hodisasi sodir boʻladi): *xulq, xavf, xato* kabi.

39-§. Boʻgʻiz undoshi tavsifi.

"h" fonemasi - boʻgʻiz undoshi, sirgʻaluvchi, jarangsiz, shovqinli tovush. Bu fonema soʻz boshida (*ham, hozir*), oʻrtasida (*qahramon, mahsulot*) va oxirida (*shoh, guruh*) kela oladi. Asosan, arab va fors tillaridan oʻzlashgan soʻzlarda yoki shu soʻzlardan yasalgan oʻzbekcha soʻzlarda qoʻllanadi: *hammol, haqiqat, huquq, humo* ("humo qushi"), *hunar, hurriyat, jumhuriyat* kabi. Hozirgi oʻzbek tilida "h"ning "y"ga oʻtish holatlari uchraydi: *shohi>shoyi* (h>y), *Rahim>Rayim* (h>y), *Sohib>Soyib* (h>y), *Mohira>Moyira* (h>y) kabi. "H"ning bu xususiyati baʼzan uning soʻz tarkibidan tushib qolishiga ham olib keladi: *shahar>sha:ar*,

Solih>Soli, Tohir>Toir kabi. Hatto *Muhammad Rahim> Muhammad Raim> Mamaraim> Maraim* kabi fonetik jarayonlarda ham "h"ning yuqoridagi xususiyatlari ta'siri bor.

40-§.Qorishiq "TS" undoshi tavsifi.

"ts" fonemasi - til oldi-alveolyar, qorishiq-portlovchi, jarangsiz, shovqinli undosh. Bu fonema faqat ruscha leksik o'zlashmalarda qo'llanadi. Dastlab "ts" o'rnida "ch" va "s" tovushlari ishlatilgan: *TSarizm>CHorizm, tsirk>sirk* kabi. Keyingi 50-60 yil davomida o'zbek-rus ikki tilliligining shakllanishi va mustahkamlanishi tufayli ko'pchilik o'zbek ziyolilarida "ts" ning ruscha artikulyatsiya bazasi (talaffuz ko'nikmasi) ham shakllangan: *konstitutsiya, aviatsiya, evolyutsiya, inflyatsiya* kabi so'zlarning o'zbeklar nutqidagi qo'llanishi shundan dalolat beradi, ammo o'zbek tilida "ts" bilan qo'llanadigan birorta so'zga qarama-qarshi qo'yish mumkin bo'lgan boshqa so'zning (kvaziomonimning) yo'qligi bu fonemaning o'zbek tilidagi fonologik funktsiyasini munozarali qilib qo'yimoqda.

Tekshirish savollari

1. Tasnif va tavsif qanday farqlanadi?
2. Labial undoshlardan qaysilarining qanday fonetik pozitsiyada asosiy bo'lmagan ottenkalari qatnashadi?
3. Portlovchi tovushlarning qaysilari intervokal holatda sirg'aluvchiga o'tadi?
4. Jarangli undoshlarning qaysilari qanday pozitsiyada jarangsizlashadi?
5. Lab-lab "v°" va lab-tish "v" qanday farqlanadi?
6. Qanday pozitsiyada lab-tish "f" ning lab-lab ottenkasi shakllanadi? Bu hodisa tilshunoslikda nima deb ataladi?
7. Qanday so'zlar oxiridagi "t" talaffuz etilmaydi?
8. Qanday holatlarda "l" undoshi tushib qolishi mumkin?
9. Qanday pozitsiyada til oldi "n" lab-lab "m" ga o'tadi? Sababi?
10. J va j undoshlari qanday farqlanadi? Qanday pozitsiyalarda bu fonemalarning allofonlari yuzaga keladi?
11. Qanday holatda "ch"ning "sh"ga o'tishi uchraydi? Bu hodisa nima deb ataladi?
12. Sayoz til orqa "k", "g" undoshlari qanday pozitsiyada o'zgaradi? CHuqur til orqa undoshlari-chi?
13. "H" undoshi talaffuzida qanday o'zgarishlar kuzatiladi?
14. "TS" undoshining qaysi jihatlari o'zbek tilshunosligida munozaraga sabab bo'lmoqda?
15. Divergent nima?

Tayanch tushunchalar

Kuchli pozitsiya - fonemaning asosiy ottenkasi saqlanadigan pozitsiya.

Kuchsiz pozitsiya- fonemaning asosiy ottenkasi o`zgarishiga olib keladigan pozitsiya.

Intervokal holat - undosh fonemaning ikki unli orasidagi holati.

Assimilyativ holat - nutq oqimida fonemalar assimilyatsiyasiga olib keluvchi vaziyat.

Dissimilyativ holat - nutq oqimida fonemalar dissimilyatsiyasiga olib keluvchi vaziyat.

Divergent - divergentsiya yo`li bilan bir fonemaning ot-tenkalaridan o`sb chiqqan yangi fonema.

FONETIK O`ODISALAR

Adabiyotlar: 10[53-65],14[74-88],20(28-31].

41-§. Umumiy ma'lumot. Fonemaning nutq oqimida turli ottenkalarda namoyon bo`lishi, bunday ottenkalarining yuzaga kelishida kombinator, pozitsion yoki aralash (kombinator- pozitsion) va b. omillarning ishtiroki borligi yuqorida aytib o`tilgan edi. Fonetik hodisalar ham aslida ana shu omillar mahsuli sifatida sodir bo`ladi. Ularning asosiy turlari quyidagilardan iborat:

I. Kombinator omillar ta'sirida sodir bo`ladigan hodisalar:

1. Assimilyatsiya bir xil kategoriyadagi tovushlarning (mas, undosh bilan undoshning) o`zaro moslashuvidir. Bunday moslashuvning quyidagi turlari bor:

a) *progressiv assimilyatsiya* - oldingi tovushning keyingi tovushni o`ziga moslashtirishi: *ketdi>ketti* (td>tt), *ekgan>ekkan* (kg>kk), *qishloqqa>qishloqqa* (qg>qq) kabi;

b) *regressiv assimilyatsiya*. Keyingi tovushning oldingi tovushni o`ziga moslashtirishi: *tuzsiz>tussiz* (zs>ss), *birta>bitta* (rt>tt) kabi;

v) *to`liq assimilyatsiya*. Bunda kuchli va kuchsiz pozitsiyadagi tovushlar bir-biriga aynan moslashadi (ular o`rtasida neytrallashuv sodir bo`ladi): *nonvoy>novvoy* (nv>vv), *terakga>terakka* (kg>kk) kabi;

g) *to`liqsiz assimilyatsiya*. Bunda kuchli va kuchsiz pozitsiyadagi tovushlar bir-biriga qisman moslashadi: *tanbur>tambur* (nb>mb), *shanba>shamba* (nb>mb) kabi. Bu so`zlarda "n" (til-tish undoshi) lab-lab "b"ga faqat artikulyatsiya o`rni jihatdan moslashgan (lab-lab "m"ga o`tgan), ammo boshqa belgilari moslashmagan. Qiyos qiling: "m"-sonor, "b"- shovqinli; "m"- yumuq fokusli burun tovushi (nazal tovushi), "b"- sof portlovchi kabi;

d) *kontakt assimilyatsiya* - ketma-ket joylashgan tovushlarning o`zaro moslashuvi (q. yuqoridagi misollar);

e) *distant assimilyatsiya* - so`z tarkibida bir-biridan uzoqroqda joylashgan tovushlarning o`zaro moslashuvi: *sichqon>chichqon*, *soch>choch* kabi.

O'zbek tilida o'zak bilan affiksdagi unlilar assimilyatsiyasi ham uchraydi. Assimilyatsiyaning bu turi singarmonizm (unlilar uyg'unlashuvi) deb ham nomlanadi. Bunda unlilarning uyg'unlashuvi lab garmoniyasi va til garmoniyasi (lingval garmoniya) shaklida namoyon bo'ladi. Masalan: *keldi*- "e" (old qator), "i" (old qator). Bunda o'zak va affikslar tarkibidagi har ikkala unli old qatordir (til garmoniyasi); *qoldi*- "o" (orqa qator), "i" (orqa qator). Bunda affiksdagi old qator "i" o'zakdagi orqa qator "o"ga moslashgan- "i"ning orqa qator ottenkasi yuzaga kelgan (bu ham til garmoniyasi hisoblanadi); lab garmoniyasi ko'proq shevalarda uchraydi: *o'g'lim* (adabiy tilda)- *ulum* (qipchoq lahjasi shevalarida). *ko'zim* (adabiy tilda)- *ko'zum* (**kθzYm**: qipchoq lahjasida) Bunda o'zak va qo'shimchalardagi unlilarning lablanish jihatdan moslashuvi sodir bo'ladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida assimilyatsiyaning bu turi deyarli uchramaydi.

Assimilyatsiyada fonemaning kombinator ottenkasi yuzaga keladi (o'zgarish tovushlarning bir-biriga ta'siri natijasida bo'lganligi uchun).

2. Akkomodatsiya – turli kategoriyalardagi tovushlarning, masalan, unli bilan undoshning o'zaro ta'siri tufayli yuzaga keladigan moslashuv. Masalan: *kisht* (k'sht: "i"ning old qator ottenkasi, u sayoz til orqa "k" undoshiga moslashgan)- *qish* (qısh: "i"ning orqa qator ottenkasi, u chuqur til orqa "q" undoshiga moslashgan). Ba'zan unli undoshga emas, aksincha, undosh unliga moslashadi. Masalan, lab-tish (labio-dental) "f" undoshi lablashgan "u" unlisi ta'sirida lab-lab "f"ga aylanishi mumkin. Qiyos qiling: *faqat* ("f"- lab-tish), *nufuz* ("f" –lab-lab), *aft* ("f"- lab-tish)- *ufq* ("f"- lab-lab), *saf* ("f" –lab-tish)- *tuf* ("f"- lab-lab) kabi.

O'zaro ta'sirda bo'lgan tovushlarning bir-biriga nisbatan oldin yoki keyin kelishiga ko'ra akkomodatsiya quyidagi ikki turga bo'linadi:

a) *progressiv akkomodatsiya*. Bunda oldingi tovush keyingi tovushga ta'sir qiladi: *kulmoq* so'zida sayoz til orqa "k" undoshi orqa qator "u"ni old qator "Y" ga aylantirgani kabi. Qiyos qiling: *qul* ("u"- orqa qator unli)- *kul* ("Y"- old qator unli), *qo'l* ("o"- orqa qator "o" unlisi)- *ko'l* ("o"- old qator "θ" unlisi);

b) *regressiv akkomodatsiya*. Bunda keyingi tovush oldingi tovushga ta'sir qiladi. Masalan: *to'k* so'zida sayoz til orqa "k" undoshi orqa qator "o" unlisini old qator "o"ga aylantiradi. Assimilyatsiyada bo'lganidek, akkomodatsiyada ham fonemaning kombinator ottenkasi yuzaga keladi.

3. Dissimilyatsiya - so'z tarkibidagi bir xil (yoki o'xshash) tovushlardan birining boshqa tovushga ko'chishi: *birorta*>*bironta* (ror>ron), *kissa-kista* (ss>st) kabi. Bu hodisani assimilyatsiyaning aksi deyish mumkin.

Dissimilyatsiya hodisasi yo'nalishiga qarab ikki xil bo'ladi:

a) *progressiv dissimilyatsiya*. Bunda keyingi tovush o'zgaradi: *zarur*>*zaril* kabi;

b) *regressiv dissimilyatsiya*. Bunda oldingi tovush o'zgaradi: *maqtanmoq*>*maxtanmoq* kabi.

Tovushning o'zgarish darajasiga ko'ra dissimilyatsiya yana ikki turga bo'linadi:

a) *to'liq dissimilyatsiya*. Bunda ikkita bir xil tovushdan biri noo'xshash tovushga aylanadi: *kissa*>*kista* (ss>st) kabi;

b) *to'liqsiz dissimilyatsiya (qisman dissimilyatsiya)*. Bunda tovushning artikulyatsion xususiyatlaridan ayrimlarigina o'zgaradi. Masalan, *uchta>ushta* (ch>sh) kabi: "ch" va "t" undoshlarining ikkalasi ham portlovchi, ammo "t"ning ta'sirida "ch" sirg'aluvchi "sh" ga o'tgan.

Tovushlar o'rtasidagi masofaga nisbatan ham dissimilyatsiya ikki xil bo'ladi:

a) *kontakt dissimilyatsiya*. Bunda yonma-yon turgan tovushlardan biri o'zgaradi: *kissa>kista* kabi;

b) *distant dissimilyatsiya*. Bunda dissimilyatsiyaga uchrayotgan tovushlar bir-biridan uzoqroqda joylashgan bo'ladi. Masalan: *birorta>bironta* kabi.

4. Nazalizatsiya - so'z tarkibidagi burun sonantlari ta'sirida shu sonantlar yonida qo'llangan unlining rezonator ton bilan aytilishi: *non, nok, men, meng* kabi. Bunday hollarda ham fonemaning kombinator ottenkasi (unlining ko'rinishi) paydo bo'ladi.

II. Pozitsion omillar ta'sirida sodir bo'ladigan hodisalar:

1. Reduktsiya - unli fonemaning urg'usiz bo'g'inda kuchsizlanishi: *bilan-b:len, biroq- b:r q* kabi. Bunda "i" unlisining kuchsizlangan, qisqa (bilinar-bilinmas) talaffuz etiladigan pozitsion ottenkasi yuzaga keladi;

2. So'z oxiridagi ochiq bo'g'inda tor unilarning bir oz kengayishi: *bordi>borde* kabi. Bunda ham tor "i" unlisining bir oz kengaygan pozitsion ottenkasi yuzaga keladi;

3. Jarangli "b" va "d" undoshlarining so'z oxirida jarangsizlanishi: *maktab>maktap* (b>p), *savod>savot* (d>t) kabi. Bunday holat jarangli j,j,z undoshlarida ham uchraydi: *massaj>massash* (j>sh), *dilxiroj>dilxiroch* (j>ch), *sakkiz>sakkis* (z>s) kabi. YUqoridagi barcha holatlarda b,d,j,j,z fonemalarining jarangsizlashgan pozitsion ottenkalari qo'llangan. O'zbek tilida ko'p bo'g'inli so'zlarda portlovchi, jarangsiz "q" ning so'z oxirida sirg'aluvchi, jarangli "g" tarzida talaffuz qilinish hollari ham uchraydi: *baliq>balig', o'rtoq>o'rtog', taroq>tarog'* kabi.

III. Turkiy so'zlarning an'anaviy fonetik tarkibiga moslashish. O'zbek tilida bunday moslashishning quyidagi turlari uchraydi:

1. Proteza – so'z boshida tovush orttilishi: a) *rus>o'ris, ro'za>o'raza, ro'mol>o'ramol* kabi. Ma'lumki, qadimgi turkiy tilda sonor "r" tovushi so'z boshida qo'llanmagan, demak, uni so'z boshida qo'llash ko'nikmasi ham bo'lmagan, bu hol boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlar boshidagi sonor "r"dan oldin bir unlining orttirilishiga olib kelgan, shu tariqa olinma so'zning fonetik tarkibi turkiy so'zning fonetik tarkibiga moslashtirilgan;

b) *shkaf>ishkop, stakan>istakan* kabi: turkiy tillarda so'z yoki bo'g'in boshida (pozitsion omil) undoshlar o'zaro birika olmaydi (sintagmatik omil), ayni shu qonuniyat yuqorida keltirilgan ruscha o'zlashmalar boshida bir unlining orttirilishiga, demak, shu so'zlarning turkiy til qonuniyatiga moslashtirilgan shaklining yaratilishiga olib kelgan.

2. Epenteza – so'z o'rtasida tovush orttirilishi. Bu hodisa ham asosan boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlar tarkibida yuz beradi – ularning fonetik tarkibi turkiy til qonuniyatlariga moslashtiriladi (so'z yoki bo'g'in boshida qatorlashib

kelgan ikki undosh orasida bir unli orttiriladi: *plan>pilon, klubnika> qulupnay, traktor>tiraktir* kabi).

Ma'lumki, turkiy soʻzlar tarkibida ikki unli ham yonma-yon qoʻllanmaydi. Bu hol *Said, oila, soat* kabi arabcha oʻzlashmalarning jonli tilda *Sayid, oyila, sogʻat* deb (ikki unli orasida bir undoshning orttirilib) talaffuz qilinishiga sabab boʻladi.

3.Epiteza (austeza)- soʻz oxirida tovush orttirilishi: Bu hodisa koʻproq soʻz oxirida qatorlashib kelgan *sk, nk* undoshlaridan soʻng yuz beradi: *otpusk>otpuska, kiosk>kioska, tank>tanka, blank>blanka* kabi. Bunda ham pozitsion-sintagmatik omil (turkiy soʻz oxirida *sk, nk* undoshlari birikmasining uchramasligi) koʻproq darajada asos boʻlgan.

IV. Fonetik hodisalarning boshqa turlari:

1.Tovush tushishi. Soʻz oʻzagidagi yoki unga qoʻshilgan qoʻshimchalar tarkibidagi ayrim tovushlarning maʼlum fonetik qurshov yoki pozitsiya taʼsirida talaffuz etilmasligi. Bu hodisaning quyidagi turlari bor:

a) prokopa, ankopa - soʻz boshidagi tovushning tushib qolishi: *yilon>ilon, yagʻoch>agʻoch>ogʻoch, yigna>igna* kabi. Bunda til oʻrta "y"da ovoznining ustunligi, demak, uning unliga yaqinligi, oʻzidan keyingi unliga singib ketishi kabi omillar taʼsiri bor. Prokopa, asosan, tarixiy jarayon mahsuli boʻlib, hozirgi oʻzbek adabiy tilida uchramaydi;

b) sinkopa - soʻz oʻrtasidagi tovushning tushib qolishi. Bu hodisa reduksiyaning davomi sifatida koʻproq uchraydi- oʻzak morfemaga affiks morfema qoʻshilganda, urgʻu oxirgi boʻgʻinga koʻchib, oʻzakdagi unli kuchsizlanadi va tushib qoladi: *burun>burnim, burning, burni; oʻgʻil>oʻgʻlim, oʻgʻling, oʻgʻli* kabi. Soʻz oʻrtasidagi unlining tushib qolishi baʼzan tarixiy (diaxron) planda sodir boʻlgan boʻlib, hozir sezilmasligi ham mumkin: *olcha<olicha, kelyapti<kelayapti* kabi. Oʻzbek tilida undosh tovushlar sinkopasi ham uchraydi: *pastqam>pasqam, pastda>pasda* kabi. Ularning baʼzi turlari tarixiy plandagina qaralishi mumkin: *erdi>edi* kabi;

v) apokopa - soʻz oxiridagi tovushning yoki qoʻshma soʻz komponentining tushib qoldirilishi: *baland>balan, xursand>xursan, gʻisht>gʻish, goʻsht>goʻsh, obroʻy>obroʻ, podshoh>podsho* kabi. Qoʻshma soʻz komponentining tushirib qoldirilishi asosan ruscha leksik oʻzlashmalarda uchraydi: *metropoliten>metro, kilogramm>kilo, taksomotor>taksi* kabi.

Tovush yoki komponentning tushib qolishiga olib keladigan sabablar qatorida pozitsion (urgʻusiz boʻgʻindagi reduksiya) va sintagmatik (yonma-yon qoʻllangan tovushlarning singishib ketishi) bilan birga fonatsion energiyani tejash, ixchamlikka erishish kabi omillar ham qatnashadi;

2.Eliziya – unli tovush bilan tugagan soʻzga unli bilan boshlangan soʻzning qoʻshilishi natijasida bir unli tovushning tushishi (112, 133). Masalan, *ayta oldi>aytoldi, Dili orom> Dilorom* kabi. Bu hodisa unlilar singishuvining bir koʻrinishidir. YAna qarang: *sinerezis*;

3.Sandxi hodisasi - analitik shakllarning ixchamlashuvi natijasida sodir boʻladigan fonetik oʻzgarishlar. Masalan: *ishlar edi>ishlardi, borgan emish>borganmish* kabi. Bu hodisa oʻz tabiatiga koʻra eliziyaga juda yaqin turadi;

4. **Aferezis** - oldingi soʻzning soʻnggi tovushi (yoki tovushlari) taʼsirida keyingi soʻz boshidagi tovushning (yoki tovushlarning) tushishi: *ne uchun>nechun, mulla aka>mullaka* kabi (14, 85-86). Bu hodisa sandxining bir koʻrinishi, xolos;

5. **Gaplologiya** - yasama soʻz tarkibida birin-ketin kelgan ikkita bir xil boʻgʻindan birining tushirib qoldirilishi. Bu hodisa ham koʻproq ixchamlashtirish, energiyani tejash asosida sodir boʻladi. Masalan, *tragikomediya<tragikokomediya*: Bu soʻzning tarkibida ikkita bir xil boʻgʻin ("ko"- uchinchi boʻgʻin va "ko"- toʻrtinchi boʻgʻin) birin-ketin kelganligidan talaffuzda ulardan biri tushirib qoldirilgan va soʻzning ana shu ixchamlashtirilgan shakli adabiy til uchun meʼyor boʻlib qolgan. Bunday hodisa *mineralogiya<mineralologiya, morfonologiya<morfofonologiya* soʻzlarida ham kuzatiladi.

6. **Tovushlarning oʻrin almashinuvi (metateza)**. Bu hodisa koʻproq jonli soʻzlashuvga, ayniqsa, shevalarga xos boʻlib, adabiy tilda kam uchraydi: *tuproq>turpoq* (Toshkent shevasida), *daryo>dayro* (qipchoq lahjasi shevalarida), *toʻgʻramoq>toʻrgʻamoq* (ayrim shevalarda) kabi.

Oʻrin almashinuviga uchragan tovushlar soʻz tarkibida bir-biriga yaqin yoki uzoq joylashgan boʻlishi mumkin, shunga koʻra metatezaning ikki turi farqlanadi:

a) *kontakt metateza*- yonma-yon joylashgan tovushlarning oʻrin almashuvi: *tuproq>turpoq* (pr>rp), *ahvol>avhol* (hv>vh) kabi;

b) *distant metateza* - bir-biridan uzoqroqda joylashgan tovushlarning oʻrin almashinuvi: *aylanayin>aynalayin* (bunda ikkinchi boʻgʻin boshidagi "l" bilan uchinchi boʻgʻin boshidagi "n" tovushlari orasida "a" unlisi bor).

Tarkibida metateza hodisasi yuz bergan ayrim soʻzlar hozirgi adabiy tilda meʼyor darajasiga koʻtarilgan: *yogʻmir* (etimologik shakli)>*yomgʻir* (hozirgi adabiy tildagi shakli) kabi.

7. **Geminatsiya** - ikkita bir xil undoshning soʻz tarkibida qavatlanishi: *muddat, izzat* kabi. Bunday qavatlanish maʼlum uslubiy maqsadlarda yuzaga keltirilishi ham mumkin: Masalan, *mazaʼ*, (bitta "z", bunda uslubiy boʻyoq yoʻq.)- *mazza* (ikkita "z". Soʻzning bu shaklida maʼno kuchaytirilgan). Yana qiyos qiling: *yashamagur>yashshamagur, uchalasi>uchchalasi, rosa>rossa, juda>judda* kabi. Geminatsiya hodisasi soʻz yasalişida ham uchraydi: *achimoq* (feʼl)- *achchiq* (sifat), *isimoq* (feʼl)- *issiq* (sifat), *qotmoq* (feʼl)- *qattiq* (sifat) kabi. Sifatlarning kuchaytiruv (intensiv) formalarida ham geminatsiya hodisasi uchraydi: *oq>oppoq, sogʻ>soppa-sogʻ* kabi.

Degeminatsiya- soʻz tarkibidagi geminatsiyaning yoʻqolishi: *men+ning>mening, sizni>sizzi>sizi; qayer>qaer* kabi.

8. **Sinerezis**-soʻz tarkibida yondosh qoʻllangan ikki unlining diftonglashuvi-bir choʻziq unli holiga kelishi: *mutolaa>mutola: matbaa>matba: saodat>so:dat* kabi. Bu hodisa ikki unli orasidagi undoshning tushib qolishi hisobiga yuz berishi ham mumkin: *zahar>za:r, shahar>sha:r* kabi.

9. **Spirantizatsiya** - ayrim portlovchi undoshlarning ikki unli orasida (intervokal pozitsiyada) sirgʻaluvchi undoshga oʻtishi: *bora ber>boraver* (b>v), *kabob>kavob* (b>v), *poʻstloq>poʻstlogʻi* (q>gʻ), *taroq> tarogʻi* (q>gʻ) kabi. Bu

hodisada pozitsion omil (intervokal holat) bilan birga kombinator omil (unlilarning undoshga ta'siri) ham ishtirok etgan.

Tekshirish savollari

1. Fonetik hodisalar deganda nimani tushunasiz?
2. Kombinator omillar nima? Ular fonemaning qanday ottenkasini yuzaga keltiradi?
3. Assimilyatsiya, akkomodatsiya va dissimilyatsiya qanday farqlanadi? Ularning qanday turlari bor?
4. Pozitsion omillarga nimalar kiradi? Ular fonemaning qanday ottenkalarini shakllantiradi?
5. Pozitsion o'zgarishlarning qanday turlari bor?
6. Kombinator va pozitsion omillar fonetik jarayonda aralash ishtirok etishi mumkinmi?
7. Spirantizatsiya nima?
8. Sintagmatik omillarga nimalar kiradi? Bu omil ta'sirida qanday fonetik jarayonlar sodir bo'ladi?
9. Qanday holatlarda va nima sababdan so'z boshida, o'rtasida yoki oxirida ba'zan tovush orttiriladi?
10. Proteza, epenteza va epiteza nima?
11. Qanday holatlarda va nima sababdan so'z tarkibidagi ayrim tovushlar tushib qoladi?
12. Tovush tushishining qanday turlari bor?
13. Metateza nima?
14. Geminatsiya nima? Degeminatsiya-chi?
15. Nazalizatsiya nima? U qanday omillar ta'sirida yuz beradi?
16. Sandxi qanday hodisa? Aferezis-chi?
17. Sinerezis nima? U qanday holatda yuz beradi?

Tayanch tushunchalar

Assimilyatsiya- bir xil kategoriyadagi tovushlarning so'z tarkibida o'zaro moslashuvi.

Akkomodatsiya- turli kategoriyadagi tovushlarning so'z tarkibida o'zaro moslashuvi.

Nazalizatsiya- unli tovushlarning so'z tarkibidagi burun sonantlari ta'sirida rezonator ton bilan aytilishi.

Reduktsiya- urg'usiz bo'g'indagi unlining kuchsizlanishi.

Spirantizatsiya- portlovchi undoshning intervokal holatda sirg'aluvchi undoshga o'tishi.

Proteza- so'z boshida tovush orttirilishi.

Epenteza- so'z o'rtasida tovush orttirilishi.

Epiteza- so'z oxirida tovush orttirilishi.

Prokopa – soʻz boshidagi tovushning tushib qolishi.

Sinkopa- soʻz oʻrtasidagi tovushlardan birining tushib qolishi.

Apokopa- soʻz oxirida tovush tushish hodisa.

Sandxi- soʻzning analitik shakllarida birinchi soʻz oxiridagi tovush bilan ikkinchi soʻz boshidagi tovush oʻrtasidagi singishuv natijasida sodir boʻladigan oʻzgarishlar.

Aferezis- sandxining bir koʻrinishi.

Metateza- soʻz tarkibidagi ayrim tovushlarning oʻrin almashinuvi.

Dissimilyatsiya- soʻz tarkibidagi ikkita bir xil (yoki oʻxshash) tovushlardan birining nooʻxshash tovushga koʻchishi.

Geminatsiya- soʻz tarkibida bir xil undoshlarning qavatlanishi.

Degeminatsiya- soʻz tarkibidagi geminatsiyaning yoʻqolishi.

Sinerezis- soʻz tarkibidagi ikki unlining diftonglashuvi.

BOʻGʻIN **(sillabema)**

Adabiyotlar: 1[13-16],10[66-70],14[35-49],19[147],20[25-26].

42-§. Boʻgʻin bir havo zarbi bilan aytiladigan tovush yoki tovushlar birikmasidir. Masalan: *ona(o-na)*, *ota(o-ta)*, *bola(bo-la)* kabi. Boʻgʻin nutq oqimining tovushdan katta, soʻzdan kichik (baʼzan bir soʻzga teng) segment birligidir. Fonologik nuqtai nazardan boʻgʻin *sillabema* deyiladi, uni oʻrganadigan soha esa sillabika deb nomlanadi.

Boʻgʻin unlisiz tuzilmaydi, shuning uchun unli tovush boʻgʻinning markazi hisoblanadi- u undoshlarni oʻziga tortib, bir havo zarbi bilan aytiladigan fonetik boʻlakni (boʻgʻinni) hosil qiladi. Undoshlar oʻzicha boʻgʻin yasamaydi (sonorlar bundan mustasno). Ular unidan oldin kelganda kuchsiz boshlanib, kuchli tugaydi; *kitob* soʻzidagi "ki-" boʻgʻini boshida kelgan "k" undoshi shunday. Undosh tovush unidan keyin kelganda, kuchli boshlanadi, soʻng kuchsizlanib tugaydi: *kitob* soʻzidagi "-tob" boʻgʻini oxirida kelgan "b" undoshi shunday. Baʼzan ikki boʻgʻin orasida ikkita bir xil undosh yonma-yon kelib qoladi: *muddat (mud-dat)* kabi. Bu hodisa geminatsiya sanaladi. Bunda ikkala "dd" bir tovushdek talaffuz etiladi, binobarin, kuchli boshlanib, kuchli tugaydi, oraligʻida esa bir oz pasayish kuzatiladi. Bular *ikki balandlikka ega undoshlar* sanaladi. Demak, boʻgʻin tuzilishida undoshlar kuchsiz boshlanuvchi, kuchli tugovchi va ikki balandlikka ega xarakterida boʻladi. (16,36-bet). SHunga koʻra boʻgʻin uch qismga boʻlinadi; a) boʻgʻin boshi- boʻgʻin yasovchi tovushning (unlining) balandligigacha boʻlgan qism; b) boʻgʻin markazi (boʻgʻin balandligi); v) boʻgʻin markazidan keyingi qism (boʻgʻin balandligidan soʻnggi qism).

Unli (V) yoki unli +undosh (VC) tipidagi bo`g`inning boshi nulga teng bo`ladi: *o+ta* (birinchi bo`g`in boshi nulga teng), *ol+ma* (birinchi bo`g`in boshi nulga teng); undosh+unli (CV) tipidagi bo`g`inning oxiri ham nulga teng: *ol+ma* ("ma" bo`g`inining oxiri nulga teng) kabi. O`zbek tilidagi umumturkiy so`zlarda: a) boshi nulga teng bo`g`in faqat so`z boshida uchraydi: *o+ta*, *uch+ta* kabi; b) boshi nulga teng bo`lgan bo`g`in birinchi bo`g`indan keyin qo`llanmaydi. Bu tipdagi bo`g`inning so`z o`rtasida yoki oxirida kelishi faqat arabcha va ruscha leksik o`zlashmalarda uchraydi: *ma-o-rif* (arabcha), *a-or-ta* (ruscha-baynalmilal) kabi; v) oxiri nulga teng (CV tipidagi) bo`g`in so`zning barcha qismlarida qo`llanishi mumkin: *bo+la*, *da+la* kabi; g) bo`g`in boshida undoshlarning qatorlashib kelishi faqat ruscha-baynalmilal so`zlarda uchraydi: *traktor* (birinchi bo`g`in sxemasi- CCVC) kabi.

43-§. Bo`g`in tiplari:

1) *berkitilgan bo`g`in*. U undosh bilan boshlanadi: *olti* so`zining ikkinchi bo`g`ini (-ti);

2) *berkitilmagan bo`g`in*. U unli tovush bilan boshlanadi: *olti* so`zining birinchi bo`g`ini (ol-);

3) *yopiq bo`g`in*. U undosh bilan tugaydi: *olti* so`zining birinchi bo`g`ini (ol-);

4) *ochiq bo`g`in*. U unli bilan tugaydi: *olti* so`zining oxirgi bo`g`ini (-ti).

Tasnifning bu turida *o-ta*, *o-na* so`zlaridagi bir unlidan iborat bo`g`in, shuningdek, *tartib*, *maktab* so`zlaridagi "un-dosh+unli+undosh" (CVC) tipidagi bo`g`inlar nazardan chetda qolgan. SHuning uchun mavjud adabiyotlarda bo`g`in tiplari tasnifining boshqa ko`rinishlari ham uchraydi. Masalan, M.M. Mirtojiev bo`g`in tiplarini shunday tasnif qiladi:

1) *ochiq boshlanuvchi ochiq bo`g`in*: *a+na*, *o+na*, *i+liq* kabi so`zlarning birinchi bo`g`ini;

2) *ochiq boshlanuvchi yopiq bo`g`in*: *ol+tin*, *il+gak*, *as+liy*, *ars+lon* kabi so`zlarning birinchi bo`g`ini;

3) *yopiq boshlanuvchi yopiq bo`g`in*: *bor+moq*, *qiy+shiq*, *non+voy*, *ras+som* kabi so`zlarning barcha bo`g`inlari;

4) *yopiq boshlanuvchi ochiq bo`g`in*: *da+la*, *qo+ra*, *sa+ra* kabi so`zlarning barcha bo`g`inlari.

M.M.Mirtojiev unli va undoshlardagi ovoz va shovqin miqdori har xil bo`lishini nazarda tutib, bo`g`inning akustik tasnifini ham beradi. U shunday deydi: "Unli va undosh tovushlar tarkibida, bizga ma'lumki, un va shovqin miqdori turlichadir. Agar ularni ball tizimiga asoslangan shkala bo`yicha hisoblasak, unlilar 4 ball, sonorlar 3 ball, jaranglilar 2 ball, jarangsizlar esa 1 ball deb qaralishi mumkin. SHunga ko`ra bo`g`in tovushlarini tavsiflasak, bo`g`inlar har xil turlarga bo`linadi. Albatta, bunda bo`g`inning boshi va oxiri nazarda tutiladi:

1) *silliq bo`g`in* (bo`g`in boshi va oxiri yo`q, kesilgan holatda). Masalan, *a+e+ro+plan* so`zining birinchi va ikkinchi bo`g`inlari shunday;

2) *kuchayuvchi bo`g`in* (yopiq boshlanuvchi ochiq bo`g`in tiplari e`tiborda tutiladi). Masalan, *ma, de, shu, bu* so`zlarini tarkib toptirgan bo`g`in shunday;

3) *pasayuvchi bo`g`in* (ochiq boshlanuvchi yopiq bo`g`in tiplari e`tiborda tutiladi). Masalan, *ot, ol, it, et* kabi;

4) *kuchayuvchi-pasayuvchi bo`g`in* (to`la, ya`ni yopiq boshlanuvchi yopiq bo`g`in tiplari e`tiborda tutiladi). Masalan, *ko`z, non, bir, tur* kabi.

SHuni ham aytib o`tish kerakki, *bri+ga+dir* so`zining birinchi bo`g`ini ham kuchayuvchi bo`g`in deb qaraladi. Ammo uning bo`g`in boshi ikki undoshdan iborat. SHunga qaramay ular ball shkalasiga ko`ra har xil, ya`ni 2-3-4 deb olinadi. Unda tovushlar kuchayib borganligi kuzatiladi..."(14,43-44).

Ilmiy adabiyotlarda bo`g`in tiplari tasnifining yana boshqa turlari ham bor. Xususan, taniqli fonetist A. Mahmudov bo`g`inlarni quyidagicha tasnif qiladi:

1) *to`la ochiq bo`g`in*. U faqat unidan iborat bo`ladi: *a+na, a+ka, o+pa* so`zlarining birinchi bo`g`ini;

2) *to`la yopiq bo`g`in*. Bunday bo`g`in undosh bilan boshlanib, undosh bilan tugaydi: *tar-tib, tar-vuz* so`zlaridagi barcha bo`g`inlar;

3) *boshi yopiq bo`g`in*. Bunday bo`g`in undosh bilan boshlanib, unli bilan tugaydi: *bo+la, ta+na* so`zlaridagi barcha bo`g`inlar;

4) *oxiri yopiq bo`g`in*. Bunday bo`g`in unli bilan boshlanib, undosh bilan tugaydi: *or+tiq, o`r+ta* so`zlarining birinchi bo`g`inlari.

Muallif to`la yopiq bo`g`in strukturasi 7 xil bo`lishini ta`kidlaydi: 1)CVC - bet,kuch; 2)CCVC-Qrim,plan; 3)CVCC- qirq, hind; 4)CCVCC –Dnepr,sport; 5)CVCCS–tekst,punkt; 6)CCCVC– shtraf,skver; 7)CCVCCC–Dnestr,Bratsk.

Boshi yopiq bo`g`in uchga bo`linadi: 1)CV–bu; 2) CCV–*drama, smena* so`zlarining birinchi bo`g`ini; 3) CCCV–*Brno* kabi.

Oxiri yopiq bo`g`inning to`rt xil bo`lishi aniqlanadi: 1)VC–o`q, el,uy; 2)VCC- ayt,ilm,ark; 3)VCCC- Omsk; 4)VCCCC- Ernst.

SHunday qilib, muallif o`zbek tilidagi bo`g`inlar o`n besh strukturada ifodalanayotganligini ko`rsatadi¹. Bunda o`zbek tilining o`z va o`zlashgan qatlam so`zlari birga qaralgan.

44-§. Bo`g`inning til va nutqdagi ahamiyati quyidagilardan iborat:

1. So`zning, xususan, fonetik so`zning shakllanishida "qurilish materiali" va qoliplovchi vazifalarni bajaradi. Ayrim tillarda bo`g`inning distinktiv (tafovutlash, farqlash) funktsiyasi ham bor. Masalan, koreys, vietnam, xitoy tillarida bo`g`in ohang turiga qarab so`z ma`nosini farqlaydi, ayni shu xususiyati bo`lgan tillarda u **sillabema** hisoblanadi. O`zbek tilida bo`g`inning bu funktsiyasi nihoyatda kuchsizdir.

2. Bo`g`inning pedagogik-metodik ahamiyati ham bor: birinchi sinf o`quvchilarini to`g`ri o`qish va to`g`ri yozishga o`rgatishda, ularda to`g`ri talaffuz va imlo ko`nikmalarini shakllantirishda bo`g`inlab o`qitish va bo`g`inlab yozdirish yaxshi natija beradi.

3. Orfografiya qoidalarining bir qismi bo`g`in ko`chirilishiga asoslanadi.

¹ Qarang: Mahmudov Armaidjon. O`zbek adabiy tilida s`zning fonetik strukturasi // "O`zbek tili va adabiёti" jurnali, 1984, 2-son, 30-34-betlar.

4.Bo`g`inning she`riyatdagi turoqlarni, ohangdoshlik va musiqiylikni ta`minlovchi vosita sifatidagi roli ham katta. U she`riy misralardagi ritmni yuzaga keltiruvchi asosiy unsurlardan biri, ayni paytda vazn o`lchovi bo`lib xizmat qiladi.

Quyidagi she`riy parchalarni qiyoslab ko`raylik:

1.Kuy avjida uzilmasin tor,
She`r yarmida sinmasin qalam.
YAshab bo`lmay umrini zinhor,
Bu dunyodan ketmasin odam.
(E.Vohidov. "Kuy avjida uzilmasin tor").

2.SHe`rlarim- chechagim, hayotim,
She`rlarim boylikdir, bisotim,
YOmg`irdan namlanmas qanotim,
Oshaman bulutlar tog`idan!
(A. Umariy. "YOmg`irda").

Keltirilgan bu ikki she`riy parchani bir-biriga ohang jihatdan solishtirsak, ularning to`qqizlik turkumiga mansubligi ma`lum bo`ladi, shunga qaramay bu ikki she`rning ritmik xususiyatlari bir xil emas. Buning sababi shuki, ularning har birida bo`g`inlar turlicha guruhlanib kelmoqda. Qiyos qiling:

1.Kuy avjida⁴ / uzilmasin tor⁵=9
She`r yarmida⁴ / sinmasin qalam⁵=9
YAshab bo`lmay⁴ / umrini zinhor⁵=9
Bu dunyodan⁴ / ketmasin odam⁵=9

2.SHe`rlarim³ / chechagim³ / hayotim³=9
She`rlarim³ / boylikdir³ / bisotim³=9
YOmg`irdan³ / namlanmas³ / qanotim³=9
Oshaman³ / bulutlar³ / tog`idan³=9

Tekshirish savollari

- 1.Bo`g`in nima?
- 2.Bo`g`in tuzilishining qanday xususiyatlari bor?
- 3.Bo`g`in markazi nima?
- 4.Bo`g`inning qanday tiplari bor?
- 5.Bo`g`inga oid qanday tasniflarni bilasiz?
- 6.Bo`g`inning til va nutqdagi ahamiyati nimalardan iborat?
- 7.Sillabema va sillabika deganda nimalar anglashiladi?

Tayanch tushunchalar

Bo`g`in- nutq oqimining tovushdan katta, so`zdan kichik (ba`zan bir so`zga teng) segment birligi.

Sillabema- bo`g`inning fonologik birlik sifatidagi nomi.

Sillabika- bo`g`in (sillabema) haqidagi ta`limot.

Bo`g`in markazi- bo`g`in balandligi, u bo`g`in tarkibidagi unliga to`g`ri keladi.

Berkitilgan bo`g`in- CV, CVC tipidagi bo`g`inlar.

Berkitilmagan bo`g`in- V,VC tipidagi bo`g`inlar.

Ochiq bo`g`in- V, CV tipidagi bo`g`inlar.

YOpiq bo`g`in- VC, CVC tipidagi bo`g`inlar.

To`la ochiq bo`g`in- faqat bir unlidan iborat (V tipidagi) bo`g`in.

To`la yopiq bo`g`in- CVC tipidagi bo`g`in.

Boshi yopiq bo`g`in- CV tipidagi bo`g`in.

Oxiri yopiq bo`g`in- VC tipidagi bo`g`in.

Silliq bo`g`in- faqat bir unlidan iborat (V tipidagi) bo`g`in.

Kuchayuvchi bo`g`in- CV tipidagi bo`g`in.

Pasayuvchi bo`g`in- VC tipidagi bo`g`in.

Kuchayuvchi-pasayuvchi bo`g`in- CVC tipidagi bo`g`in.

URG`U (aktsentema)

Adabiyotlar: 1[13-14],10[70-76],14[49-62],20[26-28].

45-§. Urg`u so`z tarkibidagi bo`g`inlardan birining boshqasiga nisbatan kuchliroq ovoz bilan aytilishi yoki gaplardagi ayrim bo`laklarning, nutq oqimidagi ayrim frazalarning maxsus ohang bilan ta`kidlanishidir. Urg`u muayyan til fonetik-fonologik tizimining supersegment birligi sanaladi. Tilning qaysi sathidagi birliklarga aloqador bo`lishiga ko`ra urg`uning quyidagi tiplari o`zaro farqlanadi: 1) so`z urg`usi; 2) sintagma urg`usi; 3) ayiruv (ta`kidlov) urg`usi.

46-§. So`z **urg`usi** bevosita so`zga aloqador bo`lgan, so`z tarkibidagi bo`g`inlardan biriga tushadigan urg`udir. Fonetik tabiatiga, tushadigan o`rniga va harakat qilish belgisiga ko`ra so`z urg`usi har xil bo`ladi.

1.Fonetik tabiatiga ko`ra so`z urg`usi dinamik, kvantitativ, tipik ottenkali va tonik (musiqiy) xarakterlarda bo`lishi mumkin:

a) *dinamik urg`u* (zarb urg`usi). Urg`uning bu turi so`z tarkibidagi bo`g`inlardan birining, ayniqsa, undagi unli tovushning kuchli zarb bilan talaffuz qilinishiga asoslanadi. Kuchli zarb va baland ovoz dinamik urg`uning akustik belgisi bo`lsa, shu ovozni yuzaga keltiruvchi nutq a`zolari muskullarining kuchlanishi (tortilishi, taranglashishi) bunday urg`uning fiziologik belgisi sanaladi. Dinamik urg`uli bo`g`inda kuchli zarbning bo`lishi uning shu so`z tarkibidagi boshqa bo`g`inlardan ajralib turishini ta`minlaydi;

b) *kvantitativ urg`u*. Urg`uning bu turi urg`uli bo`g`indagi unli tovushning cho`ziq (davomli) talaffuz etilishi bilan xarakterlanadi;

v) *tipik ottenkali urg`u* (sifat urg`usi). Urg`uning bu turi bo`g`indagi unlining o`ziga xos tipik ottenkasi (sifat belgisi) saqlangan bo`lishi bilan xarakterlanadi, shu belgisiga ko`ra u urg`usiz bo`g`indagi unlining notipik ottenkasidan farqlanadi;

g) *tonik (musiqiy) urg`u*. Urg`uning bu turini olgan bo`g`in ovoz tonining o`zgarishi bilan urg`usiz bo`g`inlardan farq qiladi. Demak, tonik urg`uda un paychalari chastotasi tezlashadi, ovoz toni esa balandlashadi.

Ko`pchilik tillarning so`z urg`usida yuqoridagi fonetik (fizik-akustik) belgilardan bir nechasi birga ishtirok etadi, ammo ulardan bittasi, ba`zan, ikkitasi shu til uchun etakchi belgi hisoblanadi. Masalan: rus tilidagi so`z urg`usida tonik (musiqiy) urg`u belgisi yo`q, qolgan belgilarning barchasi bor: cho`ziqlik mavjud, bo`g`indagi unlining asosiy sifat (akustik) belgilari saqlangan, zarb ham ishtirok etadi. Quyidagi misollarning qiyosida buni yaqqol anglab olish mumkin: a) *oltin* (o`zb.) va *karantin* (rus.), *ovsin* (o`zb.) va *apelsin* (rus.) so`zlarining barchasida oxirgi bo`g`in urg`ulidir, barcha urg`uli bo`g`inlarda "i" unlisi qatnashgan, ammo ruscha *karantin*, *apelsin* so`zlaridagi "i" unlisi o`zbekcha *oltin*, *ovsin* so`zlaridagi "i" dan cho`ziqroq talaffuz etilmoqda. Bunday tafovutni *mavzu* (o`zb.) va *meduza* (rus.), *mangu* (o`zb.) va *mangusta* (rus.) so`zlarining urg`uli bo`g`inlaridagi "u" unlisi qiyosida ham ko`ramiz. Rus tili fonetistlarining ta`kidlashicha, ruscha unli fonemalarning urg`uli bo`g`indagi cho`ziqlik darajasi urg`usiz bo`g`indan bir yarim barobar ortiqdir¹;

b) *gorod* (im.padej,ed.chislo)- *goroda* (im.padej,mn.chislo), *voda* (im.padej,ed. chislo)- *vodы* (im.padej,mn.chislo)- *vodы* (rod. padej, ed.chislo). Keltirilgan so`zlarning barcha grammatik shakllarida lab-lab, o`rta keng "o" unlisi qatnashgan, ammo u o`zining ana shu sifat belgilarini (lab-lab, o`rta keng "o" uchun tipik ottenkalarni) faqat urg`uli bo`g`inda saqlagan, urg`usiz bo`g`inlarda esa bu belgilar o`zgarib, "o" unlisi qisqa "a" (lablanmagan, quyi keng unli) tarzida talaffuz qilinmoqda: *garada*, *vada*, *vadы* kabi. Unli fonemaning asosiy (tipik) ottenkasi namoyon bo`lishi uchun so`z urg`usining qanday ahamiyati borligini shu misollar tahlilidan anglab olish mumkin. SHuning uchun ham so`z urg`usining fonetik tabiatini baholashda rus tilshunoslari birinchi o`ringa sifat belgilarini (unli fonemadagi asosiy ottenkalarining saqlanish darajasini), ikkinchi o`ringa cho`ziqlik belgisini va, nihoyat, uchinchi o`ringa zarb belgisini qo`yadilar².

O`zbek tilida ham musiqiy urg`u yo`q, ammo unda cho`ziqlik belgisi va zarb bor. Bu belgilar urg`uli bo`g`inni shu so`zdagi urg`usiz bo`g`inlardan ajratish imkonini beradi. Bunda shuni ham ta`kidlash kerakki, so`z urg`usining cho`ziqlik darajasi rus va o`zbek tillarida bir xil emas: rus tilidagi so`z urg`usining cho`ziqlik belgisi o`zbek tilidagidan ko`proq darajada seziladi. Buni yuqorida *oltin* va *karantin*, *ovsin* va *apelsin* so`zlari qiyosida ham ko`rib o`tdik. Demak, o`zbek tilidagi so`z urg`usida zarb birinchi o`rinda turadi, shunga ko`ra uni dinamik urg`u deb baholash maqsadga muvofiqdir.

Musiqiy (tonik, melodik) urg`u yapon, xitoy, koreys tillariga xosdir. Urg`uning bu turi boshqa fonetik belgilar, xususan, zarb urg`usi bilan aralash holda shved, norvej, serb, xorvat va litva tillarida ham uchraydi.

2. O`rniga ko`ra so`z urg`usi ikki xil bo`ladi: bog`langan urg`u va erkin urg`u.

¹ Ву ма`да `arang: Матусевич М.И., Современный русский язык. Фонетика.-М.: "Просвещение", 1976, с.226

² Qarang. Матусевич М.И., К`рсатилган асар, 225-бет.

a) *bogʻlangan urgʻuli* tillarda urgʻu soʻzdagi biror boʻgʻinga doimiy bogʻlangan boʻladi. Masalan, turkiy tillarda urgʻu soʻzning oxirgi boʻgʻiniga tushadi. Bu xususiyat oʻzbek tiliga ham xos: *kitob, daraxt, bola, ota, shahar* kabi. Venger va chex tillarida soʻz urgʻusi birinchi boʻgʻinga, polyak tilida esa soʻzning oxiridan bitta oldingi boʻgʻinga tushadi. Bunday xususiyat yuqorida keltirilgan tillarning urgʻu tizimiga xos doimiy va asosiy belgilardir;

b) *erkin urgʻuli* tillarda urgʻu soʻzning turli boʻgʻinlariga tushadi. Rus tili ana shunday erkin urgʻuli tillar tipiga kiradi. Unda urgʻu soʻzning birinchi boʻgʻiniga (*magniy, zavuch*), ikkinchi, uchinchi boʻgʻinlariga (*orator, bakteriya, oduvanchik, baraxolka*) va oxirgi boʻgʻiniga (*banderol, peyzaj*) tushishi mumkin.

Erkin urgʻuli tillarda urgʻuning oʻrni soʻz maʼnolarini farqlash funksiyasini (fonologik vazifani) ham bajaradi, ana shu funksiyasida u *aktsentema* hisoblanadi: *zamok (qulf)* va *zamok (qalʼa, qasr, saroy, qoʻrgʻon)*, *parit (bugʻlamoq) – parit (parvoz qilmoq)* kabi. Bogʻlangan urgʻuli tillarda bu holat juda kam uchraydi: rus tilidan oʻzlashgan soʻz bilan oʻzbek tili soʻzlari oʻrtasida shunday munosabat paydo boʻlganda (*atlas va atlas* kabi), sifatlar ravishga koʻchganda (*yangi va yangi* kabi) urgʻuning oʻrni maʼno farqlash xususiyatiga ega boʻlishi mumkin, ammo bu xususiyat bogʻlangan urgʻuli tillar uchun etakchi va doimiy belgi hisoblanmaydi.

3. Harakat qilish belgisiga koʻra soʻz urgʻusi koʻchadigan va koʻchmaydigan turlarga boʻlinadi:

a) *koʻchadigan urgʻu* muayyan tildagi soʻzlarda, ayniqsa, ularning turli grammatik shakllarida bir boʻgʻindan boshqa boʻgʻinga oʻtib turadi, demak, harakatda boʻladi. Bu xususiyat rus tilida koʻproq uchraydi. Masalan: *zagnat-zagnan-zagonyat; zadat-zadal-zadala; rana-ranenie* kabi. Rus tilidagi urgʻuning turli oʻrinlarga koʻchishi hatto bir soʻzning oʻzida ham uchraydi: *dokrasna-dokrasna, zalitʻiy-zalitʻiy, kazaki-kazaki, inache-inache, zagib-zagib* kabi. Bu xususiyat rus tilidagi erkin urgʻuning xarakatchanlik belgisidir. Bunday belgi (harakat qilish, koʻchish) oʻzbek tilidagi bogʻlangan urgʻuda ham uchraydi. Masalan: *temir-temirchi-temirchilik* kabi. Demak, soʻz urgʻusining harakat qilish, koʻchish belgisi erkin urgʻuli tillarda ham, bogʻlangan urgʻuli tillarda ham bor, ammo ulardan birida (masalan, rus tilida) koʻchish turli yoʻnalishda— oldingi boʻgʻindan keyingi boʻgʻinga yoki, aksincha, keyingi boʻgʻindan oldingi boʻgʻinlarga qarab boʻladi. Masalan: *trava* (urgʻu soʻzning oxirgi boʻgʻinida)- *travy* (urgʻu oxirgi boʻgʻindan oldingi boʻgʻinga koʻchgan), *vidno* (urgʻu birinchi boʻgʻinda)- *vidat* (urgʻu oxirgi boʻgʻinga koʻchgan) kabi. Oʻzbek tilidagi koʻchish esa asosan bir yoʻnalishda sodir boʻladi: urgʻu oʻzak oxiridan qoʻshimchalarga tomon harakat qiladi. Masalan, *shahar-shaharlik-shaharliklar* kabi. Demak, oʻzbek tilidagi soʻz urgʻusining harakat qilishi bu tildagi urgʻuning oxirgi boʻgʻinga bogʻlanganlik belgisiga xilof emas, aksincha, u ayni shu meʼyor talabi asosida oxirgi boʻgʻinga koʻchmoqda. Oʻzbek tilida soʻz urgʻusining oldingi boʻgʻinga qarab koʻchishi juda kam uchraydi: *yangi (yangi uy) va yangi (yangi kelib-ketdi) kabi*. Bulardan tashqari, soʻz maʼnolari kuchaytirilganda, bu maʼnolarga uslubiy boʻyoq qoʻshish zarurati boʻlganda yuzaga keltiriladigan geminatsiya (bir xil undoshlarning qavatlanishi) hodisasida ham urgʻuning oldingi boʻgʻinlarga

ko`chirilishi kuzatiladi: *maza qilmoq - mazza qilmoq, yashamagur- yashshamagur* kabi. Bunday paytlarda urg`u fonostilistik vositaga aylanadi;

b) *ko`chmaydigan urg`u* so`z tarkibidagi bitta bo`g`inga bog`langan bo`lib, u boshqa bo`g`inlarga o`tmaydi: rus tilidagi *zavod, narod, rabotat* so`zlarining turlanishi va tuslanishida bu hodisa kuzatiladi: *narod- narody – narodov – narodami – dlya naroda; rabotat – rabotayu – rabotaesh – rabotaet – rabotayut – prorabotay – prorabotali* kabi. O`zbek tilida bu xususiyat ayrim olmoshlarning turlanishida kuzatiladi: *hamma-hammani- hammaning - hammaga- hammada-hammanadan; barcha – barchani- barchaning – barchaga- barchada – barchadan* kabi.

O`zbek tilidagi qo`shma va juft so`zlarda urg`u ikki va undan ortiq bo`lishi ham mumkin. Bunday paytlarda oxirgi bo`g`indagi zarb kuchliroq bo`ladi va asosiy urg`u sanaladi, qolgan urg`ular ikkinchi darajali hisoblanadi: *kaltakesak, temirbeton, gultojixo`roz, aka-uka, qozon-tovoq* kabi. Bunday ikkinchi darajali urg`ular, rus tilida ham uchraydi: *jelezobeton, samoproizvolnost, temno-siniy* kabi.

So`z urg`usining til va nutqdagi roli: a) so`zning fonetik qobig`ini bir butun (kompleks) holatda ushlab turuvchi markaz bo`ladi; b) nutq oqimida so`zni boshqa so`zdan ajratib olishga yordam beradi; v) so`z urg`usining harakatchan turi so`zlarning leksik va grammatik ma`nolarini farqlashi ham mumkin; g) nutqda fonostilistik vosita bo`la oladi. Keyingi ikki holat urg`uning fonologik va aktsentologik xususiyatlari sanaladi.

47-§. Sintagma urg`usi – nutq oqimining ma`no jihatdan muhim bo`lgan qismini (sintagmani) alohida ta`kidlash, ajratish uchun qo`llangan urg`u. Sintagmani aniqlash mezonni ikkitadir: a) semantik mezon; b) sintaktik mezon. Bu mezonlar sintagmaning grammatik-semantik jihatdan yaxlit bir butun konstruktsiya ekanligidan kelib chiqadi. Sintagma urg`usi fraza (gap) ichidagi mazmunan yaxlit, grammatik jihatdan bir butun bo`lgan qismni maxsus ta`kidlash, uni shu fraza (gap) ichidagi boshqa sintagmalardan ajratish uchun xizmat qiladigan fonetik vositadir. Buni quyidagi nutqiy parcha tahlilida ko`rib chiqaylik: "Iqtisodiy va siyosiy sohalardagi barcha islohotlarimizning pirovard maqsadi yurtimizda yashayotgan barcha fuqarolar uchun munosib hayot sharoitlarini tashkil qilib berishdan iboratdir. Aynan shuning uchun ham ma`naviy jihatdan mukammal rivojlangan insonni tarbiyalash, ta`lim va maorifni yuksaltirish, milliy uyg`onish g`oyasini ro`yobga chiqaradigan yangi avlodni voyaga etkazish davlatimizning eng muhim vazifalaridan biri bo`lib qoladi." (Prezident I. Karimovning 1995 yil fevral oyidagi O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasidagi ma`ruzasidan).

YUqoridagi nutqiy parchada ikkita sodda yoyiq gap bor: 1."Iqtisodiy va siyosiy sohalardagi barcha islohotlarimizning pirovard maqsadi yurtimizda yashayotgan barcha fuqarolar uchun munosib hayot sharoitlarini tashkil qilib berishdan iboratdir". 2."Aynan shuning uchun ham ma`naviy jihatdan mukammal rivojlangan insonni tarbiyalash, ta`lim va maorifni yuksaltirish, milliy uyg`onish g`oyasini ro`yobga chiqaradigan yangi avlodni voyaga etkazish davlatimizning eng muhim vazifalaridan biri bo`lib qoladi". Har bir gap nutqning fonetik bo`linishida

bir frazaga teng bo'lishini hisobga olsak, keltirilgan nutqiy parchada ikkita fraza borligi ma'lum bo'ladi. Frazalar, ma'lumki, katta pauzalar bilan bir-biridan ajratiladi (pauza ham fonetik vosita – intonatsiyaning tarkibiy uzvlaridan biri). Har bir fraza taktlarga (sintagmalarga) bo'linadi. Demak, sintagmalar frazaning kichikroq (qisqaroq) pauzalar bilan ajratiladigan parchalaridir. YUqoridagi ikki frazadan birinchisida quyidagi parchalar – sintagmalar bor: a) "Iqtisodiy va siyosiy sohalaridagi barcha islohotlarimizning pirovard maqsadi"; b) "yurtimizda yashayotgan barcha fuqarolar uchun munosib hayot sharoitlarini tashkil qilib berishdan iboratdir". Bu sintagmalardan birinchisi alohida urg'u (sintagma urg'usi) bilan yakunlangan bo'lib, uning fonetik tabiati quyidagi belgilarga ega: sintagma oxiridagi "maqsadi" so'zining so'nggi bo'g'ini ochiq bo'lib, bu bo'g'indagi "i" unlisi cho'ziq talaffuz etilmoqda (kvantitativ urg'u), tovush toni ko'tarilgan (ton belgisi), kuchi esa intensivlashgan (zarb belgisi), bu hol shu sintagmaning ma'nosini alohida ta'kidlash imkonini bergan. Sintagma urg'usidan so'ng kelgan qisqa pauza birinchi va ikkinchi sintagmalarni bir-biridan ajratish vazifasini bajargan.(14,54-56). Sintagma urg'usining o'rni kuzatilgan maqsad va nutq situatsiyasiga qarab o'zgartirilishi ham mumkin. Bunday paytda u gapning grammatik jihatlariga ham ta'sir qiladi. Qiyos qiling: *Bu shifokor – Dilbarning onasi. (Bu shifokor-ega sostavi; Dilbarning onasi – kesim sostavi). Bu - shifokor Dilbarning onasi. (Bu – ega, shifokor Dilbarning onasi – kesim sostavi).*

48-§. Ayiruv urg'usi – gap bo'laklaridan birini alohida ta'kidlash uchun yoki so'zlovchining his-hayajoni, voqelikka munosabatini maxsus ifodalash maqsadida qo'llanadigan urg'u . U ikki turga bo'linadi: logik urg'u (mantiq urg'usi) va emfatik urg'u.

1. *Logik urg'u* - tinglovchining e'tiborini gap bo'laklaridan biriga alohida jalb etish, shu bo'lak orqali ifodalangan ma'noni maxsus ta'kidlash uchun qo'llanadigan urg'u. Gapning logik urg'u olgan bo'lagi odatda boshqa bo'laklardan kuchliroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: 1) **Men** universitetda o'qiyman (boshqa birov emas, men...). 2) Men **universitetda** o'qiyman (litseyda emas, universitetda...).3) Men universitetda **o'qiyman** (ishlamayman, o'qiyman...) kabi.

Logik urg'u ob'ekti bo'lgan bo'lakning leksik urg'uli bo'g'ini boshqa bo'g'inlardan kuchliroq, undagi unli esa ancha cho'ziq talaffuz etiladi.

2.*Emfatik urg'u* (emotsional urg'u). Urg'uning bu turi ham biror gap bo'lagini alohida ta'kidlashga asoslanadi, ammo logik urg'uda bo'lakning (so'zning) ma'no tomoni ta'kidlansa, emfatik urg'uda shu ma'no bilan birga so'zlovchining his-hayajoni, voqelikka bo'lgan sub'ektiv munosabatini ifodalash ham maqsad qilinadi: bu urg'u gapdagi so'zning ta'sirchanligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Masalan: "*Eh, qanday go'zal manzara! Tabiat shu daraja go'zalki, ko'rib bahridiling ochiladi!*" Bu gapda *qanday* va *go'zal* so'zlariga, aniqrog'i, shu so'zlardagi "qan-" va "-zal" bo'g'inlariga emfatik urg'u tushgan: shu bo'g'inlardagi unli tovush ancha cho'ziq va maxsus ton bilan talaffuz etilgan.

Tekshirish savollari

- 1.Urg`u nima? Uning qanday tiplari bor?
- 2.Qanday hollarda urg`u aktsentema sanaladi?
- 3.So`z urg`usining fonetik tabiatiga nimalar kiradi? Bu belgilariga ko`ra so`z urg`usining qanday turlari farqlanadi?
- 4.O`rniga ko`ra so`z urg`usining qanday turlari bor?
- 5.Erkin va bog`langan urg`ular qanday farqlanadi?
- 6.Harakat qilish belgisiga ko`ra so`z urg`usining qanday turlari bor?
- 7.Ko`chadigan va ko`chmaydigan urg`ular qanday farqlanadi?
- 8.Sintagma urg`usi nima?
- 9.Ayiruv urg`usining asosiy belgilari nimalardan iborat?
- 10.Urg`uning til va nutqdagi rolini qanday tushunasiz?

Tayanch tushunchalar

Urg`u - muayyan til fonetik-fonologik tizimidagi super-segment birliklardan biri.

Aktsentema - urg`uning so`z yoki nutq oqimidagi fonologik-aktsentologik xususiyatlariga nisbatan nomlanishi.

Dimanik urg`u - zarb urg`usi.

Kvantitativ urg`u (miqdor urg`usi)- cho`ziqlik belgisiga ega bo`lgan urg`u.

Tipik ottenkali urg`u - bo`g`in tarkibidagi unlining asosiy ottenkasini saqlash imkonini beradigan urg`u.

Tonik (musiqiy) urg`u - ovoz tonining o`zgarishi, tovlanishiga asoslangan urg`u.

Bog`langan urg`u - muayyan tilda so`zdagi biror bo`g`inga doimiy bog`langan urg`u.

Erkin urg`u - muayyan tilda so`zning turli bo`g`inlarida uchraydigan urg`u.

Ko`chadigan urg`u - muayyan tilda so`zning bir bo`g`inidan boshqa bo`g`iniga ko`chib turadigan urg`u.

Ko`chmaydigan urg`u - so`z tarkibidagi bir bo`g`inga doimiy bog`langan bo`lib, boshqa bo`g`inga ko`chmaydigan urg`u.

Sintagma urg`usi - nutq oqimining ma`no jihatidan muhim bo`lgan qismini (sintagmani) alohida ta`kidlash, ajratish uchun qo`llanadigan urg`u.

Ayiruv urg`usi – gap bo`laklaridan birini alohida ta`kidlash uchun yoki so`zlovchining his-hayajoni, voqelikka munosabatini maxsus ifodalash maqsadida qo`llanadigan urg`u.

Fonostilistika – fonetik-fonologik birliklarning, shu jumladan urg`uning ham matndagi uslubiy xususiyatlariga oid ta`limot. U stilistikaning bir bo`limi sanaladi.

INTONATSIYA (intonema)

Adabiyotlar: 1[15-18],10[76-78],14[62-74].

49-§. Intonatsiya-og`zaki nutqning ritmik-melodik tomoni, undagi ovoz (ton) tovlanishlari. Intonatsiya fonetik-fonologik tizimning supersegment birligi sanaladi, uni o`rganuvchi soha esa *i n t o n o l o g i y a* yoki *p r o s o d i k a* (prosodiya) deyiladi.

Har qanday nutq harakatdir, bu harakat esa albatta ma`lum intonatsiya bilan qo`shilib, qorishib yuzaga keladi: nutqning toni, sur`ati, pauzalari, tonning balandligi va kuchi gapning mazmuni va emotsionalligi talablaridan kelib chiqqan holda o`zgarib, tovlanib turadi. Demak, intonatsiyasiz gap ham bo`lmaydi: har bir gapning o`ziga xos intonatsiyasi borligi ham shundan. Intonatsiya bir qator prosodik elementlardan tarkib topadi. Bunday elementlarga quyidagilar kiradi:

1.Nutq melodikasi. Bunda nutqda ishtirok etgan gaplardagi ovozning ko`tarilishi va pasayishi nazarda tutiladi. Bu jarayon gap tarkibidagi bo`g`inlarda qo`llangan unli tovushlarning baland yoki past talaffuz etilishiga asoslanadi. Tabiiyki, gapdagi barcha bo`g`inlar bir xil balandlikda talaffuz etilmaydi, ular gapning mazmun planiga (fikr, his-tuyg`u va hokazolarga) qarab o`zgarib boradi. SHuning uchun ham darak, so`roq va buyruq gaplarning yoxud emotsional va emotsional bo`lmagan gaplarning intonatsiyalari bir xil emas.

2.Nutq ritmi – urg`uli va urg`usiz, cho`ziq va qisqa bo`g`inlarning qo`llanishida vazndoshlik, ohangdoshlikning mavjud bo`lishi. Nutq ritmining badiiy yoki ifodali o`qishda, shuningdek, she`riy misralardagi qofiyadoshlik, ohangdoshlikni ta`minlashda ahamiyati katta: band ritmi, alliteratsiya ritmi, anafora, emfaza kabilar nutq ritmini ta`minlovchi muhim vositalar sanaladi.

3.Temp – sur`at, daraja, tezlik. Bunday tezlik gap tarkibidagi tovushlar talaffuziga sarflangan vaqt bilan belgilanadi. Bunday vaqt gap bo`laklari, ularning o`rni, gapning turi, situatsiya kabi omillar ta`sirida har xil bo`ladi. Masalan: darak gaplarda gap boshida kelgan ega talaffuzida temp sekinroq bo`ladi, bu temp kesim sostavida tezlashadi. Agarda ega logik urg`u olsa, uning talaffuzidagi temp kuchayadi.

So`roq gapda eganing tezligi darak gapdagi eganikidan bir oz ortiq bo`ladi, kesim tezligi esa nisbatan kamayadi. Buyruq gaplarda temp gap oxiriga tomon tezlashib boradi, ammo oxirgi so`z tezligi keskin pasayadi. (14,63-66).

4. Nutq intensivligi - talaffuzning kuchli va kuchsiz bo`lishi. Nutq intensivligi, odatda, nafas chiqarishning kuchayishi yoki kuchsizlanishiga asoslanadi. Masalan, xonadagi nutq ochiq maydondagi nutq intensivligidan kuchsizroq bo`ladi.

5. Nutq tembri – tovushning bo`yoqdorligi. Bunday bo`yoqdorlik asosiy ton va qo`shimcha tonlar nisbatidan kelib chiqib, nutqning ta`sirli, quvnoq, o`ynoqi yoki, aksincha, ma`yus, g`amgin bo`lishini ta`minlaydi.

6. Pauza – nutq oqimidagi ayrim to`xtalishlar. Pauzaning sintaktik va nosintaktik turlari bor: sintaktik pauza gap bo`laklarini belgilash funksiyasini bajaradi; nosintaktik pauza esa so`zlovchining nafas olishini rostdash ehtiyoji bilan yuzaga keladi.

Izoh: Logik urg`u va empatik urg`ular ham, aslida, intonatsiya bilan bog`liq hodisalardir, ammo ular urg`ular tizimiga ham dahldor, shu bois ularni darslikning aktsentuatsiyaga oid bo`limida ko`rish ma`qul topildi.

50-§. Intonatsiya turlari – intonatsiyaning yuqorida sanab ko`rsatilgan prosodik elementlar ishtirokida shakllangan maxsus ko`rinishlari. Ularga quyidagilar kiradi:

1. *Tugallangan intonatsiya.* Har bir gap nisbiy tugal intonatsiyaga ega bo`ladi.

2. *Tugallanmagan intonatsiya.* Ayrim so`z yoki so`z birikmasining gap emasligini bildiradigan intonatsiya. Masalan: *A`lochi talaba* (aniqlovchi-aniqlanmish qolipidagi birikma. Bunda intonatsion tugallik yo`q). *Talaba – a`lochi:* ega+kesim=gap. (Bunda gapga xos intonatsion tugallik bor).

3. *Darak intonatsiyasi* - tinch ohang.

4. *So`roq intonatsiyasi* – ko`tariluvchi ohang.

5. *Undov intonatsiyasi* – fikrni kuchli his bilan ifodalashda qo`llanadigan ohang. Bu ohang emotsional gaplarda qo`llanadi.

6. *CHaqiruv yoki undash intonatsiyasi* – undalmalarga, vokativ gaplarga, buyruq gaplarga xos intonatsiya.

7. *Sanash intonatsiyasi* – teng grammatik munosabatda bo`lgan so`zlarni – uyushiq bo`laklarni bog`lovchi fonetik vosita.

51-§. Intonatsiyaning til va nutqdagi roli: a) gapning intonatsion tugalligini ifodalovchi muhim vosita sifatida xizmat qiladi; b) gapning ifoda maqsadiga va emotsionallikka ko`ra turlarini farqlashda ishtirok etadi; v) sintaktik aloqalarni ifodalovchi muhim fonetik vosita sanaladi.

Tekshirish savollari

1. Intonatsiya nima?
2. Intonatsiyaning qanday prosodik elementlari bor?
3. Intonatsiyaning turlari?
4. Intonatsiyaning til va nutqdagi roli?
5. Fonetikaning intonatsiyani o`rganuvchi bo`limi qanday nomlanadi?

Tayanch tushunchalar

Intonatsiya - og`zaki nutqning ritmik-melodik tomoni, undagi ovoz (ton) tovlanishlari.

Nutq melodikasi – gapda ovozning ko`tarilishi va pasayishi.

Nutq ritmi – urg`uli va urg`usiz bo`g`inlarning, ulardagi cho`ziq va qisqa unilarning qo`llanishida vazndoshlik, ohangdoshlikning mavjud bo`lishi.

Temp – nutq oqimining sur`ati, tezlik darajasi.

Nutq intensivligi – talaffuzning kuchli yoki kuchsiz bo`lishi.

Nutq tembri - nutq oqimida asosiy ton va qo`shimcha tonlar nisbatidan kelib chiqadigan tovush bo`yoqdorligi.

Pauza – nutq oqimidagi ayrim to`xtalishlar.

- Tugallangan intonatsiya** – gapga xos intonatsiya.
- Tugallanmagan intonatsiya** – soʻz birikmasiga xos intonatsiya.
- Darak intonatsiyasi** – tinch ohang.
- Soʻroq intonatsiyasi** – koʻtariluvchi ohang.
- Undov intonatsiyasi** – emotsional gaplarga xos intonatsiya.
- CHaqiruv yoki undash intonatsiyasi** – undalmalarga, vokativ va buyruq gaplarga xos intonatsiya.
- Sanash intonatsiyasi** – uyushiq boʻlaklarni bogʻlash vazifasini bajaruvchi intonatsiya.

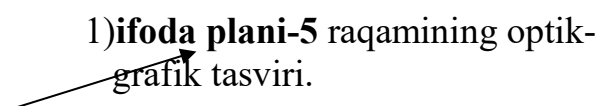
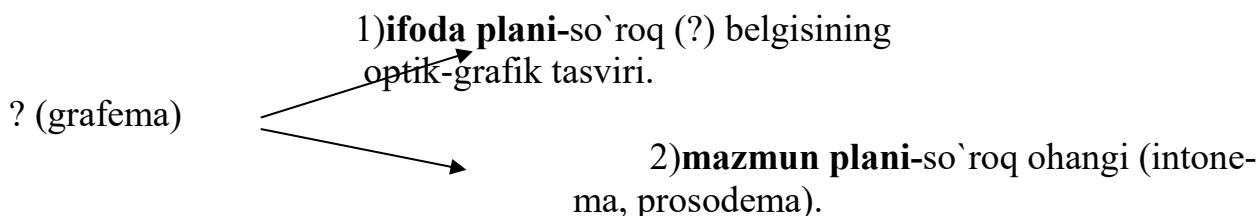
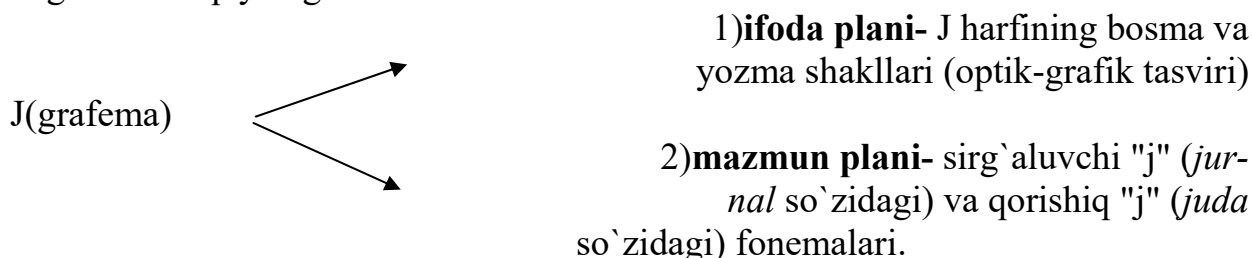
GRAFIKA VA ORFOGRAFIYA

Grafika

Adabiyotlar: 10[93-100],9[4-19],18[6-11],41[72-75].

52-§.Grafika muayyan tilning fonetik-fonologik, leksik-semantik va morfologik birliklarini yozuvda ifodalash uchun shakllantirilgan optik-grafik belgilar tizimidir. Bu tizim belgilarining har biri grafik tilshunoslikda **grafemalar** sanaladi.¹ YOZuvning tovush tili bilan aloqasi, odatda, ana shu grafemalar vositasida amalga oshiriladi.

Grafema ifoda va mazmun planlariga ega boʻlgan bilateral (ikki tomonli) belgidir. Uni quyidagi chizmalar shaklida tavsiflash mumkin:

¹ «Графема» термини фанга И.А.Водуэн де Куртене томонидан кигитилган. Jarang: Водуэн де Куртене И.А. Об отношении русского письма к русскому языку.- СПб., 1912, с. 27

2) **mazmun plani**- "olti" bilan "to'rt"
orasidagi miqdor tushunchasi.

YUqorida keltirilgan grafemalardan birinchisi (J grafemasi) alifbodagi harfga, ikkinchisi (? grafemasi) tinish belgisiga, uchinchisi (S grafemasi) esa raqamga asoslanadi, shunga ko'ra birinchi tip grafemalar **harfiy belgilar** guruhini, ikkinchi va uchinchi tip grafemalar esa **noharfiy belgilar** guruhini tashkil etadi. Muayyan til yozuvining grafik tizimi ana shunday belgilar majmuidan tarkib topadi.

SHuni alohida ta'kidlash kerakki, grafema yozuv birligi, fonema, intonema, aktsentema va leksemalar esa til birliklaridir. Binobarin, grafema bilan fonema, intonema yoki leksema o'rtasidagi aloqa to'ppa-to'g'ri (tabiiy holda) bo'lishi mumkin emas, bunga tovush tilining fizik-akustik asosga, yozuvning esa optik-grafik asosga tayanganligi yo'l qo'ymaydi. SHuning uchun grafema bilan fonema, intonema va leksema o'rtasidagi aloqa **kodlashtirish** orqali ta'minlanadi: har bir grafemaning mazmun plani oldindan (grafik tizim shakllantirilgan paytda) kodlashtirib qo'yiladi.

Grafemalarning yozuvdagi lingvistik-funksional xususiyatlarini reallashtirishda ularning differentsial belgilari (shakli yoki tasviridagi tafovutlar) muhim rol o'ynaydi: bu jihatdan grafemalar tovush tilidagi fonemalarga o'xshaydi, chunki fonemalar ham, ma'lumki, differentsial belgilar tufayli fonologik jihatdan relevant xarakterdagi oppozitsiyalarni hosil qiladi, farqi shundaki, fonemalarning differentsial belgilari akustik-artikulyatsion faktorlarga tayanadi, grafemalarning differentsial belgilari esa optik-grafik omillarga asoslanadi. Masalan, *gul* va *kul* so'zlarining ma'nolarini farqlashda "g" va "k" fonemalaridan birinchisining jarangli, ikkinchisining esa jarangsiz bo'lishi (akustik tavofuti) tovush tili uchun qanchalik ahamiyatli bo'lsa, shu tovushlarni yozuvda ifodalovchi *g* va *k* grafemalarining shakliy tafovutlari (optik-grafik tasviri) tilning yozma formasi uchun shunchalik ahamiyatlidir.

Grafemalar o'zlarining tildagi muqobili (kodlashtirilgan referenti) va yozuvdagi vazifalariga ko'ra *fonografema*, *prosodemografema*, *logografema*, *orfografik belgi* va *signalizator* kabi tiplarga bo'linadi.

53-§. Fonografema tovush tilidagi fonemani ifodalaydi: **a** fonografemasi "a" fonemasini, **z** fonografemasi "z" fonemasini ifodalagani kabi.

Fonografemaning ifoda plani (optik-grafik tasviri) bitta harfga teng bo'lishi (masalan, *k*) yoki ikki harf qo'shilmasidan tarkib topishi (masalan, *ng*) mumkin. Bunday paytda ular *monograf* (bir harfli fonografema) va *poligraf* (ko'p harfli fonografema) nomlari bilan farqlanadi. Poligraflar o'z navbatida ikki harfli (*digraflar*), uch harfli (*trigraflar*) va hatto to'rt harfli shakllarda bo'lishi mumkin. Hozirgi (kirillcha) o'zbek yozuvida **ng,shch** digraflari mavjud. Uch yoki to'rt harf qo'shilmasidan iborat poligraflar o'zbek yozuvida yo'q. Ular G'arbiy Evropa tillarining yozuv tizimlarida uchraydi. Masalan, nemis yozuvida "sh" tovushi **sch**

trigrafi bilan, "ch" undoshi esa **tsch** poligrafi (to`rt harf qo`shilmasi) bilan ifodalanadi. Poligraflar tilshunoslikda **analitik grafemalar** deb ham ataladi.¹

Fonografemaning mazmun planida bitta yoki bir necha fonema kodlashtirilgan bo`lishi mumkin. CHunonchi, o`zbek yozuvidagi **o`** fonografemasining mazmun planida bitta "o`" fonemasi (o`zbek tilining lablangan, o`rta keng unlisi), **q** fonografemasining mazmun planida bitta "q" fonemasi (o`zbek tilining chuqur til orqa "q" undoshi) kodlashtirilgan. Bular grafemikada *monofonemali grafemalar* deb nomlanadi;² o`zbek yozuvidagi **o** va **j** fonografemalarida esa boshqacharoq holat kuzatiladi: **o** fonografemasining mazmun planida ikkita fonema- o`zbek tilining quyi keng "**o**" unlisi (*ota* so`zi boshidagi fonema) va rus tilining o`rta keng, lablangan "o" unlisi (*tonna* so`zining urg`uli bo`g`inidagi "o" fonemasi) kodlashtirilgan; **j** fonografemasining mazmun planida ham ikkita fonema –sirg`aluvchi **j** (**jurnal** so`zi boshidagi undosh) va qorishiq "**j**" (**juda** so`zi boshidagi undosh) kodlashtirilgan. Bunday fonografemalar grafemikada *bifonemali grafemalar* deb yuritiladi.³

Fonografemalarning monograf, poligraf, monosemantik va polisemantik xarakterda bo`lishi ularning paradigmatic tavsifiga xosdir. Sintagmatik tavsifda (yozma nutq oqimida) esa grafemalarning yana bir qator xususiyatlari borligi ko`zga tashlanadi. Xususan, *ong, ming* so`zlaridagi *n* va *g* harflari bir tovushni (sayoz til orqa "n"ni), *menga, senga* so`z shakllarida esa shu ikki harf bir "n"ni emas, ikki tovushni ("n" va "g"ni) ifodalamoqda. SHunga ko`ra, *ong, ming* so`zlaridagi *ng* digrafi sintagmatik planda **analitik grafema** (yozma nutq oqimida ikki harf bir tovushni ifodalagani uchun), *menga, senga* so`z shakllaridagi *n* va *g* harflari esa **oddiy grafemalar** (yozma nutq oqimida ikkita boshqa-boshqa tovushni ifodalagani uchun) hisoblanadi; *e* monografida esa boshqacharoq holat (grafik qoida) kuzatiladi: *u* so`z yoki bo`g`in boshida bir yo`la ikki fonemani – "y+e" ni ifodalaydi, demak, *sintetik xarakterdagi grafema* sanaladi (mas., *elkan* so`zida), boshi yopiq yoki to`la yopiq bo`g`in tarkibida esa *e* monografi bitta "e" unlisining o`zini ifodalaydi, demak, **oddiy grafema** xarakterida (bir tovushga bir harf munosabatida) bo`ladi. (mas., *men* so`zida) Bu hol turli fonetik-grafik pozitsiyada qo`llangan *e* va *e* grafemalari o`rtasida sinonimik munosabatni ham shakllantiradi. Qiyos qiling: *ekin* (e-"e")-*tekin* (e-"e"). Bu ikki so`zda ifoda plani (shakli) har xil bo`lgan *e* va *e* grafemalari bitta "e" unlisini ifodalagan. Bunday holni *parad* va *naryad* (**a** va **ya** ="a"), *sud* va *salyut* (**u** va **yu** ="u"), *flot* va *slyot* (*o* va *yo*="o") so`zlari tarkibidagi grafemalar sinonimiyasida ham ko`ramiz. Bular rus grafikasiga asoslangan o`zbek yozuvi fonografemalarining strukturaviy va funksional, paradigmatic va sintagmatik xususiyatlari ancha murakkabligidan dalolat beradi.

¹ Бу ма³да ³arang: Гак V.G. Сравнительная типология французского и русского языков. 3-е издание, доработанное. Москва: "Прозвещение", 1989, с.73.

² Horejši V. Analyse structural de l`rthographe française // Philologica Pragensia, 1962, V. № 4. S. 117-122

³ Horejši V. Analyse structural de l`rthographe française // Philologica Pragensia, 1962, V. № 4. S. 117-122

54-§. Prosodemografemalar (prosodemogrammalar). Grafemalarning bu tipi fonografik yozuvning noharfiy belgilarini birlashtiradi hamda tovush tilining ritmik-intonatsion vositalarini (urg`u, ohang, melodika, pauza kabilarni) yozuvda ifodalash uchun xizmat qiladi. Xususan, *urg`u belgisi* so`zning urg`uli bo`g`inini yozuvda ko`rsatish zarur bo`lgan paytlarda ishlatiladi; u urg`uli bo`g`indagi unli tovushni ifodalagan harf ustiga qiya chiziq tarzida qo`yiladi: *atlas* ("matoning bir turi"), *atlas* ("geografik atlas") kabi. Tinish belgilari esa gap va nutqning mazmun mundarijasini shakllantirishda muhim rol o`ynaydigan fonetik-fonologik vositalarni (ko`tariluvchi ohang, pasayuvchi ohang, to`lqinli ohang, sanash ohangi, pauza kabi supersegment birliklarni) yozuvda ifodalash uchun qo`llanadi. Bunday belgilar quyidagi vazifalarni bajarish uchun ishlatiladi:

a) ijtimoiy aloqani (fikir almashuvi jarayonini) yozuvda to`g`ri ifodalash uchun;

b) maqsad, mazmun yoki ma`noni, ularning o`ziga xos "rang" va "tus"larini yozuvda aniq ifodalash uchun;

v) gapning tarkibini hamda shu tarkib elementlari (komponentlari) o`rtasidagi grammatik-semantik munosabatlarni ifodalash uchun;

g) yozma nutqning ixcham va ravonligini ta`minlash uchun;

d) yozma nutqdagi murakkab fikriy munosabatlarni ifodalash uchun.¹

O`zbek tilshunosligida tinish belgilarining quyidagi 10ta turi grafikaning markaziy sistemasiga kiritiladi:

Nuqta -----	(.)
So`roq belgisi -----	(?)
Undov belgisi -----	(!)
Nuqtali vergul -----	(;)
Ko`p nuqta (uch nuqta)-----	(...)
Vergul (qo`sh vergul)-----	(,yoki ,,)
Ikki nuqta (bayon belgisi)-----	(:)
Tire (qo`sh tire)-----	(-yoki- -)
Qavs (qo`sh qavs)-----	(,[])
Tirnoq (qo`sh tirnoq) -----	(" ")(, ")

Izoh: tinish belgilarining yuqorida sharhlangan xususiyatlari va shu asosda yaratilgan klassifikatsiyalar ularning grafik belgi (prosodemografema) sifatidagi xarakteristikasi hisoblanadi, ammo tinish belgilarining qo`llanishini me`yorlaydigan qoidalar tizimi esa grafikada maxsus ko`rilmaydi, chunki "qoidalar" "Grafika"ning emas, "Punktuatsiya"ning predmeti sanaladi.

YUqorida sanab ko`rsatilgan tinish belgilarining misra balandligiga nisbatan joylashtirilishi ham bir xil emas: nuqta (.), vergul (,), ko`p nuqta (...) misraning pastki chizig`i bo`yicha qo`yib boriladi; qolgan belgilar, masalan, qavs (), nuqtali vergul (;), undov belgisi (!), so`roq belgisi (?), ikki nuqta (:), qo`sh tirnoq (« ») misraning ustki chizig`idan ostki chizig`igacha bo`lgan masofa hajmida yoziladi. Qo`sh tirnoqning asosan qo`l yozmada qo`llanadigan turi (" ")so`z yoki gap boshida

¹ Bu ma`da 3arag: Nazarov K.O`zbek tili punktuatsiyasi. Toshkent: "O`zlituvchi", 1976,7-8-bet.

misraning ostki chizig`i bo`ylab, shu so`z yoki gap oxirida esa misraning ustki chizig`i bo`ylab joylashtiriladi.

55-§. Logografemalar (logogrammalar). Grafemalarning bu tipi tushunchalarni yoki tushuncha nomi bo`lgan so`zlarni yozuvda ifodalashga asoslanadi. Bunday belgilar aslida ideografik (semasiografik) yozuv tipiga mansub birliklar sanaladi, ammo ulardan fonografik yozuv tarkibida ham foydalaniladi. YOzuv tizimining murakkab optik-grafik sistema ekanligi ham shundan.

Rus grafikasi asosidagi o`zbek yozuvida logografemalarning quyidagi turlari ishlatiladi:

Raqamlar - son turkumiga mansub so`zlarning ma`nolarini ifodalovchi logografemalar. Ular o`z navbatida ikki turga bo`linadi:

a) g`arbiy arab (g`ubor) raqamlari: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 20, 100, 1000, 100000, 1000000, 1000000000 kabi.

Arab raqamlari aslida Hindistonda (5-asrga yaqin) kashf etilgan bo`lsa-da, arab SHarqiga buyuk o`zbek olimi Muhammad Xorazmiyning arab tilida yozilgan "Arifmetika" asari orqali kirib kelgan, bu asar lotin tiliga tarjima qilinib, Evropaga (10-asrda Ispaniyaga, 12- asrda Evropadagi boshqa mamlakatlarga) tarqalgan. Demak, Hindistonda yuzaga kelgan yuqoridagi raqamlarning "arab raqamlari" nomi bilan ommalashib ketishida hamyurtimiz Muhammad Xorazmiyning ulkan xizmati bor;

b) rim raqamlari - qadimgi rimliklar ishlatgan raqamlar bo`lib, ular quyidagi belgilardan tarkib topgan: I (bir), Y (besh), X (o`n), L (ellik), S (yuz), D (besh yuz), M (ming). Qolgan raqamlar shu belgilar kombinatsiyasiga asoslanadi: I(1), II(2), III(3), IV(4), V(5), VI(6), VII(7), VIII(8), IX(9), X(10), XI(11), XII(12), XIII(13), XIV(14), XV(15), XVI(16), XVII(17), XVIII(18), XIX(19), XX(20), XXX(30) XL(40), L(50), LX (60), LXX(70), LXXX(80), XC(90), C(100), CD(400), D(500), DC(600), CM(900), M (1000), MC(1100), MD(1500) va boshqalar.

Rim raqamlari miloddan oldingi 500-yillarda etrusklar tomonidan kashf qilingan.

Simvollar - ilm-fanning ma`lum sohalarida qabul qilingan maxsus ideografik belgilar: a) matematik simvollar - $\sqrt{\quad}$ (ildiz), - (oluv), +(qo`shuv), x(ko`paytiruv), : (bo`luv), X(iks), X^2 (iks kvadrat), ~ (davriylik, uzluksizlik), >(katta), <(kichik) va boshqalar; b) astronomik simvollar – Θ (Quyosh), S(Oy), O(Mars), O O (Merkuriy), CH (YUpiter), O (Venera, Zuhra) h (Saturn) va boshqalar; v) kimyoviy simvollar – O (oltin), S (kumush), O (mis), b (qo`rg`oshin), O (simob), O (temir) va boshqalar; g) botanik simvollar – A (androtsey., changchilar), O (bir yillik o`simlik), Θ (ikki yillik o`simlik), h (bo`ta), G (ginetsey, urug`chi), () gul bo`laklari qo`shilib o`sgan), __ (daraxt), O (kuzgi o`simlik) va boshqalar.

56-§. Orfografik belgilar - to`g`ri yozish normalarini ta`minlashda qo`llanadigan maxsus noharfiy grafik vositalar. Rus grafikasi asosidagi o`zbek yozuvida bunday belgilarning bir turi (defis) mavjud: *defis* juft va takroriy so`zlar orasiga qo`yiladigan gorizontal (tiredan qisqaroq) chiziqchadir. Masalan, *erta-kech*, *katta-kichik*, *qop-qop*, *ko`p-ko`p* kabi.

Izoh: 5-sinf, 9-modda, 24-maktab kabi birikmalarda defis logogramma vazifasida qo'llanadi, chunki u bunday holatlarda tartib son tarkibidagi "-inchi" ("-nchi") morfemasini (ma'noli qismni) ifodalaydi.

57-§. Signalizatorlar - o'z referentiga (tovush tilidagi fonemasiga) ega bo'lmagan, ammo sintagmatik planda o'zidan oldin kelgan harf bilan birikib, bitta qo'shma grafema (digraf) hosil qiladigan belgilar. O'zbek alifbosidagi ayirish (‘) va yumshatish () belgilari (diakritik harflar) ana shunday signalizatorlar sanaladi. CHunonchi, ayirish belgisi *ta'na, me'mor, mo'tabar* kabi arabcha leksik o'zlashmalarda *a', e', o''* kabi digraflarning tarkibiga kiradi va "a", "e(e)", "o'" unllilarining orqaroq artikulyatsiya bilan cho'ziqroq talaffuz etilishiga ishora qiladi; yumshatish belgisi esa *albom, volt, ultratovush, oktyabr, sentyabr* kabi so'zlarda l va r digraflari tarkibida qo'llanib, "l" va "r" undoshlarining (rus tili fonemalarining) yumshoqligini bildiradi.

Ba'zan o'z referentiga ega bo'lgan monograflar ham digraf tarkibida qo'shimcha vazifani – signalizatorlik funksiyasini bajarishi mumkin. Masalan, i,e,yu,ya monograflari *tip, telegraf, syurpriz, sentyabr* kabi ruscha leksik o'zlashmalarda *ti, te, syu, tya* digraflari tarkibiga kiradi va o'z referentlarini ("i","e","u","a" fonemalarini) ifodalash bilan birga, o'zidan oldin qo'llangan t va s harflari orqali ifodalangan tovushlarning yumshoqligiga ham ishora qiladi (shuning uchun bu tipdagi grafemalar faqat strukturasi ko'ra emas, balki funksiyasiga ko'ra ham murakkab grafik belgilar sanaladi.)

Harflarning bosma turlariga xos shrift ranglari (*qora, yarim qora, och rang*), shakllar (masalan, kursiv) va usullar (masalan, harflarning razryadka bilan terilishi) ham grafikada signalizatorlar deb baholanishi mumkin, chunki ular bosma matnning ayrim elementlari yoki qismlarini alohida ta'kidlash funksiyasini bajaradi.

O'z xususiyatiga ko'ra apostrof (tutuq belgisi) ham signalizatorlarga yaqin turadi, chunki unda "ishora qilish" funksiyasi ustundir. Bu belgi rus grafikasiga asoslangan o'zbek yozuvida 1956 yilgacha qo'llangan (*ma'no, ra'no, mo'jiza, e'lon* kabi). 1956 yildan boshlab apostrofning o'rnida ayirish belgisi (‘) ishlatilmoqda: *ma'no, ra'no, mo'jiza, e'lon* kabi. Hozirgi paytda bu belgi faqat *Janna d'Ark, d'Alamber, d'Artanyan* kabi frantsuzcha nomlarni o'zbek tilidagi matnda berish kerak bo'lgandagina ishlatiladi.

58-§. Amaldagi (kirilcha) o'zbek yozuvining grafik tavsifi bo'yicha xulosalar: yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan shu narsa ma'lum bo'ladiki, rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi fonografik (harf-tovush) yozuv tipiga mansub bo'lsa-da, amalda u ideografik (semasiografik) yozuv elementlari bilan qorishgan holda qo'llanib kelmoqda. Bu tabiiy bir holdir, chunki yozuvning funktsional-uslubiy xususiyatlari, yozma matnning grammatik va kompozitsion qurilishi fonografik va semasiografik yozuv birliklaridan kompleks holda foydalanishni taqozo qiladi. bu hol yozuvning grafik "to'qima"sida *fonografema, prosodemografema va logografema* kabi grafema tiplarining hamda *signalizatorlik* funksiyasida qo'llanadigan qator maxsus belgilarning shakllanishiga sabab bo'lgan.

Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvining o'ziga xos xusu-siyatlaridan yana biri shuki, unda *grafik polisemiya (bifonemalilik, polifonemalilik) va grafik sinonimiya* hodisalariga keng o'rin berilgan, bu sistemada grafemalarning sintetik va analitik tiplari ham mavjud. Bularning barchasi o'zbek yozuvi grafikasining nihoyatda murakkab sistema ekanligidan dalolat beradi. Uning shu qadar murakkab bo'lishiga olib kelgan omillar ichida bittasi - o'zbek alifbosi va grafikasiga rus alifbosi va yozuvining struktural-funksional xususiyatlarini maksimal singdirishga bo'lgan intilish alohida o'rin tutadi: ayni shu intilish o'zbek yozuvining ortiq darajada ruschalashtirilishiga olib kelgan: o'zbek yozuvi grafemalariga bir yo'la ikki til - o'zbek va rus tillari fonemalarini ifodalash funksiyasi yuklatilgan, rus grafikasining rus tili konsonantizmiga xos qattqlik va yumshoqlik oppozitsiyasini ifodalashga moslashtirilgan xususiyatlari o'zbek yozuviga mexanik ravishda ko'chirilgan, natijada o'zbek yozuvida o'zbek tilining fonologik tabiatiga mos bo'lmagan grafik birliklar (*ti, te, tya, li, lyu, le* kabi murakkab funktsiyali grafemalar) yuzaga kelgan, a va ya, u va yu, e va e, o va yo kabi sinonimik qatorlar shakllangan. O'zbek yozuvining bunday baynalmilal xarakteri O'zbekistonda o'zbek-rus ikki tilliligini (bilingvizmni) rivojlantirishga, shuningdek rus tilining millatlararo til sifatidagi pozitsiyasini mustahkamlashga xizmat qilganligi aniq, ammo uning o'zbek yozuvi milliy jihatlarini ancha cheklab qo'yganligi ham shubhasiz: unda o'zbek tilining ayrim milliy tovushlari, masalan, "j", "n", " " fonemalari uchun maxsus harf belgilanmagan, bu tovushlarni ifodalash funktsiyalari rus grafikasidagi "j", "ng", "o" grafemalarining o'zlariga yuklab qo'ya qolingani, oqibatda, o'zbek tilidagi yozma matnlarda omograflarning –tok ("uzum o'simligi") va tok ("elektr toki"), tort ("tortmoq"ning ikkinchi shaxs, buyruq maylidagi shakli) va tort ("konditer mahsuloti"ning bir turi) kabi bir xil yoziladigan, ammo har xil o'qiladigan so'zlar va so'z formalarining yuzaga kelishiga yo'l ochilgan, bu hol, o'z navbatida, shu tipdagi so'zlar tarkibida qo'llangan "o" (o'rta keng) va "o" (quyi keng) unlilarining differentsial belgilarini yozuvda ilg'ab olish imkoniyatlarini cheklab qo'ygan. Bunday qiyinchiliklar *jurnal va juda, vijdon va majlis* so'zlarining o'qilishida ham uchraydi: "j" grafemasining polisemantik xarakteri qorishiq "j" va sirg'aluvchi "j" undoshlarining differentsial xususiyatlarini yozuvda farqlab bera olmaydi. O'zbek grafikasidagi bunday cheklanishlar, ayniqsa, o'zbek tilining boshqa millat vakillari tomonidan o'rganilishiga salbiy ta'sir qilmoqda: o'zbek tilining fonetik-fonologik sistemalaridan etarli xabardor bo'lmagan bunday kishilar *jurnal va juda* so'zlarini, tort(1) va tort(2) tipidagi omograflarni ruscha ko'nikmalar asosida o'qishga majbur bo'lmoqda.

O'zbek yozuvining grafik tizimida sintetik va analitik grafemalarning borligi ham ko'pchilik mutaxassislar tomonidan salbiy hodisa sifatida baholanib kelingan. Darhaqiqat, bu tipdagi grafemalarning mavjudligi so'z va morfemalarning akustik va grafik obrazlarida asimmetriya hodisasini yuzaga keltirmoqda: *yoshlik* (6 ta fonema, 5 ta grafema, 5 ta harf), *ong* (2 ta fonema, 2 ta grafema, ammo 3 ta harf) kabi. Bunday asimmetriyaning mavjudligi so'zning fonetik va morfemik tarkibini yozuvda to'g'ri ifodalashga, ayniqsa, harf bilan tovush o'rtasidagi aloqani ilg'ab olishga xalaqit bermoqda. Bularning barchasi turli munozara-bahslarning yuzaga

kelishiga, oxir oqibatda o'zbek milliy yozuvining butunlay boshqa grafik sistemaga ko'chirilishiga sabab bo'lgan.

Tekshirish savollari

1. Amaldagi (kirillcha) o'zbek yozuvining fonografik xarakterini qanday tushunasiz?
2. Harfiy va noharfiy belgilar tizimiga nimalar kiradi?
3. Grafema nima?
4. Nima uchun grafemalar bilateral hodisa sanaladi?
5. Grafemaning ifoda va mazmun planlarini (ifodalovchi va ifodalanuvchilarini) nimalar tashkil etadi?
6. Grafemaning qanday tiplari bor?
7. Fonografema, prosodemografema va logografemalar qanday farqlanadi?
8. Monograf, digraf va trigraflar nima?
9. Monosemantik va polisemantik grafemalar qanday farqlanadi?
10. Analitik, sintetik va sinonim grafemalarni qanday tushunasiz?
11. Orfografik belgilar va signalizatorlar nima? Ular yozuvda qanday vazifalarni bajaradi?

Tayanch tushunchalar

Grafika – yozuv tizimining birinchi (etakchi) komponenti. U harfiy va noharfiy belgilar vositasida yozuvning tovush tili bilan aloqasini ta'minlaydi.

Grafema – grafik tizimning eng asosiy birligi, ifodalovchi va ifodalanuvchi tomonlari bor bo'lgan semiotik belgi.

Fonografema – grafemalarning fonemalarni ifodalashga asoslangan tipi.

Monograf - shaklan bir harfga teng grafema.

Poligraf - shaklan ikki yoki undan ortiq harflar qo'shilmasiga teng bo'lgan analitik grafema.

Monosemantik grafema – mazmun planida faqat bitta fonema kodlashtirilgan fonografema.

Polisemantik grafema – mazmun planida ikki va undan ortiq fonema kodlashtirilgan fonografema.

Sintetik grafema – nutq oqimida bir yo'la ikki fonemani ifodalaydigan monograf.

Grafik simmetriya (fonetik-grafik simmetriya) – so'z tarkibidagi tovush va harflarning miqdoran teng bo'lishi ("bir tovushga bir harf" munosabatining ta'minlanishi).

Grafik asimmetriya (fonetik-grafik asimmetriya) – so'z tarkibida o'zaro munosabatga kirishayotgan harf va tovushlar o'rtasidagi miqdoriy tenglikning buzilishi.

Grafik sinonimiya – shakli har xil bo'lgan ikki grafemaning ma'lum fonetik-grafik pozitsiyalarda bitta fonemani ifodalashi.

Prosodemografemalar – yozuv tizimining noharfiy belgilari (urg`u belgisi va tinish belgilari).

Logografemalar – tushunchalarni yoki tushuncha nomi bo`lgan so`zlarni yozuvda ifodalaydigan grafemalar (raqamlar, simvollar).

Orfografik belgi – to`g`ri yozish normalarini ta`minlashda qo`llanadigan maxsus noharfiy belgilar (mas., defis).

Signalizatorlar - o`z referentiga ega bo`lmagan, ammo nutq oqimida o`zidan oldin kelgan harf bilan birikib, bitta qo`shma grafema (digraf) hosil qiladigan belgilar (ayirish, yumshatish belgilari).

YAngi (lotincha) o`zbek yozuvining grafik tizimi

Adabiyotlar: 9[20-26],10[100-103],18[11-28],32[87-91],39[78-82].

59-§. YAngi (lotincha) o`zbek yozuvi ham fonografik xarakterdagi sistema bo`lib, uning grafik tizimi, kirillcha o`zbek yozuvida bo`lganidek, harfiy va noharfiy belgilardan tarkib topgan.

1. **Harfiy belgilarning** optik-grafik tasviri kirillcha o`zbek yozuvi grafemalari shaklidan jiddiy farq qiladi.

Bu alifbo O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1995 yil 6 may qarori bilan tasdiqlangan. Ana shu alifbo harflariga asoslangan fonografemalarning monograf (**t,l,i...**), poligraf (**sh,ch,ng,ts**) kabi tiplari mavjud. Mazmun planiga ko`ra polifonemali grafemalar ko`pchilikni tashkil qiladi: **v** grafemasi o`zbek tilining lab-lab "v" va ruscha o`zlashmalardagi lab-tish "v" fonemalarini, **j** grafemasi sirg`aluvchi "j" va qorishiq "j"ni, **i** grafemasi o`zbek tilining "i" (**bir** so`zida), rus tilining "и" (**lirika** so`zida) va "ы" (**richag** so`zida) fonemalarini ifodalaydi.

Sintetik va sinonim grafemalar yangi (lotincha) o`zbek yozuvining grafik tizimida yo`q.

YAngi (lotincha) o`zbek yozuvida o`zbek tilining 6 ta unli fonemasi 6 ta grafema vositasida ifodalanadi: i,e,a,u,o`,`o kabi. Kirillcha o`zbek yozuvida esa bu 6 unli uchun 10 ta grafema qo`llanmoqda: i,e,a,u,o`,`o,e,yo,yu,ya kabi.

2. Noharfiy belgilarning aksariyati (signalizatorlardan boshqalari) kirillcha o`zbek yozuvidagidan farq qilmaydi: tinish belgilari (prosodemografemalar), raqamlar (logografemalar) va defis (chiziqcha) har ikkala yozuv uchun umumiydir.

Signalizatorlik funktsiyasida tutuq belgisi (apostrof) qatnashadi, u kirillcha o`zbek yozuvidagi ayirish (‘) belgisi o`rnida qo`llanadi.

YAngi (lotincha) o`zbek yozuvida signalizatorlik vazifasini bajaruvchi yumshatish () belgisi ham yo`q.

60-§. YUqoridagi ma`lumotlardan shunday xulosa qilish mumkin:

1. YAngi (lotincha) o`zbek yozuvida ham, kirillcha o`zbek yozuvida bo`lganidek, monograflar ko`pchilikni tashkil qiladi, ularning aksariyati yozma

nutq oqimida oddiy grafema sifatida qatnashib, harf va tovush aloqasida simmetriyani – "bir tovushga bir harf" munosabatini ta'minlaydi. Qiyos qiling: *maktab* (fonemalar- 6 ta, grafemalar –6 ta, harflar –6 ta) – *maktab* (fonemalar 6ta, grafemalar –6 ta, harflar –6 ta) kabi. Bu hol har ikkala tizim vositasida yozish va o'qish ko'nikmalarining shakllantirilishini osonlashtiradi, shunga ko'ra yozuv amaliyotining pedagogik aspektida ijobiy baholanishi mumkin.

2. sh, ch, ng, ts kabi digraflarning (analitik grafemalarning) mavjudligi yozma nutq oqimida fonetik-grafik asimmetriyaning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Qiyos qiling: *xushchaqchaq* (fonemalar- 9 ta, grafemalar – 9ta, harflar- 12ta), *shoshilinch* (fonemalar-8 ta, grafemalar-8 ta, harflar- 11 ta) kabi. Bunday asimmetriya yozish va o'qish ko'nikmalarining shakllantirilishini bir oz qiyinlashtiradi, shunga ko'ra yozuv amaliyotining pedagogik aspektida salbiy holat tarzida baholanishi mumkin.

3. Kirillcha o'zbek yozuvining grafik tizimida rus tili orqali o'zlashtirilgan so'zlar tarkibidagi qattiq va yumshoq undoshlarni farqlash sistemasi bor, bu sistema yozma nutq oqimida qattiq undoshni ifodalovchi harflardan so'ng a, o, u harflarining, yumshoq undoshlarni ifodalovchi harflardan so'ng esa i, e, yo, yu, ya harflarining va yumshatish () belgisining qo'llanishiga asoslanadi. YAngi (lotincha) o'zbek yozuvining grafik tizimida esa bunday sistema yo'q, bunga o'zbek tili konsonantizmida qattqlik-yumshoqlik oppozitsiyasining (zidlanishining) yo'qligi asos qilib olingan. Qiyos qiling: *ukol va parol* (kirillcha o'zbek yozuvida) – *ukol va parol* (lotincha o'zbek yozuvida), *plug va plyus* (kirillcha o'zbek yozuvida) – *plug va plus* (lotincha o'zbek yozuvida), *kislota va slyot* (kirillcha o'zbek yozuvida), *kislota va slot* (lotincha o'zbek yozuvida) kabi. YAngi (lotincha) o'zbek yozuvining bu xususiyati o'zbek yozuvining milliy pozitsiyalarini mustahkamlash omili sifatida xizmat qiladi, ammo ayrim ruscha-baynalmilal o'zlashmalarning fonetik-orfoepik xususiyatlarini yozuvda farqlash imkonini cheklab qo'yishi ham muqarrar. Qiyos qiling: *motor va aktyor* (kirillcha o'zbek yozuvida) – *motor va aktor* (lotincha o'zbek yozuvida), *parad va naryad* (kirillcha o'zbek yozuvida)- *parad va narad* (lotincha o'zbek yozuvida), *futbol va byuro* (kirillcha o'zbek yozuvida)- *futbol va buro* (lotincha o'zbek yozuvida) kabi. Bu tipdagi so'zlarni ruscha me'yor asosida talaffuz qilish ko'pchilik o'zbeklarda nutqiy ko'nikma holiga kelib qolganligini hisobga olsak, uni yozuvda ham aks ettirish zarurati bordek tuyuladi. Adabiy til normalarining (me'yorlarining) tarixiy kategoriya ekanligi ham shundan dalolat beradi. Demak, yangi o'zbek yozuvida bu masalani o'ylab ko'rish kerak.

4. YAngi (lotincha) o'zbek yozuvida tutuq belgisi (') va o', g' kabi bosma harflarning mavjudligi so'zlarning yozuvdagi optik-grafik tasvirini bir qadar dag'allashtirayotganligi ham shubhasiz. Qiyos qiling: *g'o'r* (kirillcha o'zbek yozuvida) – *g' o' r* (lotincha o'zbek yozuvida), *g'o'za* (kirillcha o'zbek yozuvida) – *g'o'za* (lotincha o'zbek yozuvida), *bo'g'ma* (kirillcha o'zbek yozuvida), *bo'g'ma* (lotincha o'zbek yozuvida) kabi.

Bulardan shunday xulosa kelib chiqadi: yangi (lotincha) o'zbek yozuvining grafik tizimini shakllantirishda asosiy e'tibor uning milliylik pozitsiyalarini mustahkamlashga, yozuv texnikasidan, ayniqsa, kompyuter apparatlaridan

foydalanishni osonlashtirishga qaratilgan, ammo yozuvning pedagogik va estetik jihatlariga oid ayrim talablar bu jarayonda e'tibordan chetda qolgan.

Tekshirish savollari

1.YAngi (lotincha) o'zbek yozuvining fonografik xususiyatini qanday tushunasiz?

2.YAngi (lotincha) o'zbek yozuvining alifbosi qachon qabul qilingan? Unda nechta harf bor?

3.YAngi (lotincha) o'zbek yozuvining qaysi jihatlari kirillcha o'zbek yozuviga o'xshaydi?

4.YAngi (lotincha) va amaldagi (kirillcha) o'zbek yozuvlarining grafik tizimlarida qanday tafovutlar bor?

5.Har ikkala yozuv tizimlarining optik-grafik, pedagogik imkoniyatlari va estetik jihatlarini siz qanday baholaysiz?

Tayanch tushunchalar

Optik-grafik tasvir – 1) so'z yoki grammatik formalarning yozma shakli; 2) grafemaning ifoda plani.

Pedagogik aspekt – yozuv tizimining yozish va o'qish ko'nikmalarini shakllantirishdagi imkoniyatlari.

Estetik aspekt – yozma matnning estetik (go'zallik, nafislik) jihatlari.

Tutuq belgisi (‘) – signalizatorlik funksiyasida (ayirish belgisi o'rnida) qo'llanadigan maxsus belgi: a'lo, e'lon, Nu'mon, mo'tabar kabi.

ORFOGRAFIYA

Adabiyotlar: 3[43-45],9[26-38],10[103-115],18[29-53],20[45-49],23[3-21],64[5-21],75[6-27].

61-§. Orfografiya (grek. Orthos- "to'g'ri" + grapho- "yozaman") yozuv sistemasining ikkinchi komponenti bo'lib, u to'g'ri yozish me'yorlarini belgilaydigan qoidalar tizimidan tarkib topadi. Ogfografiya grafikadan quyidagi belgilari bilan farqlanadi: grafika qoidalari grafemalarning mazmun planini kodlashtirishga, orfografiya qoidalari esa ma'lum printsiplar asosida orfogrammarni tanlashga asoslanadi. CHunonchi, *odam* so'zida "d" ning yozilishi "d" grafemasining grafikada kodlashtirilgan fonemasiga mos, shu sababli bu so'zning yozilishi grafika tomonidan boshqariladi. *Savod* so'zida esa boshqacharoq holatga duch kelinadi: so'z oxiridagi "d" jarangsiz "t"ga o'tadi (*savot* tarzida talaffuz qilinadi), demak, uni ikki xil yozish mumkin: *savod* (fonematik printsipl asosida) – *savot* (fonetik printsipl asosida). Bu ikki holatdan birini imlo uchun me'yor (orfogramma) qilib tanlash orfografiya zimmasiga tushadi. Hozirgi o'zbek orfografiyasida *savod* deb yozish qoidalashtirilgan.

Bundan tashqari, orfografiyada qo'shma so'z komponentlarining qo'shib yoki ajratilib yozilishini, so'z qismlarining satrdan satrga ko'chirilishini, bosh va kichik harflarning qo'llanishini belgilab beradigan qoidalar ham borki, ular yozuvning grafikaga aloqador bo'lmagan jihatlarini tartibga solish va boshqarish imkonini beradi.

Adabiy tilning og'zaki shaklida so'z tanlash, gap tuzish va to'g'ri talaffuz me'yorlariga amal qilish qanchalik ahamiyatli bo'lsa, uning yozma shaklida orfografiya me'yorlariga (imlo qoidalariga) amal qilish shunchalik muhimdir. Bunday me'yorlarga amal qilish yozma nutq mazmunining to'g'ri va aniq idrok qilinishiga yordam beradi, yozma nutqda anarxiyaning (boshboshdoqlikning) avj olishiga yo'l qo'ymaydi. Adabiy tilning, xususan, yozma nutqning ijtimoiy-madaniy va ma'rifiy rolini mustahkamlashda buning o'ziga yarasha ahamiyati bor.

62-§. Orfografiya printsiplari – orfografiya qoidalarining tuzilishiga asos bo'lgan tamoyillar. Ularning quyidagi turlari bor:

1. *Fonetik printsiptir*. Bu printsiptir asosida tuzilgan imlo qoidalariga ko'ra so'z yoki so'z shakllari talaffuzdagi ko'rinishiga mos ravishda yoziladi. Masalan, tojik tilidagi *tanur* so'zining o'zbek tilida *tandir* deb, ruscha *ugetka* so'zining esa *cho'tka* deb yozilishi shu so'zlarning o'zbek tilidagi talaffuz me'yorlariga (fonetik printsiptirga) asoslanadi. SHuningdek, tog'+ga, bog'+ga, ek+gan, ek+guncha kabi so'z shakllari ham amaldagi (kirillcha) o'zbek yozuvi imlo qoidalariga ko'ra *toqqa*, *boqqa*, *ekkan*, *ekkuncha* deb (talaffuziga mos tarzda) yoziladi.

Quyidagi holatlarda ham fonetik printsiptirga amal qilinadi:

a) ayrim otlarga egalik affiksi qo'shilganda: *burun>burni*, *ko'ngil>ko'nglim*, *og'iz>og'zing*, *o'g'il>o'g'lim* kabi;

b) ayrim sifatlardan fe'l yasalganda: *ulug'>ulg'aymoq*, *sariq>sarg'aymoq* kabi;

v) *qotmoq*, *achimoq*, *isimoq* fe'llaridan sifat yasalganda: *qot(moq)>qattiq*, *achi(moq)>achchiq*, *isi(moq)>issiq* kabi;

g) *son*, *ot*, *yosh*, *ong* so'zlaridan fe'l yasalganda: *son>sana*, *ot>atamoq*, *yosh>yashamoq*, *ong>anglamoq* kabi;

d) *ikki*, *etti* sonlariga "-ov" affiksi qo'shilganda: *ikki>ikkov*, *etti>ettov* kabi;

e) "-a" yoki "-ya" bilan tugagan fe'llarga "-v" yoki "-q" qo'shib ot yasalganda: *tanla>tanlov*, *sana>sanov*, *so'ra>so'roq*, *bo'ya>bo'yoq*, *sayla>saylov* kabi.

Orfografiyaning fonetik printsiptir yozuv bilan talaffuzni bir-biriga yaqinlashtiradi va imlo qoidalarining o'zlashtirilishini ham osonlashtiradi.

2. *Fonematik printsiptir*. Bu printsiptir asosida tuzilgan imlo qoidalariga ko'ra harflar (yoki grafemalar) so'z tarkibidagi fonemalarga moslab tanlanadi. CHunonchi, *kitob*, *omad* so'zlarining oxiridagi "b" va "d" fonemalari jarangsiz "p" (*kitop*) va jarangsiz "t" (*omat*) tarzida talaffuz qilinsa-da, fonemaning asosiy o'ttenkasiga mos ravishda "b" (*kitob*) va "d" (*omad*) harflari bilan yoziladi.

O'zbek tilshunosligida «fonematik printsi» tushunchasi XX asrning oxirrog'ida qo'llana boshlandi,¹ bungacha u morfologik printsi bilan bir hodisa sifatida izohlanib kelingan.²

Rus tilshunosligida yozuvning fonemaga tayanishi haqidagi dastlabki fikr 1928 yilda N.F.Yakovlev tomonidan aytilgan edi,³ ammo u bu fikrni orfografiyaga nisbatan emas, yozuvning o'ziga nisbatan bildiradi. Orfografiyaga nisbatan bu fikr birinchi marta 1930 yilda R.I.Avanesov va V.N.Sidorovlar tomonidan bildiriladi: ular imloning bu tamoyilini *fonologik printsi* deb atashadi.⁴

Rus tili imlosining fonematik xarakteriga oid nazariya esa dastlab I.S.Ilinskaya va V.N.Sidorovlarning maxsus maqolasida ancha keng yoritilgan.⁵ Keyinroq bu printsi A.A.Reformatskiy tomonidan shunday ta'riflanadi: «YOzuvning fonematik printsi shundan iboratki, unga ko'ra har bir fonema qaysi pozitsiyada qo'llangan bo'lishidan qat'i nazar o'ziga birlashtirilgan harf bilan ifodalanadi».⁶

3.*Morfologik printsi yoki analogiya printsi*. Bu printsi asosida tuzilgan imlo qoidalari so'zning ma'noli qismlarini (o'zak va affiksial morfemalarni), ular qanday talaffuz qilinishidan qat'i nazar, asliga (tipik shakliga) mos ravishda yozishni talab qiladi. CHunonchi, "g" bilan boshlangan "-ga", "-gan", "-gani", "-guncha" qo'shimchalari "sh", "t", "p", "s" kabi jarangsiz undoshlar bilan tugagan o'zaklarga qo'shilganda "-ka", "-kan", "kani", "-kuncha" shakllarida talaffuz qilinsa-da, morfemalarning asl shakllariga mos ravishda "-ga", "-gan", "-gani", "-guncha" yoziladi. Qiyos qiling: *ishga* (yozuvda) – *ishka* (talaffuzda), *ketgan* (yozuvda) – *ketkan* (talaffuzda), *ketguncha* (yozuvda) – *ketkuncha* (talaffuzda), *topgan* (yozuvda) – *topkan* (talaffuzda), *misga* (yozuvda) – *miska* (talaffuzda) kabi.

Eslatma: "q", "k", "g", "g'" bilan tugagan so'zlarga "g" bilan boshlangan affikslarning qo'shilishida bu qoidaga amal qilinmaydi: ular kirillcha o'zbek yozuvida talaffuziga ko'ra (fonetik printsi asosida) yoziladi. Qiyos qiling: *oq+gan* (asl shakli)–*oqqan* (talaffuzda)–*oqqan* (ad.-orf.yozuvda), *ek+gan* (asl shakli)–*ekkan* (talaffuzda)–*ekkan* (ad.-orf.yozuvda), *tug'+gan* (asl shakli)–*tuqqan* (talaffuzda)–*tuqqan* (ad.-orf.yozuvda), *sog'+gan* (asl shakli)–*soqqan* (talaffuzda)–*soqqan* (ad.-orf.yozuvda) kabi.

4.*Grafik printsi*. Bu printsi, aslida, ofografiya qoidalarini emas, grafika qoidalarini belgilaydi–grafe-malarning grafikada kodlashtirilgan fonemalarini ifodalashga asoslanadi, shunga ko'ra u, ba'zan, *fonemografik printsi* deb ham

¹ Jarang: Гожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоли ли'ати.-Т.: «О'збекистон», 1985, 65-б. Ас'арова М., Юсимова К., Жамолхонов Г. О'zbek тили. Пед. билим ютлаги учун дарслик. Т'лдигилган 2-пашги.-Т.: «О'збекистон», 1989, 56-б. Жамолхонов Г. Гозирги 'zbek адабий тили. Маъгузалаг матни. 1-3-ism.-Тошкент, 2000, 105-б.

² Вегматов Э., Исматиллаев Н. О'zbek имлоси.-Т.: «Фан», 1979, 15-16-б.

³ Jarang: Яковлев Н.Ф. Математическая формула построения алфавита (опыт практического приложения лингвистической теории). // Культура и письменность Востока, М., 1928, Кн.1. с.41-64. Бу асар 3-уйидаги ма'бада дам бор: А.А.Реформатский. Из истории отечественной фонологии, М., 1970.

⁴ Аванесов Р.И., Сидоров В.Н. Реформы орфографии в связи с проблемой письменного языка. // «Русский язык в школе», 1930, №4.

⁵ Ильинская И.С. и Сидоров В.Н. Современное русское правописание.- «Ученые записки кафедры русского языка Московского городского педагогического института им. В.П.Потемкина», т. XXII, вып.2. М., 1953.

⁶ Реформатский А.А. Введение в языкознание.- М., 1967, с.373

nomlanadi.¹ CHunonchi, sirg`aluvchi "j" bilan qorishiq "j" ning yozuvda bitta j grafemasi orqali ifodalanishi, "n" fonemasining esa ng digrafi bilan ifodalanishi grafikada kodlashtirilgan. YOzuvda bu me'yorga amal qilinadi, xolos: *jemper* (sirg`aluvchi "j"), *jang* (qorishiq "j" va sayoz til orqa "n") kabi.Orfografiyaning bunday kodlashtirishga bevosita aloqasi yo`q, bu grafemalarning yozuvda qo`llanishini grafikaning o`zi boshqaradi.

O`zbek tilshunosligida grafik printsiptni etimologik printsiptga asos bo`lgan tamoyil de byoki hatto bu ikki printsiptni bir hodisa sifatida ta`riflash hollari ham bor.² Xususan, o`zbek grafik lingvistikasining etakchi vakillaridan biri Faxri Kamolov uni ayni shu ma`noda sharhlaydi: «Imloda,-deydi u,- grafik printsipt bir xalqning ikkinchi xalq bilan bo`lgan madaniy aloqasiga va yozuvning qaysi grafik sistema iegizida maydonga kelishiga bog`liqdir. Arab alfaviti asosidagi eski o`zbek yozuvida *etimologik printsiptning* to`la ravishda amalga oshirilishi uchun o`sha davrning grafik sistemasi asos bo`lgan.SHuning uchun ham arabcha-forscha so`zlar, mahalliy tillarda qanday o`qilishi va qaysi xilda talaffuz etilishidan qat`i nazar, o`zining grafik shaklini to`la ravishda saqlab qolgan—arab imlosida qanday bo`lsa, aynan shu shaklda yozilgan. Bu esa arab alfavitini qabul qilgan xalqlar yozuvida umumiy qonun sifatida asosiy printsiplardan biri hisoblangan...»³

Darhaqiqat, grafik printsiptning yuzaga kelishida bir xalqning ikkinchi xalq bilan bo`lgan madaniy aloqasi, uning yozuv sistemasiga tayanishi kabi omillarning roli bor: arab grafikasidagi eski o`zbek yozuvida qisqa unilarning yozuvda ifodalanmaganligi (بقا - baqo: «abadiylik», «mangulik»; صغار – sig`or: «yosh bolalar», «go`daklar» kabi), arabcha leksik o`zlashmalarning yozma shakllarida o`zbek tili fonologik tizimiga xos bo`lmagan fonemalarni ifodalovchi ع (ayn), ت(se), ص (sod), ض(zod), ط(to), ظ (zo) kabi harf-grafemalarning qo`llanganligi (عزم – azm: «qat`iy qaror», «jazm»; تنا – sano: «maqtoV»; صابير - sobir: «sabrli», «bardoshli»; ضابيت – zobit: «oqsoqol»; طالع- tole` : «baxt», «taqdir»; ظفر - zafar: «g`alaba» kabilar) shundan dalolat beradi.Biroq grafik printsiptning mohiyatini o`zbek yozuviga asos bo`lgan boshqa til yozuviga xos grafik belgilar va qoidalarning aynan (manba tilning yozuvi va imlosida qanday bo`lsa, shundayligicha) saqlanishi bilan bog`lashning o`zi etarli emas: bu printsipt manba tildagi harf-tovush munosabatlaridan chetga chiqishi, bevosita o`zbek tilining o`zidagi harf-tovush munosabatlarini qamrab olishi ham mumkin. Masalan, kirillcha o`zbek yozuvining grafik tizimidagi o grafemasi ruscha leksik o`zlashmalardagi o`rta-keng lablangan «o» unlisini ifodalaydi: *opera, tonna* so`zlarining yozilishi o grafemasining shu xususiyatiga asoslangan, bu xususiyat

¹ Иванова В.Ф. Теоретические основы русской орфографии.АДД. – Ленинград, 1971, с.17

² Фахри Камол. О`zbek орфографияси ма`нида (О`зитувчиларга ёрдам).-Т.: «O`zuvpeddavnaшr», 1957, 58-b. Гозирги замон `zbek тили.-Т.: «Фан», 1957, 26-b. Вегматов Э., Исмагиллаев Н. О`zbek имлоси.-Т.: «Фан», 1979, 20-25-b. Шоабдураҳмонов Ш., Ас`арова М., Гожиев А., Расулов И., Дониёров Х. Гозирги `zbek адабий тили.-Т.: «O`зитувчи», 1980, 94-97-b.

³ Фахри Камол. О`zbek орфографияси ма`нида (О`зитувчиларга ёрдам).-Т.: «O`zuvpeddavnaшr», 1957, 58-b.

aslida rus tilining grafik tizimidagi harf-tovush munosabatlarining (grafik qoidaning) o'zbek yozuviga aynan (o'zgarishsiz) ko'chirilishiga tayanadi, Faxri Kamolovning «grafik printsipti»da shu holat nazarda tutilgan. Biroq o grafemasining mazmun planida o'zbek tili vokalizmining quyi-keng, kuchsiz lablangan «o» unlisi (*ota, bola* so'zlarining birinchi bo'g'inidagi fonemasi) ham kodlashtirilgan. Bu holat rus tilining grafik tizimiga xos emas, chunki rus tilida quyi-keng «o» fonemasi ham, uni yozuvda ifodalaydigan grafema ham yo'q: o grafemasining o'zbekcha quyi-keng «o» fonemasini ifodalashi o'zbek tilining grafik tizimida nazarda tutilgan, shunga ko'ra *ota, bola* so'zlaridagi o grafemasining qo'llanishi ham grafik printsiptning mahsuli bo'ladi. Bunday holat kirillcha o'zbek yozuvidagi **j, yo, yu, ya** grafemalarining qo'llanishida ham kuzatiladi. Faxri Kamolovning etimologik yoki grafik printsiptga bergan ta'rifi esa ko'proqtarixiy-an'anaviy printsipt talablariga mosdir. Rus tilshunosi A.N.Gvozdevning uni etimologik yoki tarixiy printsipt deb nomlashida ham shu xususiyat hisobga olingan.¹

5. *Tarixiy-an'anaviy printsipt*. Bu printsiptga asoslangan imlo qoidalari so'zlarning yoki so'z shakllarining qadimdan odat bo'lib qolgan formada yoki an'anaga mos shaklda yozilishini hozirgi imlo uchun me'yor tarzida belgilaydi. CHunonchi, *hurriyat* so'zi tarkibida ikkita "r"ning mavjudligi hozirgi o'zbek tili uchun me'yor sanaladi, ammo shu so'z ishtirokida yasalgan *jumhuriyat* so'zida esa bir "r" yoziladi, chunki bu so'zni bir "r" bilan yozish qadimdan odat bo'lib qolgan.

Tarixiy-an'anaviy printsipt so'zning yoki so'z shakllarining haqiqiy tarkibi (fonema yoki morfemalari) etarli aniqlanmagan holatlarga nisbatan ham qo'llanadi. Masalan, *taqozo* so'zining oxirgi bo'g'inidagi unli ba'zan "o", ba'zan "a" holda (*taqozo-taqoza* kabi) talaffuz qilinadi, shulardan qaysi biri to'g'ri ekanligi hozircha aniq emas. Biroq, shu narsa ma'lumki, yozuvda *taqozo* shakli aktivroq qo'llanib kelgan, bu omil hozirgi o'zbek yozuvi imlosiga ham asos bo'lgan. Hozirgi o'zbek imlosida *ulush, buyuk, buyum, yulduz* kabi hamda *yutuq, uchqun, turg'un, butun, yumuq, tuzum, uyum, turmush, tugun, turkum, gumbur-gumbur, g'ovur-g'uvur* kabi birinchi bo'g'inida u(yu) kelgan so'zlarning ikkinchi bo'g'inida, aytilishiga muvofiq, u(yu) yoziladi", - degan qoida bor. (Q. "O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari", 2-paragrafning 3-bandi.) SHu qoidaga amal qilinsa, quyidagi so'zlarning ikkinchi bo'g'inida "u" yozilishi kerak: *muqum, murud, munus, muhut* kabi. Ammo bu so'zlar barcha imlo lug'atlarida *muqim, murid, munis* tarzida (ikkinchi bo'g'inida "i" bilan) berilgan, demak, ularning imlosiga ham tarixiy-an'anaviy printsipt asos qilib olingan.

Tarixiy-an'anaviy printsiptga amal qilish holatlari hozirgi paytda yaratilayotgan ayrim badiiy asarlar tilida ham uchrab turadi: klassik adabiyot tiliga taqlid tarzida so'zlarning eski o'zbek tiliga xos shakllari ishlatiladi. Masalan:

Gul fasli sanam

Sayr **ila** gulshanda bo'libdur.

¹ Gvozdev A.N. Основы русской орфографии // Избранные работы по орфографии и фонетике. К 70-летию со дня рождения.- М.:Издательство Академии Пед.наук, 1963, с. 70-71

G`uncha ko`z ochib
Gul yuzida xanda bo`libdur.
Gullar ichida
SHohi o`zim der edi lola,
Mag`rurligidan
Ul o`zi sharmanda bo`libdur (E.V.)

(Eski o`zbek tiliga xos birliklar – **ila, ul, "-dur"**.)

6. *Differentsiatsiya printsipti (simvolik printsipti)*. Bu printsipt asosida tuzilgan imlo qoidalariga ko`ra, shakli bir xil bo`lgan so`zlar (omonimlar) yozuvda signalizatorlar (ishora belgilari) vositasida yoki bir harf o`rnida boshqa harf ishlatish orqali farqlanadi: *atlás* (mato) – *átlas* (geografik atlas), *yangi* (sifat) – *yangi* (ravish), *taná* (gavda) – *ta`na* (minnat), *mil* (soat mili) – *mil* (o`lchov birligi) *bandà* (qul) – *bànda* (shayka), *urish* (urmoq) - *urish* («jang») kabi. Keltirilgan so`zlarda urg`u belgisi (´), ayirish (˘) va yumshatish () belgilari orfografiyaning differentsiatsiya printsipti talabiga ko`ra qo`llangan; *urish* va *urush* so`zlarida esa «i» va «u» harflarining ishlatilishi ham shu printsiptga asoslangan.

7. *SHakliy-an`anaviy yozuv*. Bu printsipt so`z boshida yoki oxirida ikki undosh qatorlashib kelgan leksik birliklarning imlosini qoidalashtirishga asos bo`ladi. Ma`lumki, o`tmishda turkiy tillarda so`z boshida ikki undosh qatorlashib kelmagan. SHuning uchun boshqa tillardan o`zlashtirilgan ayrim so`zlarning boshida ikki undoshning yonma-yon qo`llanishi uchrasa, ulardan oldin yoki shu ikki undosh orasida bir unlini orttirish odati bo`lgan. Bu odat hozirgi jonli so`zlashuvda ham uchrab turadi: *shkaf*>*ishkop*, *staj*>*istaj*, *drap*>*dirap*, *plan*>*pilon* kabi. Ba`zan so`z oxirida ham ikki undosh orasida bir unli orttiriladi yoki undoshlardan biri (so`nggisi) tushirib qoldiriladi: *sabr*>*sabir*, *nasr*>*nasir*, *nashr*>*nashir*, *go`sht*>*go`sh*, *g`isht*>*g`ish* kabi. SHakliy-an`anaviy yozuv printsiptiga ko`ra bunday paytlarda so`zlar talaffuzi asosida emas, o`zlarining asl shaklini saqlagan holda yoziladi: *shkaf*, *staj*, *drap*, *plan*, *sabr*, *nasr*, *nashr*, *g`isht*, *go`sht* kabi.

Bu printsiptning mohiyati Faxri Kamolov tomonidan «etimologik yoki grafik printsipt» deb nomlangan tamoyil mohiyatiga juda yaqin turadi.¹

8. *Semantik-uslubiy printsipt*: a) *semantik printsipt* so`z yoki so`z shakllarining imlosini ularning ma`nolariga tayanib belgilaydi. Masalan, *lola*, *po`lat* (turdosh otlar) – *Lola*, *Po`lat* (atoqli otlar), *ishchi* («-chi» kasb oti yasovchi) – *ish-chi?* («-chi»- so`roq yuklamasi), *senda* («-da»- o`rin-payt kelishigi affiksi)- *sen-da!* («-da»- kuchaytiruv va ta`kid yuklamasi) kabi; b) *uslubiy printsipt* asosida tuzilgan qoidalar so`z yoki grammatik shakllarning semantik tarkibidagi uslubiy semalarning nutqdagi faollashuvini yozuvda ifodalashi uchun xizmat qiladi. Masalan, *ota*, *ona*, *vatan*, *siz*, *o`zingiz* kabi so`zlar yoki grammatik shakllar shu so`zlar (shakllar) orqali ifodalangan shaxslarga yoki tug`ilib-o`sgan yurtga, diyorga alohida hurmat-e`tibor bildirilganda bosh harf bilan yoziladi: *Ota*, *Vatan*, *Ona*, *Siz*, *O`zingiz* kabi. SHuningdek, gap ichida *Tinchlik*, *Ozodlik*, *Mehnat*,

¹ Фахри Камол. О`zbek орфографияси ма`нда (О`згивчиларга ёрдам).-Т.: «О`згивpeddavnaшр», 1957, 58-62-б.

Baxt kabi soʻzlarning baʼzan bosh harf bilan boshlanishi ham uslubiy printsiptalablaridan kelib chiqadi. Masalan, *Yashasin Ozodlik, Tinchlik* kabi.

Ogʻzaki nutqda soʻz maʼnosini kuchaytirish maqsadida soʻz tarkibidagi ayrim undoshlarni qavatlantirish (geminatsiya) yoki unilarni choʻzish kabi holatlar uchrab turadi. Ular yozuvda ham harflarni qavatlantirish orqali ifodalanadi: *maza* va *mazza*, *yashamagur* va *yashshamagur*, *rosa* va *rossa*, *opa* va *opa-a* kabi. Bunday holatlar negizida ham uslubiy maqsadlar yotadi.

Bob, abzats, gap boshidagi birinchi soʻzning bosh harf bilan boshlanishi koʻproq sintaktik printsipga tayanadi.

Orfografiyaning semantik-uslubiy printsiplari V.F.Ivanovning «Printsiпы russkoy orfografii» monografiyasida maxsus yoritilgan,¹ ammo oʻzbek tilshunosligida bu masala hali etarli tadqiq etilmagan.

Amaldagi (kirillcha) oʻzbek yozuvi imlo qoidalarining shakllantirilishida fonetik, fonematik va morfologik printsiplarga koʻproq amal qilingan.

Imlo qoidalari

63-§. Kirillcha oʻzbek yozuvining imlo qoidalari dastlab 1940 yilning 4 iyulida yangi alifbe hukumat komissiyasi tomonidan tasdiqlangan² va shu yilning oʻzida "Birlashgan oʻzbek alfaviti va orfografiyasi" nomli toʻplamda eʼlon qilingan. Keyinchalik bu qoidalar yana bir necha marta qayta ishlandi, shular asosida 1952, 1953, 1955 yillarda "Oʻzbek orfografiyasining asosiy qoidalari" loyiha tarzida besh marta qayta nashr qilindi, nihoyat, uning 5-nashri 1956 yilning 4 aprelida Oʻzbekiston Oliy Soveti Prezidiumi tomonidan tasdiqlandi. Hozirgi (kirillcha) oʻzbek yozuvining imlosi ana shu "... qoidalar"ga asoslangan. U quyidagi 5 boʻlimni oʻz ichiga oladi:

1. Ayrim harflar imlosi (1-30-§ qoidalari)
2. Oʻzak-negiz va qoʻshimchalar imlosi (31-55-§ qoidalari).
3. Qoʻshma soʻz va soʻz birikmalari imlosi (56-58-§ qoidalari).
4. Boʻgʻin koʻchirilishi (59-62-§ qoidalari)
5. Bosh harflarning yozilishi (63-72-§ qoidalari).

64-§. Yangi (lotincha) oʻzbek yozuvining imlo qoidalari 1995 yilning 24 avgustida Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 339-sonli qarori bilan tasdiqlangan va shu yilning oʻzida "Oʻzbek tilining asosiy imlo qoidalari" nomi bilan kitobcha shaklida nashr qilingan. U quyidagi 7 boʻlimni oʻz ichiga oladi:

1. Harflar imlosi:
 - Unlilar imlosi (1-7-qoidalar)
 - Undoshlar imlosi (8-32-qoidalar)
2. Asos va qoʻshimchalar imlosi (33-37-qoidalar).
3. Qoʻshib yozish (38-50-qoidalar).

¹ Иванова В.Ф. «Принципы русской орфографии».-Ленинград:Изд-во Ленинградского университета, 1977, с.201-205

² Jarang: **Janj orfigrafija projekti tasdiqlandi // Qzil Ozbekiston, 1940, 9 ijul.** Bu sana Faxri Kamolovning yuʻoridagi asarida (5-betda) «1940 yilning 10 iyulida» deb kʻrsatilgan.

4. CHiziqcha bilan yozish (51-56-qoidalar)
5. Ajratib yozish (57-65-qoidalar)
6. Bosh harflar imlosi (66-74-qoidalar).
7. Ko`chirish qoidalari (75-82-qoidalar).

Amaldagi (kirillcha) va yangi (lotincha) o`zbek yozuvlarining imlo qoidalaridagi tafovutlar

65-§. Amaldagi "...qoidalarning" ayrim paragraflari yangi "...qoidalar"ga kiritilmagan. Masalan: 2-paragraf (3-moddasi); 6-paragraf (2 va 3-moddalari); 8-paragraf (1-moddasi); 9-paragraf ("yo" harfi), 10 paragraf ("yu" harfi), 11-paragraf ("ya" harfi), 12-paragraf (2-moddasi), 13-paragraf (v>b kabi holatlar), 21-paragraf, 22-paragraf (2-moddasi), 26-paragraf (1-moddasi), 27-paragraf, 28-paragraf, 31-paragraf, 40-paragraf, 41-paragraf, 48-paragraf, 49-paragraf, 50-paragraf (2-moddasidagi "u/yu" ga aloqador qism), 52-paragraf, 58-paragraf va boshqalar. YUqorida berilgan qoidalarning yangi qoidalar to`plamiga kiritilmaganligi bir qator omillarga asoslanadi: "e" harfining yangi yozuvda faqat "e" unlisini ifodalashi ("y"+e"ni emas), yo,yu,ya harflarining yangi alifboda yo`qligi, ayrim qoidalarning o`zini oqlamaganligi kabi sabablar shular jumlasidandir. Faktlar tahliliga murojaat etaylik:

1. 1956 yil "...qoidalari"ning 2- paragrafida "u" harfining yozilishiga oid 3 ta qoida berilgan bo`lib, shulardan bittasi (2-qoida) *qovun, sovun, tarvuz, tasavvur, quvur* kabi so`zlar imlosiga taalluqlidir. Bu qoidaga ko`ra so`zlarning oldingi bo`g`inlarida o,a,u unllaridan biri bo`lsa va shu unlidan keyingi yopiq bo`g`in boshida "v" undoshi kelsa, "v"dan so`ng "u" yoziladi. YAngi (lotincha) o`zbek yozuvi imlosida bu qoida faqat "o" unlisidan keyingi yopiq bo`g`inga (*qovun,sovun,tovush* so`zlaridagi "v"dan so`ng "u" yozilishiga) nisbatan saqlangan, oldingi bo`g`inda "a" (masalan,*tarvuz* so`zida) yoki "u" (masalan *quvur* so`zida) bo`lgan holatlar yangi "qoidalar"dan tushirib qoldirilgan.

1956 yil "...qoidalari"ning 31-§ da *osh-osh, bosh-boshla, sog`-sog`ay, yosh-yoshla* kabi so`zlarda talaffuziga ko`ra o yoki yo yozilishi, ammo *son, ong, yosh, ot* kabi bir bo`g`inli ba`zi so`zlarda yasovchi qo`shimchalar qo`shilganda, "o" tovushi "a" ga, "yo" tovushi "ya" ga aylanishi aytilgan: *son>sanamoq, sanoq; ong>angla, anglatmoq, anglashiladigan; yosh>yasha, yashamoq, yashasin; ot>ata, atamoq, ataladi* kabi. 1995 yil imlo qoidalari to`plamida bu qoida berilmagan.

1956 yil "...qoidalari"ning 40-§da *isimoq, achimoq, qotmoq* kabi fe`llardan sifat yasalganda, ba`zan o`zakdagi s,ch va t undoshi takrorlanadi va shunga muvofiq yoziladi",- deyilgan: *isimoq-issiq, achimoq-achchiq, qotmoq-qattiq* kabi. SHuningdek, *fan* so`ziga *-iy* qo`shib yasalgan sifat ham ikki *n* bilan yozilishi aytilgan: *fanniy* kabi. 1995 yil to`plamida bu qoida yo`q.

1956 yil to'plamida bor bo'lgan quyidagi qoidalar ham 1995 yil to'plamida yo'q: "yoz, kel, ter, kuzat, keltir kabi undosh bilan tugagan fe'l o'zak-negizlariga –uv+chi, -uv+chilik, -uv+chan qo'shimchalari qo'shilib, yangi so'z yasalganda, bu qo'shimchalar –uvchi, -uvchilik, -uvchan shaklida v bilan yoziladi: yoz-yozuvchi, yozuvchilik, kel-keluvchi, ter-teruvchi, kuzat-kuzatuvchilik, keltir-keltiruvchi, kul-kuluvchi, kuzatuvchan kabi" (41-§.).

"Sifat va otlarni bir-biridan farq qilish uchun ishlatiladigan –li va –lik qo'shimchalari quyidagi o'rinlarda yoziladi..." (48-§).

"Familiyani bildiruvchi qo'shimchalar undosh bilan tugagan kishi otlarga –ov, -ova shaklida: *Sodiqov, Sodiqova...* kabi; unli bilan tugagan otlarga esa –ev, -eva shaklida: *Xayrullaev, Xayrullaeva...* kabi qo'shilib yoziladi" (49-§).

66-§ YAngi to'plamda yangicha talqinda, ba'zan jiddiy o'zgarishlar bilan berilgan qoidalar:

1. Rus grafikasi asosidagi o'zbek orfografiyasida "-uq" (-iq) qo'shimchasining imlosi qoidalashtirilmagan, lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi orfografiyasida esa bu qo'shimchaning imlosiga oid maxsus eslatma bor, unda shunday deyiladi: "Undosh bilan tugab, tarkibida u unlisi bor fe'lga **uq** qo'shiladi: uz-uzuq, yut-yutuq kabi. Lekin uyushiq, burushiq, uchiriq (shuningdek, bulduriq) kabi so'zlarning uchinchi bo'g'inida "i" aytiladi va shunday yoziladi. (Q.: 33- qoidaning eslatma qismi);

2. Ma'lumki, otlarga egalik qo'shimchalarining qo'shilishida har xil holatlar uchrab turadi. Masalan, *bobo* va *avzo* so'zlariga egalik qo'shimchasi ikki xil tarzda – *bobo* so'ziga "-m" va "-ng" shakllarida (*bobom, bobong* kabi), *avzo* so'ziga esa "y+im", "y+ing" shakllarida ("o"dan so'ng bir "y" orttirilib) qo'shiladi: *avzo+y+im, avzo+y+ing* kabi. Bunday holatni "u" bilan tugagan ayrim so'zlarda ham uchramiz: *uyqu+m, uyqu+ng*, ammo *mavzu+y+im, mavzu+y+ing* kabi. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvining imlosida bunday holatlarni me'yorlashtiruvchi qoidalar yo'q. Bu hol ayrim grammatik formalarning yozuv amaliyotida turlicha ifodalanishiga (*orzum va orzuyim, inshong va inshoying* shakllarida yozilishiga) sabab bo'layotir. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvining imlo tizimida esa yuqoridagi kabi holatlar hisobga olingan. Unda, xususan, shunday qoida berilgan: "o,o',u,e"unlilari bilan tugaydigan so'zlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi:

a) ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchalari –m, -ng, -si; –miz, -ngiz (yoki-lari) shaklida tovush orttirmay qo'shiladi: *bobom, bobong, bobosi; bobomiz, bobongiz, bobosi* (yoki bobolari); *orzum, orzung, orzusi; orzumiz orzungiz, orzusi* kabi;

b) parvo, obro', mavqe, mavzu, avzo so'zlariga I, II shaxs egalik qo'shimchalari qo'shilganda bir "u" tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: *parvoyim, parvoying; parvoyimiz, parvoyingiz; obro'yim, obro'ying; obro'yimiz, obro'yingiz* kabi; III shaxs egalik qo'shimchasi parvo, avzo, obro', mavqe so'zlariga –yi shaklida, xudo, mavzu so'zlariga esa "-si" shaklida qo'shiladi: *avzoyi, mavzusi* kabi (dohiy kabi "u" undoshi bilan tugagan so'zga ham III shaxsda "-si" qo'shiladi: *dohiysi* kabi). (Qarang: 35-qoidaning 3-bandi).

3. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra *shovul, ovul, quvur* so'zlarida "v"dan so'ng "u", *shovillamoq, lovillamoq, guvillamoq* kabi so'zlarda (taqlidiy so'zlardan yasalgan fe'llarda) esa "v"dan so'ng "i" yoziladi. (Q.: 2- va 50-paragraf qoidalari). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvida yuqoridagi ot va fe'llar uchun bitta umumiy qoida berilgan, bu qoidagi ko'ra taqlidiy so'zlardan yasalgan fe'llarda ham "v"dan so'ng "i" emas, "u" yoziladi: *shovullamoq, lovullamoq, gurullamoq* kabi. (Qarang: 37-qoidaning 1-bandi).

4. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida ("...qoida"ning 42-paragrafida) fe'llarning orttirma daraja yasovchi "-dir" qo'shimchasi jarangli undosh bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga "-tir" shaklida qo'shilishi aytilgan, aslida esa jarangli "z"dan so'ng "-tir" emas, "-dir" qo'shiladi. Qiyos qiling: *cho'miltirmoq, sevintirmoq, ammo tomizdirmoq, oqizdirmoq* kabi. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosida bu kamchilikka barham berilgan. Unda shunday qoida bor: "nisbat shaklini yasovchi *-dir* qo'shimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir bo'g'inli so'zlarga (*kel* so'zidan boshqa), shuningdek *z* undoshi bilan tugagan orttirma nisbat yasovchidan keyin qo'shiladi: *quvdir, egdir, kuldir, yondir; o'tkazdir, tomizdir* kabi". (Qarang: 37-qoidaning 2-bandi).

5. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida ("qoidalar"ning 34-paragrafida) "g" yoki "g" bilan tugagan so'zlarga "g" bilan boshlangan qo'shimchalar qo'shilganda, so'z oxiri va qo'shimcha boshidagi undoshlar, aytilishiga mos holda yozilishi qoidalashtirilgan: *bog'-boqqa, tog'-toqqa, barg-barkka, teg-tekkkan* kabi. Lotin grafikasiga asoslangan yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra esa bunday so'zlar talaffuziga (fonetik printsipga) ko'ra emas, morfemalarning asl holiga mos ravishda (morfologik printsip asosida) yoziladi: *bog'ga, tog'ga, sog'ga, og'gan, sig'guncha, bargga, teggan* kabi (qarang: 37-qoidaning "d" bandi).

6. 1956 yil "qoidalari"ning 43-paragrafiga ko'ra "-gin", "-gir", "-giz", "-gaz" qo'shimchalari jarangsiz undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda aytilishiga muvofiq "-kin", "-qin", "-kir", "-qir", "-kiz", "-qiz", "-kaz", "-qaz" shakllarida yoziladi: *tortkin, topkin, tushkin, tortqiz, o'tkaz, o'tkir, chopqir* kabi. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra "-gin" qo'shimchasi "-k" yoki "-q" bilan tugagan so'zlardan boshqa so'zlarga qo'shilganda, so'z qanday tovush bilan tugashidan va qo'shimchalarning bosh tovushi *k* yoki *g* aytilishidan qat'i nazar, "g" bilan yozilishi aytilgan. Qiyos qiling: *tortkin* (1956 yil qoidasiga ko'ra), *tortgin* (1995 yil qoidasiga ko'ra), *topkin* (1956 yil qoidasiga ko'ra), *topgin* (1995 yil qoidasiga ko'ra). Biroq, "-gir", "-giz", "-gaz" qo'shimchalari bu qoida doirasiga kiritilmagan.

7. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvining "...asosiy qoidalari"da ikki otdan tuzilgan qo'shma sifatlarning ajratib yozilishi aytilgan: *dutor bo'yin* (ot+ot=qo'shma sifat), *havo rang* (ot+ot=qo'shma sifat), *bodom qovoq* (ot+ot=qo'shma sifat), *qo'y ko'z* (ot+ot=qo'shma sifat), *g'o'za po'choq* (ot+ot=qo'shma sifat) kabi (58-paragraf, 3-qoida). Qo'shma sifatlarning imlosiga oid bu qoida amalda o'zini oqlagani yo'q: *orombaxsh, bug'doyrang, ilhombaxsh* so'zlari "ot+ot=qo'shma sifat" qolipida tuzilgan bo'lishiga qaramay, deyarli barcha imlo lug'atlarida qo'shib yozilgan, *devsifat, odamsifat* so'zlari esa (ular ham

"ot+ot=qo'shma sifat " qolipida shakllangan) lug'atlarda har xil berilmoqda. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi "qoidalarida"da bu tipdagi qo'shma sifatning imlosi bir qadar tartibga solingan: "qoidalar"ning 38-bandida, xona, noma, baxsh, rang, mijoz, sifat kabi so'zlar yordamida yasalgan qo'shma ot va qo'shma sifatning qo'shib yozilishi qayd etilgan: qabulxona, tabriknoma, orombaxsh, kamquvvat, bug'doyrang, sovuqmijoz, devsiyat, suvtalab kabi. (Qarang: 38-qoida). SHu qoida talablaridan kelib chiqqan holda, *havo rang, jigarrang, bodom qovoq, qo'y ko'z* kabi qo'shma sifatning komponentlari ham lotincha o'zbek yozuvida qo'shib yozilishi kerak: havorang, bodomqovoq, qo'yko'z, jigarrang kabi.

8.Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlo qoidalariga ko'ra *ming boshi, o'n boshi, so'z boshi* kabilar "birikmalik xususiyatini saqlagan so'zlar (?)" sifatida ajratib yoziladi (qarang: 58-paragraf, 12-qoida). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra esa "qaratuvchili birikmaning bir so'zga aylanishi bilan yuzaga kelgan qo'shma otlar qo'shib yoziladi: *mingboshi, so'zboshi, olmaqoqi*"(qarang: 46-qoida).

9.1956 yil "qoidalarida"da ikkinchi komponenti "yo"lashgan tovush bilan boshlangan *sher yurak, muz yorar, ish yoqmas, qo'l yozma* tipidagi so'zlarning ajratib yozilishi aytilgan (qarang: 58-paragraf, 14-qoida). Lotin grafikasi asosidagi yangi yozuvda bunday so'zlar qo'shib yoziladi: *sheryurak, muzyoror, ishyoqmas* kabi (qarang: 39-qoida).

10.Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra *eru osmon, oru nomus, tunu kun, kechayu kunduz, yoshu qari, qo'yu qo'zi* kabi juft so'zlarda defis (chiziqcha) qo'yilmaydi (58-paragraf, eslatma). Lotin grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra ham bunday so'zlar ajratib yoziladi, ammo ularning qismlari orasida -u(-yu) bog'lovchisi kelsa, shu elementlardan oldin chiziqcha qo'yiladi: *dost-u dushman, kecha-yu kunduz* kabi (51-qoidadagi eslatmaning 2-bandi).

11.Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra yil va oylarni (chislolarni) ko'rsatuvchi arabcha raqamdan so'ng chiziqcha (defis) yozilmaydi: *1956 yil 22 sentyabr* kabi (47-paragraf qoidasi). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra bunday o'rinlarda chiziqcha qo'yiladi: 1991-yilning 1-sentabri, 60-yillar kabi (56-qoida).

12.Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra *alla, qay* elementlari so'zga qo'shib yoziladi: *allakim, allaqanday, qaybir, qayvaqt* kabi (58-qoida, 13-bandi). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra *qay* so'zi o'zidan keyingi yoki oldingi so'zdan ajratib yoziladi: *qay kuni*. Agar *qay* so'zi *yoq, yer* so'zlari bilan ishlatilganda, bir "u" tovushi tushsa, bu so'zlar qo'shib yoziladi: *qayoqqa, qayerga* kabi(60-qoida).

Izoh: lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek imlosida *alla* (*alla*) komponentli so'zlarga qoida berilmagan, ularga munosabat ham bildirilmagan.

13.Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra *bir oz* ravishi komponentlari ajratib yoziladi. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra biroz so'zining komponentlari qo'shib yoziladi (60-qoida).

14.Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida *ko'pdan-ko'p* tipidagi birliklar juft so'zlar doirasida qaralgan, shu bois ularning komponentlari orasida

chiziqchanning (defisning) yozilishi qoidalashtirilgan (57-paragraf, 1-qoida). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosiga ko'ra birinchi qismi chiqish kelishigida, ikkinchi qismi jo'nalish kelishigida bo'lgan birikmalarning komponentlari, shuningdek, belgining ortiq darajasini bildiruvchi kopdan kop, tekandan tekin, yangidan yangi, ochiqdan ochiq, qizigandan qizigan kabilar ajratib (chiziqasiz) yoziladi (64-qoida).

15. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida izofali so'zlarning (*nuqtai nazar, oynai jahon, dardi bedavo* kabilarning) ajratib yozilishi nazarda tutilgan (58-paragraf, 7-qoida). Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosida bu qoidagi bitta o'zgarish kiritilgan: endilikda (yangi yozuvda) izofa undosh bilan tugagan so'zlarga "i" shaklida (masalan dardi bedavo kabi), unli bilan tugagan so'zlarga esa "yi" shaklida (masalan, nuqtayi nazar kabi) qo'shiladi (65-qoida).

16. Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi "qoidalari"ning 69- va 71-paragraflari bir xil hodisaning birikmali nomlarini ikki xil yozishga yo'l ochadi: birikma muhim yig'ilish nomi bo'lganda, undagi har bir so'z bosh harf bilan, birikma muhim tarixiy voqea nomi bo'lganda esa undagi birinchi so'z bosh harf bilan, qolganlari kichik harf bilan boshlanadi, *Qrim Konferentsiyasi* (69-paragraf qoidasiga mos) - *Qrim konferentsiyasi* (71-paragraf qoidasiga mos).

Izoh: birinchi misolda *Qrim Konferentsiyasining* muhim yig'ilish nomi ekanligi, ikkinchi misolda esa shu birikmaning muhim tarixiy voqea nomi hisoblanishi nazarda tutilgan.

Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosida shu ikki qoidadan faqat bittasi saqlangan, unga ko'ra "Muhim tarixiy sana va bayramlarning nomlari tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan boshlanadi: Mustaqillik kuni, Xotira kuni, Ramazon hayiti, Navro'z bayrami kabi" (70-qoida). Demak, lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosida yuqoridagi ikki qoidaning parallel yashashiga chek qo'yilgan, shu bilan mazkur qoidaning izchil bo'lishi ta'minlangan.

17. Lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvi imlosining "Ko'chirish qoidalari"da rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida berilmagan quyidagi qoidalar bor:

77- qoida: o'zlashma so'zlarning bo'g'inlari chegarasida kelgan ikki yoki undan ortiq undosh quyidagicha ko'chiriladi:

1) ikki undosh kelsa, ular keyingi satrga birgalikda ko'chiriladi: dia-gramma, mono-grafiya kabi;

2) uch undosh kelsa, birinchi undosh oldingi satrda qoldirilib, qolgan ikki undosh keyingi satrga ko'chiriladi: silin-drik kabi.

79-qoida: ...bo'g'inga teng qism va bosh harflardan iborat qisqartmalar satrdan satrga bo'lib ko'chirilmaydi: ToshDU kabi.

Izoh: 79-qoidaning bosh harflardan tuzilgan qisqartmalarga (AQSh, BMT kabilarga), shuningdek, ko'p xonali raqamlarga (16,245, 1994, XIX kabilarga) aloqador qismi rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvi imlosida ham bor.

80-qoida: Harflardan iborat shartli belgi o'zi tegishli raqamdan ajratib ko'chirilmaydi: 5-"A" sinf, V "B" guruh, 110kg, 15 ga, 105 m, 25 sm, 90 mm kabi.

81-qoida: Atoqli ot tarkibiga kiradigan raqam nomdan ajratilgan holda keyingi satrga ko'chirilmaydi: "Navroz-92" (festival), "Oqituvchi-91" (ko'rik tanlov), "Andijon-9", "Termiz-16" (g'o'za navlari), "Boing-767" (samolyot), "Foton-774" (televizor) kabi.

82- qoida: A.J. Jabborov, A.D. Abduvaliyev kabilarda ismning va ota ismining birinchi harfiga teng qisqartmalar familiyadan ajratib ko'chirilmaydi. SHuningdek, v.b (va boshqalar), sh.k. (shu kabilar) singari harfiy qisqartmalar ham oldingi so'zdan ajratib ko'chirilmaydi.

Tekshirish savollari

- 1.Orfografiya nima? U grafikadan qanday farqlanadi?
- 2.Orfografiya qoidalarining tuzilishi qanday printsiplarga asoslanadi?
- 3.Amaldagi (kirillcha) o'zbek yozuvi imlo qoidalari qachon tasdiqlangan? YAngi (lotincha) o'zbek yozuvining imlo qoidalari-chi?
- 4.Amaldagi "O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari" qanday bo'limlardan tarkib topgan? (Bo'limlarning nomlanishi, paragraflari...).
- 5.YAngi (lotincha) o'zbek yozuvining imlo qoidalari qanday bo'limlardan tarkib topgan? (Bo'limlarning nomlanishi, modda va bandlari).
- 6.Amaldagi (kirillcha) o'zbek yozuvi imlosidagi qaysi qoidalar yangi (lotincha) o'zbek yozuvi imlo qoidalari sirasiga kiritilmagan? Sabablari?
- 7.Har ikkala "...qoidalar" to'plamida harflar imlosiga oid qanday farqlar bor?
- 8.Har ikkala "...qoidalar" to'plamida asos va qo'shimchalar imlosiga oid qanday tafovutlar bor?
- 9.Har ikkala "...qoidalar" to'plamida qo'shma so'zlar imlosiga oid qanday tafovutlar bor?
- 10.Har ikkala "...qoidalar" to'plamida chiziqchanning qo'llanishiga oid imloda qanday tafovutlar bor?
- 11.Har ikkala "...qoidalar" to'plamida bosh harflar imlosiga oid qanday tafovutlar bor?

Tayanch tushunchalar

Orfografiya - muayan til yozuv sistemasining to'g'ri yozish me'yorlarini belgilaydigan imlo qoidalari. Tilshunoslikning imlo qoidalari xususida bahs yurituvchi bo'limi ham orfografiya deyiladi.

Orfogramma - so'zning yoki so'z formasining imlo qoidasiga mos ravishda yozilgan shakli.

Orfografiya printsiplari - imlo qoidalarining tuzilishiga asos bo'lgan tamoyillar: fonetik printsiplari, fonematik printsiplari, morfologik yoki fonematik-

morfoloqik printsiq, grafik printsiq, tarixiy-an'anaviy printsiq, shakliy- an'anaviy yozuv printsiqi, semantik-uslubiy printsiq kabi.

Hozirgi o`zbek adabiy tili yozuv tizimlari haqida tarixiy-xronologik ma'lumot

Adabiyotlar:2[3-22],10[79-92],43[73-75],44[71-74],45[19-24], 46[58-60],47[23-27].

67-§. O`zbek adabiy tili tarixini davrlashtirishga oid manbalarda hozirgi o`zbek adabiy tili XIX-XX asrlarda¹ yoki XX asrning 20-yillarida² shakllangan degan qarashlar mavjud. Demak, uning yozuv tizimlarini ham XX asr boshidan to hozirga qadar bo`lgan va bo`layotgan jarayonlar bilan bog`lab o`rganish maqsadga muvofiqdir. Undan oldingi davrlarda qo`llangan yozuvlarni (sug`d, turkiy run, uyg`ur va arab alifbolaridagi yozuvlarni) esa "Qadimgi turkiy til", "O`zbek tilining tarixiy grammatikasi", "O`zbek adabiy tili tarixi", "Eski o`zbek tili va yozuvi praktikumi" kurslari doirasida ko`zdan kechirgan ma`qul.

68-§. O`zbek yozuvining XX asr tarixi murakkab jarayonlarga boyligi bilan xarakterlanadi: bu davrda o`zbek yozuvi bir necha marta tub isloh qilindi – bir grafik tizimdan boshqa grafik tizimga ko`chirildi. Jahon xalqlarining yozuv tarixida bunday hodisa kamdan-kam uchraydi.

Mavjud manbalar tahlilidan shu narsa ma`lum bo`ladiki, o`zbek yozuvining XX asr tarixi to`rt davrni o`z ichiga oladi:

1-davr – arab grafikasiga asoslangan yillar (1900-1929)¹.

2-davr – lotin grafikasiga asoslangan yillar (1929-1940).

3-davr – rus grafikasiga asoslangan yillar (1940-1995).

4-davr – ikki yozuvlilikka (rus va lotin grafikalaridagi yozuvlarga) asoslangan yillar (1995-2005)².

69-§. *Birinchi davr:* bu davrning 1917 yilgacha bo`lgan bosqichida yozuvni isloh qilishga qaratilgan jiddiy harakatlar kuzatilmaydi. Bu bosqichda asosiy e`tibor savod chiqarish, o`qish-o`qitish ishlarini tashkil etish kabi masalalarga qaratiladi, shu maqsadda bir qator o`quv-uslubiy kitoblar yaratiladi: "Ustodi avval" (Saidrasul Saidazizov, 1902), "Birinchi muallim" (Abdulla Avloniy, 1911),

¹ Щербак А.М. К истории узбекского литературного языка древнего периода. // Сб. "Академику V.A. Gordлевскому". – М.; 1953, 323-б

Яна ³arang: Мухтогов А., Сапа³илов У. O`zbek adabiy tili taqimi. –Т.: "O`zitivchi", 1995, 23-б.

² Abdurajmonov Ғ. Мамажонов С. O`zbek tili va adabiyeti. –Т.: "O`zbekiston", 2002, 43-б.
Яна: Abdurajmonov Ғ., Шукurov Ш. O`zbek tilining taqimiy grammatikasi. – Тошкент, 1973,19-б.

¹ Bu ʻzuv eski turkiy til (XI-XIII asrlar) va eski ʻzbek tili (XIV-XIX asrlar) davrlarida dam ʻllangan.

² Lotin grafikasidagi ʻzbek ʻzuviga t`la ʻtish muddati 2005 yilning 1-sentyabrighacha belgilangan. Qarang: Ma`gifat, 1995 y., 7-iyun soni. Xal` s`zi, 1995., y., 6-iyun soni.

"Ikkinchi muallim" (Abdulla Avloniy, 1912), "Turkcha qoida" (M.M. Faxriddinov, 1913), "Rahbari soni" (Abdullaxo`ja Saidmuhammadxo`jaev, 1916), "Imlo" (Ashurali Zohiriy, 1916) kabi qo`llanmalar shular jumlasidandir. Bunday kitoblarda yozuvni isloh qilish masalalarini ko`rish maqsad qilinmagan, ammo ularni yaratish, shular asosida savod chiqarish, yozish va o`qish ko`nikmalarini shakllantirish jarayonida yozuvni soddalashtirish, uning alifbosi va imlosini o`zbek tili xususiyatlariga moslashtirish zarurati borligi sezila borgan, bunday zarurat sezgisi esa, o`ylaymizki, yozuv islohotiga jiddiy zamin hozirlagan.

YOZUV tariximizning 1918 yildan keyingi davrlari alifbo va imloni milliyalashtirish, soddalashtirish, keyinroq esa ularni butunlay boshqa grafik tizimga ko`chirish harakatlarining yuzaga kelganligi bilan xarakterlanadi. Xususan:

1918 yilda Toshkentda til-imlo va adabiyot masalalari bilan shug`ullanuvchi to`g`arak-seminar – "CHig`atoy gurungi" jamiyati tashkil topadi. Unga Fitrat (Abdurauf Abdurahimov) va Qayyum Ramazonov boshchilik qilishadi. SHU yilning o`zida Turkiston Muxtor Jumhuriyati Maorif Xalq Komissarligida "Turk shu`basi" tashkil etiladi. Bu shu`ba o`zbek maktablari ishi bilan shug`ullanadi, xususan, ta`lim dasturlari va maktab darsliklarini yaratish bo`yicha ish olib boradi. Ish jarayonida alifbo, imlo va istiloh (termin) masalalari bilan bog`liq muammolarga duch kelingan, natijada, shu muammolarni hal etish zarurati paydo bo`lgan.¹

1919-1920 yillarda "CHig`atoy gurungi" jamiyati alifboni isloh qilish bilan bog`liq qator ishlarni amalga oshiradi: "Bitim yo`llari" kitobchasi yaratiladi, unda arab yozuvini o`zbek tili tovushlari tizimiga moslashtirish lozimligi aytiladi, shu maqsadda alifboga ("u" unlisi uchun), ("o" unlisi uchun), ("o" unlisi uchun), ("a" unlisi uchun), ("i unlisi uchun), ("e" unlisi uchun) harflarini kiritish tavsiya etiladi.²

1921 yilda Toshkentda 1-5 yanvar kunlari o`zbek alifbosi va imlosi masalalariga bag`ishlangan birinchi O`lka qurultoyi bo`lib o`tadi, unda Abdurauf Fitrat, Ashurali Zohiriy va Botu (M.Hodiev) ma`ruzalari tinglanadi.

Fitrat o`z ma`ruzasida arab alifbosining o`zbek tili xususiyatlariga moslashmaganligini, unda unli tovushlarni ifodalash uchun belgilar etishmasligini, unli va undosh tovushlarni ifodalovchi harflarning shaklan farqlanmaganligini, har bir harfning to`rt shakli borligini yozuvdagi jiddiy nuqson deb baholaydi, bunday nomukammalikdan qutulish uchun esa arab alifbosidagi harflarning to`rt xil shaklidan faqat bittasini (so`z boshidagi shaklini) qoldirish, unli tovushlar uchun 6

¹ Bu ma`da`arang: Abdullaev Й`лдош. Мозий ва янги алифбо. – "O`zbekiston ovozi", 1995, 24 январь.

² Бу ма`да`arang: Фахри Камол. O`zbek орфографияси. Филология фаълаги номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация – Тошкент, 1946, 3-б.

Ибрагимов С.И. Узбекский алфавит и вопросы его совершенствования // Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков ... Москва: "Наука", 1972, с.159. Abdullaev .А., Камалов Ф.К., Abduraxmanov G.A. Узбекский язык// Закономерности развития литературных языков... Москва: "Наука" 1973,с.278.

Qirbonova M. Фитрат – тилшинос. – Т.: "Университет", 1996 й. [3-4-б] Яна шу муаллиф: Abdurauf Фитрат ва `zbek тилшинослиги. – Т.: "Университет", 1997й [11-15-бетлар]. Abdullaev Ф.А., Камалов Ф.К., Abduraxmanov G.A. Узбекский язык// Закономерности развития литературных языков... Москва: "Наука" 1973,с.278.

ta harf belgilash, soʻzlardagi ohangdoshlikni yozuvda aks ettirish imkonini yaratish, chet (olinma) soʻzlarni oʻzbek tili xususiyatlariga moslab yozish kerakligini aytadi.³ Bu fikrga Elbek ham qoʻshiladi.⁴ Ashurali Zoxiriy esa Fitratning taklifiga eʼtiroz bildirib, chet soʻzlarning, xususan, arabcha va forsha oʻzlashmalarning arab imlosidagi shakllarini oʻzgartirmay yozish maʼqulligini, aks holda bunday soʻzlarning maʼnolari oʻzgarib ketishi mumkinligini aytadi. SHu tariqa imlochilar ikkiga – yangi imlochilar va oʻrta imlochilar guruhiga boʻlinib ketadi.¹

Botu (M. Hodiev) arab alifbosidan butunlay voz kechib, lotin grafikasi asosida yangi alifbo tuzish kerakligini aytadi. Bu haqda u shunday deydi: - "... Butunlay hozirgi arab harflarini tashlab, koʻp millatlar tomonidan qabul qilingan lotin yozuvini tilimizdagi tovushlarga muvofiq bir holgʻo keltirib qabul qilish kerakdir".²

SHu maʼruzasida Botu oʻzining lotin harflari asosida tuzilgan alifbosining loyihasini qurultoy ishtirokchilariga koʻrsatadi, muzokaraga chiqqan S.Usmonxoʻjaev Botuning fikrini va loyihasini maʼqullaydi, ammo qurultoy qatnashchilarining koʻpchiligi amaldagi (arabcha) alifboni ayrim tuzatishlar kiritish bilan saqlash kerak degan fikrni quvvatlaydi.³

Qurultoyda yozuv va alifboga oid quyidagi qaror qabul qilinadi:

1. Bu vaqtga dovur oʻzbeklar orasida yurub kelgan yozuvlar yoʻlsiz va qoidasiz boʻlgʻonligidan, qoʻnferans yozuvlarimizni isloh etiluvini tilaydir.

2. Imlomizning islohi uchun olti choʻzgʻuli imlo qabul etilsa.

3. Harf-choʻzgʻularimiz ayri-ayri shaklda boʻlur.

4. Oʻzbek soʻzlarida qalinlik va ingichkalik qoidasi qabul etilsun.

5. Harflarning hammasi ikki turli shakldan bir turli shaklga tushirulsin.

6. Tilimiz orasiga kirib qolgʻon yot soʻzlar oʻz harflarimiz bilan yozilsun".⁴

1922 yilda Toshkentda Turkiston Respublikasi "Oʻzbek madaniyati va maorifi xodimlari qurultoyi" boʻlib, unda imlo masalalari boʻyicha SHokirjon Rahimiy, Neʼmat Hakim va E.D.Polivanov maʼruzalari tinglanadi. SHokirjon Rahimiy oʻz maʼruzasida til va yozuvning ijtimoiy hayotdagi roli xususida gapirib, shunday deydi: "Har qaysi ulusning adabiyotining tugallashmasi shu ulusning til va yozuvining tartiblik va yoʻsunlik boʻlishiga bogʻliqdir. Tartibsiz va qoidasiz til, yozuv boʻyicha tuzilgan adabiyotning bir kun emas bir kun bitishiga hech gumon

³ Bu maʼruza qarang: Qurbonova M.M., Fitratning tilshunoslik meʼnosi. Filologiya fakulteti nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taʼlim etilgan dissertatsiya.- Toshkent, 1993,55-56-b.

Ибрагимов С. Орфография узбекского языка// Орфография тюркских литературных языков. – Москва: "Наука", 1973, с.22

⁴ Элбек. Ёзув йўллари. – Тошкент: Туркистон жумҳурияти давлат нашриёти, 1921. 29-б.

¹ Qurbonova M.M. Kʻrsatilgan dissertatsiya, 56 – b.

² Qarang: 1921 йил январда Ўлка ʻzbek tili va imlo qurultoyining chiqarilgan maʼruzalari. – Toshkent: "Turkdoʻnash", 1992, 22 – b.

Abdullaev Iʼldosh. Kʻrsatilgan maʼnolari.

Яна шу мааллиф: Намроҳим (намроҳим). – Т.: "Оʻqituvchi", 1996, 9-б.

³ Qurbonova M.M. Kʻrsatilgan dissertatsiya, 59-60-b.

⁴ 1921 йил январда Ўлка ʻzbek tili va imlo qurultoyining chiqarilgan maʼruzalari. – Toshkent: "Turkdoʻnash". 1922,19-б

yo`qdir. Til jon bo`lsa, yozuv uning badanidir. Sog` bo`lmaq`on bir tanda jonning yashamog`i qiyindir. Bizning yozuvimiz kasal. Buning ilojiga tezdan kirishilmasa ish havplidir".

Qurultoyda yozuvni lotin alifbosiga ko`chirish masalasi ham ko`riladi, hatto lotin harflari asosida tuzilgan yangi o`zbek alifbosi (loyiha) kengash ishtirokchilariga ko`rsatiladi.

YUqoridagi takliflar muhokama qilib bo`lingach, quyidagi qaror qabul qilinadi:

1. O`zbek imlosini isloh qilish zarur: bunda o`qish va yozishga o`rgatishni engillashtirish nazarda tutilishi, ayni vaqtda tegishli ilmiy asoslar va bu sohadagi yangi yo`nalishlar e`tiborga olinishi kerak.

2. Lotin alifbosi o`zbek tili uchun to`liq yaroqli ekanligini e`tirof qilib, bu ishni hozirda amalga oshirishdagi katta qiyinchiliklarni hisobga olib, bu ish kelajakning vazifasi ekanligi ko`rsatilsin, hozirda esa arab alifbosini isloh qilish bilan kifoyalanilsin. (Bu qarorda o`zbek tili unlilarining soni 6 ta, undoshlarining soni esa 23 ta ekanligi qayd etilgan.¹)

1922 yilning 5 dekabrda Ozarbayjon turk yangi alifbo qo`mitasi Turkiston Maorif Xalq Komissarligiga yangi (lotincha) turkiy alifbo loyihasini yuboradi.²

1923 yilda Buxoroda 9-10 oktyabr kunlari O`rta Osiyo o`zbeklarining alifbo va imlo masalalariga bag`ishlangan birinchi konferentsiyasi bo`lib o`tadi. Unda 1922 yildagi qaror asosida isloh qilingan yangi arab alifbosi qabul qilinadi. Alifboga quyidagi harflar kiritilganligini ko`ramiz: unlilar uchun-

("u"), ("o`"), ("o"), ("a"), ("i"), ("e") harflari; undoshlar uchun - ب ("b"), پ ("p"), ت ("t"), ج ("j"), چ ("ch"), ح ("h"), خ ("x"), د ("d"), ر ("r"), ز ("z"), ژ ("j"), س ("s"), ش ("sh"), غ ("g"), ف ("f"), ق ("q"), ك ("k"), گ ("g"), ("ng"), ل ("l"), م ("m"), ن ("n"), و ("v"),^ه (Ruscha "a"), ی ("y"), harflari. Arab tilining spetsifik tovushlarini ifodalab kelgan ث ("se"), ذ ("zol"), ص ("sod"), ض ("zod"), ط ("to"), ظ ("zo"), ع ("ayn") harflari bu alifboga kiritilmaydi. Konferentsiyada yangi alifbo bilan birga imlo qoidalari ham qabul qilinadi,³ bu alifbo va imlo qoidalari Turkiston Maorifi Komissarligi tomonidan 1923 yilning 18 oktyabrda tasdiqlanib, 1929 yilgacha amalda qo`llanib keladi⁴.

1924 yilning 11 aprelida Maorif Xalq Komissarligida alifbo masalalariga bag`ishlangan maxsus majlis o`tkaziladi. Unda Moskvadan yuborilgan lotin alifbosi (turkiy xalqlar uchun tavsiya etilgan loyiha) muhokama qilinadi.¹

¹ Абдуллаев Й`лдош. К`рсатилган ма`ола.

Qurbonova M.M. К`рсатилган диссертация, 58-бет

² Абдуллаев Й`лдош. К`рсатилган ма`ола.

Яна шу муаллиф: Намроҳим (намроҳим), 10-б.

³ Ву ма`да `arang: Ибрагимов С.И. Узбекский алфавит и вопросы его совершенствования // К`рсатилган т`плам, 160-б ва 172-173-б.

⁴ Ибрагимов С.И. Ю`оридagi т`плам, 160-б.

¹ Qarang: Абдуллаев Й`лдош. Мозий ва янги алифбо. // "O`zbekiston ovozi", 1995 й., январь. Яна `arang: O`zDMA, 34-фонд, са`лапиш библиги 1188, 74-б.

1925 yilning 29-31 noyabrida Samarqandda til mutaxassislari va o'zbekshunoslar kengashi o'tkaziladi. Unda yozuvga oid quyidagi qaror qabul qilinadi: "Bugun ishlatilmoqda bo'lgan imlomizning etishmasliklariga qaramasdan aytish mumkinki, ko'p imlolardan mukammaldir... shuning uchun-da boshqadan bir lotin harf va imlosi masalasini ko'tarish ortiqchadir".² "Butun turk olamining ko'pchiligi tomonidan arab harflari asrlardan beri ishlatilib kelib, turklarning aksariyatining tarix va adabiyot bilan bog'langanligini e'tiborga olib, biz, turklar uchun arab harflarini olishni muvofiq topamiz".³

1926 yilning 26 fevral – 6 mart kunlari Bokuda turkologlarning birinchi Butunittifoq qurultoyi bo'lib o'tadi, unda arab va rus grafiklari asosida ish ko'rayotgan turkiy xalqlarning yozuvlarini lotinlashtirilgan alifbolarga ko'chirish masalasi ko'riladi. Qurultoyda turkiy xalqlarning yozuvlarini lotinlashtirilgan alifbolarga ko'chirish taklifi ma'qullanadi, bu taklifning har bir Respublikada maxsus ko'rib chiqilishi tavsiya etiladi. Ana shu tavsiyadan so'ng O'zbekistonda lotin grafikasiga ko'chish harakati ancha tezlashadi. CHunonchi, "Maorif va o'qitg'uvchi" jurnalida chiqqan bir maqolada bu haqda shunday deyiladi: "Nima uchun arabdan lotinga o'tish kerak. SHu so'roqqa qisqa qilib shunday javob beramiz:

1. Arab alifbosi turk tilidagi tovushlarning shaklini tamomila bera olmaydir.
2. Arab alifbosi texnika tomonidan lotindan quyida turadir. Arabda nuqtalar, alomatlar, bosh, o'rta va so'nggi harflar bordir. Lotin esa bulardan uzoqdir.
3. Arab alifbosi o'qitish, o'rganish ishida lotindan ortda turg'oni, texnika tomonining buzuqligi ustiga stenografiya, teleografiya ishida ham to'sqinlik qiladir"⁴

1926 yilning 19-21 mayida Samarqandda o'zbek ziyolilarining alifbo muammolariga bag'ishlangan ilmiy kengashi bo'lib o'tadi va kengash qaroriga binoan yangi alifbo loyihasi tuziladi, u O'zbekiston Maorif Xalq Komissarligi tomonidan tasdiqlanadi.¹

1926 yilning 10 iyunida O'zbekiston Ijtimoiy SHo'rolar Jumhuriyati Kengashining 1-chaqiriq 4-sessiyasi bo'lib o'tadi. Unda yangi alifboga o'tishni rejali ravishda amalga oshirish maqsadida Ijroiya Qo'mita huzurida O'zbekiston YAngi alifbe Markaziy qo'mitasini tashkil etish to'g'risida qaror qabul qilinadi. SHu qarorga ko'ra yangi alifbe Markaziy qo'mitasining 44 kishidan iborat tarkibi va uning raisi (Y.Oxunboboev) belgilanadi.²

² Qarang: "Maorif va 'sit'uvchi" jurnali, 1925, 9-10-son, 121-b. Yana qarang: Faxri Kamol. O'zbek orfoqrafiyasi. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasi oliy uchun ta'dim etilgan dissertatsiya. – Toshkent, 1946, 3-4-b.

³ Qarang: "Maorif va 'sit'uvchi" jurnali, 1925, 11-12-son, 141-143-b. Yana qarang: Faxri Kamol. O'zbek orfoqrafiyasi. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasi oliy uchun ta'dim etilgan dissertatsiya. – Toshkent, 1946, 3-4-b.

⁴ Ипъомов Р. Лотин алифбоси учун кугаш // "Маориф ва 'sit'uvchi" jurnali, 1926, 3-son, 5-b.

¹ Qarang: "Maorif va 'sit'uvchi" jurnali, 1926, 5-son, 50-b.

² Ву ма'да qarang: Постановление 4-сессии ЦИК Совета Узбекистана 1-го созыва "О необходимости введения повозбекского (латинского) алфавита, об образовании Комитета по введению ново-узбекского алфавита" // Центральний Архив АН Республики Узбекистон, Фонд №4, опись №2, ed.хг.14,с.1-3. Yana qarang: "Maorif va 'sit'uvchi" jurnali, 1926, 5-son, 53-b.

1926 yilning 16 oktyabrida O'zbekiston Ijroiya SHO'rolar Jumhuriyati Markaziy Qo'mitasi o'zining 88-sonli qarori bilan yangi alifbo Markaziy va mahalliy qo'mitalari nizomini tasdiqlaydi. Bu Nizomda Markaziy va mahalliy qo'mitalar strukturasi huquq va vazifalari belgilanadi.³

1927 yilning iyun oyida Bokuda yangi turk alifbosi Markaziy Qo'mitasi o'zining birinchi plenumini o'tkazadi. Unda lotin grafikasi asosida tuzilgan birlashgan turk alifbosi qabul qilinib, barcha turkiy Respublikalarga tarqatiladi. Quyida shu alifbodan ko'chirma nusxa keltiriladi:

a - a	b - b	c - c	ç - ç	d - d	e - e
o - o	f - f	g - g	h - h	i - i	h - h
j - j	k - k	l - l	m - m	n - n	ñ - ñ
o - o	o - o	p - p	q - q	oi - oi	r - r
s - s	t - t	u - u	v - v	x - x	y - y
z - z	z - z	s - s	apostrof	malum	

UZBEK JANGI ALIFBO. MARKAZIY QO'MITASI

1928 yilning yanvarida Toshkentda Butunittifoq yangi alifbo Markaziy Qo'mitasining ikkinchi plenumi bo'lib o'tadi. Plenumda yangi (lotinlashtirilgan) alifboga o'tish yo'lida uchrayotgan to'siqlarni engib, alifbo islohotini tezlashtirish kerakligi alohida ta'kidlanadi. Butunittifoq yangi alifbo Markaziy Qo'mitasining ikkinchi plenumidan so'ng yangi o'zbek (lotin) alifbosi Markaziy Qo'mitasi ham o'zining ikkinchi plenumini o'tkazadi, bu plenumda yangi o'zbek alifbosini amalga kiritishning besh yillik rejasi tasdiqlanadi.¹

1928 yilning 7 martida O'zbekiston Respublikasi 2-chaqiriq Markaziy Ijroiya Qo'mitasi Oliy Kengashining 3-sessiyasi yangi o'zbek alifbosi Markaziy Qo'mitasining hisobotini va 5 yillik rejasi haqidagi axborotini tinglaydi hamda bu ishni amalga oshirishning yangi tadbirlarini ishlab chiqish lozimligini ta'kidlaydi.

Sessiya majlisining bayonnomasida (uning 6-moddasida) qayd etilishicha, O'zbekiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi yangi o'zbek alifbosini Davlat alifbosi

³ Положение о центральных и местных комитетах по введению нового узбекского (латинского) алфавита // Постановление Центрального Исполнительного Комитета советов Узбекской Республики от 16 октября 1926г за № 88. -Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ed. xr. 14, с. 6-8.

¹ Краткие тезисы для доклада о работе ЦК НУА// Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №1, ed.xr. №2. С.1-6.

deb tan oladi va bu haqda maxsus qaror tayyorlab, uni matbuotda e'lon qilishni Markaziy Ijroiya Qo'mita Prezidiumiga topshirdi.²

1928 yilning 11 avgustida O'zbekiston Respublikasining Markaziy Ijroiya Qo'mitasi shu yilning 7 martida bo'lib o'tgan sessiya topshirig'ini amalga oshirish maqsadida 123-sonli maxsus qaror qabul qiladi. Qarorga binoan yangi (lotinlashtirilgan) o'zbek alifbosi *Davlat alifbosi* deb e'lon qilinadi hamda bu alifboga asta-sekin (bosqichma-bosqich) o'tish tartibining yangi alifbo Markaziy Qo'mitasi rejasiga muvofiq amalga oshirishi lozimligi ko'rsatiladi. Bu qarorda yangi alifboga to'la o'tishni 1932 yilning oxirigacha yakunlash nazarda tutiladi.³

1928 yilning 1 dekabrda O'zbekiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi o'zining 209-sonli qarori bilan shu yilning 11 avgustida qabul qilingan 123-sonli qaroriga o'zgartirish kiritadi, bu yangi (209-sonli) qarorda yangi (lotinlashtirilgan) alifboga o'tish muddatini 2 yilga qisqartirish (uni 1930 yilning 1 yanvarigacha tugallash) nazarda tutiladi.⁴

70-§. Ikkinchi davr: Bu davr lotinlashtirilgan o'zbek yozuviga to'la o'tish bilan boshlanadi:

1929 yilning 15-23 mayida Samarqandda Respublika til-imlo konferentsiyasi bo'lib o'tadi. Unda asosan 3 ta masala – adabiy til, istiloh (termin) va imlo masalalari ko'riladi. Bu konferentsiyada adabiy til me'yorlarini belgilashda singarmonizmli qishloq shevalarining xususiyatlarini hisobga olish lozimligi haqida takliflar bo'ladi, shu asosda alifboda ham unilarni ifodalovchi 9 harfning bo'lishi ma'qullanadi; alifboga bosh harflar qo'shiladi va harflar tartibi belgilanadi.¹

1929 yilning 10 avgustida O'zbekiston Xalq Maorifi Komissarligi kollegiyasining yig'ilishi bo'lib, unda may oyida bo'lib o'tgan til-imlo konferentsiyasi tavsiya qilgan yangi imlo qoidalari tasdiqlanadi.² "Qoidalar" 29 moddadan iborat bo'lib, ularda singarmonizmli sheva xususiyatlarini yozuvda ifodalashga ko'proq o'rin beriladi. YOzuvning ayni shu jihati jamoatchilikda e'tiroz tug'diradi, bu e'tiroz 1933 yida o'zbek orfografiyasi qoidalarining yangi loyihasi yaratilishiga olib keladi.³

1934 yilning yanvar oyida Toshkentda o'zbek orfografiyasining yangi loyihasi muhokamalarini yakunlash maqsadida birinchi Respublika Qurultoyi

² Bu ma'da ma'arang: По докладу о пятилетнем плане введения нового узбекского (латинского) алфавита // Центральные Архивы АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ed.xr. 14.c.14-16.

³ Об объявлении в узбекской письменности ново-узбекского (на латинской основе) алфавита – государственным и о порядке перехода на ново-узбекский алфавит всех учреждений, школ и издательств // Центральные Архивы АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ed.xr. 14.c.9-10.

⁴ О дополнении постановления Центрального Исполнительного Комитета от 11 августа 1928 года №123 "Об объявлении в узбекской письменности ново-узбекского (на латинской основе) алфавита – государственным и о порядке перехода на ново-узбекский алфавит всех учреждений, школ и издательств" статьей 12-ой // Центральные Архивы АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ed.xr.14, c.11.

¹ Bu ma'da ma'arang: Тил ва имло конференциясининг ma'arag'lag'i. – Тошкент: "O'zdamashr", 1930. Яна ma'arang: Жомонов Равшан. Вош дагфлагнинг ma'lag'lag'i тагиҳига доир // "Тил ва адабиёт таълими" жигнали, 1998, 5-сон, 19-24-б. Фахри Камол. К'рсатилган диссертация. 6-7-б.

² Bu ma'da ma'arang: Ибрагимов С. Орфография узбекского языка// Орфография тюркских литературных языков.- Москва: "Наука", 1973, с.222

³ O'zbek adabiy tiliining birlashgan yangi imlo loyihasi. – Тошкент, 1933 й.

o`tkaziladi, unda alifbodan 3 ta harf (o,u,) chiqariladi, natijada "o" – "o", "u"- "u", "i" – "i" juftliklari o`rnida "o", "u" va "i" harflarining o`zini qo`llash qoidalashtiriladi, biroq bu bilan alifbo va imlodagi qiyinchiliklarga to`la barham berilmaydi: "a" bilan "e" harflarining qo`llanishidagi noizchiliklar, "-ga" va "- a", "-gan" va "- an", "-gac" va " - ac", "-lik" va "-liq" ... kabi ko`p variantlilikning yozuvda saqlanganligi jonli til bilan imlo o`rtasida jiddiy tavofutlarni yuzaga keltiradi, izchil va barqaror savodxonlikni ta`minlash ishiga halaqit beradi.

1938 yilning boshlarida O`zbekiston Fanlar Komitetining A.S.Pushkin nomli Til-adabiyot institutida A.K.Borovkov (rahbar), Olim Usmonov, Faxri Kamolov, B.Avizovlardan iborat maxsus mualliflar guruhi tuzilib, unga lotin grafikasi asosidagi o`zbek alifbosi va orfografiyasini matbuotda bildirilgan fikrlar asosida qayta ko`rish va takomillashtirish vazifasi yuklatiladi.⁴

1938 yilning 9 dekabrda lotin grafikasi asosidagi o`zbek alifbosi va imlosining yuqoridagi ishchi guruh tomonidan tayyorlangan yangi loyihasi muhokama uchun matbuotda e`lon qilinadi.¹ Loyihada alifbo sirasiga quyidagi o`zgarishlar kiritilganligini ko`ramiz: a) "e" harfi alifbodan chiqariladi, uning vazifasi "a" harfiga yuklanadi; b) kuchsiz lablangan " " unlisi uchun alifboga usti chiziqli "ā" harfi kiritiladi; v) alifbodagi harflar tartibi qisman o`zgartiriladi: ç,q, ,h,n,η harflari alifbo oxiriga olinadi. Natijada alifbo loyihasi quyidagi 30 harfdan tarkib topadi: a,b,v,g,d,e,z,z,i,j,k,l,m,n,ā,o, p,r,s,t,u,f,x,c,ç,q, ,h,η, ‘(apostrof).

Loyihada bevosita imlo bilan bog`liq o`zgarishlar borligi ham ma`lum bo`ladi: "-gan" va "- an", "-gac" va " - ac", "-gunca" va "- unca", "-ga" va "- a", "-mak" va "-maq", "-rak" va " -raq" kabi juft qo`shimchalarning ingichka va yo`g`on variantlaridan faqat bittasi imlo uchun standart sifatida belgilanganligini, *k̄ši*, *pcaq* kabi so`zlarning birinchi bo`g`inida qisqa "i" unlisining yozilishi (*k̄ši*, *picaq* kabi), *jazuci*, *toquci* kabi so`zlarning *jazuvci*, *toquvci* shaklida bir "v" qo`shib yozilishi qoidalashtirilganligini ko`ramiz.

1938 yilning 12 dekabrda yuqoridagi loyiha A.S.Pushkin nomli Til-adabiyot va tarix instituti ilmiy kengashida muhokama qilinadi, ammo bu muhokama paytida yozuvni rus grafikasiga ko`chirish kerakligi haqida ham takliflar bo`ladi: bunga mamlakatda rus grafikasiga o`tish jarayoni ommaviy tus olganligi asos qilib ko`rsatiladi. Darhaqiqat, 1936-38 yillar orasida 30 ga yaqin xalqning (abazin, avar, adigey, bolqor, buryat, darg`in, yoqut, ingush, cherkes, koryak, lak, lezgin, nanay, nenets, no`g`ay, oltoy, osetin, tatar, xakas, chechen, chukchi, shor, even, evenk, eskimos, qorachay, qrim-tatar, qumiq xalqlarining) yozuvlari rus grafikasi tizimiga ko`chirib bo`lingan, boshqa Ittifoqchi Respublikalarda esa bu jarayonga tayyorgarlik boshlangan edi. Institutning ilmiy

⁴ Bu ma`lumat ³aragang: Отчёт о работе научно-исследовательского института языка и литературы им. А.С.Пушкина при Комитете наук ЦНК (за 1-й квартал, 1938 год) // Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ed.xr. №29, стр.27,43-44.

¹ Qarang: "O`zitivchilar gazetasi", 1938 йил, 9 декабрь.

kengashi shu omilni hisobga olib, rus grafikasiga o'tish bo'yicha takliflar tayyorlashni Olim Usmonovga topshiradi.²

1939 yil, aytish mumkinki, rus grafikasi asosidagi o'zbek alifbosini shakllantirish yili bo'lgan: shu yilning boshida bu alifboni (shuningdek, orfografiyani ham) tuzish ishi A.S.Pushkin nomli Til, adabiyot va tarix institutining lingvistika sektori rejasiga kiritiladi, uni bajarish esa F.Kamolov, O.Nosirova va Z.Ma'rufovlarga topshiriladi.³

1939 yilning 25-27 mart kunlari shu institutda alifbo va orfografiya masalalariga bag'ishlangan respublika ilmiy sessiyasi bo'lib o'tadi, bu sessiyada garchi lotin grafikasidagi o'zbek orfografiyasining 1938 yil dekabr oyida e'lon qilingan yangi loyihasi va uning muhokamasi yakunlari ko'rilgan bo'lsa-da, unda rus grafikasi asosidagi yangi alifboga o'tish vaqti kelganligi alohida ta'kidlanadi.¹

1939 yilning 13 oktyabrida Toshkentda poytaxt ziyolilarining shahar partiya komiteti tomonidan uyushtirilgan yig'ilishi bo'ladi. Unda rus grafikasi asosidagi yangi o'zbek alifbosiga ko'chish masalasi ko'riladi. Yig'ilish qarorida bu haqda shunday deyiladi: "Biz, intelligentsiya yig'ilishining qatnashchilari, bu eng muhim masalani mehnatkashlarning keng muhokamasiga qo'yishni tabriklaymiz va o'z vaqtida qilinayotgan ish deb topamiz.

Biz O'zbekiston Hukumatidan lotinlashtirilgan alifbedan rus grafikasi asosidagi yangi alifboga o'tishni tezlashtirishni so'raymiz"²

1939 yilning 22 oktyabrida O'zbekiston Xalq Komissarlari Kengashi Raisining o'rinbosari Qori Niyozov huzurida rus grafikasi asosidagi yangi o'zbek alifbosining proektini muhokama qilishga bag'ishlangan yana bir muhim kengash bo'lib o'tadi. Unda Faxri Kamolov proekt haqida doklad qiladi. Muzokaraga chiqqanlar proektini asosan ma'qullab, uni tezroq omma muhokamasiga qo'yish va joriy qilish zarurligini aytishidi.

1939 yilning 23 oktyabrida "O'qituvchilar gazetasi"da "O'zbek adabiy tilining rus grafikasi asosidagi yangi alfaviti" nomli bosh maqola chop etiladi. Unda shunday deyiladi: "Hozirgi kunda RSFSR da 36 millat rus grafikasi asosidagi yangi atfavitga ko'chdi. Ozarbayjon, Tojikiston, Qozog'iston va boshqa qardosh respublikalar yangi alfavitga o'tish oldida turadilar...". "Rus grafikasi asosidagi yangi alfavitga o'tish – kelajakda ham shakl, ham mazmun jihatdan bir... madaniyat va tilga qo'shilib ketuvchi o'zbek halqi madaniyati va tilining taraqqiyotini tezlatish demakdir".

1939 yilning 18 noyabrida matbuotda "Rus grafikasi asosida tuzilgan yangi o'zbek alifbesi" ning proekti muhokama uchun e'lon qilinadi. Unga quyidagi

² Qarang: Протокол совещания научных работников УзНИИЯЛ им А.С.Пушкина // Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ed.xr. №30,стр.9-10.

³ Qarang: Тематический план работы Института языка и литературы на 1939 год// Центральный Архив АН Республики Узбекистан, фонд №4, опись №2, ed.xr.№33.-с.110.

¹ Qarang: А.С.Пушкин помидаги Тил-адабийёт илмий текшигиш институти музурнда 'zbek янги орфографияси проекти ва унинг муцокамаси да'ида ча'игилган сессиянинг стенограммаси 1939 йил 25-27 март. Тошкент // О'zbekiston Республикаси Фаплаг Академиясининг мағказий архиви, фонд №4, опись №2, ed.xr.№35 (инвентарь №34). –с.1-39

² Qarang: "O'qituvchilar gazetasi". 1939. 23 oktyabr'.

harflar kiritilganligini ko`ramiz; a, b, v, g, d, e (yo), j, z, i, y, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u, f, x, ts, ch, sh, ш, ‘,ы, , e, yu, ya, o, ch, q, g`, h , n.

1940 yilning 26 – 28 martida Toshkentda yangi o`zbek alfaviti va orfografiyasi masalalariga bag`ishlangan Respublika ilmiy kengashi bo`lib o`tdi. Kengash alifbo loyihasi bo`yicha bildirilgan fikrlarni hisobga olib, unga quyidagi o`zgarishlarni kiritadi: a) "ы" va "ш" harflari alifbodan chiqariladi; b) "ch", "h", "θ" harflari "j", "h" va "o`" bilan almashtiriladi; v) "yo" mustaqil harf deb belgilanadi. Natijada loyiha quyidagi harflarni o`z ichiga oladi: a, b, v, g, d, e, yo, j, z, i, y, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u, f, x, ts, ch, sh, ‘, , e, yu, ya, o`, j, q, g`, h, n.¹

71-§.Uchinchi davr: 1940 yilning 5-8 mayida O`zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 1-chaqiriq III sessiyasi bo`lib o`tdi. Sessiya o`zining 8 maydagi yig`ilishida rus grafikasiga asoslangan yangi o`zbek alifbosining 35 harfdan iborat quyidagi loyihasini tasdiqlaydi: a,b,v,g,d,e,yo,j,z,i,y,k,l,m,n,o,p,r,s,t,u,f,x,ts, ch,sh,‘, ,e,yu,ya,o`,q.g`,h.

Oliy Kengash O`zbekistonning barcha xalq komissar-liklariga, respublika muassasalariga, mehnatkashlar deputatlari kengashlarining oblast ijroiya komitetlariga respublikada lotinlashtirilgan yozuvdan yangi alifbega ko`chish ishlarining hammasini ikki yil ichida o`tkazish, bu ishni 1942 yilning 1 yanvarigacha tugallash majburiyatini yuklaydi.²

1940 yilning 4 iyulida yangi alifbe hukumat komissiyasi yig`ilishida "O`zbek adabiy tilining orfografiyasi" (loyiha) ham ba`zi o`zgarish va tuzatishlar bilan tasdiqlandi. SHunday qilib, o`zbek yozuvi tarixining yangi bosqichi – rus grafikasiga asoslangan davri boshlanadi.

1940-1941 o`quv yilida maktablarning quyi sinflarida o`quv jarayoni yangi yozuvga ko`chiriladi.

1941-1942 o`quv yilida maktablarning yuqori sinflarida ham o`quv jarayoni yangi (kirillcha o`zbek) yozuvga ko`chiriladi.

1943-1946 yillarda alifbe va imlo asoslarini ommaga singdirish ishlari olib boriladi. SHu yillar ichida yozuv amaliyotida imlo qoidalaridan chetga chiqish, ularga g`ayri qonuniy o`zgartirishlar kiritish, adabiy tilning tayanch shevalariga etarli amal qilmaslik kabi nuqsonlarga yo`l qo`yilayotganligi ham ma`lum bo`ladi. Bunday nuqsonlarga barham berish, kamchiliklarni tuzatish maqsadida 1946 yilda orfografiya qoidalarining yangi to`plami yaratiladi, imlo lug`ati va qiyin so`zlar lug`atini tuzishga kirishiladi.

1947-1950 yillarda A.S. Pushkin nomidagi Til va adabiyot institutida maxsus tuzilgan orfografiya komissiyasi ish olib boradi: bu komissiya 1946 yilda tuzilgan va nashr ettirilgan qoidalar to`plamini matbuotda va turli kengashlarda bildirilgan fikrlar asosida qayta ishlaydi, shu asosda yangi loyiha yaratadi.

¹ Qarang: O`zbekiston maorif xalq komissarligi tomonidan yangi o`zbek orfografiyasini 3-avgust 1940 yil (rus grafikasiga asosida) yuzasidan chiqarilgan kengash majlisining stenogramma hisoboti // O`zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining markaziy arxivi, fond №4, o`pish, №1, ed.xr.№19.-s.335

² Bu ma`lumotda qarang: Stenograficheskiy otchet zasedaniya 3-ey sessii Verxovnogo Soveta na uzb.yaz.s prilozheniem, t-6// Tsentrальный Arxiv Respubliki Uzbekistan, OFOR, fond 2454, № o`pish 1, ed.xr. 361 s.1-264

1950-1952 yillarda til va imlo masalalariga bag'ishlangan bir necha konferentsiya va kengashlar bo'lib o'tadi. Ularda orfografiya loyihasi bo'yicha bir qator tanqidiy fikrlar bildiriladi, alifboni takomillashtirish kerakligi aytiladi.

1953-1955 yillarda matbuotda bildirilgan tanqidiy fikrlar va takliflar asosida "O'zbek orfografiyasi asosiy qoidalari"ning bir necha yangi loyihalari yaratiladi, ulardan so'nggisi O'zbekiston Oliy Kengashi Prezidiumiga topshiriladi.

1956 yilning 4 aprelida "O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari" (qayta ishlangan va takomillashtirilgan varianti) O'zbekiston Oliy Kengashi Prezidiumi tomonidan tasdiqlandi (83).

1956-1991 yillarni rus grafikasiga asoslangan o'zbek yozuvi uchun jiddiy sinov yillari bo'ldi deb baholash mumkin: bu yillar ichida alifbo va imlo qoidalarining ijobiy baholanishi mumkin bo'lgan jihatlari bilan birga, anchagina kamchiliklari borligi ham ma'lum bo'lib qoldi: o'zbek tilining ayrim milliy tovushlari uchun maxsus harflarning yo'qligi, grafika va orfografiyaning ortiq darajada rus tili fonologik xususiyatlariga moslashtirilganligi bir qator mutaxassislar tomonidan salbiy hodisa sifatida baholanib kelindi.

1991-92 yillarda o'zbek yozuvi muammolari bilan bog'liq yangi davr boshlandi: bu davrda ruschalashtirilgan o'zbek alifbosini boshqa sistemadagi alifbo bilan almashtirish g'oyasi paydo bo'ladi va shu g'oya atrofida to'rt xil yo'nalish shakllanadi. *Birinchi yo'nalish* tarafdorlari o'zbek yozuvini lotinlashtirilgan alfavitga ko'chirish masalasini o'rtaga qo'yadi; *ikkinchi yo'nalish* tarafdorlari arab grafikasidagi eski o'zbek yozuviga qaytishni yoxud uni (eski yozuvni) ma'lum vaqt amaldagi yozuv bilan parallel qo'llashni, shu tarzda bu ikki yozuvdan birining tanlanishini vaqt ixtiyoriga berishni taklif qiladilar; *uchinchi yo'nalish* tarafdorlarining aniq shakllangan xulosa va takliflari bo'lmasa-da, ularning fikrlarida qadimgi turkiy (urxon) alifbosini tiklashga moyillik bordek tuyuladi; *to'rtinchi yo'nalish* tarafdorlari esa amaldagi alifboni ma'lum o'zgarishlar bilan saqlash kerakligini aytishadi.

Yuqoridagi yo'nalishlarning tarafdorlari o'rtasidagi bahslar, oxir oqibatda, o'zbek yozuvini lotinlashtirilgan alifboga ko'chirish g'oyasining ustun kelishi bilan yakunlanadi.

72-§. To'rtinchi davr: 1993 yilning 2 sentyabrida o'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o'n uchinchi sessiyasi "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida" qonun qabul qiladi. Qonunga muvofiq yangi o'zbek alifbosining tarkibi quyidagi 31 harf va 1 ta tutuq belgisidan iborat deb belgilanadi:

a,b,c,d,e,f,g,h,i,j,k,l,m,n,o,p,Q,r,s,t,u,v,x,Y,z,ç,g,j,ñ,ō,ş,(')tutuq belgisi (apostrof) (85).

1995 yilning 6 mayida O'zbekiston Oliy Majlisi "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risidagi qonunga o'zgartirish kiritadi. Unda shunday deyiladi:

1.1-moddadagi "31 harf va 1 ta tutuq belgisi (apostrof)" dan so'zlari "26 ta harf va 3 ta harflar birikmasi" so'zlari bilan almashtirilsin.

2.Cc,Jj harflari mustaqil belgi sifatida alifbodan chiqarilsin.

3. Ōō harfi O'o' shaklida, Ğğ harfi G'g' shaklida, Şş harfi Sh sh shaklida, Çç harfi Ch ch shaklida, Ññ harfi Ng ng shaklida, Q harf belgisi q shaklida ifodalansin.

4. Aa, Ii, Gg, G'g', Qq, O'o', Zz harflari va Ch ch harflari birikmasining yozma shakli tegishli *Aa, Ii, Gg, Qq* tarzida ifodalansin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti

I. KARIMOV.

SHunday qilib, lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosining o'zgartirilgan yangi varianti quyidagi ko'rinishda tasdiqlanadi:

ЛОТИН ҲАРФЛАРИ			КИ-РИЛЛ ҲАРФЛАРИ	ЛОТИН ҲАРФЛАРИ			КИ-РИЛЛ ҲАРФЛАРИ
БОСМА	ЁЗМА	НОМИ		БОСМА	ЁЗМА	НОМИ	
A a	<i>Aa</i>	a	А а	Q q	<i>Qq</i>	qe	Қ қ
B b	<i>Bb</i>	be	Б б	R r	<i>Rr</i>	er	Р р
D d	<i>Dd</i>	de	Д д	S s	<i>Ss</i>	es	С с
E e	<i>Ee</i>	e	Э э	T t	<i>Tt</i>	te	Т т
F f	<i>Ff</i>	ef	Ф ф	U u	<i>Uu</i>	u	У у
G g	<i>Gg</i>	ge	Г г	V v	<i>Vv</i>	ve	В в
H h	<i>Hh</i>	he	Ҳ ҳ	X x	<i>Xx</i>	xe	Х х
I i	<i>Ii</i>	i	И и	Y y	<i>Yy</i>	ye	Й й
J j	<i>Jj</i>	je	Ж ж	Z z	<i>Zz</i>	ze	З з
K k	<i>Kk</i>	ke	К к	O'o'	<i>Ōō</i>	o'	Ў ў
L l	<i>Ll</i>	el	Л л	G'g'	<i>Ğğ</i>	ge	Ғ ғ
M m	<i>Mm</i>	em	М м	Sh sh	<i>Şş</i>	she	Ш ш
N, n	<i>Nn</i>	en	Н н	Ch ch	<i>Çç</i>	che	Ч ч
O o	<i>Oo</i>	o	О о	Ng ng	<i>Ññ</i>	nge	НГ нг
P p	<i>Pp</i>	pe	П п				

1995 yilning 24 avgustida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 339-sonli qarori bilan lotin grafikasi asosidagi yangi o'zbek yozuvining asosiy imlo qoidalari ham tasdiqlanadi. (87)

YUqorida keltirilgan qonunni amalga kiritish bo'yicha qabul qilingan qarorda ko'rsatilishicha, o'zgartirilgan yangi alifboga to'la o'tish muddati 2005 yilning 1 sentyabriga qadar uzaytiriladi (86), shu tariqa O'zbekistonda ma'lum muddat ichida (1995-2005-yillar orasida) o'ziga xos yangi vaziyat – ikki yozuvlilik holati yuzaga keltiriladi.

Tekshirish savollari

- 1.O'zbek xalqi XX asrda qanday yozuvlardan foydalangan?
- 2.Arab grafikasi asosidagi eski o'zbek yozuviga qaysi yillarda qanday o'zgartirishlar kiritilgan?
- 3.Arab grafikasi asosidagi o'zbek yozuvidan nechanchi yilgacha foydalanildi?
- 4.Arab grafikasidan lotin grafikasiga ko'chish jarayoni qanday kechdi?
- 5.Lotin grafikasiga asoslangan o'zbek alifbosiga yo'l-yo'lakay qanday o'zgartirishlar kiritildi?
- 6.Rus grafikasiga asoslangan o'zbek alifbosi qachon qabul qilindi?
- 7.Rus grafikasiga asoslangan o'zbek yozuvining imlo qoidalari qachon tasdiqlandi?
- 8.Rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvidan yangi yozuvga o'tish g'oyasi qachon yuzaga keldi? Sabablari?
- 9.YAngi (lotincha) o'zbek alifbosining birinchi va ikkinchi variantlari qachon qabul qilindi?
- 10.YAngi (lotincha) o'zbek yozuvining imlo qoidalari qachon tasdiqlangan?

Tayanch tushunchalar

CHig'atoy gurungi – 1918 yilda Toshkentda tashkil topgan ma'rifatchilar jamiyati. U o'zbek tili va uning imlosi masalalari bilan shug'ullangan.

YAngi turk alifbosi Markaziy Qo'mitasi - sobiq ittifoqda turkiy xalqlarning alifbolarini uyg'unlashtirish masalalari bilan shug'ullangan komitet. U 1926-1938 yillar orasida faoliyat ko'rsatgan.

O'zbekiston YAngi alifbe Markaziy Qo'mitasi – 1926 yilning 10 iyunida O'zbekiston Ijtimoiy SHo'rolar Jumhuriyati Kengashining 1-chaqiriq 4-sessiyasi qarori bilan tashkil etilgan komitet. U yangi (lotincha) o'zbek alifbosiga o'tishni planli ravishda amalga oshirish vazifasini bajargan.

Alifbe, alifbo – muayyan yozuv tizimi harflarining ma'lum tartibda joylashtirilgan majmui. **Alifbe** atamasi hozir "harflar majmui" ma'nosida emas, "boshlang'ich savod kitobi" ma'nosida ko'proq ishlatiladi.

Orfografiya – muayyan yozuv tizimining imlo qoidalari.

ORFOEPIYA

Orfoepiya haqida ma'lumot

Adabiyotlar: 3[45-48],4[49-50],10[116-124],20[35-41].

73-§. **Orfoepiya** so'zlarni, ularning tarkibidagi tovushlarni, shuningdek, o'zak va qo'shimchalardan iborat so'z formalarini to'g'ri talaffuz qilish me'yorlari tizimidir. Tilshunoslikning bu tizim haqidagi bo'limi ham *orfoepiya* deyiladi.

Orfoepik me'yorlar aslida xalq jonli tili faktlari asosida yaratiladi – jonli tildagi turlicha talaffuz ko`rinishlaridan adabiy til an'alariga, taraqqiyot traditsiyalariga mos keladiganlari tanlanadi. Masalan, o`zbek shevalarida bir so`z turlicha talaffuz qilinadi: *yo`q-jo`q, ko`z-go`z, ota-ata, aka-oka, anor-onar* kabi. Hozirgi zamon davom fe'li qo`shimchasi shevalarda – yap(ti), -op(ti), -utti, -vot(ti) shakllarida qo`llanadi: *boryapti, boropti, borutti, borvotti* kabi. Adabiy tilda shulardan *yo`q, ko`z, ota, aka, anor boryapti* variantlari adabiy talaffuz me'yorlari (orfoepik norma) sifatida saralangan.

To`g`ri talaffuz nutq madaniyatining muhim belgilaridan biri sanaladi. Adabiy tilda to`g`ri yozish qanchalik muhim bo`lsa, to`g`ri talaffuz ham shunchalik ahamiyatlidir. SHuning uchun ham o`quvchi va talabalarda to`g`ri talaffuz ko`nikmalarining shakllantirilishiga ta`limning barcha bosqichlarida jiddiy e`tibor beriladi.

74-§. Unli tovushlar orfoepiyasi.

I *unlisi*: 1) bir bo`g`inli so`zlarda qisqa va ingichka talaffuz qilinadi: *til, tish, bil, sir* kabi; 2) q, g, x undoshlari bilan yondosh qo`llanganda yo`g`on (orqa qator unli tarzida) talaffuz etiladi: *qish, g`isht, xil* kabi; 3) y, ng undoshlaridan oldin ingichka va bir oz cho`ziq talaffuz etiladi: *chiy, kiy, ming* kabi; 4) h bilan yondosh bo`lganda ham bir oz cho`ziq va ingichka talaffuz qilinadi: *hid, hind, his* kabi; 5) ko`p bo`g`inli so`zlarning urg`usiz bo`g`inida kuchsiz va qisqa (*bilan, biroq, sira, tilak, gilam, gilos, viqor* kabi), urg`uli bo`g`inida esa kuchliroq va cho`ziqroq (*nozik, alik, rostlik* kabi) talaffuz etiladi; b) so`z oxiridagi ochiq bo`g`inida bir oz kengayadi ("i"dan kengroq, "e"dan torroq unli tarzda talaffuz qilinadi): *tepki, bordi, oftobi, xuddi, rozi* kabi.

U *unlisi*: 1) bir bo`g`inli so`zlarda va ko`p bo`g`inli so`zlarning urg`usiz bo`g`inida qisqa (*tush, tus, pul, buloq, bug`doy* kabi), urg`uli bo`g`inida esa kuchliroq va cho`ziqroq (*bulut, etuk, popuk* kabi) talaffuz etiladi; 2) k, g, y undoshlaridan keyin ingichka (old qator unli tarzida), q, g, x undoshlaridan so`ng esa yo`g`on (orqa qator unli tarzida) talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *kul* va *qul, atirgul* va *norg`ul, yuk(yuk)* va *xulq* kabi; 3) *-uvchi, -uv* affikslari tarkibida cho`ziqroq aytiladi: *yozuvchi, o`quvchi, to`quvchi, oluv, qo`shuv* kabi.

O` *unlisi*: 1) bir bo`g`inli so`zlarda, shuningdek ko`p bo`g`inli so`zlarning urg`usiz bo`g`inida qisqa talaffuz etiladi: *bo`r, to`r, ro`mol, so`roq* kabi; 2) takroriy formalarning birinchi komponentida (urg`uli bo`g`inida) cho`ziq talaffuz qilinadi: *ko`p-ko`p, zo`r-zo`r, mo`l-mo`l* kabi; 3) sayoz til orqa k, g, til o`rta y va bo`g`iz undoshi (h) dan so`ng yumshoq (old qator) unli tarzida, chuqur til orqa q, g, x undoshlaridan so`ng qattiq va yo`g`on (orqa qator) unli tarzda talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *ko`l va qo`l, go`r va g`o`r, ho`l va xo`r, yo`l va qo`r* kabi.

E *unlisi*: 1) so`z va bo`g`in boshida kengroq (*erkin, ekin, eslamoq* kabi), bo`g`in ichida bir oz torroq (*kecha, beda, tekin, sekin* kabi) talaffuz qilinadi.

A *unlisi*: 1) sayoz til orqa k, g undoshlari bilan yonma-yon kelganda yumshoq va ingichka unli tarzida (*kam, katta, gap, gal, gazlama, kayfiyat* kabi), chuqur til orqa q, g, x undoshlari bilan yondosh qo`llanganda esa yo`g`on unli tarzida (*qalam, qarg`a, qasida, g`am, g`alvir, xalq, xabar, xat* kabi) talaffuz etiladi.

O unlisi: 1) quyi keng, kuchsiz lablangan unli tarzida talaffuz qilinadi: *tosh, bahor, somon, shamol* kabi. SHEvalarda va jonli tilda bu unlining urg`usiz bo`g`inda "a"ga yaqin talaffuz qilinish hollari ham uchraydi: *samon, davon* kabi, ammo bu hol adabiy talaffuz (orfoepik me`yor) hisoblanmaydi; 2) sayoz til orqa k,g undoshlaridan so`ng yumshoq, chuqur til orqa q,g`,x undoshlaridan so`ng esa yo`g`on unli tarzida talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *kosib* va *qoshiq*, *kotib* va *qolip*, *komil* va *qobil*, *gov* va *g`ov*, *govmish* va *g`ovlamoq* kabi; 3) urg`uli bo`g`inda kuchliroq va bir oz cho`ziq talaffuz etiladi: *bog`bon*, *obod* so`zlarining birinchi va oxirgi bo`g`inlaridagi o unlisi talaffuzini qiyoslang; 4) y va h undoshlari bilan yondosh qo`llanganda ham o unlisi bir oz yumshoq, ingichka unli holida talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *yor (yor)* va *qor*, *hokim* va *xolis* kabi.

75-§. Undosh tovushlar orfoepiyasi.

Undosh tovushlar orfoepiyasi ko`proq kombinator va pozitsion omillar ta`sirida yuz beradigan fonetik hodisalarga bog`liq bo`ladi. Xususan: 1)b,d jarangli undoshlari so`z oxirida jarangsiz p,t tarzida talaffuz etiladi, bu hol o`zbek adabiy talaffuzi uchun me`yor hisoblanadi: *kitob>kitop*, *borib>borip*, *yozib>yozip*, *savod>savot*, *obod>obot* kabi; 2)b,d undoshlari jarangsiz undoshlar bilan yonmayon qo`llanganda assimilyatsiyaga uchrab, p,t holida talaffuz etiladi, bu hol ham adabiy talaffuz me`yori hisoblanadi: *ibtidoiy>iptidoiy*, *ketdi>ketti*; 3)j,z undoshlarining jarangsiz undoshlar ta`sirida sh,s deb talaffuz etilishi ham adabiy til uchun me`yordir: *ijtimoiy>ishtimoiy*, *mazkur>maskur* kabi; 4)b,q undoshlarining intervokal holatda (ikki unli orasida) sirg`aluvchi v,g` undoshlariga o`tishi ham adabiy talaffuz me`yoriga xilof emas: *bora ber>boraver*, *keta ber>ketaver* kabi.

76-§. So`z qismlari talaffuzi.

1.Q,K bilan tugagan otlarning egalik affikslari bilan turlangan shakllari quyidagicha talaffuz etiladi: a) ko`p bo`g`inli so`zlarda *qishloq>qishlog`imiz*, *qishlog`ingiz*, *qishlog`i*; *telpak>telpagim*, *telpaging*, *telpagi* kabi. Bir bo`g`inli so`zlarda bunday o`zgarish bo`lmaydi: *o`q>o`qi*, *tok>toki* kabi (*yoq*, *yo`q* so`zlari bundan mustasno).

2.Q,K,G,G` bilan tugagan otlarning jo`nalish kelishigidagi shakllari quyidagicha talaffuz qilinadi: *qishloq+ga>qishloqqa*, *chelak+ga>chelakka*, *tog`+ga>toqqa*, *pedagog+ga>pedagokka* kabi. Boshqa barcha holatlarda: a) jarangsiz undoshlardan so`ng –ka, jarangli undoshdan va unlidan so`ng –ga talaffuz etiladi: *otka*, *oshka*, *qopka*, ammo *uyga*, *ovga*, *tolga*, *tomga*, *bolaga*, *akaga* kabi.

3.Fe`llarda: a)*ong+la>angla*, *son+a>sana*, *yosh+a>yasha* kabi; b)*ek+gan >ekkan*, *ket+gan >ketkan*, *oq+gan >oqqan*, *tush+gan>tushkan* kabi.

4. Olmoshlarda: *u+n+da>unda*, *bu+n+da>bunda*, *shu+n+da>shunda* (bir "n" orttiriladi), *men+ning>mening*, *sen+ning>sening* (bir "n" tushirib qoldiriladi).

5.*Bir* so`zidan dona son yasalganda, o`zakdagi "r" undoshi "t"ga o`tadi: *bir+ta>bitta* kabi.

77-§. Boshqa tillardan o`zlashtirilgan ayrim so`zlar orfoepiyasi.

1.Turkiy tillarda, ma`lumki, f undoshi bo`lmagan, shuning uchun jonli so`zlashuvda arab, fors va rus tillaridan o`zlashgan so`zlardagi "f"ni "p" deb

talaffuz qilish hollari uchraydi: *ulfat>ulpat, faner>paner, ferma>perma* kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida ularni "f" bilan talaffuz qilish me'yor holiga kelgan.

2. So'z yoki bo'g'in boshida undosh tovushlarning qatorlashib kelishi turkiy tillarga xos bo'lmagan. Bu hodisa keyinchalik boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlar talaffuziga ham ta'sir qilgan – jonli so'zlashuvda so'z yoki bo'g'in boshida yoxud bo'g'indagi ikki undosh orasida bir unlining orttirilishiga olib kelgan: *shkaf>ishkop, stakan>istakon, plan>pilon, traktor>tiraktir* kabi. Bunday holat so'z oxirida ham uchraydi: *aql>aqil, fikr>fikir, ilm>ilim, hukm>hukum* kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bunday so'zlarni asl holicha (unli orttirmay) talaffuz qilish orfoepik me'yor sanaladi. Bunday me'yor shu tipdagi so'zlarning yozuvdagi shaklini (imlosini) to'g'ri belgilashga ham yordam beradi.

3. Umumturkiy so'zlarda ikki unli yonma-yon qo'llanmaydi, bu hol arab tilidan o'zlashgan *oila, doir, rais, maorif, saodat, mutolaa* kabi so'zlar talaffuziga ta'sir qilgan: *oila, doir, rais* so'zlarida bitta "y" orttirilgan (*oyila, doyir, rayis* kabi), *maorif, saodat, mutolaa* so'zlari esa unlilarning diftonglashuviga – *mo:rip, so:dat, mutola:* kabi talaffuz qilinishiga olib kelgan. Keyingi bir asr ichida rus tilidan so'z o'zlashtirishning faollashganligi, ruscha o'zlashmalarning rus tilidagi talaffuz va imlo me'yorlarini o'zbek tiliga aynan singdirish tendentsiyasining ustun bo'lganligi o'zbek tilida ikki unlining so'z tarkibida yonma-yon kelishini orfoepik va orfografik me'yorga aylantirdi: *biologiya, geometriya, geologiya, geodeziya* va boshqalar. Bu hol arabcha o'zlashmalarda (*oila, doir, rais, maorif, saodat, matbaa, mutolaa* kabilarda) ham ikki unlining yonma-yon talaffuz qilinishi va yozilishini me'yor darajasiga ko'tardi.

4. Arab tilidan o'zlashtirilgan *ta'na, da'vo, ma'no, e'lon, me'mor, mo'tabar* kabi so'zlarning birinchi bo'g'inidagi unlilar bo'g'iz artikulyatsiyasi bilan cho'ziqroq talaffuz etiladi.

5. Rus tilidan o'zlashgan so'zlarda "i" unlisi o'zbek tilining "i" unlisidan torroq va cho'ziqroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *tish* (o'zb.) – *tip>ti:p* (rus.), *til* (o'zb.) – *tir>ti:r* (rus.) kabi.

6. Rus tilidan o'zlashtirilgan ko'p bo'g'inli so'zlarning urg'usiz ochiq bo'g'indagi "i" o'zbekcha "i"dan torroq va cho'ziqroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *bilan* (o'zb.) – *bilet* (rus.), *kinoya* (o'zb.) – *kino* (rus.) kabi.

7. Rus tili orqali o'zlashtirilgan so'zlarning so'nggi ochiq, urg'uli bo'g'inida "i" unlisi o'zbekcha "i"dan tor va cho'ziq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *maxsi*(o'zb.) – *taksi*(rus.), *tepki*(o'zb.)- *konki*(rus.) kabi. Urg'uli bo'g'inning boshqa tiplarida (yopiq, to'la yopiq bo'g'inlarda) ham ruscha "i" o'zbekcha "i"dan cho'ziqroq va torroq talaffuz qilinadi. Qiyos qiling: *metin* (o'zb.) -*nikotin>nikoti:n* (rus.), *ovsin* (o'zb.) -*apelsin>apelsi:n* (rus) kabi.

8. Rus tilidan o'zlashtirilgan bir bo'g'inli so'zlarda "u" unlisi o'zbek tilidagi "u"dan cho'ziqroq va kuchliroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *dud*(o'zb.) – *dub>du:b*(rus), *pul*(o'zb.) – *puls>pu:ls*(rus.), *tush*(o'zb.) – *tush>tu:sh*(rus.) kabi.

9. Rus tilidan o'zlashtirilgan ko'p bo'g'inli so'zlarning urg'uli bo'g'inida "u" unlisi o'zbek tilidagi "u"dan ancha cho'ziq va bir oz yo'g'onroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *bu-da*(o'zb.) – *budka* (rus.), *mangu* (o'zb.) - *mangusta* (rus.), *mavzu* (o'zb.<arab.)-*meduza* (rus.) kabi.

10. Rus tilidan o'zlashtirilgan ko'p bo'g'inli so'zlarning urg'usiz bo'g'inidagi "u" qisqa talaffuz qilinadi, ammo o'zbek tilidagi "u" ayni shu fonetik pozitsiyada ruscha "u"dan ham qisqaroq bo'ladi. Qiyos qiling: *dushman* > *d'shmen* (o'zb.)- *turbina* (rus.), *muzday* > *m'zdey* (o'zb.)- *muzei* (rus) kabi.

11. So'z boshidagi berkitilmagan, urg'usiz bo'g'inda "u" unlisi ruscha so'zlarda yo'g'onroq, o'zbekcha so'zlarda ingichkaroq (yumshoqroq) talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *uklad* (rus.) – *uxlamoq* (o'zb.), *uzual* (rus.)- *uzum* (o'zb.) kabi.

12. Ruscha leksik o'zlashmalarda "u" unlisi yumshoq undoshdan so'ng o'ta ingichka (old qator unli tarzida), qattiq undoshdan so'ng esa yo'g'on (orqa qator unli tarzida) talaffuz qilinadi. Imloda ingichka "u" tovushi "yu" harfi bilan ifodalanadi. Qiyos qiling: *abajur* va *manikyur* (*manik'yr*), *ultimatum* va *kostyum* (*kast'ym*), *plug* va *salyut* (*sal'yt*) kabi. Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlarda yumshoq undoshdan keyin kelgan "u" o'zbekcha "u"dan ham ingichkaroq va yumshoqroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *gul* (o'zb.)- *tyul* > *t'yl* (rus.) kabi.

13. Ruscha leksik o'zlashmalarning urg'usiz bo'g'inidagi "e" unlisi o'zbekcha "e"dan ancha tor ("i"ga yaqin) talaffuz etiladi: *telefon* > *tilifon*., *televizor* > *tiliviz'r*, *adres* > *adris* kabi.

14. Rus tili orqali o'zlashgan so'zlarda "a" unlisi o'zbekcha "a"dan yo'g'onroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *kana* (o'zb.)- *kanal* (rus.) kabi.

15. Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlardagi o'rta keng, lablangan "o" unlisi urg'uli bo'g'inda o'zbek tilidagi o'rta keng, lablangan "o"dan kengroq talaffuz etiladi. Qiyos qiling: *ton* (rus.) - *to'n* (o'zb.), *tok* (rus.) - *to'q* (o'zb.), *tort* (rus.)- *to'rt* (o'zb.) kabi. Urg'usiz bo'g'inda esa ruscha "o" reduktsiyaga uchrab, o'ta kuchsizlanadi va "qisqa "i" yoki "a" tarzida talaffuz qilinadi: *traktor* > *t'rakt'r*, *samolyot* > *samal'ot* kabi.

16. Jonli tilda "r" bilan boshlangan arabcha, forscha va ruscha so'zlarning boshida bir "o'" tovushining orttirilishi ancha keng tarqalgan: *ro'za* > *o'raza*, *rus* > *o'ris*, *ro'mol* > *o'ramol* kabi. Adabiy talaffuz me'yori sifatida *ro'za*, *rus*, *ro'mol* shakllari saralangan.

17. Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlarning oxirida lab-tish "v" undoshi jarangsiz "f" tarzida talaffuz qilinadi: *aktiv* > *aktif*, *passiv* > *passif*, *ustav* > *ustaf*, *kursiv* > *kursif* kabi; "v"ning jarangsizlanishi so'z ichidagi assimilyativ holatda ham yuz beradi: *avtomat* > *aftomat*, *stavka* > *stafka* kabi. Bunday talaffuz adabiy til uchun me'yor sanaladi, ammo o'zbek tilining o'z so'zlarida qo'llanadigan lab-lab "v" undoshi so'z oxirida ham, jarangsiz undosh ta'sirida ham "f" ga o'tmaydi: *ov*, *birov*, *ovqat*, *shavkat* kabi. (Bu holat ham orfoepik me'yor sanaladi).

18. Rus tilidan o'zlashtirilgan so'zlarning ko'pchiligida urg'u erkin bo'ladi, bu hol o'zbek adabiy tili va talaffuziga ham singib bormoqda: *atlas*, *trolléybus*, *tramváy* kabi.

19. O'zbek tilidagi urg'u asosan so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi, ammo ayrim o'zlashgan so'zlarda urg'u so'zning oldingi bo'g'inlarida bo'lishi ham mumkin: *hamma*, *jami*, *hamisha*, *afsýski* kabi. Bunday holatlardan xabardor bo'lish adabiy talaffuz me'yorlariga amal qilish imkonini beradi.

Tekshirish savollari

- 1.Orfoepiya nima?
- 2.Orfoepiyaning adabiy tildagi ahamiyati?
- 3.Unli tovushlar orfoepiyasi haqida nimalarni bilasiz?
- 4.Unlilar qanday pozitsiyada ingichka talaffuz qilinadi?
- 5.Unlilar qanday undoshlar ta'sirida yo`g`on talaffuz etiladi?
- 6.B,d undoshlari qanday pozitsiyada jarangsiz p,t tarzida talaffuz etiladi?
- 7.J,z undoshlari qanday o`rinlarda jarangsizlanadi?
- 8.B,q undoshlarining sirg`aluvchi "v" va "g`"ga o`tishi qanday holatda yuz beradi?
- 9.Qanday paytlarda o`zak oxiridagi "k" undoshi "g"ga, "q" undoshi "g`"ga o`tadi?
- 10."G" undoshi bilan boshlangan affikslar qanday so`zlarga qo`shilganda "--ka", "-kan", "-qa", "-qan" tarzida talaffuz qilinadi?
- 11.Qanday so`zlar o`zagidagi "o" fe'l yasovchilar qo`shilganda "a" ga o`tadi?
- 12.Boshqa tillardan olingan o`zlashma so`zlar orfoepiyasi haqida nimalarni bilasiz?

Tayanch tushunchalar

Orfoepiya – to`g`ri (adabiy) talaffuz me`yorlari tizimi.

Qisqa talaffuz – urg`usiz bo`g`indagi unlining qisqa va kuchsiz (bilinar-bilinmas) talaffuz etilishi.

Cho`ziq talaffuz – urg`uli bo`g`indagi unlining urg`usiz bo`g`indagi unlidan cho`ziqroq bo`lishi. Bu xususiyat ruscha leksik o`zdashmalarda, ayniqsa, sezilarli bo`ladi.

Ingichka talaffuz – unli tovushlarning sayoz til orqa "k","g","ng", til o`rta "y" va bo`g`iz undoshi "h" bilan yondosh bo`lganda old qator fonema tarzida ingichka talaffuz etilishi.

Yo`g`on talaffuz – unli tovushlarning chuqur til orqa "q","g`","x" undoshlari ta'sirida orqa qator fonema tarzida yo`g`onlashuvi.

Jarangsizlanish – ayrim jarangli undoshlarning so`z oxirida yoki assimilyativ holatlarda jarangsiz undosh tarzida talaffuz etilishi.

Intervokal holat – undosh fonemaning ikki unli orasida qo`llanishi. Bunday pozitsiyada (ko`p bo`g`inli so`zlarda) portlovchi "q" undoshi sirg`aluvi "g`" tarzida (*qishloq>qishlog`imiz* kabi), jarangsiz "k" undoshi jarangli "g" tarzida (*telpak>telpagim* kabi) talaffuz qilinadi.

ADABIYOTLAR

Darslik va qo'llanmalar¹

1. **Abduazizov A.** O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. – Toshkent: "O'qituvchi", 1992.
2. **Abdullaev Yo'ldosh Hamrohim** (Hamrohim)-Toshkent: "O'qituvchi", 1996. (3-95)
3. **Abdurahmonov G', Mamajonov S.** O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent: "O'zbekiston", 2002.
4. **Azizov O.** Tilshunoslikka kirish.-Toshkent: "O'qituvchi", 1996.
5. **Aliev A., Nazarov K.** O'zbek tili ma'lumotnomasi.-Toshkent: "Fan", 1992.
6. **Ashirboev S.** Qutbning "Xusrav va SHirin" dostoni va o'zbek adabiy tili.-Toshkent: "O'qituvchi", 1997.
7. **Djamalxanov X.A.** Osnovy uzbekskoy grafiki.-Tashkent: "Fan", 1991
8. **Jamolxonov H.A.** Fonetika, fonologiya va orfoepiya. Ma'ruzalar matni.-Toshkent: Nizomiy nomli TDPU bosmaxonasi, 1999.
9. **Jamolxonov H.A.** Grafika va orfografiya. Ma'ruzalar matni.- Toshkent: Nizomiy nomli TDPU bosmaxonasi, 1999.
10. **Jamolxonov H.A.** Hozirgi o'zbek adabiy tili 1-qism. Ma'ruzalar matni. Toshkent: Nizomiy nomli TDPU bosmaxonasi, 2000.
11. **Jamolxonov H., Yunusov R.** Hozirgi o'zbek adabiy tili. (Ma'ruzalar matni). 2-qism.-Toshkent: Nizomiy nomli TDPU bosmaxonasi, 2000
12. **Mahmudov A.** Unlilar. – Toshkent, 1992.
13. Milletlerarasi Çag`daş türk alfabeleri Sempoziyumi (18-20 Kasim, 1991). Yayina hazirlayan: doç. Dr. Nadir Devlet. M. Ü. Türkiyat Araştırmalari Enstitüsü.- Istanbul, 1992.
14. **Mirtojiev M.M.** O'zbek tili fonetikasi – Toshkent: "Universitet" 1998.
15. **Muxtorov A, Sanaqulov U.** O'zbek adabiy tili tarixi. – Toshkent: "O'qituvchi", 1995.
16. **Ne'matov H.** O'zbek tili tarixiy fonetikasi.– Toshkent: "O'qituvchi", 1992.
17. **Nurmonov A.N.** O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. – Toshkent: "O'qituvchi", 1990.

¹ R'yxatga 1991 yildan keyin nashr etilgan darslik va qo'llanmalar kiritildi. (lu'atlar, so'ndalar, so'nun, farmon va zaroglar bundan mustasno).

18. **Rahmatullaev SH.U.** O`zbek tilining yangi alifbosi va imlosi – Toshkent: "Universitet", 1999.
19. **Rozenal D.E., Golub I.B., Telenkova M.A.** Современный русский язык. – Moskva: "Ayriss Press Rolf", 2001.
20. **Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullaev SH.**, Hozirgi o`zbek adabiy tili. Qayta ishlangan, to`ldirilgan 3–nashri. – Toshkent: "O`zbekiston", 1992.
21. **To`ychiboev B.** O`zbek tili tarixiy fonetikasi.– Toshkent: "O`qituvchi", 1990.
22. **To`ychiboev B.** O`zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. – Toshkent: "O`qituvchi", 1996.
23. O`zbek orfografiyasining asosiy qoidalari. – Toshkent: "FAN", 1956.
24. O`zbek tilining asosiy imlo qoidalari. –Toshkent: "O`qituvchi", 1995.
25. **Qilichov E.** Hozirgi o`zbek adabiy tili. Ma`ruza matnlari. To`ldirilgan 2-nashri-Buxoro: "Buxoro universiteti" nashriyoti, 2001
26. **Qurbonova M.** Fitrat-tilshunos.-Toshkent: Universitet", 1996.
27. **Qurbonova M.** Abdurauf Fitrat va o`zbek tilshunosligi.-Toshkent: "Universitet", 1997.

Maqolalar

28. **Abdulla SHer.** Inon-ixtiyor bilan tanlangan alifbo // "O`zbekiston adabiyoti va san`ati", 1993, 27 avgust soni.
29. **Abdullaev Yo`ldosh.** Moziy va yangi alifbo // "O`zbekiston ovozi", 1995, 24 yanvar soni.
30. Asli qolgani ma`qul (YUsupov H., Mansurov T., Qurbonov N., Xo`rozov X.) // "O`qituvchilar gazetasi", 1990, 20 yanvar soni.
31. **Ahmedov Bo`riboy.** Zinhor shoshilmaylik // "O`zbekiston adabiyoti va san`ati", 1992, 7 avgust soni.
32. **Djamalxonov X.A.** Graficheskaya xarakteristika bukvennyx znakov novogo uzbekskogo pisma //j-l: "Prepodavanie yazыka i literaturы", 1997, №5-6, s.87-91.
33. **Doniyorov X.** Alfavit: o`zgarishlar bo`ladimi? // "O`qituvchilar gazetasi", 1991, 14 mart soni.
34. **Doniyorov X., To`ychiboev B., Yo`ldoshev Q.** Mukammal alifbo-savodxonlik omili // "O`qituvchilar gazetasi", 1991, 11 aprel soni.
35. **Enikeev Radik.** Til haqidagi qonunlar tarixiga oid // "Til va adabiyot ta`limi" jurnali, 1997, №2, 88-90-b.
36. **Jamolxonov H.A.** Alifboni isloh qilish kerakmi? // Turkiy tillar taraqqiyoti muammolari: ToshDPI ilmiy asarlari. –Toshkent, 1993, 12-17-b.
37. **Jamolxonov H.A.** Arab grafikasi asosidagi eski o`zbek alifbosidan lotin grafikasi asosidagi o`zbek alifbosiga o`tishning asosiy sanalari // Turkiy tillarning taraqqiyoti muammolari: Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Toshkent: "Fan", 1995, 44-49-b.

38. **Jamolxonov H.A.** Rus va lotin grafiklari asosidagi o'zbek yozuvlarining imlo qoidalaridagi tafovutlar // "Til va adabiyot ta'limi" jurnali, 1997, 4-son, 58-64-b.

39. **Jamolxonov H.A.** Rus va lotin grafiklariga asoslangan o'zbek yozuvlarining qiyosiy xarakteristikasi // "Til va adabiyot ta'limi" jurnali, 1998, №6, 78-82-b.

40. **Jamolxonov H.A.** O'zbek alfavitidagi harflarning nomlanishi // "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 1991, 3-son, 29-31-b.

41. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvi grafemalarining grafik tafsiloti // "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 1994, №4-5-6 (qo'shma son), 72-75-b.

42. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvi tarixidan (1938-1940 yillar) // Turkiy tillarning taraqqiyoti muammolari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari.-Toshkent: "Fan", 1995, 15-20-b.

43. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 1-maqola (1900-1923 yillar) // "Pedagogik ta'lim" jurnali, 2000, 4-soni, 73-75-b.

44. **Jamolxonov H.A.** O'zbek yozuvining XX asr tarixi. 2-maqola (1924-1938 yillar) // "Pedagogik ta'lim" jurnali, 2001, 1-son, 71-74-b.

45. **Jomonov Ravshan.** Bosh harflarning qo'llanishi tarixiga doir // "Til va adabiyot ta'limi", 1998, 5-son, 19-24-b.

46. **Jomonov Ravshan.** Fitrat imlo qoidalarining zarurati haqida // "Til va adabiyot ta'limi", 1998, 6-son, 58-60-b.

47. **Jomonov Ravshan.** "CHig'atoy gurungi" va imlo masalalari // "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 2000, 1-son, 23-27-b.

48. **Maxmudov Nizomiddin.** Mustaqillik, o'zbek tili va yozuvi // "Xalq so'zi", 1992, 19 may soni.

49. **Nazarov Karim.** Milliy maktab kaliti. // "Ma'rifat", 1991, 19 oktyabr soni.

50. **Nazarov Karim.** Alifbo ham milliy bo'lsin // "O'zbekiston adabiyoti va san'ati", 1990, 9 noyabr soni.

51. **Nazarov Karim.** Eng katta muammo echiladi // "Ma'rifat", 1992, 22 fevral soni.

52. **Nurullaeva SHahzoda.** To'y marosimiga oid nomlarning imlosi haqida ayrim mulohazalar // "Til va adabiyot ta'limi" jurnali, 2000, 5-son, 61-63-b.

53. **Tursunqulov Abbos, Qahramonov Aliboy.** Tovush yozuvga emas, yozuv tovushga moslashsin. // "Ma'rifat", 1993, 13 fevral soni.

54. **Umarov Ergash.** Eski o'zbek tilidagi cho'ziq i fonemasi haqida // "Til va adabiyot ta'limi" jurnali, 1998, 3-son, 36-37-b.

55. **Xoliyorov Meli.** Milliy tovushlar taqdiri // "O'zbekiston adabiyoti va san'ati", 1992, 24 iyul soni.

56. **SHodiev F.** Bir bo'g'inli so'zlar va ularning hosilalari talqini // "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 1998, 3-son, 70-73-b.

57. **SHodiev Faxriddin.** O'zbek tiliga o'zlashgan bir bo'g'inli so'zlar va ularning hosilalari talqini // "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 1998, 5-son, 23-36-b.

58. **SHopsonov Muxtor.** Jahonga aql bilan chiqiladi // "O'zbekiston adabiyoti va san'ati", 1992, 7 avgust soni.

59.**Qoraev Suyun.** YOzuvimiz takomilga muhtoj // "O'zbekiston adabiyoti va san'ati", 1991, 23 avgust soni.

60.**Qo'chqortoev Iristoy.** O'zbek yozuvi muammolari // "O'zbekiston adabiyoti va san'ati", 1991. 22 mart soni.

Lug`atlar

61.**Axmanova O.S.** Slovar lingvisticeskix terminov. – Moskva, 1966.

62.**Begmatov E.** O'zbek ismlari. – Toshkent: "Qomuslar Bosh tahririyati", 1991.

63.**Drevnetyurkskiy slovar.** – Leningrad: "Nauka", 1969.

64.**Imlo lug`ati.** Maktab o'quvchilari uchun. Tuzuvchilar: Abdullaev Yo'ldosh, Omilxonova Musharraf, Zufarova Sayyora. – Toshkent: "O'qituvchi", 1987.

65.**Mahmud Koshg`ariy.** Devonu lug`otit turk. Uch tomlik. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M. Mutallibov. – Toshkent: "FAN", 1-t (1960), 2-t (1961), 3-t (1963), indeks-lug`at (1967).

66.**Nazarova X.** Zahiriddin Muhammad Bobir asarlari uchun qisqacha lug`at.-Toshkent: "FAN", 1972.

67.**Rahmatullaev Shavkat, Hojiyev Azim.** O'zbek tilining imlo lug'ati.-Toshkent: "O'qituvchi", 1995.

68.**Rozental D.E., Telenkova M.A.** Slovar-spravochnik lingvisticeskix terminov.-Moskva: "Prosveshchenie", 1976.

69.**Sevortyan E.V.** Etimologicheskii slovar tyurkskix yazykov. (Общетырские и межтырские основы на гласные). –Moskva: "Nauka", 1974.

70.**Sevortyan E.V.** Etimologicheskii slovar tyurkskix yazykov. (Общетырские и межтырские основы на букву "B"). –Moskva: "Nauka", 1978.

71.**Sevortyan E.V.** Etimologicheskii slovar tyurkskix yazykov. (Общетырские и межтырские основы на буквы "V", "G" i "D"). –Moskva: "Nauka", 1980.

72.**Sevortyan E.V., Levitskaya L.S.** Etimologicheskii slovar tyurkskix yazykov. (Общетырские и межтырские основы на буквы "J", "J", "Y"). – Moskva: "Nauka", 1989.

73.O'zbek tilining izohli lug`ati. Ikki tomli: 1-t (Moskva: "Rus tili", 1981), 2-t (Moskva: "Rus tili", 1981).

74.O'zbek tilining imlo lug`ati. –Toshkent: "FAN", 1976.

75.O'zbek tilining kirill va lotin alifbolaridagi imlo lug`ati. –Toshkent: "Sharq", 1999.

76.**Hojiev Azim.** Tilshunoslik terminlarining izohli lug`ati.-Toshkent: "O'zbekiston milliy entsiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2002.

**Til va yozuvga oid qonun, farmon,
qarorlar**

77.1921 yil yanvarda bo'lg'on birinchi O'lka o'zbek til va imlo qurultoyi chiqorg'on qarorlari.-Toshkent: "Turkdovnashr", 1922.

78.1923 yil 18 oktyabr. Turkiston Jumhuriyati Maorif Komissarligining Turkiston o'zbeklarining imlolari to'g'risidag'i bergan buyrug'i (buyruq №48). – Toshkent, 1923.

79.1928 yil, 11 avgust. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo'mitasining 123-sonli qarori: "Ob ob'yavlenii v uzbekskoy pismennosti novo-uzbekskogo (na latinskoy osnove) alfavita – gosudarstvennym i o poryadke perexoda na novo-uzbekskiy alfavit vsech uchrejdeniy, shkol i izdatelstv" // TSENtralnyy Arxiv AN Respubliki Uzbekistan, fond №4, opis №2, ed.xr.14, s. 9-10.

80.1928 yil, 1 dekabr. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo'mitasining 209-sonli qarori: "O dopolnenii postanovleniya TSENtranogo Iсполнитelnogo Komiteti... ot 11 avgusta 1928 goda №123... statey 12-oy" //TSENtralnyy Arxiv AN Respubliki Uzbekistan, fond №4, opis №2, ed.xr.14, s. 11

81.1929 yil, 15-23 mayda Samarqandda bo'lib o'tgan Respublika til va imlo konferentsiyasi qarorlari.-Toshkent: "O'zdavnashr", 1930.

82.1940 yil 8 may. Zakon o peregode uzbekskoy pismennosti s latinizirovannogo na novyy uzbekskiy alfavit na osnove russkoy grafiki // Vedomosti Verxovnogo Soveta Uzbekskoy Respubliki, №4, iyul, 1940, s.4-5.

83.1956 yil, 4 aprel. O'zbekiston Oliy Kengashining Farmoni: "O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari to'g'risida" //O'zbek orfografiyasining asosiy qoidalari.-Toshkent: "FAN", 1956 yil, 3-b.

84.1989 yil 21 oktyabr. "O'zbekiston Respublikasining davlat tili haqida"gi qonuni.-Toshkent: "O'zbekiston", 1989.

85.1993 yil, 2 sentyabr. Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida. O'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o'n uchinchi sessiyasida qabul qilingan qonun // O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1993 y., №9, 332-modda.

86.1995 yil, 6 may. "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunini amalga kiritish tartibi haqidagi O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi qaroriga o'zgartishlar kiritish to'g'risida: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qarori. //Xalq so'zi, 1995 y., 6 iyun; "Ma'rifat", 1995y., 7 iyun. YAna qarang: "Til va adabiyot ta'limi" jurnali, 1995 y., №3, 4-b.

87.1995 yil , 24 avgust. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 339-sonli qarori: O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida // O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari.-Toshkent: "O'qituvchi", 1995, 1-b.

88.1995 yil , 21 dekabr. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qarori: O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi qonunining yangi tahririni amalga kiritish tartibi to'g'risida.-Toshkent, 1995.

MUNDARIJA

Kirish

"Hozirgi o`zbek adabiy tili" kursining ob`ekti, maqsadi va vazifalari

1-§.	Kursning ob`ekti.....	3
	Kursning maqsadi.....	3
	Kursning vazifalari.....	3
2-§.	Hozirgi o`zbek adabiy tili.....	3
	Dialekt va shevalar.....	3
	Jargon va argolar.....	4
	Funksional stillar.....	4
3-§.	Hozirgi o`zbek adabiy tilining og`zaki va yozma shakllari.....	5
4-§.	Hozirgi o`zbek adabiy tili taraqqiyotini belgilovchi omillar: Lingvistik (lisoniy) omillar.....	6
	Ekstralingvistik (nolisoniy) omillar.....	6
5-§.	Hozirgi o`zbek adabiy tilining davlat tili mavieidagi o`rni.....	6

Hozirgi o`zbek adabiy tilining tarixiy ildizlari va dialektal asoslari

6-§. Hozirgi o`zbek adabiy tilining tarixiy ildizlari.....	8
7-§. Hozirgi o`zbek adabiy tilining dialektal asoslari.....	13
8-§. "Hozirgi o`zbek adabiy tili" kursining bo`limlari.....	14

Fonetika va fonologiya

9-§. Fonetikaning ob`ekti.....	17.
10-§. Fonetikaning maqsadi va vazifalari.....	17
11-§. Fonetik birliklarning turlari: segment va supersegment birliklar.....	17
12-§ Fonetik birliklarning tildagi vazifalari	17
13-§ Fonetika fanining turlari:	
1. Umumiy fonetika.....	18
2. Xususiy fonetika.....	18
a) tavsifiy fonetika... ..	18
b) tarixiy fonetika.....	19
3. Qiyosiy fonetika.....	20
4. Eksperimental (instrumental) fonetika.....	20

Fonetikaning to`rt aspekti

14-§ Tilning tovush tomonini o`rganish aspektlari.....	22
15-§ Fizik–akustik aspekt.....	22
1. Tovushning balandligi.....	23
2. Tovushning kuchi (intensivligi)	23
3. Tovush tembri.....	24
4. Tovush chiziqi.....	24
16-§ Anatomik-fiziologik aspekt.....	24
1. Nutq a`zolarining anatomiyasi.....	25
2. Nutq a`zolarining fiziologiyasi.....	28
3. Nutq a`zolarining ijro kechimi.....	28
17-§ Eshitib his etish aspekti (pertseptiv aspekt)	29
18-§ Lingvistik – funksional aspekt.....	29
19-§ Fonologiya.....	32
20-§ Fonemika.....	33
21-§ Fonemalarning differentsial belgilari.....	34
22-§ Fonemalarning integral belgilari.....	34
23-§ Fonologik oppozitsiya va korrelyatsiya.....	34
24-§ Hozirgi o`zbek adabiy tili konsonantizmida	

	oppozitsiya va korrelyatsiyalar.....	35
25-§	Fonema ottenkalari.....	37
26-§	Ottenkalar tasnifi.....	38
1.	Majburiy ottenkalar.....	38
a)	kombinator ottenkalar.....	38
b)	pozitsion ottenkalar.....	38
v)	kombinator-pozitsion (aralash) ottenkalar.....	38
g)	uslubiy ottenkalar.....	39
2.	Individual ottenkalar.....	39
3.	Fakultativ ottenkalar.....	40
27-§	Ottenka, variant va variatsiya tushunchalari o`rtasidagi munosabatlar.....	40
28-§	Transkripsiya.....	40
1.	Fonetik transkripsiya.....	40
2.	Fonematik transkripsiya.....	41

Hozirgi o`zbek adabiy tili vokalizmi

29-§	Vokalizm.....	44
30-§	Unli fonemalar tasnifi.....	44
31-§	Ayrim unlilar tavsifi.....	47

Hozirgi o`zbek adabiy tili konsonantizmi

32-§	Konsonantizm.....	50
33-§	Undoshlar tasnifi.	50
34-§	Labial undoshlar tavsifi.	57
35-§	Til oldi undoshlari tavsifi.....	58
36-§	Til o`rta undoshi tavsifi.....	61
37-§	Sayoz til orqa undoshlari tavsifi.	61
38-§	CHuqur til orqa undoshlari tavsifi.	62
39-§	Bo`g`iz undoshi tavsifi.	63
40-§	Qorishiq "TS" undoshi tavsifi.	63

Fonetik hodisalar

41-§	Umumiy ma`lumot.	65
I.	Kombinator omillar ta`sirida sodir bo`ladigan hodisalar.	65
1.	Assimilyatsiya.	65
2.	Akkomodatsiya.	66

3. Dissimilyatsiya.	66
4. Nazalizatsiya.	67
II. Pozitsion omillar ta'sirida bo'ladigan hodisalar.	67
1. Reduktsiya.	67
2. So'z oxiridagi ochiq bo'g'inda tor unlilarning bir oz kengayishi.	67
3. Jarangli "b" va "d" undoshlarining so'z oxirida jarangsizlanishi.	67
III. Turkiy so'zlarning an'anaviy fonetik tarkibiga moslashish.	67
1. Proteza.	67
2. Epenteza.	68
3. Epiteza.	68
IV. Fonetik hodisalarning boshqa turlari.	68
1. Tovush tushishi.	68
a) prokopa.	68
b) sinkopa.	68
v) apokopa.	69
2. Eliziya.	69
3. Sandxi hodisasi.	69
4. Aferezis.	69
5. Gaplogiya.	69
6. Tovushlarning o`rin almashinuvi (metateza).	69
7. Geminatsiya.	70
8. Sinerezis.	70
9. Spirantizatsiya.	70

Bo`g`in.

42-§ Bo`g`in haqida ma'lumot.	72
43-§ Bo`g`in tiplari.	73
44-§ Bo`g`inning til va nutqdagi ahamiyati.	74
45-§ Urg`u haqida ma'lumot.	76
46-§ So'z urg`usi.	76
47-§ Sintagma urg`usi.	80
48-§ Ayiruv urg`usi.	81

Intonatsiya

49-§ Intonatsiya.	83
50-§ Intonatsiya turlari.	84
51-§ Intonatsiyaning til va nutqdagi roli.	84

Grafika va orfografiya

Grafika

52-§	Grafika haqida ma'lumot.	86
53-§	Fonografema.	87
54-§	Prosodemografema.	89
55-§	Logografema.	90
56-§	Orfografik belgilar.	91
57-§	Signalizatorlar.	91
58-§	Amaldagi (kirillcha) o'zbek yozuvining grafik tavsifi bo'yicha xulosalar.	92

YAngi (lotincha) o'zbek yozuvining grafik tizimi

59-§	YAngi (lotincha) o'zbek yozuvining grafik tizimi haqida ma'lumot.	95
1.	Harfiy belgilari.	95
2.	Noharfiy belgilari.	95
60-§	Xulosa.	96

Orfografiya

61-§	Orfografiya haqida ma'lumot.	98
62-§	Orfografiya printsiplari.	98
63-§	Kirillcha o'zbek yozuvi imlo qoidalari.	101
64-§	YAngi (lotincha) o'zbek yozuvi imlo qoidalari.	102
65-§	Amaldagi (kirillcha) va yangi (lotincha) o'zbek yozuvlarining imlo qoidalaridagi tafovutlar.	102
66-§	YAngi to'plamda yangicha talqinda yoki jiddiy o'zgarishlar bilan berilgan qoidalar.	103

Hozirgi o'zbek adabiy tili yozuv tizimlari haqida tarixiy-xronologik ma'lumot

67-§	O'zbek adabiy tili tarixini davrlashtirish va yozuv tizimlari.	109
68-§	O'zbek yozuvining XX asr tarixi.	109
69-§	Birinchi davr (arab grafikasiga asoslangan yillar).	110
70-§	Ikkinchi davr (lotin grafikasiga asoslangan	

yillar).	116
71-§ Uchinchi davr (rus grafikasiga asoslangan yillar)..	120
72-§ To`rtinchi davr (ikki yozuvlilik yillari).	121

Orfoepiya

Orfoepiya haqida ma'lumot.

73-§ Orfoepiya.	125
74-§ Unli tovushlar orfoepiyasi.	125
75-§ Undosh tovushlar orfoepiyasi.	126
76-§ So`z qismlari talaffuzi.	127
77-§ Boshqa tillardan o`zlashtirilgan ayrim so`zlar orfoepiyasi.	127

Adabiyotlar

Darslik va qo`llanmalar.	235
Maqolalar.	236
Lug`atlar.	241
Til va yozuvga oid qonun, farmon, qarorlar.	243

JAMOLXONOV H. A.

HOZIRGI UZBEK ADABIY TILI

2- iism

Leksikologiya va Frazeologiya. Leksikografiya.

Toshkent -- 2004

ANNOTATSIYA

«O`ozirgi o`zbek adabiy tili» o`luv uslubiy io`llanmasi o`zbek tili va adabiyoti yo`nalishi bo`yicha ta`lim olayotgan talabalarga mo`ljallangandir. U shu yo`nalish dasturiga mos ravishda yozildi.

Qo`llanma «O`ozirgi o`zbek adabiy tili» kursining «Leksikologiya va frazeologiya», «Leksikografiya» bo`limlarini o`z ichiga olgan.

O`ar bir bo`lim bayonida o`zbek tilshunosligining so`nggi yutuqlaridan, sohaga oid yangi ma`lumotlardan unumli foydalanildi.

Qo`llanma Nizomiy nomidagi TDPU Ilmiy Kengashining 2004 yil fevraldagi -sonli qarori bilan nashrga tavsiya qilingan.

Taqrizchilar: RASULOV RAVSHANXO`JA, Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universiteti professori, filologiya fanlari doktori.

MAHAMADALIEV XISLAT, Jahon tillari universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi.

Mas`ul maharrir:

Muharrir:

SHartli qisqartmalar

A. N.- A. Navoiy	S.Ahm.- Said Ahmad
A. Rahm.- A. Rahmat	S. Z.- Saida Zunnunova
A. Q.- A. Qahhor	S.N.- Said Nazir
A. Qod.- A.Qodiriy	snq.- sanoq sonlar
ar.- arabcha	sug`d.- sug`dcha
V. Sa`d.- Vosit Sa`dulla	sft.- sifat
DLT.- Devonu lug`otit turk	T.M.- Tohir Malik
J.A.- J. Abdullaxonov	turk.- turkcha
J.SH.- Jumaniyoz SHaripov	turkm.- turkmancha
Z.SH.- Z. SHarofiddinov	Uyg`. - Uyg`un
M. Ism.- M. Ismoiliiy	f.-t. – forscha-tojikcha
M.Os.- M.Osim	SH.- SHuhrat
M.SH.- M. SHayxzoda	SH.R.- SHarof Rashidov
Mirm.- Mirmuhsin	O`.H.- O`tkir Hoshimov
Muq.- Muqimiy	O`TIL.- O`zbek tilining
mo`g`. - mo`g`ulcha	izohli lug`ati
O. -Oybek.	Q.M.- Quddus Muhammadiy.
O.YO.- Odil YOqubov	qirg`. - qirg`izcha
O.Q.- Olim Qo`chqorbekov	qoz.- qog`oqcha
P.T.- Parda Tursun	qoraq.- qoraqalpoqcha
P.Q.- Pirimqul Qodirov	G`.G`. - G`afur G`ulom
r.-b.- ruscha-baynalmilal	H.Deh.-Hisrav Dehlaviy
R.F.- Rahmat Fayziy	H.N.- Hakim Nazir
Rud.- Rudakiy	H.O.- Hamid Olimjon
S. A.- S. Ayniy	H.SH.- Husayn SHams
S. An.- S. Anorboev	Hab.-Habibiy

LEKSIKOLOGIYA

Leksikologiyaning ob'ekti, predmeti vazifalari

Adabiyotlar: 2[56-59], 4[3-6], 11[6-9], 12[49-53], 14[58-59].

1-§. Leksikologiyaning ob'ekti tilning luLat boyligidir. Bu boyluk tilshunoslikda *leksika* deb ataladi, u muayyan tildagi barcha so'zlarni va shu so'zlar bo'llanishidan tarkib topgan ko'chma ma'noli tur'lun birikmalarni (frazemalarni) o'z ichiga oladi. *Leksika* atamasi ba'zan tor ma'nolarda ham qo'llanadi: dialektal leksika, kasb-hunar leksikasi, ilmiy leksika, vulgar leksika, Tohir Malik asarlari leksikasi kabi.

Leksikologiyaning predmeti – luLat boyligining strukturaviy va sistemaviy xususiyatlarini, taraqqiyot qonuniyatlarini, tilning boshqa sathlari (fonetik sath, grammatik sath) bilan aloqasini tadqiq qilish.

Leksikologiyaning vazifalari; a) muayyan til luLat boyligidagi eskirish va yangilanish jarayonlarini, bu jarayonlarda lisoniy va nolisoniy (lingvistik va ekstra-lingvistik) omillarning ishtirokini o'rganish; b) luLaviy birliklarning funktsional-semantik tavsifini berish, eskirgan, yangi va zamonaviy qatlamlarini, tematik guruhlari va mikrosistemalarini aniqlash, lisoniy va uslubiy xususiyatlarini yoritish; v) talabalarni leksikaga oid nazariy bilimlar bilan qurollantirish, ularda leksik-semantik tahlil ko'nikmalarini shakllantirish.

2-§. Leksikologiyaning turlari. Leksikologiya barcha tillarning luLat boyligi taraqqiyotiga xos umumnazariy masalalar bilan birga, ayrim olingan bir tilning luLat boyligi masalalari bilan ham shuLullanadi. SHunga ko'ra u dastlab ikki turga – umumiy leksikologiya va xususiy leksikologiyaga bo'linadi.

1.Umumiy leksikologiyada barcha tillarning luLat tarkibi taraqqiyotini belgilovchi qonuniyatlar ko'riladi: til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur munosabatlarining luLat tarkibiga ta'siri, buning luLat tarkibida ma'lum o'zgarishlarga olib kelishi, luLaviy birliklarning zamoniylik, tarixiylik, ekspressiv-stilistik jihatdan qatlamlanishi, ma'lum tematik va leksik-semantik guruhlarga uyushishi kabi jarayonlar barcha tillarga xosdir.

2.Xususiy leksikologiyada muayayn bir tilning luLat boyligi o'rganiladi: O'zbek tili leksikologiyasi, rus tili leksikologiyasi, nemis tili leksikologiyasi kabi.

Xususiy leksikologiya muayyan bir tilning luLat boyligini tadqiq qilishda umumiy leksikologiya tajribalari va xulosalariga tayanadi. U o'z navbatida tavsifiy (sinxron) va tarixiy (diaxron) leksikologiya kabi turlarga bo'linadi:

a)**tavsifiy leksikologiyada** ayrim olingan bir tilning, masalan, o'zbek tilining leksikasi statik holatda – shu til leksikasining avvalgi (o'tmishdagi) taraqqiyot dinamikasiga bo'llanmay o'rganiladi, shunga ko'ra u *sinxron leksikologiya* sanaladi;

b)**tarixiy leksikologiyada** ayrim olingan bir tilning leksikasi dinamik holatda – tarixiy taraqqiyot jarayoni bilan bollab o`rganiladi, shunga ko`ra u diaxron leksikologiya hisoblanadi.

Hozirgi o`zbek tili leksikologiyasi, asosan, tavsifiy (sinxron) leksikologiyadir, ammo unda tarixiy (diaxron) leksikologiyaga murojaat etish hollari ham bo`lib turadi: o`zbek tili luLat boyligining tarixiy va zamonaviy qatlamlarini, so`zlarning hozirgi va eskirgan ma`nolarini qiyoslash, tavsiflash kerak bo`lganda shunday qilinadi.

3-§. Leksikologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi. Leksikologiya tilshunoslikning semasiologiya, onomasiologiya, etimologiya va frazeologiya kabi bo`limlari bilan hamkorlikda ish ko`radi, bunday hamkorliksiz tilning luLat boyligidagi leksik-semantik hodisalarni, luLat tarkibi taraqqiyotiga oid til faktlarini to`lri yoritib bo`lmaydi: *semasiologiyada* luLaviy birliklarning mazmun plani – semantik tarkibi va shu bilan bolliq masalalar tadqiq qilinadi; *onomasiologiyada* narsa-hodisalarni yoki tushunchalarni nomlash printsiplari o`rganiladi; *etimologiyada* so`zlarning kelib chiqishi aniqlanadi; *frazeologiyada* tilning luLat boyligidagi ko`chma ma`noli turLun birikmalar – frazemalar xususida bahs yuritiladi.

Tilning leksik, fonetik va grammatik sathlari ham o`zaro bolliqdir: fonetik birliklar so`zni borliq tusiga kiritadi, morfemalar yasama so`zlarni shakllantiradi, so`zlarning birikuvchanlik imkoniyatlari, uslubiy vosita sifatidagi xususiyatlari ularning leksik va grammatik ma`nolariga hamda uslubiy semalariga tayanadi. Bular leksikologiyaning fonetika, morfemika, so`z yasalishi, grammatika va uslubshunoslik (stilistika) bilan aloqada bo`lishini taqozo qiladi.

4-§. Leksikologiyada tilning luLat boyligi sistema sifatida tadqiq qilinadi, chunki bu boyluk so`zlar va iboralarning oddiy, mexanik yilindisi emas, balki o`zaro aloqada bo`lgan, birining bo`lishi ikkinchisining bo`lishini taqozo qiladigan luLaviy birliklar va elementlar tizimidir, bu tizimdagi so`z va elementlar yaxlit bir "organizm"ning "to`qimalari" va "hujayralari" munosabatida bo`ladi: so`zlarning ifoda va mazmun tomonlari orasidagi aloqalar, leksik ma`no va uning semalari o`rtasidagi butun va qism munosabatlari, so`z ma`nolarining paradigmatic va sintagmatic xususiyatlari shundan dalolat beradi. Bu tizimning asosiy birligi so`z ekanligini hisobga olsak, leksikologiyada bevosita so`zning o`zi bilan bolliq masalalar ham ko`riladi: so`zning til birligi sifatidagi mohiyati, so`z strukturasi (ifoda va mazmun planlari, semantik tarkibi), leksik ma`no va uslubiy semalar, leksik ma`no va etimon, leksik ma`no taraqqiyoti, uzual va okkazional ma`nolar shular jumlasidandir.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

- 1.Leksikologiya nimani o`rganadi?
- 2.Leksika nima?
- 3.Leksikologiyaning maqsadi va vazifalari haqida ma`lumot bering.

- 4.Leksikologiyaning qanday turlari bor?
5.Leksikologiya tilshunoslikning qaysi bo`limlari bilan aloqada bo`ladi?
Sabablari?

Tayanch tushunchalar

Leksikologiyaning ob'ekti – tilning luLat boyligi, leksik tizimi.

LuLaviy birliklar – so`z va iboralar (leksema va frazemalar).

Lisoniy omillar (lingvistik faktorlar) – tilning strukturaviy va sistemaviy xususiyatlaridan kelib chiqadigan omillar.

Nolisoniy omillar (ekstralingvistik faktorlar) – til taraqqiyotiga (shu jumladan,leksik tizim rivojiga) tashqaridan ta'sir o`tkazuvchi omillar: ijtimoiy-siyosiy tuzum, psixologiya, urf-odatlar, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, adabiyot-san'at va boshqalar.

Umumiy leksikologiya – leksikologiyaning barcha (yoki ko`pchilik) tillar lug`at boyligi taraqqiyotiga xos umumiy qonuniyatlarni aniqlash va yoritish bilan shug`ullanuvchi turi

Xususiy leksikologiya – leksikologiyaning muayyan bir til luLat boyligi haqida ma'lumot beruvchi turi.

Tavsifiy leksikologiya – ayrim olingan bir tilning luLat boyligini shu til leksikasining avvalgi taraqqiyoti bilan bo`llamay o`rganadigan leksikologiya.

Tarixiy leksikologiya – ayrim olingan bir tilning luLat boyligini tarixiy taraqqiyot jarayoni bilan bo`llab o`rganadigan leksikologiya.

Semasiologiya – leksik birliklarning semantik tarkibi va u bilan bolliq masalalarni o`rganuvchi soha.

Onomasiologiya – leksik birliklarni nomlash va tushuncha anglatish printsiplari hamda qonuniyatlari haqida ma'lumot beruvchi soha.

Etimologiya – tilshunoslikning so`z va morfemalarning kelib chiqishini o`rganuvchi bo`limi.

So`zning leksik birlik sifatidagi mohiyati

Adabiyotlar: 2[53-66],4[6-8],8[47-54],11[11-15],12[49-55]

5-. So`z tilning eng muhim nominativ birligidir, chunki u borliqdagi narsa-buyumlarni, predmet sifatida tasavvur qilinadigan mavhum tushunchalarni, harakat-holatni, rang-tus, maza-ta'm, hajm-miqdor, xislat kabi belgi-xususiyatlarni nomlaydi: *daraxt* (predmet nomi), *ong* (mavhum tushuncha nomi), *ishlamog* (harakat nomi), *oq* (rang-tus nomi), *shirin* (maza-ta'm nomi), *katta* (hajm nomi), *bash* (miqdor nomi) kabi. Tilning luLat boyligidagi bunday so`zlar leksik birliklar sanaladi.

Tilda nomlash xususiyatiga ega bo`lmagan, binobarin, leksik birlik sanalmaydigan so`zlar ham bor, ular faqat grammatik yoki modal ma'nolarni ifodalaydi, shunga ko`ra grammatik so`zlar yoki morfema-so`zlar hisoblanadi:

yordamchi soʻzlar, modal soʻzlar, taqlidiy soʻzlar, undovlar, olmoshlar shular jumlasidandir. Bular tilshunoslikda ifodalovchi soʻzlar (undovlar, modal soʻzlar, yuklamalar), koʻrsatuvchi soʻzlar (boʻlovchilar, koʻmakchilar), olmoshlovchi soʻzlar (olmoshlar) va atovchi soʻzlar (atoqli otlarning maʼlum turlari) kabi guruhlarga ajratiladi. (12,50-51).

Leksik mazmunli soʻzlar leksikologiyada, grammatik mazmunli soʻzlar esa grammatikada (soʻz turkumlari bilan boʻllab) oʻrganiladi.

Tilshunoslikda leksik mazmunli soʻzlarning strukturasi har xil taʼriflanmoqda: ayrim manbalarda leksik mazmunli soʻzlarning ifoda plani (tovushlardan tarkib topgan moddiy tomoni) *leksema* deb, mazmun plani (ifodalanuvchisi) esa *semema* deb taʼriflanadi. Demak, leksema va semema leksik birlikning (soʻzning) oʻzaro aloqada boʻlgan ikki tomoni ekanligi aytiladi.¹ Boshqa manbalarda esa leksema soʻzning ifoda planigina emas, balki uning ifoda va mazmun planlari birligidan iborat yaxlit butunlik ekanligi taʼkidlanadi. Bu butunlik nominativ funktsiyadagi soʻz yoki soʻz birikmasi shaklida boʻladi. U onomasiologiyada tilning luʼat tarkibidagi bir komponent (*vokabula*) sifatida, semasiologiyada esa maʼlum maʼnolar tarkibidan iborat birlik (*semantema*) sifatida oʻrganiladi.¹

Oʻzbek tilshunosligida leksemaning ifoda va mazmun planlari birligidan iborat bir butun leksik birlik sifatida qaralishi keng tarqalgan, bunda uning ifoda plani (tovush tomoni) *nomema* (8,54-55) termini bilan, mazmun plani esa semema (12,51-b.) atamasi bilan nomlanmoqda. Mazkur darslikda ham shu anʼanaga amal qilindi.

6-. Leksemalarning leksik birlik sifatidagi tavsifida quyidagi belgi-xususiyatlarning alohida oʻrni bor:

1. Har qanday leksema ikki tomonning - ifoda va mazmun planlarining (nomema va sememaning) birligidan tarkib topadi:

a) leksemaning ifoda plani uning fonetik qobilidir (fonemalar, boʻlinlar va soʻz urlusidan iborat moddiy-material shakli). Masalan, *quloq* leksemasining ifoda planida 5 ta fonema (q,u,l,o,q), 2 ta boʻlin (qu-loq) va 1 ta soʻz urlusi (quloq) bor.

Leksemaning ifoda plani boʻlin tiplari, uning fonetik tarkibi bilan boʻllangan boʻladi: oʻzbek tilining oʻz qatlamidagi umumturkiy leksemalarning koʻpchiligi bir va ikki boʻlinli tub soʻzlardir. Bir boʻlinli tub leksemalarning fonetik tarkibi undosh+unli+undosh (*bosh, koʻz*), unli+undosh (*osh, oʻn*) sxemalarida boʻladi; boʻlin va soʻz boshida ikki undosh qatorlashib kelmaydi, ammo soʻz oxirida ikki undoshning ketma-ket kelishi uchray turadi: *toʻrt, qirq* kabi. Ikki boʻlinli tub leksemalarning birinchi boʻlini unli (**o**-na), unli+undosh (**ol**-ti), undosh+unli+undosh (**kat**-ta), undosh+unli (**bo**-la), ikkinchi boʻlini esa undosh+unli (**o**-ta), undosh+unli+undosh (**ol**-tin) sxemalarida boʻladi. Ikkinchi

¹ Толстой Н.И. Из опытов типологического исследования славянского словарного состава. – «Вопросы языкознания», 1963, №1.

Новиков Л.А. Семантика русского языка – М.: «Высшая школа», 1982, с.114.

¹ Кудухов В.И. Введение в языкознание. – М.: «Просвещение», 1979, с.184-186.

bo`lin hech qachon unli bilan boshlanmaydi, ammo unli bilan tugash holatlari (ochiq bo`lin bo`lishi) ko`p uchraydi (ke-**cha**, qay-g`**u**, bo-**la**, bo-**bo** kabi).

O`zbek tilining o`zlashgan qatlamidagi leksemalarning bo`linlarida, binobarin, so`zning ifoda planida ham bir qator o`ziga xosliklar bor. (Bu haqda «O`zbek tili leksikasining tarixiy taraqqiyoti» bahsiga qaralsin.)

YAsama so`zlarda o`zak morfema va so`z yasovchi morfemalar leksemaning ifoda plani bo`ladi: *ish-chi*>*ishchi*, *bosh-la(moq)*>*boshla(moq)* kabi. Fonemalar esa o`zak va affikslarning ifoda plani vazifasida qo`llanadi: *ishchi-i,sh/ch,i*; *boshlamoq-b,o,sh/l,a/m,o,q* kabi.

Leksik mazmunli juft va takroriy so`zlar ham yaxlitlangan bir leksema hisoblanadi: katta-kichik (bitta leksema), bola-chaqa (bitta leksema) jangir-jungir (bitta leksema) kabi (12,55-b.).

Leksemaning ifoda planidagi turli shakllar uning **tashqi formasi** sanaladi;

b) leksemaning mazmun plani deyilganda uning ma`nosi (yoki ma`nolari) va uslubiy bo`yoqlari (ma`no qirralari) nazarda tutiladi. Masalan, *quloq* leksemasining mazmun planida quyidagi leksik ma`nolar bor: «eshitish a`zosi» (*odamning quloIi*), «dutor, tanbur torlarini sozlash uchun o`rnatilgan muruvvatlar» (*dutorning quloIi*), «qozonning yon tomonlaridan chiqarilgan tutqich-dastalar» (*qozonning quloIi*) kabi. *CHehra* leksemasining mazmun planida esa leksik ma`no qo`shimcha ottenka – uslubiy bo`yoq bilan qoplangan. Bu bo`yoq kishi kayfiyati, ruhiy holati yoki xulq-atvorining yuzdagi aksini ifodalaydi: *chehra degan ko`ngilning oynasidir*. (Hamza).

Leksemaning mazmun planidagi leksik ma`no (yoki ma`nolar) va uslubiy semalar uning **ichki formasi** sanaladi.

Leksemaning ifoda va mazmun planlari dialektikaning shakl va mazmun kategoriyalari munosabatiga asoslanadi: shakl mazmunning bo`lishini taqozo qiladi, mazmun esa shaklsiz yuzaga kelmaydi, ifodalanmaydi ham. Qiyos qiling: *shahar*, *hashar* leksemalarining ikkalasida bir xil fonemalar qatnashgan, ammo bu fonemalarning joylashish tartibi, demak, leksemaning shakli har xil. Bu hol shu ikki leksema ma`nolarining tilda farqlanishini ta`minlaydi. Ulardagi fonemalar tartibini o`zgartirish esa shaklning yo`qolishiga olib keladi: *shahar* (so`z, leksema) – *ashhar* (so`z emas), *hashar* (so`z, leksema) – *rashah* (so`z emas). Demak, tovushlarning har qanday yilindisi so`z (leksema) bo`lavermaydi: bunday yilindi til birligining (leksik birlikning) shakli darajasiga ko`tarilishi uchun u albatta mazmun bilan bo`llangan bo`lishi kerak.

2. Leksemalarga xos muhim belgilardan yana biri shuki, ularning har biri u yoki bu leksik-grammatik guruhlarga mansub bo`ladi: predmet nomlari ot turkumiga, belgi-xususiyat nomlari sifat turkumiga, miqdor anglatuvchi so`zlar son turkumiga, harakat-holat mazmunli so`zlar esa fe`l turkumiga kiradi. Bunday mansublik leksemalarning nutqdagi grammatik shakllarini belgilaydi: otlar egalik, kelishik, ko`plik yoki birlik shakllarida, sifatlar oddiy, ortirma yoki qiyosiy daraja shakllarida, fe`llar shaxs-son, zamon, mayl, bo`lishli yoki bo`lishsiz, nisbat shakllarida qo`llanadi. Bu hol tilning leksik va grammatik sathlari o`rtasidagi aloqadorlikdan kelib chiqadi.

3. Leksemalar albatta yaxlitlangan, bir butun birlik bo`ladi, shu xususiyati bilan grammatik shakllardan, so`zlar birikmasi va gapdan farq qiladi. CHunonchi, *maktab* leksemasi leksik birlik sifatida o`zgarib turadi, ammo uning grammatik shakllari nutqda o`zgarib turadi: *maktabning, maktabni, maktabga, maktabda, maktabdan* kabi. SHuningdek, «beshta olma» birikmasini «beshta qizil olma» deb qo`llash (birikma tarkibiga «qizil» so`zini qo`shish) mumkin, ammo *maktab* leksemasi tarkibiga boshqa bo`lin yoki so`z kiritilmaydi.

4. Leksemada bitta bosh (asosiy) urfu bo`ladi, u shu leksemaning yaxlitligini, bir butun birlik bo`lishini ta`minlovchi muhim supersegment birlikdir: *qovóq, oshqovóq, temúr, temúrbetón* (so`nggi so`zning ikkinchi bo`linida ikkinchi darajali urfu, oxirgi bo`linda esa bosh urfu qo`llangan) kabi.

YUqoridagilardan shunday xulosa qilish mumkin: har qanday leksema shakl va ma`no butunligiga ega. Leksemaning shakli uning tashqi formasi, mazmun plani esa shu leksemaning ichki formasi bo`ladi. SHakl ma`noni borliq tusiga kiritadi, shu orqali ma`noning tilda va inson ongida yashashini ta`minlaydi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Nima uchun so`z nominativ birlik sanaladi?
2. Leksik so`zlar va grammatik so`zlar qanday farqlanadi?
3. Leksik va grammatik mazmunli so`zlar tilshunoslikning qaysi bo`limlarida o`rganiladi?
4. *Leksema, nomema, semema* atamalarini tushuntiring.
5. Leksemaning ifoda va mazmun planlari haqida ma`lumot bering.
6. Tub va yasama so`zlarning ifoda planlari qanday farqlanadi?
7. Leksemaning tashqi va ichki formalari haqida ma`lumot bering.
8. Leksemaning ifoda va mazmun planlari dialektikaning qaysi kategoriyalariga mos?
9. Leksemaning yaxlit bir butun birlik ekanligi nimalarda namoyon bo`ladi?
10. Leksemaning leksik birlik sifatidagi asosiy belgilarini tushuntiring.

Tayanch tushunchalar

Nominativ birlik – nomlash xususiyatiga ega birlik.

Leksik so`z – leksik mazmunli so`z (leksema).

Grammatik so`z – leksik ma`nosi bo`lmagan, grammatik mazmunli so`z (morfema-so`z).

Semema – leksik ma`no.

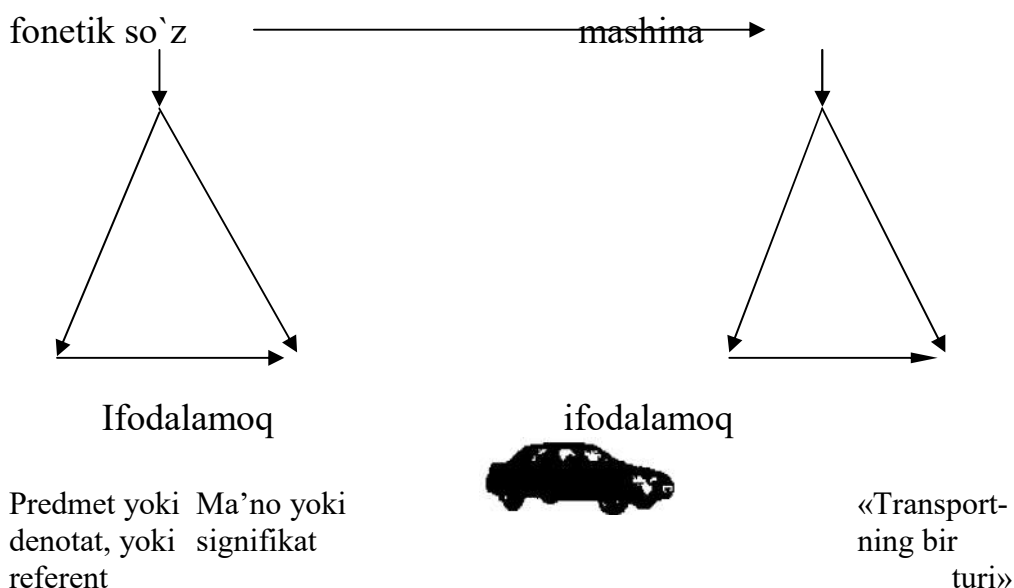
Nomema – so`zning (leksemaning) nomi.

LEKSEMANING SEMANTIK TARKIBI

Adabiyotlar: 4[10-14], 8[54-57], 12[61-73], 14[60-64]

Leksemaning semantik tarkibi leksik ma'no, qo'shimcha ottenkalar (ma'no qirralari, uslubiy semalar) va turkumlik semalarini o'z ichiga oladi.

7-. **Leksik ma'no** leksemaning nimanidir nomlashi (atashi), anglatishi va ifodalashidir. U quyidagi uch hodisa o'rtasidagi bollanishdan tarkib topadi: a) fonetik so'z (leksemaning fonetik qobili, shakli); b) fonetik so'z tomonidan nomlangan predmet, hodisa, tushuncha (denotat, referent); v) fonetik so'z tomonidan ifodalangan ma'no (signifikat, u inson ongida denotat haqida shakllangan ma'nodir). Demak, fonetik so'z predmetni, denotatni ataydi (denotativ ma'no), fonetik so'z inson ongidagi signifikatni ifodalaydi (signifikativ ma'no). Ana shu uchta birlik o'rtasidagi bollanishdan yuzaga kelgan semantik birlik leksik ma'no sanaladi. Buni quyidagi semantik uchburchak shaklida tasvirlash mumkin:

Leksik ma'noning yana bir muhim belgisi shuki, u leksemaning til sistemasidagi boshqa so'zlar bilan turli darajada aloqaga kirisha olish imkoniyatini (valentligini) ham belgilaydi. Masalan, **non** va **emoq** leksemalarining ma'nolari shu ikki so'zning nutqda birikishini taqozo qiladi ("*non emoq*" kabi), ammo **non** va **ichmoq** leksemalari o'zaro birika olmaydi, chunki bu ikkala leksemaning ma'nolari, semik tarkibi bunga yo'l qo'ymaydi.

Leksek ma'no leksemaning ifoda plani (fonetik so'z) bilan tarixan bollangandir, ammo bundan ma'no va tovushlar o'rtasida tabiiy bollanish bor degan xulosa chiqmasligi kerak, chunki tovush – ma'nosiz birlik, fizik-akustik hodisa; ma'no esa mavhum umumlashmadir. Tovushlar bilan ma'no o'rtasida tabiiy bollanish bo'lganda edi, bir ma'no tilda bitta so'z bilan ifodalanardi, aslida esa tilda bir ma'noning bir necha so'z bilan nomlanish hollari ham uchraydi: *kulgi* va *xanda*, *yollonchi* va *aldamchi*, *chelak* va *satil* kabi sinonimlarning borligi buning isbotidir. Demak, leksik ma'no fonetik birliklardan tarkib topgan fonetik

soʻzga (yoki bir necha fonetik soʻzga) shu til egasi boʻlgan jamoa tomonidan birlashtirilgan boʻladi. Buni quyidagicha tavsiflash mumkin: borliqdagi narsa-hodisalar sezgi aʼzolarimiz orqali ongimizga taʼsir qiladi, natijada inson ongida shu narsa-hodisalarning inʼikosi (obrazi) qoladi, unga nom tarzida birlashtirilgan soʻzning shakli ham ongimizda oʻz aksini topadi. SHunday qilib bu ikki hodisa-predmet inʼikosi va soʻz shakli obrazi oʻrtasida doimiy, mustahkam aloqa boʻllanib, bir butun birlik yuzaga keladi: har safar narsa-hodisani koʻrganda yoki sezganda, ongimizda shu narsaning inʼikosi bilan birga, uning nomi boʻlgan soʻzning qiyofasi ham gavdalanadi yoki, aksincha, soʻzni eshitganda shu soʻz qiyofasi bilan birga u atagan narsa-hodisaning inʼikosi, obrazi tiklanadi. Ana shu ikki hodisa oʻrtasidagi doimiy aloqa, boʻllanish leksik maʼno boʻladi.¹ Soʻz va uning maʼnosi birgalikda inson ongida tushunchani shakllantiradi. Demak, soʻzni tushunchaning tildagi belgisi (znak ponyatiya) deyish mumkin.² Biroq soʻzning maʼnosi bilan tushuncha bitta narsa emas. Maʼno tushunchaning shakllanishida ishtirok etadi, unga poydevor boʻlib xizmat qiladi, ammo soʻzning tarkibiy qismi boʻlganligidan til birligi sanaladi, tushuncha esa, garchi soʻz va uning maʼnosi bilan aloqada boʻlsa-da, inson tafakkurining mahsuli sifatida logik kategoriya hisoblanadi. Masalan, shox-shabbali, koʻp yillik oʻsimlik haqidagi tushuncha barcha millat vakillari ongida bir xil boʻlsa-da, uning shakllanishida poydevor vazifasini bajargan soʻzlar (nomlar) har xildir: oʻzbek tilida *daraxt*, rus tilida *derevo*, nemis tilida *der Baum*. SHuning uchun *daraxt* soʻzining maʼnosini nemis va rus bilmaydi, oʻzbek esa *der Baum* va *derevo* soʻzlarining maʼnolarini anglay olmaydi (agar shu tillardan xabari boʻlmasa), bunday holat ulardan birining (tushunchaning) logik kategoriya ekanligidan, ikkinchisining (soʻz va maʼnoning) esa lingvistik kategoriya ekanligidan kelib chiqadi, soʻz va uning maʼnolari qaysi tilga mansub boʻlsa, oʻsha til sistemasi ichida qaraladi, shuning uchun bir tushuncha nomi turli tillarda turlicha boʻlishi bilan birga, ularning maʼnolarida anchagina tafovutlar ham uchraydi: *bosh* (oʻzb.) va *golova* (rus.) soʻzlarining asosiy (toʻgʻri) maʼnolari oʻzaro tengdir, ammo oʻzbek tilidagi *bosh* soʻzining koʻchma maʼnolari – «koʻchaning boshi», «oʻchoq boshi», «daryo boshi», «boshi berk koʻcha» birikmalarida reallashgan semalari ruscha *golova* soʻzining semantik tarkibida yoʻq.

8-. Qoʻshimcha ottenkalar (maʼno qirralari) leksemaning semantik tarkibidagi ikkinchi hodisadir. Ular leksik maʼnoga ustama sema tarzida birlashtirilgan boʻladi. Bu haqda «ifoda semalari» bahsiga qarang.

9-. Turkumlik semalari – leksemaning mazmun planidagi uchinchi komponent. Bunday semalar leksik maʼnoga tayangan holda leksemalarning grammatik maʼnolarini belgilaydi, shu asosda leksemalarning leksik-grammatik guruhlanishi – soʻz turkumlariga uyushishi taʼminlanadi. Qiyos qiling: *daftar* – «predmetning bir turi» (leksik maʼno), *kitob* – «predmetning boshqa bir turi»

¹ Qarang. Головин В.Н. Введение в языкознание. – М.: "Высшая школа", 1977, с.71.

² Головин В.Н.Кʻрсатилган асар, 73-б.

(leksik ma'no), *yozmoq* - «harakatning bir turi» (leksik ma'no), *yurmoq* - «harakatning boshqa bir turi» (leksik ma'no). Bu ma'nolar yuqorida keltirilgan har bir leksemaning o'zini bildiradi: *kitob* leksemasi «daftar»ni, *daftar* leksemasi «kitob»ni anglatmaydi; shuningdek, *yozmoq* leksemasi «yurmoq»ni, *yurmoq* leksemasi esa «yozmoq»ni ifodalaymaydi. Biroq *daftar* va *kitob* leksemalarining ikkalasida «predmetlik» semasi, *yozmoq* va *yurmoq* leksemalarining ikkalasida esa «harakat» semasi ham bor, ular *daftar* va *kitob* leksemalarini ot turkumiga, *yozmoq* va *yurmoq* leksemalarini esa fe'l turkumiga birlashtiradi. Har bir so'z turkumining ichki kategoriyalariga xos ma'nolar – otlarda egalik, kelishik, birlik, ko'plik; fe'llardagi shaxs-son, zamon, mayl; sifatlardagi daraja ham turkumlik semalariga asoslanadi. Demak, leksik ma'noda xususiylik, individuallik, grammatik ma'noda esa umumiylik ustun turadi. Bunday tafovutlanish leksemaning mazmun mundarijasidagi leksik ma'no semalari bilan turkumlik semalari o'rtasidagi munosabatlardan kelib chiqadi. («Leksik ma'noning semantik tarkibi» bahsiga ham qarang.)

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Leksemaning semantik tarkibiga nimalar kiradi?
2. Leksik ma'no nima?
3. Fonetik so'z nima?
4. Denotat, referent nima?
5. Signifikat nima?
6. Valentlik haqida ma'lumot bering.
7. Leksik ma'no bilan so'zning nomi o'rtasidagi bog'lanishni qanday tushunasiz?
8. Leksik ma'no va tushuncha haqida ma'lumot bering, leksik ma'noning lingvistik kategoriya, tushunchaning esa logik kategoriya ekanligini tushuntiring.
9. Leksemaning semantik tarkibida leksik ma'nodan tashqari yana nimalar bo'lishi mumkin?
10. Ifoda semalari va turkumlik semalari haqida ma'lumot bering.

Tayanch tushunchalar

Leksik ma'no – leksemaning nimanidir nomlashi, atashi, anglatishi.

Fonetik so'z – leksemaning fonetik qiyofasi, nomi.

Denotat - leksema tomonidan nomlangan narsa-predmet, voqelik.

Referent – til birligi ifodalaydigan tushuncha, fikr predmeti.

Signifikat – til birligi ifodalaydigan ma'no.

Valentlik – leksemaning birikma yoki gap tarkibida boshqa leksemalar bilan aloqaga kirisha olish xususiyatlari.

Tushuncha – ob'ektiv borliqdagi predmet yoki hodisalarning inson miyasida aks etgan umumiy tasavvuri.

Turkumlik semalari – leksik ma'noga tayangan holda leksemalarning grammatik ma'nolarini belgilaydigan, shu asosda leksemalarning so'z turkumlariga uyushishini ta'minlaydigan semalar.

Leksik ma'noning semantik tarkibi

Adabiyotlar: 4[14-16],8[57-67],11[15-17],12[62-71]

10-. **Leksik ma'noning semalari.** Leksik ma'no leksemaning mazmun planidagi yaxlit bir semantik butunlik bo'lsa-da, keyingi vaqtlarda bu butunlik tarkibida ma'lum ma'no qismlari – *semalar* borligi aniqlanmoqda. Masalan, *daraxt* leksemasining leksik ma'nosida quyidagi semalar borligini ko'ramiz: 1) «predmet», 2) «o'simlik», 3) «ko'p yillik o'simlik», 4) «erda o'suvchi», 5) «yog'ochlashgan tanali», 6) «ildizli», 7) «shox-shabbali», 8) «bargli». Bu semalar birlashib, *daraxt* leksemasining leksik ma'nosini shakllantiradi. Leksik ma'noning semasiologiyada *semema* deyilishi ham shundan.

Semalar ma'no xususiyatiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Atash semalari (denotativ semalar).
2. Ifoda, tasvir, qo'shimcha ma'no semalari (konnotativ semalar)
3. Vazifa semalari (funktional semalar) (19,58-b.)

11-. **Atash semalari** (denotativ semalar) ot, sifat, son, fe'l turkumidagi barcha leksemalarning leksik ma'nolarida bor. SHuning uchun ular *ideografik semalar* deb ham ataladi.

12-. **Ifoda semalari** semema tarkibidagi uslubiy ma'no qirralaridir. Ular leksemalarning atashdan, nomlashdan tashqari, shaxsiy munosabatlarni ifodalashiga yoxud shu leksemalarning qo'llanishi doirasini belgilashga xizmat qiladi. Masalan, *buyum* va *matoh* leksemalari «tirikchilik-ro'zlorda qo'llanadigan mol» ma'nosiga ega, ammo *matoh* so'zida bu leksik ma'no salbiy bo'yoq bilan qoplangan: «Jon ota, *matohlarini* olib borib bering, agar meni qizim desangiz, olib borib bering...» (X.Seitov.).

Ba'zan semantik tarkibida qo'shimcha ma'no qirralari bo'lmagan leksemalar o'zi qo'llangan kontekst yoki nutqiy muhit talabi bilan uslubiy semali leksemaga aylanadi. Bu hodisa leksemaning o'ziga xos bo'lmagan kontekstda qo'llanishi tufayli sodir bo'ladi. Masalan, *burun* va *tumshuq* so'zlaridan har birining o'z konteksti bor: *burun* leksemasi asosan odamga nisbatan, *tumshuq* leksemasi esa hayvon va parrandalarga nisbatan qo'llanadi. Qiyos qiling: 1) *SHarofatning yupqa lablari ko'karib pirpiradi, burni oqarib, kataklari kerildi.* (A.Qahhor); 2) *Laylakning bo'yi novcha, tumshuli bor tarnovcha. Lapanglaydi uchganda, Uyasidan ko'chganda.* (UyIun). Keltirilgan misollarning ikkalasida *burun* va *tumshuq* so'zlari o'z kontekstida qo'llangan, shu bois ularda qo'shimcha ma'no qirralari, uslubiy baho ottenkalari ifodalanmagan. YA n a m i s o l: *U bir*

ko`ngli borib muttaham qozining tumshuliga tushirgisi yo iflos basharasiga tupurgisi keldi. (M. Ismoiliy.) Bu gapda *tumshuq* so`zi o`ziga xos bo`lmagan kontekstda – odamga nisbatan qo`llangan, natijada unda odamga (qoziga) nisbatan hurmatsizlik, nafrat munosabatlari ifodalangan.

O`zbek tilida uslubiy bahoning morfemalar yordamida ifodalanishi keng tarqalgan: *oyi-oyijon, tili-tillari, dadam-dadamlar, uka-ukaginam* kabi. Masalan: 1) Mushfiq va mehribon *oyijonim*. O`z tashvishlari bilan Sizni unutgan beaql, adashgan qizingizni ma`zur tuting. (E. Samandar.); 2) OIa, soI borsangiz avval *Dadamlarga* salom ayting, YUgurib chiqqan ul mushfiq *Onamlarga* salom ayting. (Hamza); 3) Men uning *tillarini* kesib olaman, qo`linga bir tushsin yashshamagur. (E.Samandar.); 4) Bir oydan so`ng ko`zin yumib Mamaniyoz, *Ko`kanchaga* meros qopti bud-shud, oz-oz. (G`. G`.); 5) Seni o`zimdek bilaman. Ol, *ukaginam*. (S. Ahm.); 6) Ana sichqon, mushukvoy, Ana xo`roz kuchukvoy. (G`. G`.).

13-. **Vazifa semalari** ham semema tarkibiga kiradi, ammo ular atash, ifodalash bilan birga leksemalarning nutqda o`zaro birika olishini (valentligini, distributsiyani), shu orqali gapda ma`lum vazifa bajarishini belgilaydi. Masalan, *choy* leksemasining leksik ma`nosi (sememasi) tarkibida «qayta ishlangan» «suyuqlik», «ichimlik», «quruq», «quritilgan», «choy o`simligi» semalari bor. Bu semalar *choy* leksemasining *o`stirmoq, ichmoq, qaynatmoq va damlamoq* fe`llari bilan birika olishini ta`minlaydi: *choy o`stirmoq, choy damlamoq, choy ichmoq, choy qaytanmoq* kabi. Biroq, *choy* leksemasi nutqda emoq fe`li bilan birika olmaydi, bunga *choy* va *emoq* so`zlarining leksik ma`nolaridagi semalar tarkibi yo`l qo`ymaydi.

Bir mazmuniy guruhga mansub leksemalarning sememalari qiyoslanganda, ularning semantik tarkiblarida integral (birlashtiruvchi) va differentsial (farqlovchi) semalar borligi ham ma`lum bo`ladi. Bunday semalar leksemalarni o`zaro birlashtirish va farqlash uchun xizmat qiladi. Masalan, o`zbek tilidagi *amaki, amma, toIa, xola, jiyon* leksemalarining barchasida «qarindosh», «yaqin qarindosh» semalari bor, shu semalar ularni bitta mazmuniy guruhga birlashtiradi, shunga ko`ra *integral (birlashtiruvchi) semalar* sanaladi; ayni paytda keltirilgan leksemalarning ma`no tarkibida farqlanish belgilari – *differentsial semalar* ham mavjud: *amaki* sememasidagi «otaning akasi yoki ukasi» semasi *toIa* sememasida yo`q, *toIa* sememasidagi «onaning akasi yoki ukasi» semasi esa *amaki* sememasida uchramaydi, demak, bu ikki sema yuqoridagi ikki so`zning ma`nolarini farqlash imkonini beradi; *amaki* va *amma, toIa* va *xola* sememalari ham «qarindosh», «yaqin qarindosh» semalari bilan birlashadi, ammo «erkak» va «ayol» semalari bilan o`zaro farqlanadi; *jiyon* leksemasida esa «yoshi kichik», «akaning yoki ukaning farzandi» semalari farqlash vazifasini bajaradi.

Leksik ma`noni (sememani) tarkibiy qismlarga – semalarga parchalab o`rganish semasiologiyada komponent tahlil usuli deyiladi. Bu usul leksemalarning paradigmalarni, mazmuniy, tematik va hokazo guruhlarini aniqlashda qo`l keladi.

TERMINLAR

14-. **Terminlar** fan, texnika, adabiyot, san'at va boshqa sohalarga oid ixtisoslashgan, qo'llanishi muayyan soha bilan chegaralangan tushunchalarni ifodalaydigan nominativ birliklardir: *gulkosa, shona* (botanikada); *to'rtburchak, kvadrat* (geometriyada); *ega, kesim* (tilshunoslikda), *qofiya, turoq, vazn* (adabiyotshunoslikda) kabi.

Terminlarning ifoda plani so'zga (*hujayra, to'qima*) yoki turli birikmaga (*o'q ildiz, popuk ildiz*) teng bo'ladi. Har ikki ko'rinishda ham termin leksema deb hisoblanadi, bunda uning nominativ birlik ekanligi e'tiborga olinadi.¹

Terminlarning mazmun planida muayyan soha tushunchalari ifodalangan bo'ladi: Masalan, **boshoq** terminining mazmun planida «poya uchida o'sadigan to'pgul yoki to'pmevaning bir xili» tushunchasi ifodalangan.

SHaklan so'zga teng termin aslida leksemaning o'zidir, chunki u ko'pincha til sistemasida mavjud bo'lgan yoki shu tilning so'z yasash modellari asosida shakllangan leksemaning terminlashishi natijasida yuzaga keladi, natijada terminning ifoda plani ham, mazmun plani ham leksema bazasiga tayanadi. Qiyos qiling: **tish** (leksema: «odamning tishi», «hayvonlar tishi»)-**tish** (termin: «odamning tishi», «hayvonlar tishi»). Bunda leksemaning mazmun plani (leksik ma'nosi) terminning mazmun planiga (tushunchaga) tengdir. Demak, terminlarda ko'pincha leksik ma'no bilan tushuncha o'zaro teng bo'ladi. Ba'zi sohalarda leksema o'zining ko'chma ma'nosida terminlashib qolishi ham mumkin, ammo bu hodisa juda kam uchraydi. Qiyos qiling: **gul**-botanikada: «o'simlikning urchish (ko'payish) organi»; **gul**-amaliy san'atda: «Biror narsaga chizib, tikib, bosib yoki o'yib tushirilgan bezak, naqsh». Bu misollarda *gul* leksemasi o'zining bosh ma'nosida botanikada, ko'chma ma'nosida esa amaliy san'atda terminlashgan. Ammo bir sohaning o'zida leksemaning ikkita tushuncha nomi sifatida terminlashishi (ko'p ma'noli termin bo'lishi) terminologiyaning izchilligiga xilof bo'ladi. Masalan, *uruI* leksemasi uzoq yillar botanikada ikki tushunchaning nomi bo'lib keldi: 1) «o'simlikning uruIi» (ruscha: *semya*); 2) «turdan katta, oiladan kichik taksonomik kategoriya» (ruscha: *rod*). Bunday polisemiya keyingi yillarda taksonomik kategoriya ma'nosidagi **uruI** terminining **turkum** termini bilan almashtirilishiga sabab bo'lgan. Ba'zan termin o'ta ommalashib, umumtil birligiga aylanib qoladi. Xususan, *radio, televizor, telefon* so'zlari ham ma'lum soha terminlari sifatida yuzaga kelgan, ammo hozirgi paytda bu terminlar ommalashib, barchaning nutqida qo'llanadigan, barchaga tushunarli bo'lgan so'zlarga aylangan. Bu hodisa tilshunoslikda **determinlashish** deyiladi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1.Sema va semema haqida ma'lumot bering.

¹ Bu ma'nda ³arang: Koduxov V.И. Введение в языкознание. – М.: «Высшая школа», 1979,с.184.

- 2.Semalar ma'no xususiyatlariga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
- 3.Atash (denotativ) semalari nima? Ifoda va vazifa semalari-chi?
- 4.Ideografik semalarning integral va differentsial semalarga bo'linishini tushuntiring.
- 5.Termin, uning ifoda va mazmun planlari haqida ma'lumot bering.
- 6.Terminlarda leksik ma'no bilan tushunchaning teng kelish holatlarini tushuntiring.

Tayanch tushunchalar

- 1.**Sema** – leksik ma'no (semema)ni tashkil toptiruvchi komponent va ma'no qirralari.
- 2.**Atash semalari** – leksemaning leksik ma'nosidagi ideografik semalar (atash, nomlash ma'nosini shakllantiruvchi semalar).
- 3.**Ifoda semalari** – semema tarkibidagi uslubiy ma'no qirralari.
- 4.**Vazifa semalari** – atash, ifodalash bilan birga leksemalarning nutqda o'zaro birika olishini (valentligini) belgilaydigan semalar.
- 5.**Terminlar** – fan, texnika, adabiyot, san'at va boshqa sohalarga oid ixtisoslashgan tushuncha nomlari.
- 6.**Ixtisoslashish, chegaralanish** - terminlarning ma'nosi va qo'llanishidagi o'ziga xoslik, ma'lum soha tushunchasini nomlash bilan cheklanish.
- 7.**Determinlashish** – terminlarning ommalashib, umumnutq birligiga aylanishi.

Leksemaning uzual va okkazional ma'nolari

Adabiyotlar: 4[16-19],12[71-73].

15-. **Uzual ma'no** leksemaning mazmun mundarijasida bor bo'lgan leksik ma'nodir. U til egasi bo'lgan xalq tomonidan tan olingan, demak, ko'pchilikka tushunarli bo'lgan ma'no hisoblanadi. Masalan, **tozalamoq** leksemasining mazmun mundarijasida quyidagi leksik (uzual) ma'nolar bor: 1) «kir, chang, ifloslik va shu kabilardan xoli qilmoq» (*tish tozalamoq, idishlarni tozalamoq, uyni tozalab supurmoq* kabi): *Yo'lchi ularga beda tashladi. Keyin kurak va supurgi olib otxonani tozalay boshladi.* («Qutlu qon»dan); 2) «aralashmalardan, keraksiz, ortiqcha narsa va qismlardan xoli qilmoq» (*spirtni tozalamoq, dalani Io'zapoyalardan tozalamoq* kabi): *Anvar gullarni sulorish, o'tlarni yulib tozalash vazifasini o'zi bajardi.* («Mehrobdan chayon»dan.).

16-. **Okkazional ma'no** leksemaning tildagi ma'nosiga xos bo'lmagan, ayrim shaxsning (muallifning) nutqiy vaziyatdan kelib chiqib, shu leksema

mazmuniga yangicha «tus» berishi natijasida yuzaga keltirilgan sun'iy ma'nodir. U individual xarakterda bo'ladi va faqat kontekstda anglashiladi. «Ichak uzar hangomalar»dan keltirilgan quyidagi dialogga e'tibor beraylik:

Qattiq kayf qilgan er xotinidan iltimos qilyapti:

- Kostyumimni tozalab qo'y.
- Tozaladim.
- SHimimni tozalab qo'y.
- Tozaladim.
- Tuflimni tozalab qo'y.
- Ie, tuflining ham cho'ntagi bormi?

YUqoridagi matnda **tozalamoq** so'zining «ship-shiydam qilmoq» ma'nosi kulgiga sabab bo'layotganligini anglash qiyin emas. Aslida bu ma'no **tozalamoq** leksemasining mazmun mundarijasida yo'q, u asar muallifining uslubiy maqsadda kashf etgan leksik qo'llashidir. Bunday leksik qo'llanishni (okkazional ma'noni) **gul** leksemasi misolida ham uchratib turamiz: **gul** leksemasining to'Iri («*o'simlik guli*») va ko'chma («yigitlarning guli», «qizlarning guli») ma'nolari borligi ma'lum, ular shu leksemaning uzual ma'nolari (leksik ma'nolari) sanaladi, chunki **gul** so'zining bu ma'nolari shu leksemaning semantik tarkibidan barqaror o'rin olgan:

SHoh qiz, shakar qiz, qizlarning guli,
Qoshlaringni ko'rsatgil, men uning quli.
(«Doxunda»dan.)

Biroq **gul** leksemasining fan arboblari nisbatan metaforik qo'llanishi odat bo'lmagan, atoqli yozuvchi Oybekning quyidagi misralarida esa bu so'z ayni shu ma'noda ishlatilgan, demak, uning mazmun mundarijasiga okkazional ma'no tusi berilgan: *Fan, san'atning gullari butun, To'plangandi suhbat uchun.*

Gul leksemasining okkazional ma'noda qo'llanishi quyidagi gapda yanada ko'proq voqe bo'ladi: «Gul yuzing ochib, ey **gul**, majlisim guliston qil». (Feruz).

Demak: a) uzual ma'no til birligi (leksik ma'no), okkazional ma'no esa nutq birligi (leksik qo'llash) sanaladi; b) uzual ma'no (yoki ma'nolar) kontekstgacha shakllangan bo'ladi, okkazional ma'no esa kontekstning o'zida yuzaga keladi, shu kontekst doirasidagina leksemaga biriktiriladi; v) uzual ma'no leksemaning biror predmet yoki hodisani nomlashi bilan bo'lingandir (unda obrazlilik ifodasi bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin), okkazional ma'no esa nomlamaydi, unda obrazlilik ifodalanadi, xolos; g) uzual ma'no tilning lu'at boyligidan o'rin oladi, okkazional ma'no esa vaqt o'tishi bilan lu'at boyligiga kirib qolishi mumkin bo'lgan (hozirgacha kirmagan) potentsial imkoniyatdir. Bunday imkoniyat amalga oshishi ham, oshmay qolishi ham mumkin. CHunonchi, **o'girmoq** leksemasining tilda quyidagi leksik ma'nolari bor: 1) biror tomonga qaratmoq, burmoq. *Ra'no yuzini chetga o'girib, boshidagi ro'moli bilan yuzini artdi, uzun entikdi.* («Mehrobdan chayon»dan.); 2) aziz-avliyolarga atab boshi yoki ustidan pul yoki biror buyumni aylantirib sadaqa qilmoq: *Oftob oyim erining bu so'zini eshtishi*

bilan Xo`ja Bahoviddin yo`liga o`grib qo`ygan etti tanga pulini To`ybekaga berib, darrov eshonnikiga jo`natdi. («O`tgan kunlar»dan.). Biroq, o`girmoq leksemasi keyingi yillarda «tarjima qilmoq» ma`nosida ham qo`llanmoqda: SHunisi diqqatga sazovorki, XIX asrlarda rus yozuvchilarining asarlari ham xorijiy tillarda ko`plab tarjima qilina boshlandi. Masalan, XVIII asr va XIX asrning boshlarida yaratilgan rus lirikasi namunalari va “Revizor” komediyasi nemis tiliga, N.V.Gogolning bir qancha nasriy asarlari frantsuz tiliga o`girildi. (G` .Salomov)

Bu nutqiy parchada **o`girmoq** leksemasining uslubiy qiymati ham yo`q emas: u **tarjima qilmoq** leksemasining kontekstda ikki marta takrorlanmasligiga erishish (leksik tavalogiyaga barham berish) maqsadida ishlatilgan, shuning uchun bo`lsa kerak **o`girmoq** leksemasining «tarjima qilmoq» ma`nosida qo`llanishi asta-sekin odat tusiga kirib bormoqda. Demak, bu leksemaning ana shu okkazional ma`nosi uzual ma`noga o`tish jarayonini boshidan kechirmoqda deyishga asos bor.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

- 1.Uzual va okkazional ma`nolar qanday farqlanadi?
- 2.Nima uchun uzual ma`no til birligi, okkazional ma`no esa nutq birligi sanaladi?
- 3.Okkazional ma`nolar qanday yuzaga keladi?
- 4.Okkazional ma`no uzual ma`noga aylanishi mumkinmi?
- 5.Birorta badiiy asar tilidan uzual va okkazional ma`nolarda qo`llangan leksemalarni toping.

Tayanch tushunchalar

Uzual ma`no – leksemaning semantik tarkibida bor bo`lgan leksik ma`no.

Okkazional ma`no – leksemaning tildagi ma`nosiga xos bo`lmagan, ayrim shaxsning leksik qo`llashi natijasida yuzaga keltirilgan sun`iy ma`nosi.

Leksik qo`llash – leksemaning okkazional (nutqiy) ma`noda qo`llanishi.

Leksik monosemiya va polisemiya

Adabiyotlar: 2[63-70], 4[19-24], 8[67-73], 11[23-25], 12[79-81], 14[67-68], 33[59-61]

17-. **Leksik monosemiya** (yunoncha: monos – «bir»+semia – «belgi») – leksemaning faqat bitta ma`noga ega bo`lishi. Masalan, o`zbek tilidagi **guruch** leksemasi «sholidan oqlab olinadigan oshlik don» ma`nosini, **abadiy** leksemasi «mangu, doimiy» ma`nosini, **tun** leksemasi «sutkaning kun botishdan kun chiqqungacha, oqshomdan tong otguncha bo`lgan qismi» ma`nosini ifodalaydi. Bu leksemalarning boshqa ma`nolari yo`q.

Monosemiya hodisasi o`zbek tilshunosligida *bir ma`nolilik* deb ham yuritiladi. Bir ma`nolilik ko`proq terminlarga, yangi yaratilgan yoki boshqa tildan

yangi o'zlashtirilgan leksemalarning boshlanilich ishlatilish davriga xosdir: *to'rtburchak* (matem.termin), *gummaxona* (yangi yaratilgan leksema), *supermarket* (yangi o'zlashtirilgan so'z) va b.lar.

Yangi yaratilgan yoki boshqa tildan yangi o'zlashtirilgan leksemalar vaqt o'tishi bilan turli lisoniy va nolisoniy omillar ta'sirida ko'p ma'noli so'zlarga aylanib qolishi mumkin.

Atoqli otlar ham shartli ravishda monosemantik leksemalar qatoriga qo'shiladi.¹

18-.Leksik polisemiya(yunoncha: poli-«ko'p»+semia-«belgi») – leksemaning bir necha ma'noga ega bo'lishi. Masalan, **tuz** leksemasining semantik tarkibida quyidagi leksik ma'nolar bor: 1) «kislota tarkibidagi vodorod o'rnini biror metall egallashi natijasida hosil bo'ladigan kimyoviy birikmalar» (*asosiy tuzlar, sulfat kislota tuzlari*);2) «kimyoviy birikmaning ovqat uchun ishlatiladigan bir turi» (*osh tuzi*); 3) ko'chma: «kimsaning boshqa odamga bergan, edirgan-ichirgan ovqati» (*tuz bermoq, tuzini emoq*); 4) ko'chma: mantiq, ma'no, mazmun: «Iyi-iyi, bu oyimchanning gapida tuz bormi o'zi?» (I.Rahim.)

Leksik polisemiya, odatda, bir leksemaning semantik tarkibidagi leksik ma'nolar orasida mazmuniy bollanish borligiga tayanadi, shu xususiyati bilan leksik omonimiyadan farq qiladi («Leksik omonimiya» bahsiga qaralsin).

Leksik polisemiyaning yuzaga kelishi ma'no taraqqiyoti qonuniyati bilan belgilanadi.

Leksik ma'no taraqqiyoti

Adabiyotlar: 2[67-70], 4[25-31], 8[73-78], 11[26-29], 12[81-89], 30[49-51], 40[29-32].

19-. Leksik ma'no taraqqiyoti haqida umumiy ma'lumot. So'zning leksik ma'nosi qotib qolgan, o'zgaras hodisa emas, u ancha barqaror bo'lsa-da, ma'lum omillar ta'sirida, uzoq yillar davomida o'zgarishi mumkin. Bunday o'zgarishlarga sabab bo'ladigan omillar ikki xildir: 1) ekstralingvistik (nolisoniy) omillar – ijtimoiy-iqtisodiy hayot, ong, tafakkur rivoji va b.lar. Masalan, **oyoq** so'zi dastlab inson a'zolaridan birini nomlagan, keyinchalik u xontaxta, kursi, stol, stul, karavot kabi mebellarning «oyoli»ni ham atay boshlagan: *xontaxtaning oyoli, kursining oyoli, stolning oyoli, karavotning oyoli* kabi. Bunga inson yashab turgan muhitda turli-tuman mebel-jihozlarning paydo bo'lganligi, shu bilan bolliq ravishda inson ongida yangi tasavvurlarning yuzaga kelganligi, nihoyat, til bilan ijtimoiy hayot, ong va tafakkur o'rtasidagi murakkab aloqalar sabab bo'lgan; 2) lingvistik (lisoniy) omillar – til birliklarining til sistemasi ichidagi munosabatlari. Masalan, tilning lulat boyligidagi **aniq** va **ochiq** leksemalari kontekstual sinonimiya munosabatida bo'lishi mumkin: *aniq gapirmoq* va *ochiq gapirmoq* kabi, ammo «ochiq eshik»ni «aniq eshik» deb bo'lmaydi, bunga **aniq** va **ochiq**

¹ Turcunov.U., Muxtorov Ж., Раҳматуллаев Ш. К'гсатилган асар, 80-б.

leksemalarining ma'no xususiyatlaridagi o'ziga xoslik, ularning valentlik imkoniyatlari yo'l qo'ymaydi. Demak, leksemaning leksik ma'nosi yuqorida keltirilgan omillar ta'sirida o'zgarib turadi, leksik ma'no taraqqiyoti deyilganda shular nazarda tutiladi. Bunday taraqqiyotning yo'llari ham har xildir: ma'noning ko'chishi, kengayishi va torayishi, bundagi miqdor va hajm o'zgarishlari shular jumlasidandir.

20-. **Ma'noning ko'chishi** – bir predmet (yoki hodisa) nomining keyinchalik boshqa predmet yoki hodisani anglatish xususiyatiga ega bo'lishi. Bunday ko'chish shu nom bilan atalayotgan ikki yoki undan ortiq predmet (hodisa) o'rtasidagi aloqadorlikka asoslanadi. Masalan, **nafas** leksemasining bosh (to'Iri) ma'nosi «o'pkaga olinadigan va undan chiqariladigan havo»dir, ammo *nafasingizni iliq qiling* deganda **nafas** leksemasi «havo»ni emas, «gap»ni va «niyat»ni ifodalamoqda, chunki nafas olish va nafas chiqarishsiz gap shakllanmaydi, gapsiz esa fikr-niyat ifodalanmaydi: nafas, gap, fikr-niyat o'rtasidagi ana shu aloqa va bollanish **nafas** leksemasining mazmun mundarijasidagi ma'no ko'chishlariga sabab bo'lgan.

Tilda ma'no ko'chishining quyidagi turlari uchraydi:

1. **M e t a f o r a y o' l i b i l a n** ma'no ko'chirilishi:

a) ifodalanayotgan predmetlar (hodisalar) o'rtasidagi shakliy o'xshashlik asosida: *burun* («odamning burni»-bosh leksik ma'no) - *burun* («choynakning burni»-hosila ma'no);

b) ikkita belgi-xususiyat o'rtasidagi nisbiy o'xshashlik asosida: **tez** («oz vaqt ichida, darrov»-bosh leksik ma'no: *majlis tez tugadi*) – **tez** («darrov achchillanadigan, jizzaki»- hosila ma'no: *tez odam*); **cho'qqi** («tik narsalarning eng yuqori nuqtasi»- bosh leksik ma'no: *to'l cho'qqisi*)- **cho'qqi** («erishilgan yoki erishilishi mumkin bo'lgan eng yuqori po'lona, daraja, ko'rsatkich»-hosila ma'no: *ilm-fan cho'qqisi; baxt cho'qqisi*);

v) narsa-predmetlarning u yoki bu qismlarini o'rin nuqtai nazaridan o'xshatish asosida: **bosh** («tananing bo'yindan yuqoridagi qismi»- bosh leksik ma'no: *odamning boshi*) – **bosh** («tik narsalarning tepa qismi»-hosila ma'no: *shamol bo'lmasa, daraxtning boshi qimirlamaydi*);

g) bajarilgan yoki bajariladigan ish-harakatlar o'rtasidagi nisbiy o'xshashlik asosida: **urmoq** («qo'l yoki biror predmet vositasida zarba bermoq»-bosh leksik ma'no: *Bektemir miltiq qo'ndoli bilan uning peshanasiga bir urdi*) – **urmoq** («tanqid qilmoq»-hosila ma'no; *Ota-buvamni kavlab, gazetaga urib chiqishdi*).

2. **V a z i f a d a g i o' x s h a s h l i k a s o s i d a** ma'noning ko'chirilishi (funktional ko'chirish): **tomir** (*anat.* «qon tomirlari»-bosh leksik ma'no) – **tomir** (*biol.* «o'simlik tanasida suyuqlik va undagi erigan moddalar oqadigan to'qima naychalar»-hosila ma'no). **Tomir** leksemasining semantik tarkibidagi bu ikki ma'no shu leksema bilan atalayotgan «qon tomirlari» va «o'simlik tanasidagi to'qima naychalar» bajarayotgan vazifadagi o'xshashlikka asoslangan: har ikki holatda ham ular (tomir va naychalar) tirik organizm uchun kerakli moddalarning butun tana va to'qimalar bo'ylab tarqalishi uchun xizmat qiladi.

Vazifadoshlik asosida ma'noning ko'chirilishi **o`q** (nayzaning o`qi) - **o`q** (miltiqning o`qi)- **o`q** (zambarakning o`qi) kabi nomlanishlarda ham bor;

I z o h: Ba'zan ma'noning ko'chirilishida metafora va funktsiyadoshlik (vazifadoshlik) omillari birga qatnashadi: **tish** («odamning tishi») – **tish** («arraning tishi») kabi. Bunda odam tishlari va arra tishlari o`rtasidagi shakliy-vazifaviy o`xshashliklar ma'no ko'chirilishiga olib kelgan; **qanot** («qushning qanoti») leksemasining ko'chma ma'noga ega bo'lishi (samolyotning qanotini ifodalashi) ham shakliy-vazifaviy o`xshashlikka asoslangan;

3. M e t o n i m i y a y o`l i b i l a n ma'noning ko'chirilishi (yunoncha: metonimia –«qayta nomlash»). Bunday ko'chirilish predmetlar yoki hodisalarning o`zaro aloqadorligiga asoslanadi. Buning quyidagi ko`rinishlari bor:

a) o`simlikning nomi shu o`simlik mevasidan yoki boshqa biror qismidan tayyorlangan mahsulotga ko'chiriladi: **muskat** (uzumning bir navi) – **muskat** (shu uzum navidan tayyorlangan vino), **choy** (o`simlikning bir turi) – **choy** (shu o`simlikning barglaridan tayyorlangan ichimlik), **qahva** (qahva daraxti) - **qahva** (shu daraxt mevasidan tayyorlangan ichimlik, kofe);

b) zamon va makonda bir-birining bo'lishini taqozo qilgan hamda birga qo'llanadigan ikki (yoki bir necha) predmetdan birining nomi ikkinchisiga ko'chiriladi: *bir piyola choy ichmoq (piyola o`z ma'nosida)* – *bir piyola ichmoq (piyola-ko'chma ma'noda)*;

v) bir predmetning nomi shu predmetdagi boshqa bir predmet-voqelikka ko'chiriladi: *sinf* («o`quv xonasi») – *sinf* («o`quvchilar guruhi»), *shahar* («yirik aholi punkti») – *shahar* («shahar aholisi») kabi. Masalan: «*YAngi yilni kutish bahonasida tunni bedor o`tkazgan shahar tongni ko`zda uyqu bilan kutib oldi*» (T.M.);

g) narsa nomi shu narsaga asoslangan o`lchov birligiga nom bo`lib ko`chadi: *kun* («quyosh»)- *kun* («sutkaning yoruI qismi»), *oy* («planeta»)-*oy* («yilning o`n ikkidan bir qismi»). Ba'zan buning aksi ham bo`ladi: vaqt o`lchovi nomi vaqtni o`lchaydigan asbobga nom bo`lib ko`chadi: **soat** («sutkaning yigirma to`rt dan biriga teng vaqt»)-**soat** («vaqtni sutka davomida o`lchab boradigan asbob»);

d) belgining nomi shunday belgisi bor bo`lgan narsaga (predmetga) ko'chiriladi: **ko`k** (rang nomi)-**ko`k** («ko`kat») – **ko`k** («osmon»); **yupqa** («qalinning aksi»)- **yupqa** (taom nomi) (12,84-b.) Bunday ko'chirilish leksik-semantik yo`l bilan yangi so`zning yasaliishiga ham olib keladi. Qiyos qiling: **ko`k** (1)-sifat, **ko`k** (2)-ot, **ko`k** (3)-ot; **yupqa** (1)-sifat, **yupqa** (2)-ot kabi. Demak, **ko`k** (1), **yupqa** (1) sifatlaridan **ko`k** (2), **ko`k** (3) va **yupqa** (2) otlari yasalgan. Bu hol polisemiya bilan so`z yasaliishi va omonimiya hodisalari o`rtasida o`ta murakkab munosatlar borligidan dalolat beradi. (12,202-203). Ularni maxsus tadqiq qilish o`zbek tilshunosligining navbatdagi vazifalaridan biridir;

e) asar muallifining nomi nutqda «asar» ma'nosida qo`llangan bo`lishi mumkin: *Navoiyni o`qidim, Oybekni o`qiyapman* kabi. Bunday paytlarda muallif nomi aytiladi-yu, uning asari (yoki asarlari) nazarda tutiladi. Demak, bunda ham metonimiya bor, ammo u til metonimiyasi emas, nutq metonimiyasidir. (12,84-85)

4. *Sinekdoxa yo'libi bilan* ma'noning ko'chirilishi (yunoncha: synekdoche – "birga anglamoq", "qo'shib anglamoq"). Bunday ko'chirilish nomlanayotgan predmet yoki hodisalarning miqdor belgilariga tayanadi:

a) butunning nomi qismga ko'chiriladi: **qo'l** (butun) - **qo'l** (qism – «barmoq» ma'nosida: *Besh qo'l barobar emas*), **bosh** (butun)- **bosh** (qism-«miya», «aql-xush» ma'nolarida: *To'ning ko'rki tosh bilan, odamning ko'rki bosh bilan*);

b) qismning nomi butunga ko'chiriladi: **olma** (qism-«meva»)- **olma** (butun – daraxt: *olma gulladi*), **eshik** (qism – «uyning eshigi», «hovlining eshigi») – **eshik** (butun – «uy», «hovli»: *Eshigimda juda ko'p odamlar ishlagan. O.*), **tirnoq** (qism) – **tirnoq** (butun – «bola», «farzand»: *Sizga olir. Peshanangizga tirnoq bitmadi. Ko'nglingiz yarim. R.F.*), **tuyoq** (qism) – **tuyoq** (butun – "uy hayvoni", "mol": *Nikolay zamonida ostonam tuyoq ko'rmagan. O.*).

21-§. Ma'noning kengayishi – leksemaning ma'no hajmida tor ma'nodan keng ma'noga qarab siljishning yuz berishi. Masalan, *yaylov* so'zi dastlab "to'ning tepasidagi o'tloq"ni ifodalagan: qadimgi turkiy tilda *yay* (*yay*) so'zi "yoz"ni, *yayla* so'zi esa "yozlaydigan joy"ni anglatgan (45,226-227). CHorvadorlar yoz payti molni to'ning tepasidagi o'tloqlarda ("yayla"da) boqishgan, qishda esa "yayla"dan "qishla"ga tushib yashashgan. Hozirgi paytda *yaylov* so'zi faqat to'ning tepasidagi "mol boqiladigan o'tloq"ni emas, balki umuman "mol boqiladigan maydon"ni anglatadi, bunday maydon to'ning tepasida ham, dashtadirlarda va hatto pasttekisliklarda ham bo'lishi mumkin. Bunday ma'no kengayishi *qishloq* so'zining semantikasida ham sodir bo'lgan: u dastlab "qish faslida yashaydigan joyni"ni anglatgan, hozir esa umuman "aholi yashaydigan punktning bir turi" ma'nosini ifodalaydi.

Tilshunoslikda atoqli otning turdosh otga o'tishini ma'no kengayishi deb baholash holatlari ham bor (12,86-87). Masalan: *Rizamat* (atoqli ot) – *rizamat* (mahalliy, xo'raki va mayizbop uzum navi). Bu nav mashhur sohibkor Rizamat ota Musamuhamedov tomonidan etishtirilgan va shu sohibkor nomi bilan atalgan (demak, so'zning ma'no hajmi kengaygan).

22-§. Ma'noning torayishi – leksemaning ma'no hajmida keng ma'nodan tor ma'noga qarab siljishning yuz berishi. Masalan: *vatan* (keng ma'noda: "kishi tulilib o'sgan mamlakat, ona-yurt") – *vatan* (tor ma'noda: "kishi tulilib o'sgan shahar yoki qishloq").

Turdosh otning atoqli otga o'tishi ham tilshunoslikda ma'no torayishi deb qaraladi. Masalan: *bolta* (turdosh ot) – *Bolta* (atoqli ot), *lola* (turdosh ot) – *Lola* (atoqli ot) kabi.

23-§. Leksik ma'no taraqqiyoti natijalari ikki xil bo'ladi: 1) so'zning semantik tarkibidagi ma'nolar miqdori ko'payadi, demak, miqdor o'zgarishi yuz beradi, bu hol polisemiya (ko'p ma'nolilikka) va omonimiyaga olib keladi. Xususan, metafora, vazifadoshlik (funktsiyadoshlik) va sinekdoxa yo'llari bilan ma'no ko'chirilishida ko'proq polisemiya yuzaga keladi, chunki bir leksemaning semantik tarkibida leksik ma'nolar miqdori ko'payadi: **ko'z** ("ko'rish a'zosi") – **ko'z** ("uzukning ko'zi") – **ko'z** ("taxtaning ko'zi") – metafora; **tish** ("odamning

tishi") – **tish** ("arraning tishi")- metafora va funktsiyadoshlik; **gilos** ("mevaning bir turi") – **gilos** ("gilos daraxti")-sinekdoxa. Metonimiya yo`li bilan ma`no ko`chishida natija ikki xil bo`ladi: a) polisemiya yuzaga keladi (bunda ma`nolar o`rtasidagi bo`llanish saqlanadi): **til** ("nutq a`zosi") – **til** ("aloqa-aralashuv quroli"); b) omonimiya paydo bo`ladi. Bunda ma`nolardagi bo`llanish kuchsizlanadi, uzoqlashadi, hatto unutiladi, natijada shakli bir xil bo`lgan ikki so`z yuzaga keladi. Masalan, **issiq** (sifat) leksemasi asosida **issiq** (ot) leksemasi yuzaga kelgan. Bunda: "belgi" kategorial semasi "predmet" kategorial semasiga almashgan; sifatdagi semalar tarkibida "norma (o`lchov)", "ortiq" semalari tashlangan; "harorat" semasi yana ham abstraktlashish tomon taraqqiy qilgan, ana shu abstrakt sema ot leksemasining semantik mundarijasini tashkil etib qolgan. Demak, sifatdagi semalar tarkibida "harorat" predmet semasi aktuallashib, qolgan semalar so`ngan, shu bilan ot leksema (semema) yuzaga kelgan (51,11-12). Bu hol **issiq** (sifat) va **issiq** (ot) omonimlarining yuzaga kelishiga sabab bo`lgan. Bunday omonimlashishni bir so`z turkumidagi **kun** (quyosh) va **kun** ("sutkaning ertalabdan kechqurungacha bo`lgan qismi") so`zlarida ham ko`ramiz; 2) so`zning semantik tarkibida ma`no hajmi o`zgaradi. Bunda ma`nolar miqdori ortmaydi, bitta ma`noning hajm ko`lami kengayadi yoki torayadi, xolos.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Leksik monosemiya hodisasini qanday tushunasiz? Leksik polisemiyanichi?
2. Monosemiya hodisasi qanday lu'aviy birliklarga xos?
3. Polisemiyaning yuzaga kelishi qanday sodir bo`ladi?
4. Ko`p ma`nolilikka olib keluvchi lisoniy (lingvistik) va nolisoniy (ekstralingvistik) omillar haqida ma'lumot bering.
5. Ma`no taraqqiyotining qanday yo`llari bor?
6. Metafora yo`li bilan ma`noning ko`chishi?
7. Vazifadagi o`xshashlik asosida ma`noning ko`chirilishi?
8. Metonimiya yo`li bilan ma`noning ko`chirilishi?
9. Sinekdoxa yo`li bilan ma`noning ko`chirilishi?
10. Leksik ma`no miqdorining ortishi?
11. Leksik ma`no hajmining o`zgarishi: ma`noning kengayishi va torayishi?
12. Leksik ma`no miqdorining o`zgarishida polisemiya va omonimiyaning yuzaga kelishi?

Tayanch tushunchalar

1. **Monosemiya** – bir ma`nolilik hodisasi.
2. **Polisemiya** – ko`p ma`nolilik hodisasi.
3. **Metafora yo`li bilan ma`noning ko`chirilishi** – predmetlar, hodisalar o`rtasidagi nisbiy o`xshashlik asosida ma`noning ko`chirilishi.

4. **Vazifadagi o`xshashlik asosida ma`noning ko`chirilishi** – predmetlarning bajaradigan vazifasidagi o`xshashlik asosida ulardan birining nomini ikkinchisiga nisbatan qo`llash.

5. **Metonimiya yo`li bilan ma`noning ko`chirilishi** – narsa-hodisalar o`rtasidagi aloqadorlik asosida ma`noning ko`chirilishi.

6. **Sinekdoxa yo`li bilan ma`noning ko`chirilishi** – butun-ning nomi bilan qismning yoki, aksincha, qismning nomi bilan butunning atalishi orqali yuz beradigan ma`no ko`chirilishi.

LEKSIK MA`NO TIPLARI

Adabiyotlar: 4[31-34], 8[73-78], 11[17-23], 24[89-95], 14[64-67], 18[64-65], 29[60-64].

24-§. Leksik ma`nolarning guruhlanishi. So`zning semantik tarkibidagi leksik ma`nolar dastlab ikkita katta guruhga - hozirgi leksik ma`nolarga va avvalgi leksik ma`nolarga ajratiladi.

Hozirgi leksik ma`no til taraqqiyotining hozirgi bosqichiga, avvalgi leksik ma`nolar esa til taraqqiyotining o`tmishdagi bosqichlariga xosdir. SHuning uchun hozirgi leksik ma`no tavsifiy semasiologiyada, avvalgi leksik ma`nolar esa tarixiy (diaxron) semasiologiyada o`rganiladi.

25-§. Hozirgi leksik ma`nolar o`z navbatida bosh ma`no va hosila ma`no kabi tiplarga bo`linadi, ular kontekst talabiga ko`ra *to`Iri ma`no* va *ko`chma ma`no*, *nominativ (nomlovchi) ma`no* va *majoziy ma`no*, *erkin ma`no* va *bolli ma`no* (yoki *bollangan ma`no*) nomlari bilan ham ataladi. Tildagi leksik polisemiya ana shu bosh va hosila ma`nolar tizimiga asoslanadi. Masalan, "O`zbek tilining izohli lufati"da (59,136-138) **bosh** leksemasining 15 ta leksik ma`nosi va yana bir necha ideomatik ma`nolari (frazemalar tarkibidagi qo`llanishi) izohlangan: 1. Tananing bo`yindan yuqori (odamda) yoki oldingi (hayvonlarda) qismi... 2. *ko`chma s.t.* Aql-xush, miya. 3. Boshliq, rahbar. *YAxshi yigit – davraning boshi...* 4. *sft.* Boshchilik, rahbarlik qiluvchi, eng katta yoki yuqori. *Bosh vrach...* 5. *sft.* Eng muhim, asosiy. *Bosh masala...* 6. *sft.* Eng oldingi, birinchi. *Bosh kelin...* 7. *Ko`chma.* Odam, kishi. *Bir boshga bir o`lim...* 8. (*snq sonlar bilan*) chorva hisobida har bir adad jonivor. *O`n bosh ot. Ikki bosh qo`y...* 9. Tik narsalarning tepa qismi, uchi, cho`qqisi. *SHamol bo`lmasa daraxtning boshi qimirlamaydi...* va b.lar.

Bosh ma`no so`zning semantik tarkibidagi boshqa ma`nolarning o`sib chiqishi uchun asos bo`lgan ma`nodir. Masalan, **tulki** so`zining bosh ma`nosi "Itlar turkumiga mansub yirtqich sutemizuvchi hayvondir". U *to`Iri ma`no* (voqelik bilan bevosita bollanganligi uchun), *nominativ ma`no* (voqelikni, predmetni

nomlaganligi uchun), *erkin ma'no* (reallashuvi ma'lum kontekst, so'z qurshovi bilan cheklanmaganligi uchun) sanaladi.

Hosila ma'no bosh ma'nodan taraqqiy etib chiqqan ma'nodir. Masalan, **tulki** so'zining hosila ma'nosi "O'taketgan ayyor, makkor odam"dir. Bu ma'no ayrim kishilarning xatti-harakatini tulkining hiylakorligiga o'xshatish, nisbatlash orqali (metafora yo'li bilan) yuzaga keltirilgan: *Haqiqatda esa bu **tulkilar** uni laqillatadilar.* (A.Q.)

So'zning hosila ma'nosi kontekst talabidan kelib chiqib, *ko'chma ma'no* (so'zning to'liq ma'noda ifodalangan narsa-hodisalardan boshqa narsalarga nom bo'lib ko'chganligi uchun), *majoziy ma'no* (mavhum tushuncha yoki loyalarini konkret obraz orqali ifodalashga xizmat qilganligi uchun), *bolli ma'no* (reallashuvi ma'lum kontekst, so'z qurshovi bilan cheklanganligi uchun) degan nomlar bilan ham ataladi.

I z o h: Hosila ma'no ayrim hollarda bosh ma'no darajasiga ham ega bo'lib qoladi. Buni **til** leksemasi ma'nolari misolida ko'rsatib bo'ladi. Qiyos qiling: **til**(1) – "maza-ta'm bilish xususiyatiga ega anatomik a'zo" (bosh ma'no); **til**(2) – "kishilar orasida fikrlashish vositasi vazifasini bajaruvchi sistema, ijtimoiy hodisa" (hosila ma'no); **til**(3) – "Nutqning o'ziga xos xususiyatlari va ifoda vositalari bilan ajralib turadigan turi; ilmiy uslub, badiiy uslub va b.lar" (hosila ma'no); **til**(4)- "harbiy asir" (hosila ma'no); **til**(5) – "asbob, mexanizm va sh.k.ning osilib, qimirlab turadigan qismi": *qo'nliroqning tili* (hosila ma'no) kabi. Keltirilgan ma'nolar o'rtasida quyidagi munosabatlar bor: **til** leksemasining 1-ma'nosi 2 va 5-ma'nolarga nisbatan bosh ma'nodir; **til** leksemasining 2-ma'nosi shu so'zning 3,4-ma'nolariga nisbatan bosh ma'no bo'ladi, ammo 1-ma'noga nisbatan u hosila ma'nodir. SHunga ko'ra bu ma'nolar tizimida 1-ma'no **to'nlich bosh ma'no**, 2-ma'no esa **nisbiy bosh ma'no** sanaladi. (12,90-b.).

26-§. Avvalgi leksik ma'nolar ham dastlab ikki turga bo'linadi: 1) eski leksik ma'no; 2) etimologik leksik ma'no. Bulardan birinchisi tarixiy semasiologiyada, ikkinchisi esa tilshunoslikning etimologiya bo'limida o'rganiladi.

Eski leksik ma'no leksemaning o'tmishda qo'llangan, hozir esa arxaiklashgan ma'nosidir. Masalan, **yo'loch** leksemasining "daraxt" ma'nosi eski leksik ma'no (semantik arxaizm, arxaizm-ma'no) sanaladi. Bu so'z "daraxt" ma'nosida eski turkiy til va eski o'zbek tilida qo'llangan: (yilo'ch), (46,1-t.,310-b.); *yilo'ch, archa yilo'chi*¹. Hozir esa u shu ma'noda deyarli ishlatilmaydi (tarixiy mavzularda yozilgan badiiy, ilmiy asarlar tili bundan mustasno, albatta).

Etimologik leksik ma'no – leksemaning kelib chiqishida uning mazmun planiga asos bo'lgan dastlabki ma'no. U **ma'no etimoni** deb ataladi. ("Etimon" bahsiga qarang).

Etimon

¹ Вобиг Закиргиддин Мурамад. Асарлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Вобигнома.-Т.: "Вадийий адабиёт", 1965, 207-б.

27-§. Etimon (yun.: etymon – "haqiqat") – muayyan leksemaning kelib chiqishiga asos boʻlgan soʻz (tub yoki yasama) yoxud soʻz birikmasi: *qatun*>*xatun*>*xotin* (etimon- *qatun*), *bu kun*>*bukun*>*bugun* (etimon-"*bu kun*" soʻz birikmasi), *qyishlaI*>*qyishlaq*>*qishloq* (etimon – *qyishlaI*) kabi. Demak: a) hozirgi oʻzbek tilidagi *xotin* leksemasining shakl etimoni **qatun**, maʼno etimoni esa "yuqori martabali kishining umr yoʻldoshi" boʻlgan. Hozir bu soʻzning maʼnosi kengaygan: u "biror erkak kishining umr yoʻldoshi"ni va umuman "ayol"ni ham anglatadi;² b) *bugun* soʻzining shakl etimoni "bu kun" soʻz birikmasidir, maʼno etimoni esa "soʻz borayotgan paytda kechirilayotgan yoki kechirilgan kun" haqidagi axborot, (108,1-t,144-b.); v)*qishloq* leksemasining shakl etimoni "qyishlaI"dir, u quyidagi morfemalardan tarkib topgan: qyish(fasl)+la(feʼl yasovchi)+I(ot yasovchi). Keyinchalik etimon tarkibida fonetik oʻzgarishlar yuz bergan: qyishlaI>qyishlaq> ("I" undoshi "q"ga oʻtgan)>qishloq ("a" unlisi "o"ga oʻtgan, "ы" unlisi qattqlik belgisini yoʻqotgan);¹ bu soʻzning maʼno etimoni esa "aholi yozda dalalarga ketib, qishda qaytib kelib yashaydigan joy" maʼnosidir. Hozir bu maʼno kuchsizlanib, sezilmas holga kelgan, soʻnib qolgan.

Baʼzan bir necha til soʻzlarining etimoni bitta boʻladi. Buni qadimgi hind tilidagi **sakxxara** (sakkhara) soʻzi taqdirida koʻrish mumkin: u *shakar* (oʻzbekcha, forscha), *sheker* (turkcha), *tsuker* (nemischa), *tsukor* (ukraincha), *sukkar* (arabcha), *saxar* (ruscha), *sakxaron* (yunoncha), *syukr* (frantsuzcha), *sugar* (inglizcha) leksemalari uchun dastlabki "poydevor" boʻlgan; bu soʻz (etimon) qadimgi hind tilida "shalal", "yirik qum" maʼnolarini anglatgan, keyinchalik, u metafora yoʻli bilan maʼno koʻchirilishi asosida "shirin taʼmli qumsimon modda", "qumsimon shirinlik" maʼnosiga ega boʻlgan. Demak, **sakxxara** soʻzining "yirik qum" maʼnosi yuqorida keltirilgan barcha soʻzlar uchun maʼno etimonidir.

Etimon vazifasini bajargan soʻzning shakli va maʼnosi turli omillar taʼsirida koʻpincha oʻzgarib ketadi, bu hol uning asl "nusxa"si va "maʼno"sini xiralashtirib qoʻyadi, ularni aniqlash va tiklash ishlarini ham qiyinlashtiradi. Hozirgi **kartoshka** leksemasi tarixida xuddi shunday boʻlgan: *tartufolo* (italyancha:tartyfola- "er qoʻziqorini") soʻzi nemis tiliga oʻtgach, *kartofiel* (Kartofiel) shakliga kirgan, soʻng rus tiliga *kartofel* shaklida oʻzlashgan, ammo rus dehqonlari uni soddalashtirib *kartoshka* deb qoʻllay boshlashgan, oʻzbek tiliga ham u shu shaklda kirib kelgan, farqi shundaki, rus tilida *kartofel* adabiy til birligi, *kartoshka* esa uning jonli soʻzlashuvdagi varianti boʻlsa, oʻzbek tilida *kartoshka* adabiy til birligi, *kartishka* esa uning jonli soʻzlashuvdagi varianti tarzida ishlatilmoqda. Demak: oʻzbek tilidagi *kartoshka* soʻzining shakl etimoni italyanacha **tartufolo** soʻzi, maʼno etimoni (etimologik maʼnosi) esa "er qoʻziqorini"dir: maʼlumki, kartoshkaning vatani – Janubiy Amerika. U erdagi mahalliy hindlar kartoshkani *patata* deyishgan, shu nom bilan u XVI asrda Ispaniyaga keltirilgan, keyinchalik kartoshka Evropaning boshqa mamlakatlariga tarqalgan, natijada Evropadagi ayrim xalqlar kartoshkaga yangi nom qoʻyishgan: frantsuzlar uni *pot de ter* (pommes de terre –

² Qarang: Раҷматуллаев Ш.Оʻzbek tiliining ʻisʻa etimologik luʻati. Tʻgʻinchi ʻism. – T.: "Uниверситет", 1999,8-b.

¹ Раҷматуллаев Ш.Кʻсатилган луʻат, 105-196-b.

"er olmasi") deb, italyanlar esa *tartufolo* (tartyfolo – "er qo'ziqorini") deb atashgan, bunda uning shakli qo'ziqoringa o'xshash bo'lganligi, ammo qo'ziqorindan farqli ravishda er ustida emas, tuproq orasida etilishi nazarda tutilgan.¹

Leksemalarning etimonini aniqlash bilan tilshunoslikning *etimologiya* bo'limi shuullanadi. Bunday tadqiqot natijalari til sistemasi va strukturasidagi turli jarayonlarni hamda so'zlarning etimologik ma'nolarini aniqlashda, etimologik lu'latlar tuzishda ahamiyatlidir (Darslikning "Leksikografiya" bo'limiga ham qarang).

So'z etimologiyasining *ilmiy* (faktlar tahliliga asoslangan), *soxta* (layri ilmiy) va *xalq etimologiyasi* (xalqning taxminiga tayangan etimologiya) kabi turlari bor.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Leksemaning hozirgi va avvalgi ma'nolari qanday farqlanadi?
2. Bosh ma'no nima? Hosila ma'no-chi?
3. Kontekst talabiga ko'ra ma'noning qanday turlari o'zaro farqlanadi?
4. To'nlich bosh ma'no va nisbiy bosh ma'no haqida ma'lumot bering.
5. Avvalgi leksik ma'nolarning qanday turlari bor?
6. Eski leksik ma'no va etimologik leksik ma'no haqida ma'lumot bering.
7. Etimon nima?
8. SHakl va ma'no etimonlari haqida ma'lumot bering.
9. Tilshunoslikning qaysi bo'limi leksemalarning etimonini aniqlash bilan shuullanadi.

Tayanch tushunchalar

Hozirgi leksik ma'no – leksemaning hozirgi o'zbek tilidagi ma'nosi.

Avvalgi leksik ma'no – leksemaning o'tmishdagi leksik ma'nosi.

Bosh ma'no – leksemaning semantik tarkibidagi hosila ma'nolarning o'sib chiqishiga asos bo'lgan ma'no.

Hosila ma'no – bosh ma'nodan taraqqiy etib chiqqan ma'no.

Eski leksik ma'no – leksemaning hozirgi paytda arxaiklashib qolgan ma'nosi.

Etimologik leksik ma'no – leksemaning kelib chiqishida uning mazmun planiga asos bo'lgan dastlabki ma'no. U ma'no etimoni deb ham ataladi.

SHakl etimoni – leksemaning yuzaga kelishida asos bo'lib xizmat qilgan dastlabki shakl.

¹ Bu ma'da 3arang: Феллер М. Как рождаются и живут слова.-М.: "Просвещение", 1964,47-48-б.

Leksik sinonimiya

Adabiyotlar: 2[72-73],4[34-37],8[105-110],11[39-47],12[107-113],14[68-72],36[24-28],60[3-6].

28-§. Leksik sinonimiya leksemalarning bir xil ma'no anglatishiga ko'ra guruhlanishidir: *elka, kift, o'miz* (birinchi guruh); *in, uya, oshyon* (ikkinchi guruh); *nur, shu'la, yo'ldu, ziyo* (uchinchi guruh) va b.lar. Bunday guruhlar tilshunoslikda *sinonimik qatorlar* deb nomlanadi. Har bir sinonimik qatorda:

a)leksemalarning denotativ ma'nosi bir xil, ifoda semalari (ma'no qirralari, uslubiy bo'yoqlari, sub'ektiv baho, qo'llanish doirasi) har xil bo'ladi. Masalan, *ozod, erkin, hur, sarbast* leksemalari bitta denotatni – "o'z erki, haq-huquqiga egalik"ni ataydi, biroq ularda o'zaro farqlanuvchi ifoda semalari ham bir: Xususan, **erkin** leksemasi bir qadar betaraf ma'noli bo'lsa, **ozod**, leksemasida ko'tarinki ruhni ifodalash, **hur** leksemasida badiiy uslubga xoslik sezilib turadi, **sarbast** leksemasi esa eskirgan, kitobiydir. Qiyos qiling: *Erkin nafas olmoq* (O'TIL, 2-tom, 451). *Toki, bizdan olis avlodlarga ozod va obod vatan qolsin!* (I.Karimov). *YAshnagan el tillarda doston, Qutlul nomi hur O'zbekiston* (M.SH.). *Podshohning nikohida bo'lgan xotinlari posbonlar bilan uncha hisoblashmay, ko'pincha ularni qo'lga olib, sarbast yashaydilar* (O.);

b)ifoda semalari ba'zan darajalanadi: *yuz, bet, aft, bashara, turq* leksemalarining barchasida ("yuz"dan boshqalarida) salbiy bo'yoqli semalar bor, biroq bu semalarda salbiy bo'yoqning ifodalanish darajasi har xil: u "bet"dan "turq"qa tomon ortib, kuchayib boradi. Qiyos qiling: *U betlari yumdalangan, oppoq sochlari yulingan bu telba xotinni o'zining qirq yillik umr yo'ldoshiga o'xshata olmadi.* (M.Ism.), *SHerbekning ko'ziga Xo'jabekovning aftidan nahs tomayotgandek jirkanch bo'lib ko'rinib ketdi* (S.An.), *U bir ko'ngli, borib, muttaham qozining tumshuliga tushirgisi yo iflos basharasiga tupurgisi keldi.* (M.Ism.). *Devor ustida turgan o'n ikki yoshlardagi bir qiz devordan kesak ko'chirib olib, Mulla Norqo'ziga o'xtaldi: "Xu o'l, turqing qursin!"* (A.Q.);

v)ifoda semalari bo'lmagan, betaraf ma'noli leksemalar sinonimik qatorning **dominantasi** sanaladi. CHunonchi, *yuz, bet, aft, bashara, turq* (dominanta - **yuz**); *nur, shu'la, yo'ldu, ziyo* (dominanta - **nur**); *yolliz, yakka, tanho* (dominanta - **yolliz**) kabi. Bulardan **yuz** (birinchi qatorda), **nur** (ikkinchi qatorda) va **yolliz** (uchinchi qatorda) betaraf ma'nolidir;

g)leksemalarning turkum semalari bir xil bo'ladi, bu hol sinonimlarning bir so'z turkumiga birlashishini taqozo qiladi: *bahor* va *ko'klam* (ot), *chiroyli* va *go'zal* (sifat), *so'zlam* va *gapirmoq* (fe'l) kabi.

YUqoridagi xususiyatlardan, ayniqsa, ifoda semalarining har xilligidan kelib chiqib, leksik sinonimlar quyidagi turlarga ajratiladi:

1.**Ma'no sinonimlari** (ideografik sinonimlar). Bunday sinonimlar ma'no qirralari bilan farqlanadi. Masalan, *achchiqlanmoq, Iazablanmoq, qahrlanmoq* leksemalari "Iazabi kelmoq" ma'nosi bilan bir sinonimik qatorga birlashadi, ammo ularda shu ma'noni ifodalash darajasi bir xil emas, u "achchiqlanmoq"dan "Iazablanmoq"qa, "Iazablanmoq"dan esa "qahrlanmoq"qa qarab kuchayib boradi.

2. **Uslubiy sinonimlar** (stilistik sinonimlar). Bunday sinonimlarning leksik ma'nosi ijobiy yoki salbiy bo'yoqlar (uslubiy semalar) bilan qoplangan bo'ladi, ayni shu uslubiy semalar sinonimlarning uslubiy vosita sifatidagi qiymatini belgilaydi. Masalan, *jilmaymoq, iljaymoq, irjaymoq, tirjaymoq, ishshaymoq* va *irshaymoq* leksemalarining barchasida bitta leksik ma'no – "ovoz chiqarmay miyilida kulish" hodisasini nomlash bor, ammo shu ma'no **jilmaymoq** leksemasida bir oz ijobiy, *iljaymoq* leksemasida esa bir oz salbiy bo'yoq bilan qoplangan, bu salbiy bo'yoq *irjaymoq, tirjaymoq, ishshaymoq* va *irshaymoq* leksemalarida yana-da ortib boradi. Qiyos qiling: *U hamisha kulib, j i l m a y i b turadigan mehribon chehrani ko`rmadi* (M.Ism.). *SHo`xroq qiz, yigitlar i l j a y i b, bir-biriga ko`z qisib qo`yishadi* ("Mushtum"). *Fosih afandi bo`lsa... qora duldul ustida kuydirgan kalladay i r j a y i b o`tirar edi* (I.Ism.). *Fazliddin t i r j a y i b, egri-bugri tishlarining oqini ko`rsatdi* (O.) *Lekin Murzin hayron qolib: "U emas-ku!" – degan edi, kommandant: "Adashmang, aynan o`zi", - dedi surbetlarcha i sh sh a y i b.* (SH.). *Er yutgurlar, nima qilib i r sh a y i b turibsizlar, huv, ko`zlaring teshilsin! - dedi xotinlardan biri* (M.Os.).

3. **Nutqiy sinonimlar** – nutqning u yoki bu turiga xoslanishi bilan o'zaro farqlanadigan sinonimlar. Masalan, *ozgina, picha, sal, xiyol, jinday, qittay, jichcha* qatoridagi *ozgina* leksemasi nutqning barcha ko'rinishlarida (adabiy nutqda xam, so'zlashuv nutqida ham) qo'llana olgani holda, *picha, xiyol, jinday, qittay, jichcha* leksemalari faqat so'zlashuv nutqiga xoslangandir.

29-§. **Kontekstual sinonimiya** – til birligi sifatida o'zaro sinonim bo'lmagan leksemalarning ma'lum kontekst doirasida (demak, nutq ichida) sinonimik munosabatga kiritilishi. Masalan, **chinni** va **kosa** so'zlarining leksik ma'nolari bir xil emas: **chinni** «idish-oyoq, izolyatsion materiallar yasash uchun ishlatiladigan oq loy»ni, **kosa** esa «piyoladan kattaroq idish»ni ataydi. Demak, biri «material»ni, ikkinchisi esa shu materialdan yasalgan «idish»ni anglatadi, shunga ko'ra ular sinonim hisoblanmaydi, ammo ayrim shevalarda **chinni** leksemasi «kosa» ma'nosida ham qo'llanadi, binobarin, shu shevaga xos kontekst ichida u **kosa** leksemasining sinonimiga aylanadi. Masalan, *Xoljonbika... xitoyi ch i n n i d a moy olib keldi* (J.SH.)

Kontekst doirasida sinonimlashish hodisasi ayniqsa **muallif** leksemasining nutqdagi qo'llinishida ko'p uchraydi. Ma'lumki, **muallif** leksemasining sememasi tarkibida "yozuvchi", "shoir", "hikoyanavis", "olim", "ixtirochi" kabi qator semalar mujassamlangan. Demak, uning ma'no ko'lamini ancha keng. Kontekst ichida esa **muallif** sememasining shu semalaridan biri aktuallashadi, qolganlari reallashmaydi. Masalan, roman, hikoya kabi nasriy asarlar haqida gap ketganda **muallif** leksemasi faqat "yozuvchi" ma'nosida qo'llanadi, demak, **yozuvchi** leksemasining kontekstual sinonimiga aylanadi, kontekstdan tashqarida esa bu ikki so'z sinonim bo'la olmaydi, chunki ularning ma'no ko'lamini o'zaro teng emas.

Tilda leksik ma'nolari o'zaro teng bo'lib, farqlovchi semalari bo'lmagan leksemalar ham uchraydi: *so`roq* va *savol*, *xabar* va *darak*, *tema* va *mavzu*, *nom* va *ot* kabi. Tilshunoslikda bu tipdagi leksemalar *absolyut sinonimlar* yoki *leksik dubletlar* deb ikki xil nomlanmoqda (12,109-b.).

30-§. Quyidagi holatlarda leksemalar o`zaro sinonim bo`la olmaydi:

1. Turli turkum leksemalari: ot bilan sifat, sifat bilan fe'l va b.lar.
2. Bir turkum leksemalarida keng tushuncha nomlari bilan tor tushuncha nomlari. Bunday holat ko`proq terminologiyaga xosdir. Masalan, botanikada **tur** va **xil** terminlarining tushuncha doirasi teng emas: **tur** termini uruldosh bo`lgan bir necha *xil* va *navlarni* o`z ichiga olgan takson tushunchasini ifodalaydi, ayni paytda **turlar turkumlarga, turkumlar** esa **oilalarga** birlashadi. SHunga ko`ra **tur** va **xil, tur** va **turkum** kabi sinonimik qatorlar bo`lishi mumkin emas.
3. Ijtimoiy mohiyati teng bo`lmagan hodisa-voqeliklarning nomlari: *qozi* va *sudya, mirshab* va *militsioner* kabilar. Bulardan **qozi** va **mirshab** leksemalari feodal tuzumdagi voqelikni, **sudya** va **militsioner** leksemalari esa hozirgi demokratik tuzumga xos voqelikni nomlaydi.

31-§. Sinonimik munosabatda bo`lgan so`zlar o`zbek tili luLat boyligining turli leksik qatlamlariga mansubdir. Masalan, *anglamoq* (o`zb.) – *tushunmoq* (o`zb.); *go`zal* (umumtil) – *suluv* (dial.); *husn* (ar.) – *chiroy* (f-t.); *xat* (ar.), - *maktub* (ar.) – *noma* (f-t.); *kishi* (o`zb.) – *odam* (ar.); *ko`k* (o`zb.) – *osmon* (t-f.) – *falak* (ar.); *analiz* (r-b.) – *tahlil* (ar.); *tema* (r-b.) – *mavzu* (ar.) kabi.

32-§. Sinonimiya va polisemiya o`rtasida ma`lum bollarish bor. Xususan, polisemantik leksema har bir ma`nosi bilan boshqa-boshqa sinonimik qatorlarga kirishi mumkin: *olov* yoqmoq va *o`t* yoqmoq (sinonimlar: *olov* va *o`t*), quyosh *olovi* va quyosh *xarorati* (sinonimlar: *olov* va *xarorat*), *olov* yigit va *Iayratli* yigit (sinonimlar: *olov* va *Iayratli*) kabi.

Sinonimlar nutqda muhim uslubiy vosita sanaladi: ular nutqning ravon va ta`sirli bo`lishini, fikrning aniq va obrazli chiqishini ta`minlaydi.

I z o h: Sinonimiya hodisasi frazemalar va grammatik birliklar (morfemalar, so`z birikmalari va gaplar) doirasida, shuningdek, leksema va frazema munosabatlarida ham uchraydi. (Bu haqda «Frazeologiya» va «Grammatika» bo`limlariga qaralsin).

Tekshirish savollari va topshiriqlar

- 1.Sinonimiya nima?
- 2.Sinonimiya hodisasining so`z turkumlariga munosabati qanday?
- 3.Sinonimik qator va dominanta haqida ma`lumot bering.
- 4.Leksik sinonimlarning qanday turlari bor?
- 5.Ma`no sinonimlari, uslubiy sinonimlar va nutqiy sinonimlar qanday farqlanadi?
- 6.Qanday holatlarda kontekstual sinonimlar yuzaga keladi?
- 7.Absolyut sinonimlar yoki leksik dubletlar haqida ma`lumot bering.
- 8.Qanday holatlarda leksemalar sinonimik munosabatda bo`lmaydi?
- 9.Sinonimiya va polisemiya o`rtasida qanday bollarish bor?
- 10.Sinonimiya hodisasi tilning qaysi sathlarida uchraydi?
- 11.Sinonimlarning uslubiy vosita sifatidagi rolini tushuntiring.

Tayanch tushunchalar

Sinonimiya – leksemalarning bir xil ma’no anglatishiga ko’ra guruhlanishi.

Sinonimik qator (sinonimik uya) – bir ma’no anglatishiga ko’ra guruhlangan sinonim so’zlar yilindisi.

Dominanta – sinonimik qatordagi betaraf ma’noli so’z.

Ma’no sinonimlari – bir umumiy ma’noga ega bo’lsa-da, ma’no qirralari bilan farqlanuvchi sinonimlar.

Uslubiy sinonimlar – leksik ma’nolari ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalovchi semalar bilan qoplangan sinonimlar.

Nutqiy sinonimlar – nutqning u yoki bu turiga xoslanganligi bilan farqlanadigan sinonimlar.

Leksik antonimiya

Adabiyotlar: 2[74],4[37-39],11[47-55],12[120-126],14[73-74], 23[56-58],52[5-17]

33-. **Leksik antonimiya** leksemalarning bir-biriga zid ma’no anglatishi asosida guruhlanishidir: *oq va qora, qalin va yupqa* kabi.

Antonimiya hodisasi, asosan, bir so’z turkumi leksemalari doirasida yuz beradi.¹

Sifatlarda: a) hajm belgisiga ko’ra: *katta va kichik, baland va past*; b) harorat belgisiga ko’ra: *issiq va sovuq*; v) yosh belgisiga ko’ra: *yosh va qari*; g) xarakter-xususiyat belgisiga ko’ra: *saxiy va xasis, botir va qo’rqoq, aqlli va ahmoq*; d) shakl belgisiga ko’ra: *to’lir va egri*; e) maza-ta’im belgisiga ko’ra: *achchiq va shirin* kabi.

Payt, holat, miqdor ma’noli leksemalar doirasida ham antonimiya hodisasi keng tarqalgan: a) *kecha va ertaga, avval va keyin* (payt belgisiga ko’ra), b) *tez va sekin, arang va bemalol* (holat belgisiga ko’ra), v) *ko’p va oz, mo’l va kam* (miqdor belgisiga ko’ra) va b.lar. Bunday leksemalarning sifat va ravish turkumiga mansubligi keyingi yillarda bir qadar munozarali bo’lib qolmoqda.

¹ Антонимларни тасвирлашда ва тасвирлашда к’про³ уйидagi адабиётларга таянилди: Раҳматуллаев Ш., Маматов Н., Шукurov R, O’zbek тили антонимларининг изомили муфати.-Т.: «O’zгитuvчи», 1980.

Турсunov U., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. К’рсатилган асар, 120-126-б.

Усмонов С. Антонимлар// «O’zbek тили ва адабиёти масалалаги» жигн., 1958, 2-сон, 38-б.

Исабеков В.О. Лексическая антонимия в современном узбекском языке. АКД.-Ташкент, 1973.

Шукurov R. Лексико-семантическая пригода антонимов. АКД. - Ташкент, 1973. Япа ши муаллиф: O’zbek тилида антонимлар – Тошкент, 1977.

Otlarda: a) belgi otlarida: *boylik* va *kambalalik*, *botirlik* va *qo`rzoqlik*; b) qarama-qarshi tomon nomlarida: *sharq* va *Iarb*, *janub* va *shimol*; v) fasl nomlarida: *yoz* va *qish*, *kuz* va *bahor*; g) sutkaning qarama-qarshi tomonlarini ifodalovchi nomlarda: *kecha* va *kunduz*, *tong* va *shom* kabi.

Fe'llarda: a) qarama-qarshi harakat ma'nolarini ifodalovchi fe'llarda: *bormoq* va *kelmoq*, *kirmoq* va *chiqmoq*; b) sifat yoki ravishdan yasalgan fe'llarda: *kengaymoq* va *toraymoq*, *ko`paymoq* va *ozaymoq*, *sekinlashmoq* va *tezlashmoq* kabi.

Ba'zan fe'lning sifatdosh shakli sifat turkumidagi leksema bilan antonimik munosabatlarga kirishishi mumkin: *o`qigan* va *bilimsiz*, *o`qimagan* va *bilimli* kabi.

Antonimiya hodisasi sifat turkumida keng tarqalgan, ot va fe'llarda bir oz kamroq uchraydi, olmosh va sonlarda esa bo'lmaydi (ayrim kontekstual holatlar bundan mustasno).

34-. **Kontekstual antonimiya** o'zaro zid ma'no ifoda etmagan leksemalarning ma'lum kontekst ichida so'zlovchi yoki muallif tomonidan antonimik munosabatlarga kiritilishidir. Buni quyidagi she'riy misralar tahlilida ko'rish mumkin:

Ushoq **qand** oq **tuzga** monand erur,
Va lekin biri **tuz**, biri **qand** erur
(A..Navoiy)

Aytur so`zni **ayt**,
Aytmas so`zdan **qayt**!
(A..Navoiy)

Sichqonlarga nisbatan
Poyloqchiman **to`Iriman**.
Ko`rsam tekin go`sht ba'zan
CHidolmayman - **o`Iriman**.
(O.Q)

Bu misollarda qo'llangan **qand** va **tuz**, **ayt** va **qayt** hamda **to`Iri** va **o`Iri** so'zlari aslida (tilda) antonimlar emas, ammo birinchi misolning ikkinchi misrasida **tuz** va **qand** leksemalari muallifning leksik qo'llashi natijasida «*achchiq*» va «*shirin*» (demak, «*yaxshi*» va «*yomon*») ma'nolarini, ikkinchi misoldagi **ayt** va **qayt** leksemalari «**ayt**» va «**aytma**» degan zid ma'nolarni, uchinchi misoldagi **to`Iri** va **o`Iri** leksemalari esa «o`Iri emas» va «o`Iri» ma'nolarini ifoda etib, kontekstual antonimiya hosil qilgan (bunda *to`Iri* leksemasi otlashgan).

Bunday qo'llanish olmoshlarda va sonlarda ham uchraydi: *Bir u deydi, bir bu deydi*, deganda **u** va **bu** olmoshlarida kontekstual zidlanish bor.

35-. **Antonimik juftlik.** Leksik antonimiya ikkita leksema orasida yuz beradi, bu ikki so'z *antonimik juftlikni* hosil qiladi, ammo antonimik juftlik juft so'z degan gap emas. Qiyos qiling: *katta* va *kichik* – antonimik juftlik (undagi har bir so'z - mustaqil leksema), *katta-kichik* – bitta juft so'z, u umumlashgan bitta ma'noga ega. Demak, *katta* va *kichik* zid ma'noli ikkita leksema bo'lganligi uchun, ular bir-biriga nisbatan antonimlardir, *katta-kichik* juft so'zi esa antonimlar ishtirokida yasalgan bitta leksemdir, binobarin, bitta leksemaning yolliz o'zi antonim hisoblanmaydi. SHuningdek, **bor** va **borma** kabi so'z shakllari ham

antonimlar deb qaralmaydi, chunki antonim bo'lish uchun, yuqorida aytib o'tilganidek, albatta ikkita so'z (leksema) mavjud bo'lishi, bu ikki so'z o'zaro zid ma'no ifodalashi shart, **bor** va **borma** esa ikkita leksema emas, balki bitta **bor** leksemasining (fe'lining) bo'lishli (*bor*) va bo'lishsiz (*borma*) shakllari, xolos. Demak, bunda ham antonimik juftlik yo'q.

36-. **Enantiosemiya** bitta leksema ma'nosida nutqiy muhit talabiga ko'ra zidlanishning ifodalanishi. CHunonchi, *ko'chaning boshi* birikmasida **bosh** leksemasi ko'chaning «boshlanishi»ni ham, «oxiri»ni ham ifodalashi mumkin. Bunday holatda ham antonimiya yuzaga kelmaydi.

37-. **Antonimiya va polisemiya** hodisalari o'zaro bolliqdir: ko'p ma'noli leksema o'zining bosh ma'nosi bilan bitta antonimik juftlikka, hosila ma'nosi bilan esa boshqa antonimik juftlikka kirishi mumkin. Masalan: *achchiq qalampir* va *shirin olma* birikmalarida **achchiq** va **shirin** leksemalari o'zlarining *bosh* ma'nolari orqali antonimik munosabatga kirishgan; *achchiq gap* va *shirin gap* birikmalarida esa *achchiq* va *shirin* leksemalarining hosila (ko'chma) ma'nolari antonimiyaga asos bo'lgan.

38-. **Antonimlarni belgilash mezonlari haqida.** Tilshunoslikda antonimlarni belgilash mezonlari bo'yicha munozarali qarashlar ham bor. Xususan, ayrim manbalarda *opa* va *singil*, *aka* va *uka*¹ *to'la* va *xola*² kabi so'zlar antonimlar deb baholanadi. SHu soha bo'yicha maxsus ilmiy tadqiqot ishlari olib borgan. B.Isabekov esa ularni antonimlar emas, korrelyativ so'zlar deb baholaydi, buni yuqoridagi leksemalarning ma'nolari qarama-qarshi emas, balki bir-biriga juda yaqindir deb asoslaydi³.

Fe'ning bo'lishli va bo'lishsiz shakllari (*bordi* va *bormadi*, *boray* va *bormay*, *ko'rgan* va *ko'rmagan* kabi formalari) ayrim adabiyotlarda «antonimlarning alohida bir tipi...» deb qaraladi⁴, biroq tilshunos SH.Rahmatullaev bu fikrga qo'shilmaydi. Uningcha, «Oddiy inkorning o'zi hali antonim emas. Masalan, *ayt* va *aytma*, *aytar* va *aytmas* kabilar biri ikkinchisining inkori. Ammo ularni o'zaro antonimlar deb bo'lmaydi. Asli bular ikki leksema emas, balki ayni bir leksemaning ikki (bo'lishli va bo'lishsiz) shakllaridir. Antonimiya esa ikki leksema orasidagi ma'no munosabatidir...» (12,122-b.). Antonimiyani ayni shunday tushunish ayrim ilmiy manbalarda ham bor.¹ Mazkur darslikda ham antonimiyaga shu pozitsiyadan yondashildi.

Antonimiya mezonini belgilashda SH. Rahmatullaev, N. Mamatov va R.SHukurovlar tomonidan tavsiya etilgan **mantiqiy markaz** printsiptiga tayanish yaxshi natija beradi. Bu printsiptga ko'ra ikkita ma'no o'rtasidagi oraliq tushuncha (mantiqiy markaz) aniqlanadi va shu markazning ikki tomonidan o'rin olgan tushunchalar o'zaro antonimik munosabatlarda deb qaraladi. Maslan, *kuz* bilan *bahor* orasida *qish* bor, demak, *kuz* va *bahor* leksemalari o'zaro antonimlar

¹ Усмонов. С.К'рсатилган ма'ола, 38-б.

Турсунов У., Мухтогов Ж., Раҳматуллаев Ш. К'рсатилган асар,121-б.

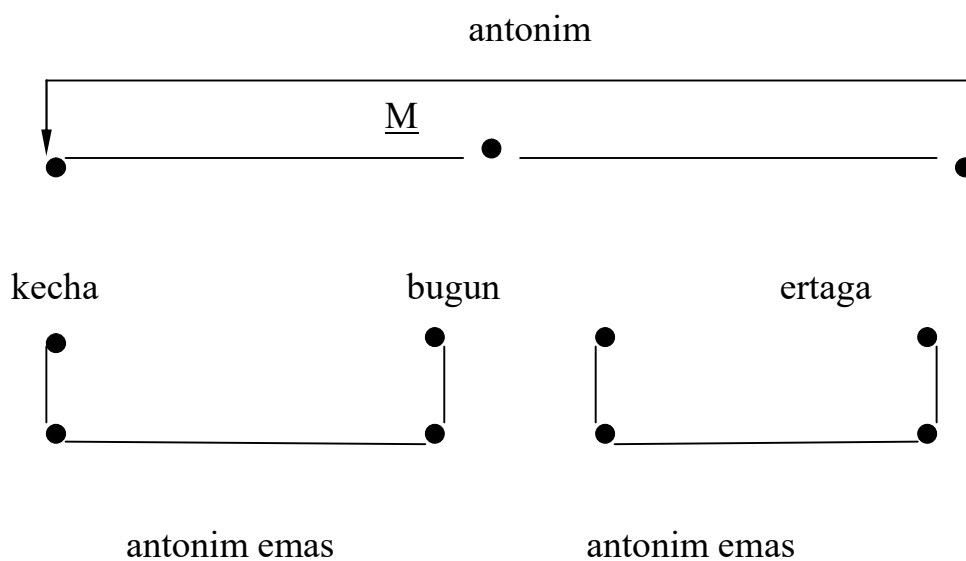
² Ўзинги 'zbek adabiy tili, 1-т, 1966, 146-б.

³ Исабеков В.О.К'рсатилган диссертация автогеферати, 8-б.

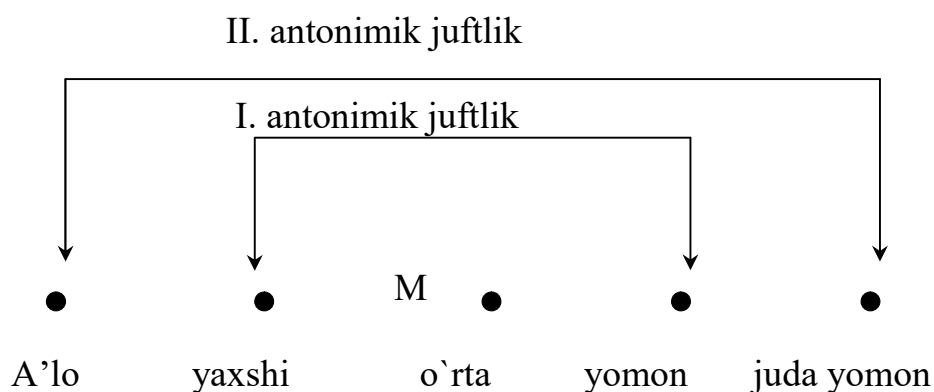
⁴ Ўзинги 'zbek adabiy tili. 1-том. Жамоа.-Т.: «ФАН», 1966, 145-б.

¹ Исабеков В.О. Лексическая антонимия в современном узбекском языке. АКД, Тошкент, 1973, с.4.

deb qaraladi, ammo *kuz* bilan *qish* – antonim leksemalar emas, chunki bu ikki leksema orasida oraliq tushuncha (mantiqiy markaz) yo`q; shuningdek, *qish* bilan *bahor* atnonim emas (oraliq tushuncha yo`q), *qish* bilan *yoz* – antonimlar (oraliq tushuncha – «bahor»); *kecha* bilan *bugun* – antonimlar emas (oraliq tushuncha yo`q), *kecha* va *ertaga* – antonimlar (oraliq tushuncha – «bugun»); *o`tmish* va *hozir* antonimlar emas (oraliq tushuncha yo`q), *o`tmish* va *kelajak*–antonimlar (oraliq tushuncha-«hozir») kabi. Bunday munosabatlarni quyidagi sxema (chizma) tarzida ifodalash mumkin (mantiqiy markaz o`rnida M harfi qo`llangan).

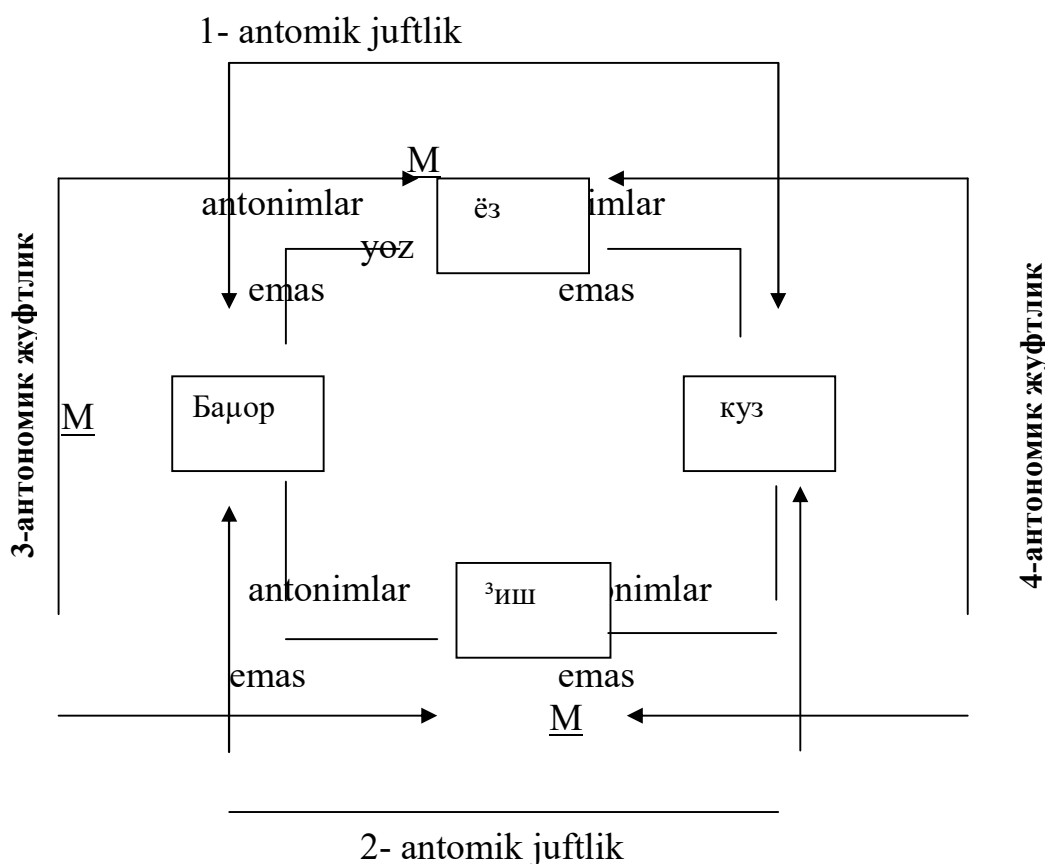

Ba`zan mantiqiy markazning ikki tomonida bir nechtadan antonimik juftliklar bo`ladi: **a`lo** (juda yaxshi)–**yaxshi**-**o`rta**(M)- **yomon**-**juda yomon** kabi. Buni sxemada shunday ifodalash mumkin:

Bunday hollarda o`z ma`nosiga ko`ra mantiqiy markazdan teng uzoqlikda joylashadigan so`zlar o`zaro antonimik juftlik hosil qiladi.

Fasl nomlari orasidagi antonimiyani quyidagi sxema tarzida ifodalash mumkin.

Antonimik munosabatda boʻlgan ayrim leksemalar orasida mantiqiy markaz boʻladi-yu, ammo uni nomlovchi soʻzning oʻzi boʻlmaydi. Masalan, *kulgi* va *yili* leksemalari orasidagi mantiqiy markazni bildiruvchi maxsus soʻz tilda yoʻq, ammo oraliq hodisaning oʻzi bor: u kishining kulmasdan, yillamasdan turgan normal holatidir, demak, ana shu holat (ekstralingvistik omil) mantiqiy markaz sifatida tasavvur qilinadi. (52,9-12).

116-. Antonimlarning uslubiy vosita sifatidagi tavsifi. Leksik antonimlar muhim uslubiy vositalardir. Ular matnda qarshilantirish (antiteza) vositasi rolini bajaradi, shu orqali hodisa va holatlardagi qarama-qarshiliklarni, ayrim obraz va personajlarning ichki dunyosidagi ziddiyatlarning badiiy talqinini taʼminlaydi.

Tinglar edim betinim
 Uzun tunlar yotib jim.
 Seza olardim kuchin,
 Ko`pi **yollon**, ko`pi **chin**.
 (H.O.)

Ilmli odamga ulullik hamdam,
Imsiz qozini eshak deb aytma,
 CHunki bu eshakka tuhmatdir beshak.
 (H.Deh.).

Jahonning **shodligi** yiilsa butun,

Do`stlar diydoridan bo`lolmas ustun.
To`lur **Iam-Iussaga** dilning kosasi,
Qadrdon do`stlardan judo bo`lgan kun.
(Rud.)

Antonimlar maqol va matal janrlarida ham muhim uslubiy vosita sanaladi - hayotiy tajriba umumlashmalarini maqol va matallar tiliga xos uslubda ta'sirchan ifodalash imkonini yaratadi:

YOzgi mehnat - **qishki** rohat.

Mehnatdan **do`st** ortar, Iiybatdan – **dushman**.

Do`st achitib gapirar, **dushman** – kuldirib.

YAxshi do`st – jon ozili,
YOmon do`st – bosh qozili.

Donoga ish – shonu shuhrat,
Nodonga ish – Iamu kulfat.

I z o h: Antonimiya hodisasi frazemalar va morfemalar doirasida, shuningdek leksema va frazemalar munosabatida ham uchraydi (Bu haqda «Frazеologiya» va «Morfemika» bo`limlariga qaralsin.)

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Antonimiya nima? Antonimik juftlik-chi?
2. Antonimiya hodisasining so`z turkumlariga munosabati qanday?
3. Kontekstual antonimiya haqida ma'lumot bering.
4. Qanday holatlarda antonimiya hodisasi yuz bermaydi?
5. Antonimiya va enantiosemiya hodisalarini tushun-tiring.
6. Antonimiya va polisemiya o`rtasidagi bollanishni tushuntiring.
7. Antonimiya hodisasi bilan bolliq qanday munozarali masalalarni bilasiz?
8. Antonimiya hodisasining mezoni sifatida qaraladigan *mantiqiy markaz* haqida ma'lumot bering.
9. Antonimlardan qanday uslubiy vosita sifatida foydalaniladi?

Tayanch tushunchalar

Antonimiya – leksemalarning bir-biriga zid ma'no anglatishi asosida guruhlanishi.

Antonimik juftlik - o`zaro qarama-qarshi ma'noli ikki so`z.

Kontekstual antonimiya – tilda antonimik munosabatda bo'lgan so'zlarning ma'lum kontekst doirasida antonimik munosabatga kiritilishi.

Enantiosemiya – bitta leksema ma'nosida nutqiy muhit taqozosi bilan zidlanishning ifodalanishi.

Mantiqiy markaz – ikki ma'no o'rtasidagi oraliq tushuncha.

Leksik omonimiya

Adabiyotlar: 2[70-72],4[40-43],11[29-39],14[77-81],51[5-15].

40-. **Leksik omonimiya** leksemalarning ifoda planidagi (talaffuzi va yozilishidagi) tenglik hodisasi. Masalan, *o't* («olov») -*o't* («maysa»), *kamar* («qayish, ko'ndan ishlangan belbo'l»)–*kamar* («daryo, to'للarda suv o'yib ketgan chuqur joy») kabi.

Leksik omonimiyada ikki xil hodisa mavjud: omonimlar va omoformalar.

1.**Omonimlar** shakli bir xil, ma'nolari har xil (o'zaro bo'lanmagan) leksemalardir (yuqoridagi misollar). ular *omonim omoleksemalar* deb ham ataladi. (24,128-b.). Bunday omonimlarning ko'pchiligi bir so'z turkumiga mansubdir, shu sababli ularning nutqdagi grammatik shakllari ham bir xil bo'ladi. Qiyos qiling: *ot* («ism») – *otim, oting, oti; otni, otning, otga...* kabi, *ot* («hayvon») – *otim, oting, oti; otni, otning, otga...* kabi. YA na: *bo'sh* (sifat) – «ichiga hech narsa solinmagan»: *bo'sh chelak* kabi; *bo'sh* (sifat) – «tarang tortilmagan»: *arqonni bo'sh tortib bollamoq* kabi.

Bu tipdagi omonimlar (omonim omoleksemalar) turli so'z turkumlariga mansub bo'lishi ham mumkin. Bunday paytda omonimik munosabatga kirishayotgan so'zlar shakllanish tizimiga ega bo'lmasliklari kerak. Masalan, *tabiiy* (sifat) va *tabiiy* (modal so'z): 1) *U tabiiy fanlarga ko'proq qiziqadi.* (Bu gapda *tabiiy* - sifat, aniqlovchi); 2) *Co'zamol, badavlat qori to'laning birdan ko'z yumib sukutga botishining sababini, tabiiy, Yo'lchi tushunmadi* (Bu gapda *tabiiy* – modal so'z, kirish so'z).

2.**Omoformalar** ayrim grammatik shakllaridagina teng keladigan leksemalardir. Ular *omoforma omoleksemalar* deb ham nomlanadi (12,129-b.). Masalan, *sur* (ot: «qorako'l teri navi») va *sur* (sifat: «och kulrang») leksemalari ayni shu shaklda lu'latga kiritiladi, biroq ot turkumidagi *sur* leksemasi turlanganda (*surni, surning, surga...* kabi) *sur* (ot) va *sur* (sifat) o'rtasidagi shakliy tenglik yo'qoladi. Demak, bu ikki leksema o'rtasidagi shakliy tenglik ot turkumidagi *sur* so'zi bosh kelishik shaklida bo'lgandagina siqlanib, boshqa shakllarida yo'qoladi, shu xususiyati bilan omoforma omoleksemalar omonim omoleksemadan farq qiladi.

O't (ot:"olov") va *o't* (fe'lning ikkinchi shaxs buyruq maylidagi shakli) munosabatida boshqacharoq holat kuzatiladi: *o't* fe'l shakli lu'latga *o'tmoq* shaklida kiritiladi, binobarin, *o't* (ot) va *o'tmoq* (fe'l) o'rtasidagi shakliy tenglik yo'qligi ma'lum bo'ladi, shunga qaramay fe'lning ikkinchi shaxs buyruq maylidagi *o't* shakli bilan otning bosh kelishigidagi *o't* shakli omoforma omoleksemalar

sanaladi. Bu leksemalardagi omoforma munosabati *o`ting* (sening *o`ting*) va *o`ting* (siz *o`ting*) kabi shakliy tenglikda ham yuzaga keladi, ammo *o`tni*, *o`ting* (otning kelishik shakllari) va *o`tgin*, *o`tsin* (fe'lining buyruq mayli shakllari) kabi holatlarda omoforma paydo bo'lmaydi. Demak, omoforma bo'lish turli so'z turkumlariga mansub leksemalarning ayrim grammatik shakllarigagina xos.

Omoformalarda negizga qo`shilayotgan affikslar ham shaklan teng bo'ladi, shunga ko`ra bunday qo`shimchalar omoaffiksalar sanaladi. Qiyos qiling: *o`ting* («-ing»)-otning egalik kategoriyasiga mansub affiks) - *o`ting* («-ing»)-fe'ning buyruq mayliga mansub affiks) kabi.

41-. **Omonim omoleksemalarning turlanish va tuslanish sistemalariga munosabati.** Omonim omoleksemalar nutqda turlanib yoki tuslanib turli shakllarga kiradi. Qiyos qiling: *bol-1* (ot turkumi: «mevazor, daraxtzor») va *bol-2* (ot turkumi «beda, o`t bollami»). Bu ikki ot nutqda turlanib, o`zaro teng bo`lgan so`z formalarini (grammatik shakllarni) hosil qiladi:

bol-1: boIni, boIning, boIga, bollar... kabi.

bol-2: boIni, boIning, boIga, bollar... kabi.

Bunday shakllar so`z formolari sanaladi. So`z formalaridagi tenglik omoforma omoleksemalarga ham xos (yuqorida ko`rib o`tildi). Demak, nutqda omonimlar ham, omoformalar ham *so`zformalar omonimiyasini* yuzaga keltirishi mumkin.

42-. **Omonimlarning yuzaga kelish sabablari** har xildir. Xususan:

1.Tilda azaldan mavjud bo`lgan ayrim so`zlarning shakllari tasodifan teng bo`lib qoladi: *baqa* («qurbaqa») va *baqa* («suv tegirmonining parrakdan harakat olib, tegirmon toshini aylantiruvchi metall qismi»).

2.Bir ma'noli so`z leksik ma'noning ko`chishi oqibatida ko`p ma'noli so`zga aylanadi, keyinroq bosh ma'no va hosila ma'no o`rtasidagi bollanish unutilib, bir so`z negizida ikkita boshqa-boshqa leksema paydo bo'ladi: *kun* («quyosh»)- *kun* («sutka», «kun chiqqandan yana kun chiqqungacha bo`lgan vaqt») kabi.

3.Boshqa tillardan o`zlashtirilgan ayrim leksemalar o`zbek tilidagi u yoki bu leksemaga shaklan teng bo`lib qoladi: *toy* (o`zb. «otning ikki yashardan kichik bolasi») – *toy* (f-t: «katta to`p qilib taxlab yoki bosib bollangan mol va shu tarzdagi mol o`lchovi»).

4.Boshqa tillardan o`zlashtirilgan leksemalar orasida shaklan teng bo`lgan so`zlarning uchrashi omonimiyaga olib keladi: *rasm* (arabcha: «surat») – *rasm* (arabcha: «urf-odat»).

5.Leksemalar yasalishi ham ba'zan omonimlarni keltirib chiqaradi: *qo`noq* («tariq») - *qo`noq* (qo`n+oq: «mehmon») kabi.

43-. **Omonimiya va polisemiya** hodisalari o`rtasida ma'lum o`xshashlik va tafovutlar bor. O`xshashligi: omonimiyada ham, polisemiya ham ifoda plani (shakli) bir xil bo`ladi, har ikki holatda birdan ortiq ma'no ifodalanadi.

Farqlari: omonimiyada shakli bir xil bo`lgan ikki yoki undan ortiq so`z (leksema) nazarda tutiladi; polisemiya esa bir necha ma'nosi bor bo`lgan bitta leksema haqida gap boradi. Omonim leksemalarning ma'nolari har xil bo`ladi, bu ma'nolar o`rtasida bollanish yo`q. Ko`p ma'noli so`zning ma'nolari ham har xildir,

ammo ular o`rtasida bo`llanish bor: ular ma`no ko`chishi asosida yuzaga kelgan bo`ladi. Qiyos qiling:

bo`z (1) – «gazlamaning bir turi».

bo`z (2) – «o`simlikning bir turi».

Bular shakli bir xil, ammo ma`nolari har xil bo`lgan ikkita leksema (omoleksemalar) hisoblanadi.

Bel -1) «umurtqa po`lonasining pastki qismi»; 2) «odam gavdasining o`rta qismi»; 3) «biror predmetning o`rta qismi» (*to`lning beli*)

Bunda bitta *bel* leksemasining uchta ma`nosi berilgan, bu ma`nolar o`rtasida bo`llanish mavjud.

44-. Leksik omonimiyaga yondosh hodisalar:

1. **Omofonlar** – talaffuzi bir xil, yozilishi har xil bo`lgan leksemalar: *to`rt* (son turkumidagi so`z) – *tort* (ot turkumidagi so`z: «konditer mahsuloti»), *to`n* («kiyim») – *ton* («tovush toni»), *bob* (talaffuzda: **bop**) va *bop* kabi.

2. **Omograflar** – yozilishi bir xil, talaffuzi har xil bo`lgan leksemalar: *soya* («quyosh nuri tushmaydigan salqin joy») – *soya* («dukkakli o`simlikning bir turi va uning doni»), *rom* (oyna o`rnatilmagan deraza)- *rom* (spirtli ichimlikning bir turi) kabi.

Tilda urlusining o`rni bilan farq qiladigan, ammo bir xil yoziladigan leksemalar ham bor: **atlas** («material») – **atlas** («geogr. atlas»), **fizik** («fizik hodisa») – **fizik** (fizika mutaxassisi) kabi. Bular urlu belgisisiz yozilganda omograflar sanaladi, urlu belgisi qo`yilganda (*atlás* va *átlas*, *fúzik* va *fizúk* kabi grafik shakllarga kirganda) esa omograf bo`lmaydi. Biroq bunday holatlar tilshunoslikda maxsus nomga ega emas.

45-. Omonimlar va omoformalar til va nutqda o`ziga xos uslubiy vositalar rolini bajaradi: misralarning qofiyalanishini, tuyuq va askiya janrlariga xos so`z o`yinini (tajnisni) ta`minlaydi, shu asosda badiiy asarga husn balishlaydi. Masalan:

Bir parcha o`t bo`lib bunda **kun**

Paxtasini ishlaydi har **kun**.

(H.O)

Uyimda kunduzi vaqt erdi choq **tush**,

YOtib uyqumda ko`rdim bir ajib **tush**.

Qo`pol do`q qildi bir mansabga ma`rur,

Dedim: o`pkangni bos, bir parda past **tush**.

(Hab.)

YAxshilar insonning ko`nglini **bezar**,

YOmonlar fe`lidan odamlar **bezar**,

Insonga oy olib bergandan ko`ra,
Kishi ko`nglini to`ldir, bekumush **bezar**.
(V.Sa`d.)

Tushma qallob **to`riga**,
O`tqizsa ham **to`riga**.
Odam qovun emasdir
Qarab bilsang **to`riga**.
(Z.SH.)

Tekshirish savollari va topshiriqlar

- 1.Omonimiya nima?
- 2.Lulaviy omonimiyaning qanday turlari bor?
- 3.Leksik omonimiyaning turlari haqida ma`lumot bering.
- 4.Omonimlar va omoformalar (omonim omoleksemalar va omoforma omoleksemalar) qanday farqlanadi?
- 5.Omonimlarning so`z turkumlariga munosabati haqida ma`lumot bering.
- 6.Omonimlar qanday yuzaga kelgan?
- 7.Omonimiya va polisemiya qanday farqlanadi?
- 8.Omonimlarga yondosh bo`lgan qanday hodisalar bor?
- 9.Omonim va omoformalarning uslubiy vosita sifatidagi roli haqida gapiring.

Tayanch tushunchalar

Omonimiya – til birliklarining ifoda planidagi tenglik hodisasi.

Leksik omonimiya – omonimiya hodisasining leksemalar doirasidagi ko`rinishi.

Omoformalar – ayrim grammatik shakllari o`zaro teng bo`lgan leksemalar.

Omoformalar – talaffuzi bir xil , yozilishi har xil bo`lgan leksemalar.

Omograflar – yozilishi bir xil , talaffuzi har xil bo`lgan leksemalar.

PARONIMIYA

Adabiyotlar: 11[55-59],12[141-142],14[81]

46-. **Paronimiya** (yun.para – “yonida”+ onyma – “nom”) – ikki yoki undan ortiq leksemalarning talaffuzda o`zaro o`xshash, ohangdosh bo`lishi. Bunday o`xshashlik, odatda, har ikki (yoki uch) leksema tarkibidagi tovushlarning fizik-akustik yaqinligidan kelib chiqadi. Masalan, *arqon* va *arkon*. Bu ikki so`z tarkibidagi 5 ta tovushdan 4 tasi ayni bir xil fonemalardir, ammo ulardan

birinchisida «q», ikkinchisida esa «k» fonemalari qatnashgan. Bu ikki fonemaning biri («q») chuqur til orqa, ikkinchisi («k») esa sayoz til orqa, ikkalasi ham jarangsiz, portlovchi undoshlardir, demak, ulardagi fizik-akustik va artikulyatsion belgilar bir-biriga juda yaqin, shuning uchun *arqon* va *arkon* leksemalari talaffuzida bir-biriga o`xshashlik bor. *Taqya* («sidiyla matodan tayyorlangan do`ppi») va *takya* («odamlar to`planib ulfatchilik qiladigan joy») so`zlarida ham shunday; *bayon* va *boyon* so`zlarida esa «a» va «o» unlilarining quyi keng ekanligi, urlusiz bo`linda qo`llanganligi bu ikki so`zning talaffuzidagi o`xshashlikka, demak, paronimiyaga sabab bo`lgan. Biroq *arpa* va *arfa* so`zlarida bunday o`xshashlik, ohangdoshlik yo`q, chunki ulardagi «p» va «f» undoshlarining «portlash («p»da) va sirjalish («f»da) belgilari talaffuzda sezilarli darajada farqlanadi, buning ustiga bu leksemalarning so`z urlusi ham har xil joylashgan (*arpa* va *arfa* kabi). Demak, so`z tarkibidagi bir tovush bilan farqlanish doimo paronimiyaga olib kelavermaydi. Aks holda tildagi kvaziomonimlarning (minimal juftliklarning) barchasini paronimlar deb baholashga to`lri kelardi: *boy-poy-toy*, *bosh-tosh-mosh*, *til-tish*, *ish-in-ip* kabi. Bunday so`zlar qatori ko`p bo`linli so`zlar hisobiga yana-da ortadi: *daraxt-karaxt*, *paxta-taxta*, *tomon-somon* kabi. Bu hol, tabiiyki, paronimiya hodisasini cheksiz qilib qo`yadi.

YUqoridagi mezonni (tovushlardagi fizik-akustik va artikulyatsion yaqinlikni hamda aktsentologik umumiylikni) yasama so`zlar paronimiyasiga ham tatbiq etsa bo`ladi. Xususan, *yolqin* va *yorqin* so`zlarida tovushlar o`xshashligi (o`zakdagi «l» va «r»ning ikkalasi ham til oldi va sonor ekanligi) bu ikki leksema talaffuzining bir-biriga yaqinligini ta`minlagan, ammo *yon* va *yoq* o`zak so`zlaridan yasalgan *yonilli* va *yoqilli* leksemalarini, *yo`q* va *yoq* o`zak so`zlaridan yasalgan *yo`qlamoq* va *yoqlamoq* so`zlarini paronimlar deyish qiyin, chunki bu so`zlarning o`zagidagi tovushlar artikulyatsiyasida hamda fizik-akustik belgilarida sezilarli tafovutlar bor: «yon» va «yoq»dagi «n» - til oldi, sonor, jarangli; «q» - chuqur til orqa, portlovchi, jarangsiz; «yo`q» va «yoq»dagi «o`» - o`rta keng, lablashgan; «o» - quyi keng, kuchsiz lablashgan. Ayni shu tafovutli belgilar tufayli *yonilli* va *yoqilli*, *yo`qlamoq* va *yoqlamoq* leksemalarining talaffuzi paronimiya mezoniga mos emas. Qolaversa, turli o`zakdan bir xil affiks bilan so`z yasash paronimiyaga olib keladi deb qarash¹ «boI», «doI», «yoI» o`zak so`zlaridan yasalgan *bollamoq*, *dollamoq*, *yollamoq* so`zlarini, shuningdek, «qora» va «qada» o`zak so`zlaridan yasalgan *qaroqchi* va *qadoqchi* leksemalarini ham paronimlar deb tan olishga majbur qiladi, vaholonki, ularning birortasida paronimlik darajasidagi talaffuz uyIunligi yo`q.

Paronimiyada ba`zan leksemalar tarkibidagi fonemalar miqdori teng bo`lmasligi ham mumkin, ammo ularning talaffuzida bir-biriga yaqinlik, ohangdoshlik bo`lishi shart: *bo`sa* (4 ta fonema) – *bo`lsa* (5 ta fonema), *amr* (3 ta fonema)– *amir* (4 ta fonema), *asr* (3 ta fonema), - *asir* (4 ta fonema), *abonent* (7 ta fonema) – *obonement* (9 ta fonema) *diplomat* (8 fonema), *dimlomant* (9ta fonema) kabi.

Paronimlar omonimlar va omofonlardan quyidagi belgilari bilan farqlanadi:

¹ Qarang: O`zbek tili leksikologiyasi. Jamoa – T.: «Fan», 1981, 258 – bet.

1. Paronimlarning talaffuzi bir–biriga yaqin, o`xshash bo`ladi (yuqoridagi misollar). Omonimlarning esa talaffuzi va yozilishi bir xil bo`ladi: o`t – (« maysa») va o`t («olov») kabi.

2. Omofonlarda ham talaffuz bir xildir: *tub* va *tup* (yozuvda) – *tup* va *tup* (talaffuzda). Paronimlarda esa talaffuz teng emas, o`xshash bo`ladi: *ganj* va *ganch* kabi.

Omofonlarda fonemalar miqdori teng bo`ladi, paronimlarda esa ular teng bo`lishi ham, teng bo`lmasligi ham mumkin. Qiyos qiling: *to`n* – «kiyim» (3 ta fonema) – ton «tovush toni» (3 ta fonema)-omofonlar; *asr* (3 ta fonema) – *asir* (4 ta fonema)-paronimlar kabi.

3. Paronimlarni so`z variantlari bilan qorishtirmaslik kerak: paronimlar bir so`z turkumiga mansub bir necha leksemalardir: *san`at* va *sanoat* kabi. Variatsiyalar esa bir leksemaning turli ko`rinishlari, xolos: *tomosha* va *tamosho*, *do`ppi* va *to`ppi*, *gado* va *gadoy*, *shohi* va *shoyi* kabi.

SHuni alohida ta`kidlash kerakki, tilshunoslikda paronimiya xodisasining izchil mezonlari etarli darajada ishlanmagan, shuning uchun bir xil hodisaga har xil baho berish holatlari tez-tez uchrab turadi. Demak, masalaning muammoli jihatlari hali anchagina bor, ularni maxsus tadqiq qilish tilshunoslikning navbatdagi vazifalaridan biri bo`lmo`li kerak.

47-•. Paronimlarning nutqda, ayniqsa, badiiy nutqda o`ziga xos uslubiy ahamiyati bor: Paronimlarning tovush tarkibidagi o`xshashlik, bir-biriga yaqinlik ba`zan, qisman bo`lsa-da, shakl neytralizatsiyasiga olib keladi, oqibatda ayrim kishilar nutqida ularni farqlay olmaslik holatlari yuz beradi. Bunday holatni payqagan yozuvchilar, shoirlar yoki dramaturglar paronimlardan obraz yoki personajlarning ma`naviy dunyosini, nutqiy saviyasini obrazli qilib ifodalash maqsadida foydalanadilar. Bu hodisa tilshunoslikda *paronomaziya* deb nomlanadi. «CHarxpalak» videofilmidan keltirilgan quyidagi epizodda buni yaqqol sezish mumkin. Unda atrofiga laganbardor yugurdaklarni to`plab olgan bir obro`talab, mansabdor shaxs aroq ichishdan bosh tortgan raqqosa qiz Zulxumor Hamidovaga qarata shunday deydi: «Mayli, majbur qilmaymiz, bizga bu qizning *sanoati* juda ma`qul.» Bu nutqiy parchada *sanoat* so`zi *san`at* leksemasi o`rnida qo`llangan bo`lib, u jamiyatda uchrab turadigan ayrim shaxslarning ma`naviy qashshoqligini, tilga befarqligini ifodalash uchun xizmat qilgan. Demak, asar muallifi (SHarof Boshbekov) shu epizodni tasvirlashda *san`at* va *sanoat* so`zlarining paronimlik munosabatidan juda o`rinli foydalangan.

Atoqli yozuvchi Abdulla Qahhorning «San`atkor» hikoyasida **bo`sa** va **bo`lsa** paronimlaridan uslubiy figura sifatida foydalanilganligining guvohi bo`lamiz. Hikoyada nomi chiqqan ashulachi san`atkorning «bo`sa» so`zini «bo`lsa» deb qo`llagani zalda o`tirgan bir traktorchi tomonidan tanqid qilinadi. Bundan darlazarab bo`lgan san`atkor o`ziga-o`zi deydi: «labingdan *bo`lsa* olsam, e, shakarlab» deganim u kishiga yoqmapti, «bo`lsa» emas, «bo`sa» emish! O`zi bilmaydi-yu, menga o`rgatganiga kuyaman! Senga o`xshagan savodsizlar «bo`sa, bo`masa» deydi. Artist kulturniy odam – gapni adabiy qilib aytadi – «bo`lsa, bo`lmasa» deydi».

Hikoyadan keltirilgan bu parchada *bo'sa* va *bo'lmasa* paronimlaridan mohirona foydalanish «taniqli ashulachi san'atkorning» istehzoli obrazini yaratishga xizmat qilgan.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Qanday hodisa paronimiya sanaladi?
2. Paronimlar va kvaziomonimlar qanday farqlanadi?
3. Paronimlar va omonimlar qanday farqlanadi?
4. Paronimlar va omofonlar qanday farqlanadi?
5. Paronimlar va so'z variantlari qanday farqlanadi?
6. Paronimiyaga oid qanday masalalar munozarali bo'lib qolmoqda?
7. Paronimiya hodisasining nutqqa ta'siri bormi?
8. Paronomaziya nima?

Tayanch tushunchalar

Paronimiya – ikki yoki undan ortiq leksemaning talaffuzda o'zaro o'xshash, ohangdosh bo'lishi.

Kvaziomonimlar – bir fonemasi bilan farqlanadigan ikkita so'z (minimal juftlik).

So'z variantlari – bir leksemaning tildagi turli ko'rinishlari.

Paronomaziya – jonli so'zlashuvda paronim so'zlarni qorishtirish hodisasidan badiiy nutqda uslubiy maqsadlarda foydalanish.

Giponimiya, graduonimiya, partonimiya

Adabiyotlar: 8[22-23,118-120],14[75-77].

48-. **Giponimiya** luLat boyligidagi leksemalarning poIonali (ierarxik) aloqasidan kelib chiqadigan ma'no munosabatlari. Bunday munosabatlarning mohiyati shundaki, torroq tushuncha yoki ma'no ifodalaydigan leksemalar kengroq tushuncha yoki ma'no ifodalaydigan leksemalar bilan tur (giponim) va jins (giperonim) aloqasida bo'ladi, bunday aloqa birlashtiruvchi (integral) semalar orqali amalga oshiriladi. Masalan, *lola* leksemasining ma'nosi *gul* leksemasining ma'no tarkibiga, *mushuk* leksemasining ma'nosi *hayvon* leksemasining ma'no tarkibiga kiradi. Bunday poIonali (bosqichma-bosqich) munosabat, ayniqsa, u yoki bu fanning terminologik tizimida keng tarqalgan. CHunonchi, botanikada *tur* tushunchasi *turkum* tushunchasi tarkibiga, *turkum* tushunchasi *oila* tushunchasi tarkibiga, *oila* tushunchasi *qabila* tushunchasi tarkibiga, *qabila* tushunchasi *sinf*

tushunchasi tarkibiga, *sinf* tushunchasi esa eng katta taksonomik kategoriya bo'lgan *tip* tushunchasi tarkibiga kiradi. Leksemalar ma'nosidagi ana shunday bollanish **gipo-giperonomik** (tur-jins), **partonimik** (butun-bo'lak) munosabati deb qaraladi. Bunday munosabatlar lu'fat boyligining yoxud undagi ayrim terminologik tizimlarning qurilishini belgilaydigan muhim omillardan sanaladi. SHu yo'l bilan tildagi leksemalarning paradigmaları (leksemalarning ma'no to'dalari yoki ma'no guruhlari) aniqlanadi. Masalan, "kiyim" mazmunli guruh a'zolari: *telpak, ko'ylak, kostyum, shim, tufli* va h.k.lar; «o'simlik» mazmunli guruh a'zolari: *daraxt, buta, o't, suvo't* va b.lar; «daraxt» mazmunli guruh a'zolari: *terak, tol, qayraIoch, archa, qaraIay* va b.lar kabi.

Tilning lu'fat boyligini tizim (sistema) sifatida o'rganishda leksemalarning gipo-giperonomik munosabatlariga tayanish muhim ahamiyatga ega: u tabiat va jamiyatdagi narsa-predmetlarning, voqea-hodisalarning tildagi nomlari bo'lgan leksemalarning ma'nolarini va shu ma'nolar orqali borliqdagi narsa-hodisalarning o'zlari haqidagi tushuncha-tasavvurlarni

umumlashtirish va farqlash imkonini beradi¹.

49-. **Graduonimiya** leksemalarning ma'no guruhlari a'zolarida u yoki bu belgining darajalanishi. Bunday darajalanish oppozitsiyaning (zidlanishning) bir turi deb qaraladi² va shu qatordagi bosh so'zga nisbatan belgilanadi. Masalan: «yosh» belgisiga ko'ra (bosh so'z ajratib ko'rsatilgan): **buzoq**-tana-Iunajin-sigir; qiz-juvon-**ayol**, «Belgi»dagi darajalanish asosida: **chiroyli**-suluv-ko'rkam-zebo; «siljish sur'ati» belgisiga ko'ra: **yurmoq**-chopmoq-yugurmoq-elmoq kabi.

Graduonimiya hodisasini o'z vaqtida Alisher Navoiy ham payqagan va uni turkiy (o'zbek) tilining boylik ko'rsatkichlaridan biri sifatida izohlagan edi. U o'zining «Muhokamatul-lu'latayn» asarida «yillamoq» ma'noli so'zlar guruhini ayni shu darajalanish aspektida talqin qiladi: *yillamsinmoq-ingramoq-singramoq-o'kurmoq-hoy-hoy* yillamoq kabi³. Demak, Alisher Navoiyni shu hodisaning ilk tadqiqotchisi desak bo'ladi.

Keyingi 20-30 yil ichida o'zbek tilshunosligida bu masalaga alohida e'tibor berilmoqda.⁴

¹ Вu ма³да ³arang: Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М.: «Высшая школа», 1982, с.136 – 142.

Неъматов Ғ, Расилов Р. О'zbek тили систем лексикологияси. – Т.: «О'зитувчи», 1995, 111–123-б. Қ'ч'ортгов И. С'зларнинг лексик–семантик т'далаги ма³ида. // ТошДУ илмий асарлаги, 359–чи'иши. – Тошкент, 1969. Расилов Р. Лексико-семантические группы глаголов состояния и их валентность. – Тошкент, 1991. Сафарова Р. Гипонимия в узбекском языке. АКД. – Тошкент, 1990

² Qarang: Неъматов Ғ., Расилов Р. К'сатилган асар, 108-б.

³ Qarang: A.Navoiy. Mu'hoamatul lu'latayn// Alisher Navoiyning ta'langan asarlagi, III том. – «O'z davnashr», 1948, 179-180-б.

⁴ Qarang: Неъматов Ғ., Расилов Р. О'zbek тили систем лексикологияси асослаги. – Т.: «О'зитувчи», 1995, 17,108-110; Огифжопова Шонга. О'zbek тилида лу'латий graduonимия. NDA, Тошкент, 1996. Я п а ш и м и а л л и ф: Даражаланиш (graduonимия). Республика ёш филолог олимлагининг таптапали илмий ажжумани материаллаги. Тошкент, 1991. Narziyeva M. Шахсни ёш белгисига к'га атовчи с'злар группасининг ички классификацияси ма³ида. О'zbek тилини синхроник 'rgаниш масалалаги. Тошкент, 1987. Қиличев Э. Ғозинги 'zbek адабий тили, Маъгуза матплагини. – Вухого: «Вухого университетини» пашгиёти, 2001, 75-76-б. Гиясов С. Семантическая структура и компонентный анализ качественных прилагательных узбекского языка. АКД, Тошкент, 1983

Leksemalarning ma'no munosabatlarida darajalanish hodisasining o'rganilishi ko'p jihatdan ahamiyatlidir: lulat boyligining tizim sifatidagi tavsifini berishda, sinonimlar va antonimlar lulatini tuzishda, lulaviy birliklarning uslubiy vosita (stilistik figura) sifatidagi qiymatini belgilashda graduonimik tadqiqotlar natijasidan foydalanish mumkin.

50-. **Partonimiya** leksemalarning ma'no guruhlarida butun-bo'lak munosabatlarining ifodalanishi. Masalan, avtomobil (butun) – kuzov (bo'lak) – motor (bo'lak) – ildirak (bo'lak) va b.lar. Yana: uy (butun) – xona (bo'lak) – ayvon (bo'lak) – koridor (bo'lak). Bularda *avtomobil* (birinchi qatorida) va *uy* (ikkinchi qatorida) leksemalari bosh so'zlardir. Ayni paytda kuzov (butun) – eshik (bo'lak) – yukdon (bo'lak) – oyna (bo'lak) – bamfer (bo'lak) qatorida *kuzov* leksemasi; xona (butun) – oyna (bo'lak) – eshik (bo'lak) qatorida esa *xona* leksemasi bosh so'z sanaladi.

Ma'lumki, leksemaning ma'nosida borliqdagi voqea-hodisalarning inson ongidagi in'ikosi ifodalanadi, demak, ma'nolar tizimidagi butun-bo'lak munosabati negizida ham, aslida, borliqdagi butun-bo'lak munosabatlarini tilda ifodalash zarurati yotadi.

Partonimiya hodisasini o'rganish lulat boyligi tizimining «sir»larini ochish, so'z ma'nolarini aniq va to'liq izohlash nuqtai nazardan ahamiyatlidir.

Bu hodisa Ne'matov H., Rasulov R., Qilichev E., Qilichev B. kabi tilshunoslarning ishlarida ma'lum darajada o'z talqinini topgan.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Giponimiya nima?
2. Gipo-giperonimik munosabatlarni qanday tushunasiz?
3. Graduonimiya hodisasi haqida ma'lumot bering.
4. Partonimiya hodisasini tushuntiring.
5. Giponimiya, graduonimiya va partonimiya hodisalarini tadqiq etishning qanday amaliy ahamiyati bor?

Tayanch tushunchalar

Giponimiya – lulat boyligidagi leksemalarning polonali aloqasidan kelib chiqadigan ma'no munosabatlari.

Giponim – tur tushunchasini ifodalaydigan leksema.

Giperonim – jins (turkum) tushunchasini ifodalaydigan leksema.

Graduonimiya – leksemalarning ma'no guruhlarida a'zolarida u yoki bu belgining darajalanishi.

Partonimiya – leksemalarning ma'no guruhlarida butun-bo'lak munosabatlarining ifodalanishi.

O'zbek tili leksikasining

tarixiy taraqqiyoti

Adabiyotlar: 1[12-26],3[6-13],4[47-51],7[4-158],12[173-175],
13[69-174].

51-. **Til taraqqiyotining xalq tarixi bilan bog'liqligi.** O'zbek xalqi, ma'lumki, eng qadimgi turkiy urul va qabilalardan o'sib chiqqan, demak, uning tili ham shu urul va qabilalar tili negizida rivoj topgan. Markaziy Osiyodagi turli tarixiy va ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, xususan, arablar, mo'ullar va ruslar istilosi, qardosh qozoq, qirliz, turkman, tojik xalqlari bilan qo'shnihilik munosabatlari ham o'zbek tili taraqqiyotiga jiddiy ta'sir o'tkazgan, bunda, ayniqsa, turkiy-arab, o'zbek-arab, o'zbek-tojik, o'zbek-qozoq, o'zbek-qirliz va o'zbek-turkman bilingvizmi kabi omillarning roli katta bo'lgan. Ana shu tarixiy jarayonlar nuqtai nazaridan qaralganda, hozirgi o'zbek tilining lulat boyligida ikkita yirik qatlam - o'z va o'zlashgan qatlamlar borligi ma'lum bo'ladi.

52-. **O'z qatlam** - o'zbek tili leksikasining umumturkiy so'zlar va sof o'zbek so'zlaridan iborat qismlari.

1. U m u m t u r k i y s o' z l a r o'zbek tili leksikasining eng qadimgi lulaviy biriklaridir. Ularning aksariyati hozirgi qozoq, qirliz, turkman, ozarbayjon tillarida ham saqlangan. Qiyos qiling: *bosh* (o'zb.) – *bas* (qoz.qoraq.) – *bash* (qirl.,turkm.); *til* (o'zb.,qoz.,qirl.) – *dil* (turkm.,ozarb.,gagauz.); *toI* (o'zb.) – *too* (qirl.) – *tav*, *tau* (qoraq,qoz.) – *dal* (turkm., ozarb.) kabi.

O'zbek tili leksikasidagi umumturkiy so'zlarning o'ziga xos fonetik va semantik belgilari bor.

Fonetik belgilari: a) so'zlarning ko'pchiligi bir yoki ikki bo'linlidir. Bir bo'linli so'zlar: *qo'l*, *ko'z*, *bosh*, *tosh*, *bir*, *uch*; ikki bo'linli so'zlar: *ikki*, *olti*, *oltin*, *etti*, *ota*, *ona* va b.lar. Uch bo'linli so'zlar juda kam: *qo'rloshin*, *qumursqa*, *yigirma* kabi; b) so'z yoki bo'lin boshida undosh tovushlar qatorlashib kelmaydi; v) so'z oxirida undosh tovushlar yonma-yon qo'llanishi mumkin, ammo bu hodisa juda kam uchraydi: *ort*, *ost*, *ust*, *to'rt*, *qirq* kabi; g) ikki bo'linli so'zlarning birinchi bo'lini to'la ochiq (**o**-na, **o**-ta), boshi yopiq (**ku**-mush, **bo**-la), oxiri yopiq (**ol**-tin, **o'r**-dak), to'la yopiq (**bay**-ram, **bay**-roq), ikkinchi bo'lini esa boshi yopiq (**o**-ta, **o**-na) va to'la yopiq (**ol**-tin, **ku**-mush, **si**-gir) strukturali bo'ladi; d) ikkinchi bo'lin hech qachon unli bilan boshlanmaydi, ammo unli bilan tugash holatlari keng tarqalgan: **ik**-ki, **et**-ti, **bo**-la, **ar**-pa, **bol**-ta kabi; e) so'z tarkibida ikki unli yonma-yon kelmaydi; f,h,j,j,ts undoshlari esa umuman qo'llanmaydi; z) r,l,v,ng undoshlari so'z boshida uchramaydi; i) e(e),o' unli lari so'z oxirida ishlatilmaydi (ayrim undov so'zlar bundan mustasno); y) urlu ko'pincha so'z oxiriga tushadi.

Semantik belgilari: umumturkiy so'zlarning aksariyati ko'p ma'nolidir: *bosh* – 1) «odamning boshi», 2) «ko'chaning boshi», 3) «ishning boshi», 4) «bosh

agronom»; *ko`z* – 1) «odamning ko`zi», 2) «uzukning ko`zi», 3) «taxtaning ko`zi», 4) «derazaning ko`zi» kabi.

Bu qatlamda «qon-qarindoshlik», «inson a`zolari», «uy hayvonlari», «yovvoyi hayvonlar», «parrandalar», «mehnat faoliyati», «uy-ro`zlor buyumlari», «rang-tus», «maza-ta`m», «miqdor», «sanoq», «harakat», «holat», «urf-odat» ma`noli so`zlar ko`pchilikni tashkil etadi.

Morfologik belgilari: a) umumturkiy so`zlar hozirgi o`zbek tilining barcha so`z turkumlarida uchraydi; b) turlanadi va tuslanadi; v) o`zak va affiks morfemalar erkin va standart bo`ladi: *ko`zim, ko`zing, ko`zi, ko`zni, ko`zning, boraman, borasan, boramiz* kabi; g) so`z tarkibida prefikslar qo`llanmaydi;

2. Sof o`zbek so`zlar - o`zbek tilining o`zida yasalgan leksemalar. Ular o`z qatlamning ikkinchi (nisbatan yangi) qismini tashkil qiladi. Bunday yasalishning quyidagi turlari bor:

a) *semantik usul* – ma`no taraqqiyoti mahsuli sifatida yangi leksemaning yuzaga kelishi: *ko`k* («rang») – *ko`k* («osmon»), *etti* («son»)- *etti* («ma`raka nomi»), *yupqa* (sifat) – *yupqa* (ot: «ovqatning bir turi») kabi;

b) *affiksatsiya usuli*. Bunda o`zak va affikslar turli til materiallari bo`lishi mumkin, ammo ularning qo`shilishi o`zbek tili tarkibida yuz beradi, o`zbek tilining so`z yasash qoliplariga asoslanadi, shu sababli bunday yasama so`zlar o`zbek tilining o`z qatlami birligi sanaladi. Masalan: *bosh* (umumturkiy)+ «-la» (o`zb.)- *boshla* (o`zb.), *temir* (umumturkiy)+ «-chilik» (o`zb.)-*temirchilik* (o`zb.), *jang* (f-t.)+«-chi» (o`zb.)- *jangchi* (o`zb.), *madaniyat* (ar.)+«-li» (o`zb.)-*madaniyatli* (o`zb.), *obuna* (r-b.)+«-chi» (o`zb.)-*obunachi* (o`zb.), *axta* (mo`l.)+ «-chi» (o`zb.)-*axtachi* (o`zb.), «be-» (f-t.)+*bosh* (umumturkiy)-*bebosh* (o`zb.)+ «-lik» (o`zb.)-*beboshlik* (o`zb.), *bil* (f-t.)+ «-im» (o`zb.)-*bilim* (o`zb.)+ «-don» (f-t.)-*bilimdon* (o`zb.) kabi.

Sof o`zbek so`zlarining yasovchi asosi arabcha yoki ruscha-baynalmilal bo`lganda, yasalmaning o`zagi yoki asosida ikki unli yonma-yon kelishi, so`z boshida ikki-uch undosh qatorlashishi mumkin: *maorifchi, matbaachi, doirachi, saodatli, manfaatli, dramnavislik, drenajlanmoq, plakatbop, planbozlik*.

53-. **O`zlashgan qatlam** - o`zbek tili leksikasining boshqa tillardan o`zlashtirilgan leksemalardan iborat qismi. Masalan: *maktab, oila* (ar.), *daraxt, gul* (f-t.), *axta, bahodir* (mo`l.), *afandi* (turk.), *ravshan* (sulid.), *traktor, avtobus* (r-b.) va b.lar. Bu qismda arab, tojik-fors va rus tillaridan o`zlashtirilgan so`zlar ko`pchilikni tashkil qiladi.

1. Arab tilidan o`zlashtirilgan so`zlar. Bunday so`zlarning o`zlashtirilishi VIII asrdan boshlanib, IX-X asrlarda ancha faollashgan. Arab tilidan so`z o`zlashtirilishiga olib kelgan omillar ichida quyidagilar muhim rol o`ynagan: a) arablar istilosi; b) islom dinining keng tarqalishi; v) arab yozuvining qo`llana boshlanganligi; g) madrasalarda arab tilining o`qitilishi; d) turkiy-arab ikki tilliligining (bilingvizmning) tarkib topganligi; e) olimu fuzalolarning arab tilida ijod qilganligi va b.lar.

Hozirgi o'zbek tili leksikasida arab tilidan o'zlashtirilgan leksemalarning ko'pchiligi ot, sifat va ravish turkumlariga mansubdir: otlar – *adabiyot, axborot, avlod, ayol, maktab, maorif, ma'naviyat, hosil, hukumat, odam, haqiqat, intizom, inshoot* va b.lar; sifatlar – *adabiy, ajnabiy, aziz, azim, ayyor, aqliy, badiiy* va b.lar; ravishlar – *avval, ba'zan, bil'aks, ta'ziman* kabi. Bulardan tashqari, bollovchilar (*balki, ammo, lekin, va, vaholonki*), undovlar (*ajabo, barakalla, salom, xayr*), modal so'zlar (*albatta, ehtimol, avvalo*), yuklamalar (*faqat, xuddi*), ko'makchilar (*binolan*) ham o'zlashtirilgan.

Arab tilidan so'z o'zlashtirilishi o'tmishda faol bo'lgan, hozir esa bu jarayon deyarli to'xtagan. Ayrim arabcha so'zlar hatto eskirib, tarixiy so'zlar yoki arxaizmlar qatoriga o'tib qolgan: *adad* (sanoq so'z), *ajam* (“arablardan boshqa xalqlar”), *akbar* (“katta”, “buyuk”, “ulkan”), *alam* (bayroq), *bayoz* (“she'riy to'plam”), *sallox* (“qassob”), *saloh* (“to'irilik”, “vijdonlilik”), *sanad* (“hujjat”) va b.lar.

Arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlarning fonetik, semantik va morfemik tarkiblarida quyidagi xususiyatlar borligi ko'zga tashlanadi: a) so'z tarkibida ikki unlining yonma-yon qo'llanish hollari uchraydi: *matbaa, mutolaa, saodat, oila, doir, rais* kabi; b) *ra'no, da'vo, ta'na, e'lon, me'mor, ta'lim, e'tibor, mo'tabar* kabi so'zlarda ayn tovushidan oldingi unli kuchli va bir oz cho'ziq talaffuz etiladi; v) *jur'at, sur'at, bid'at, qal'a, san'at* so'zlarida bo'linlar ayirib talaffuz qilinadi; g) semantik jihatdan: ko'proq diniy, hissiy, axloqiy, ilmiy, ta'limiy va mavhum tushunchalar ifodalanadi: *avliyo, aza, azon, vahiy, avrat, axloq, axloqiy, xulq, fikr, tafakkur* kabi; ilmga, adabiyot va san'atga oid tushuncha nomlari ham keng tarqalgan: *amal* (matematikada hisob turi), *rukn, vazn* (adabiyotshunoslik atamallari), *riyoziyot* (“matematika”), *adabiyot, san'at, tabiiyot* (fan va soha nomlari) kabi; d) so'zlarning lu'aviy va grammatik shakllari flektiv xarakterda bo'lib, o'zbek tilida morfemalarga ajratilmaydi: *ilm, muallim, olim, ulamo; fikr, tafakkur, mutafakkir* kabi.

Arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlar orasida tarixan yasama bo'lgan *adabiy, badiiy, Iolibiyat, voqeyiy, voqean, oilaviy* kabi leksemalar ham bor. Bunday leksemalar bilan birga o'zlashtirilgan “-iy”, “-viy”, “-an” affikslari o'zbek tilida so'z yasovchi affikslar darajasiga ko'tarilgan, natijada o'zbek tilida so'z yasash imkoniyatlari kengaygan. Hozirgi o'zbek tilida shu affikslar vositasida yasalgan juda ko'p yangi leksemalar mavjud: *texnikaviy, fizikaviy, tuban, turkiy* kabi. Bulardan tashqari, arabcha leksik o'zlashmalar o'zbekcha yoki tojikcha so'zlar bilan ma'no munosabatiga kirishib, o'zbek tilining sinonimik qatorlarini boyitgan: *o'rinbosar* (o'zb.)- *muovin* (a.), *guvoh* (f-t.)- *shohid* (a.), *aniq* (a) – *ravshan* (so'Id.) kabi

2. F o r s – t o j i k t i l l a r i d a n o'zlashtirilgan so'zlar. Bunday so'zlarning o'zbek tiliga o'zlashtirilishida quyidagi omillarning alohida roli bor: a) o'zbek va tojik xalqlarining qadimdan bir (yoki qo'shni) territoriyada, bir xil ijtimoiy tuzum, iqtisodiy va madaniy-ma'naviy muhitda yashab kelayotganligi; b) o'zbek-tojik va tojik-o'zbek ikki tilliligining (bilingvizmining) keng tarqalganligi; v) tojik va fors tillarida ijod qilish an'analarning uzoq yillar davom etganligi; g) Qo'qon xonligi va Buxoro

amirligida tojik tilining alohida mavqega ega bo'lganligi; d) adabiyot, san'at, madaniyat, urf-odatdagi mushtaraklik va b.lar.

Hozirgi o'zbek tilida tojik-fors tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar orasida otlar (*sartarosh, avra, avra-astar, bazm, barg, baxt, daraxt, daraxtzor, hunar, hunarmand*), sifatlar (*badbo'y, badjahl, baland, baravar, barvasta, bardam, barzangi, barra, baxtiyor, bachkana, ozoda, toza*), ravishlar (*bajonidil, banogoh, do'stona, tez, bazo'r, astoydil, chunon*), bo'lovchilar (*chunki, yoki, agar, garchi, ham*), undovlar (*balli, dod*), yuklamalar (*xo'sh, xuddi*), modal so'zlar (*chunonchi, binobarin*) uchraydi.

Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlarda: a) so'z oxirida undosh tovushlarning qatorlashib kelishi ancha keng tarqalgan: *g'isht, go'sht, daraxt, karaxt, do'st, past, kaft, farzand* kabi. (Umumturkiy so'zlarda bu holat kam uchraydi); b) kuchsiz lablangan "o" unlisi so'zning barcha bo'g'inlarida qo'llanadi: *ohang, nobud, bahor, obodon, peshona* kabi.

Tojik-fors tillaridan o'zbek tiliga bir qator prefiks va suffikslar ham o'zlashgan: prefikslar – "be-", "ba-", "no-", "ham-", "bar-", "kam-", "xush-"; suffikslar "-kor", "-zor", "-xo'r", "-parvar", "-kash", "-bop", "-boz", "-do'z", "-namo", "-paz", "-furush" va b.lar. Ular dastlab tojik-fors so'zlari tarkibida qo'llangan, keyinchalik o'zbek tilining so'z yasovchi affikslari qatoridan o'rin olib, yangi so'zlarning yasashida ishtirok etgan, shu yo'l bilan o'zbek tili leksikasini yana-da boyitgan. Masalan: *badavlat, beayov, bebosh, beboshlik, nosog', noto'g'ri, hamyotoq, hamkurs, hamyurt, barkamol, kamsuv, kamsuvlik, kamsuqum, kamsuqumlik, xushbichim, xushyoqmas, o'rikzor, olmazor, to'qayzor, bug'doyzor, bug'doykor, nafaqaxo'r, tekinxo'r, adolatparvar, chizmakash, somsapaz, yubkabop, kostyumbop, gruppaboz, buyruqboz, maxsido'z, telbanamo, ipakfurush* kabi. Bulardan tashqari, tojik tilidan o'zlashgan *xona, noma* so'zlari o'zbek tilida affiksoid vazifasida qo'llanib, *yilnoma, oynoma, ishxona, bosmaxona* kabi so'zlarning yasashida ishtirok etgan.

Tojik tilidan o'zlashtirilgan so'zlarga o'zbek tilining so'z yasovchi qo'shimchalarini qo'shib leksema yasash hollari ham anchagina bor (bu haqda "O'z qatlam" bahsiga qarang).

Tojik tilidan so'z o'zlashtirilishi o'zbek tilining lug'at tizimida yangi sinonimik qatorlarni ham yuzaga keltirgan: *qirov(o'zb.) – shabnam(toj.), yaproq(o'zb.) – barg(toj.), oltin(umumturkiy) – tilla(toj.), buloq(o'zb.) – chashma(toj.)* kabi. Bunday holni antonimlar tizimida ham ko'ramiz: *do'zax(f-t.) – jannat(ar.), yirik(o'zb.)-mayda(f-t.)* kabi.

3. R u s c h a - b a y n a l m i l a l s o'zlar - o'zbek tiliga rus tilidan va u orqali Evropa tillaridan o'zlashtirilgan leksemalar: *gazeta, jurnal, avtobus, trolleybus, teatr, roman, syujet, geometriya, fizika, matematika, traktor, kombayn, raketa, avtomat, armiya* va b.lar.

Rus tilidan so'z o'zlashtirilishiga ko'proq quyidagi omillar sabab bo'lgan: a) CHor Rossiyasining imperialistik siyosati; b) Sovet imperiyasida rus tilining millatlararo til mavqeiga ega bo'lishi, bu mavqening yildan-yilga mustahkamlanib borishi; v) o'zbek-rus ikki tilliligining tarkib topishi; g) matbuot, radio, televideniya rus tiliga keng o'rin berilishi; d) maktab-maorif tizimida, oliy o'quv

yurtlarida rus tilining maxsus o`qitilishi; e) ilm-fan terminologiyasining shakllantirilishida ruscha-baynalmilal atamalarga ko`proq tayanish; j) ma`muriy-idoraviy ish qog`ozlarining asosan rus tilida yozilishi va b.lar.

Rus tilidan o`zlashtirilgan so`zlarning aksariyati ot va son turkumlariga mansubdir: *institut, universitet, drama, zavod, fabrika* (otlar), *million, milliard, trillion* (sonlar), *gramm, kilogramm, litr, millimetr, santimetr, kilometr, sekund, tonna* kabi. Bu qatlamda kalka usulida o`zlashtirilgan sifatlar ham bor: *simmetrichnyy*>*simmetrik*, *psixologicheskij*>*psixologik*, *biologicheskij*>*biologik* kabi.

Semantik jihatdan ruscha-baynalmilal so`zlar orasida ishlab chiqarishga (*zavod, fabrika, tsex, stanok*), ilm-fanga (*sema, semema, nomema* – tilshunoslikda; *teorema, aksioma, romba, kvadrat* – matematikada; *spora, gameta, flora*-botanikada; *fauna, reptiliya* - zoologiyada va b.lar); transportga (*mashina, avtomobil, avtobus, poezd, trolleybus, tramvay*), san`atga (*teatr, spektakl, rejisser, opera, drama*), radio va televideniaga (*radio, televizor, lampa, detal, videomagnitofon*), harbiy tizimga (*artilleriya, avtomat, tank, raketa, vzvod, rota, batalon*) oid so`zlar ko`pchilikni tashkil qiladi.

Fonetik jihatdan qaralganda ruscha-baynalmilal so`zlarda quyidagi belgi-xususiyatlar ko`zga tashlanadi:

a) so`z urg`usi erkindir: u so`zning turli (birinchi, ikkinchi va oxirgi) bo`g`inlarida bo`lishi mumkin: abajyr *avantyura, proféssor, standárt, dráma* kabi;

b)urg`uli bo`g`indagi unli o`zbek tili so`zlarining urg`uli bo`g`inidagi unli dan cho`ziqroq talaffuz etiladi: *oltún*(o`zb., umumturkiy) – *karantún* (r-b.), *ovsún* (o`zb.) – *apelsún* (r-b.), *orzý* (f-t.) – *medýza* (r-b.) kabi;

v)bir bo`g`inli so`zlarda unli ruscha so`zlarda cho`ziqroq, o`zbekcha va tojikcha so`zlarda esa qisqaroq talaffuz qilinadi: *biz* (o`zb.)-*bis*>*bi:s* (“bis”ga chaqirmoq), *tep* (fe`l shakli) – *temp, pul* (f-t<yun.) – *puls* (r-b.);

g)ruscha o o`zbekcha o` unlisidan kengroq va orqaroqda talaffuz qilinadi: *to`n* (o`zb.)-*ton* (r-b.), *to`rt* (o`zb.<umumturkiy)-*tort*(r-b.) kabi;

d)ruscha o`zlashmalarning birinchi urg`uli bo`g`indagi unli o`zbek so`zlarining birinchi bo`g`inidagi unli dan ancha cho`ziq va kuchli talaffuz qilinadi (chunki o`zbek tili so`zlarining birinchi bo`g`ini ko`pincha urg`usiz bo`ladi). Qiyos qiling: *imló* (o`zb.<ar.)-*úmpuls*(r-b.), *indún*(o`zb.)-*úndeks*(r-b.), *etúk*(o`zb.)-*etik*(“etikaga oid”), *ellúk*(o`zb.)-*ellips*(r.b.) kabi.

YUqoridagi kabi tafovutli belgi-xususiyatlar so`z tarkibidagi undoshlarda ham uchraydi. Xususan: a) ruscha o`zlashmalar tarkibida undoshlarning qattqlik va yumshoqlik ziddiyati o`zbek tilida ham saqlanadi: *ukol* va *parol, feodal* va *medal, parad* va *naryad* kabi; b) ruscha so`zlardagi lab-tish “v” so`z oxirida jarangsiz “f” tarzida talaffuz qilinadi, o`zbek tili so`zlarida esa lab-lab “v” jarangsizlanmaydi. Qiyos qiling: *nav*(o`zb.<f-t)-*ustav*>*ustaf*(r-b.),*birov*(o`zb.)-*aktiv*>*aktif* (r-b.) va b.lar; v) so`z va bo`g`in boshida bir necha undoshning qatorlashib kelishi keng tarqalgan (umumturkiy so`zlarda bu hol uchramaydi): *shkaf, tramvay, trolleybus* kabi.

Morfologik belgilari: ruscha-baynalmilal leksemalarda prefiks+o`zak (*a+morf, de+duktsiya*), o`zak+suffiks (*bronx+it, jurnal+ist*), prefiks+o`zak+suffiks (*a+simmetr+iya*) tarkibli so`zlar uchraydi.

Ruscha-baynalmilal so`zlar tarkibidagi affikslar o`zbek tilida so`z yasamaydi (*mikroo`g`it, mikroiqlim, ultratovush* kabi kalkalar bundan mustasno).

O`zbekiston mustaqillikka erishgach, sobiq ittifoq tuzumiga xos bir qator ruscha-baynalmilal so`zlar (*raykom, partkom, gorkom, kolxoz* kabilar) eskirib, o`zbek tili leksikasining eskirgan so`zlari (istorizmlar) qatoriga o`tib qoldi, ayni paytda yangi ijtimoiy-siyosiy tuzum taqozosi bilan hamda iqtisoddagi va ta`limdagi islohotlar tufayli o`zbek tili leksikasida yangi ruscha-baynalmilal o`zlashmalar paydo bo`ldi: *investitsiya, marketing, minimarket, supermarket, test, reyting, litsey, kollej* va boshqalar shular jumlasidandir.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

- 1.O`zbek tili leksikasining tarixiy taraqqiyoti jarayonida so`z va leksemalarning qanday qatlamlari yuzaga kelgan?
- 2.O`z qatlam qanday so`zlardan tarkib topgan?
- 3.Qanday so`zlar umumturkiy leksemalar sanaladi? Buning sababi?
- 4.Umumturkiy leksemalarning fonetik, semantik va grammatik belgi-xususiyatlari haqida ma`lumot bering.
- 5.Qanday so`zlar sof o`zbek tili lug`aviy birliklari hisoblanadi?
- 6.Sof o`zbek so`zlari qanday yuzaga kelgan? Nima uchun ular o`z qatlam birliklari sanaladi?
- 7.Sof o`zbek so`zlarining fonetik va morfemik tarkibi haqida ma`lumot bering.
- 8.O`zlashgan qatlam qanday so`zlardan tarkib topgan?
- 9.Arab tilidan so`z o`zlashtirishning ijtimoiy-tarixiy sabablari haqida ma`lumot bering.
- 10.Arabcha o`zlashmalarning fonetik, semantik va morfemik belgi-xususiyatlarini tushuntiring.
- 11.Arab tilidan o`zbek tiliga leksemalardan tashqari yana qanday so`zlar va morfemalar o`zlashtirilgan?
- 12.Arabcha o`zlashmalarning so`z turkumlari bo`yicha taqsimoti qanday?
- 13.O`zbek tili leksikasining boyishida arab tilidan o`zlashtirilgan so`z va morfemalarning qanday ishtiroki bor?
- 14.Fors-tojik tillaridan so`z o`zlashtirishning ijtimoiy-tarixiy sabablari haqida ma`lumot bering.
- 15.Fors-tojik tillaridan o`zlashtirilgan so`zlarning so`z turkumlariga munosabati?
- 16.Fors-tojik tillaridan o`zlashtirilgan so`zlarning fonetik va morfemik tarkibi haqida ma`lumot bering.

17. Fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'z yasovchi prefiks va suffikslarning o'zbek tilidagi so'z yasashida tutgan o'rnini haqida gapiring.

18. O'zbek tili lug'at boyligidagi sinonimiya hodisasining rivojlanishida fors-tojik tillaridan so'z o'zlashtirishning qanday roli bor?

19. Rus tilidan so'z o'zlashtirishning ijtimoiy-tarixiy sabablari haqida gapiring.

20. Ruscha-baynalmilal so'zlarning so'z turkumlariga munosabatini tushuntiring.

21. Ruscha-baynalmilal so'zlarning semantik xususiyatlari hamda fonetik va morfemik tarkibi haqida ma'lumot bering.

22. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, o'zbek tiliga rus tilidan o'zlashgan leksikada qanday o'zgarishlar yuz berdi? Buning sabablari?

Tayanch tushunchalar

O'z qatlam - o'zbek tili leksikasining umumturkiy va sof o'zbekcha so'zlardan iborat qismi.

O'zlashgan qatlam – boshqa tillardan olingan leksik o'zlashmalar qatlami.

Umumturkiy so'zlar - o'zbek tili lug'at boyligidagi eng qadimgi lug'aviy birliklar.

Sof o'zbekcha so'zlar - o'zbek tilining o'zida yasalgan (nisbatan yangi) leksemalar.

Arabcha o'zlashmalar – arab tilidan o'zlashtirilgan so'zlar.

Fors-tojik so'zlari – fors-tojik tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar.

Ruscha-baynalmilal o'zlashmalar – rus tilidan va u orqali boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'z va terminlar.

So'z o'zlashtirish

Adabiyotlar: 4[51-55],12[175-180],14[96-104].

54-. **So'z o'zlashtirish** boshqa til so'zlarining o'zbek tiliga olinishidir. Bu jarayon, yuqorida ko'rilganidek, o'zbek tili leksikasining o'zlashgan qatlamini yuzaga keltirgan.

So'z o'zlashtirish til taraqqiyotining qonuniy ko'rinishidir: xalqlar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy va ilmiy aloqalar bir tildan ikkinchi tilga so'z va atamalarining o'tib turishini taqozo qiladi. O'zbek tiliga arab, tojik-fors va rus tillaridan so'z o'zlashtirilishi ham ana shunday ijtimoiy-tarixiy omillar tufayli sodir bo'lgan. (Bu haqda "O'zlashgan qatlam" mavzuiga qaralsin).

55-. **So'z o'zlashtirishning ikki yo'li bor:**

1. Jonli soʻzlashuv orqali soʻz oʻzlashtirildi. Bunda boshqa til soʻzlari oʻzbek tiliga mahalliy aholining ogʻzaki nutqi orqali oʻtadi. Masalan, ruscha *ramy*, *klubnika*, *podnos* soʻzlari oʻzbek tilining jonli soʻzlashuvida *rom*, *qulubnay* va *patnis* deb talaffuz qilingan, keyinchalik oʻzbek adabiy tiliga ham shu shaklda oʻzlashgan.

2. Bosma manbalar orqali soʻz oʻzlashtirildi. Bunda boshqa tildagi matnni oʻzbek tiliga tarjima qilish yoki oʻzbek tilida yozilgan maqolalarda, ilmiy va badiiy asarlarda boshqa til soʻzlarini (ayniqsa, termin va atamalarni) ishlatish orqali boʻladigan oʻzlashtirish nazarda tutiladi. Matematikadagi *katet*, *gipotenuza*, adabiyotshunoslikdagi *kulminatsiya*, *syujet* kabi terminlar, *ocherk*, *roman*, *povest* kabi soʻzlar shu yoʻl bilan oʻzlashtirilgan.

56-. Soʻz oʻzlashtirish usullari ham ikki xil boʻladi:

1. Oʻz icha oʻl ish. Bunda boshqa tildan oʻzlashtirilayotgan soʻz hech qanday oʻzgarishsiz yoki ayrim (juzʻiy) fonetik oʻzgarishlar bilan olinadi. Mas., *gʻoʻza(f-t.)*, *gul(f-t.)*, *poya(f-t.)*, *kaptar(<f-t:kabutar)*; *balo(ar.)*, *bilʻaks(ar.)*, *davlat(ar.)*, *muallim(<ar.muaʻllim)*; *direktor(r-b.)*, *rektor(r-b.)*, *institut(r-b.)*, *metro(r-b.)*, *choʻt(<rus.schet)*, *choʻtka(<rus.uyetka)* kabi.

2. Kalkalash oʻl ish. Bunda boshqa tildagi (mas., rus tilidagi) soʻzning morfemik tarkibidan qismma-qism nusxa olish orqali oʻzbekcha soʻz yasaladi va shu soʻz bilan boshqa til (mas., rus tili) leksemasining maʼnosi ifodalanadi. Qiyos qiling: *yarimoʻtkazgich<rus.poluprovodnik*, *ilmiy-ommabop<rus. nauchno-populyarnyy* kabi. Kalkalashning bu turi toʻliq kalka sanaladi, chunki unda boshqa til soʻzining ifoda materiali oʻzbek tili materiali bilan toʻliq almashtirilgan. Baʼzan boshqa til soʻzining bir qismi oʻzgarishsiz olinadi, qolgan qismi esa oʻzbek tili materiali bilan almashtiriladi. Qiyos qiling: *mikrooʻgʻit<rus.mikroudobrenie*, *ultratovush <rus. ultrazvuk*, *rekordli<rus.rekordnyy*, *meshchanlik<rus. meuyanstvo* kabi. Kalkalashning bu turi yarim kalka hisoblanadi.

Toʻliq va yarim kalkalar soʻz oʻzlashtirishning *grammatik usuli* deb ham qaraladi, chunki bunda boshqa til soʻzlarining maʼnoli qismlaridan nusxa koʻchirilishi orqali soʻz yasaladi. Ammo tilda baʼzan yangi soʻz yasalmay, azaldan mavjud boʻlgan birorta leksemaga boshqa til leksemasining birorta maʼnosini yuklash orqali ham maʼno oʻzlashtirilishi taʼminlanadi. Oʻzlashtirishning bu turi *semantik kalka* sanaladi. Masalan, **til** soʻzi "soʻzlashuv quroli" nomi sifatida ruscha **язык** soʻziga ekvivalentdir. Ayni shu holat rus tilidagi **язык** soʻzining "plennik" maʼnosini oʻzbek tilidagi **til** soʻzi bilan ifodalashga turtki boʻlgan: "Qoʻmondonlik Ostonaqullar keltirgan "til"dan hujum jangining planini tuzish uchun eng kerakli maʼlumotlarni oldi". (A.Rahm. Ellik bir bahodir.)

Oʻzbek tilidagi **oʻzak** leksemasida "soʻzning oʻzagi" maʼnosining paydo boʻlganligi ham ruscha **koren** leksemasining "koren slovo" maʼnosiga asoslangan.

57-. Soʻz oʻzlashtirishning chet soʻzlarni qoʻllashdan farqlari. Soʻz yoki maʼno oʻzlashtirilishini chet soʻzlarni qoʻllashdan farq qilish kerak. Soʻz yoki maʼno oʻzlashtirilishi muayyan til leksikasini boyituvchi qonuniy hodisadir, chunki bir til boshqa tildan oʻzi uchun zarur boʻlgan leksik-semantik birliklarni oʻzlashtiradi. CHet soʻzlarni ishlatish hodisasi esa gʻayri qonuniydir, chunki

o'zbek tilining o'zida biror so'z mavjud bo'lgani holda, uning o'rnida chet so'zni ehtiyojsiz, maqsadsiz qo'llash tilni boyitmaydi, aksincha, ayrim shaxslarning o'z nutqiga e'tiborsiz qarashinigina aks ettiradi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. So'z o'zlashtirishga olib keladigan qanday omillarni bilasiz?
2. So'z o'zlashtirishning qanday yo'llari va usullari bor?
3. Jonli so'zlashuv orqali va bosma manbalar orqali so'z o'zlashtirish qanday farqlanadi?
4. Leksemalarni o'zicha olish va kalkalab olish haqida ma'lumot bering.
5. Kalkaning qanday turlari bor?
6. To'liq kalka, yarim kalka va semantik kalka haqida ma'lumot bering.
7. So'z o'zlashtirish va chet so'zlarni qo'llash hodisalari qanday baholanadi?

Tayanch tushunchalar

So'z o'zlashtirish – boshqa til so'zlarining o'zbek tiliga olinishi.

O'zicha olish – boshqa til leksemasining o'zgarishsiz yoki juz'iy o'zgarish bilan o'zlashtirilishi.

Kalkalab olish – boshqa tildagi so'zning morfemik tarkibidan qisqina-qisq nusxa ko'chirish orqali so'z yasalishi, bu so'zda boshqa til leksemasi ma'nosining ifodalanishi.

Semantik kalka – tilda azaldan mavjud bo'lgan so'zga boshqa til leksemasining ma'nosini yuklash.

Leksemalarning ishlatilish doirasi

Adabiyotlar: 4[43-47],12[143-151],14[112-118]

58-. Leksemalarning ishlatilish doirasi chegaralanmagan va chegaralangan bo'lishi mumkin. Bunday ikki guruhga ajralish asosan ot, sifat, ravish va fe'l turkumlaridagi leksemalarga xosdir. Son va olmosh turkumlarida, shuningdek,

bog'lovchi, yuklama, ko'makchi va undovlarda ishlatilish doirasi chegaralangan so'zlar yo'q.

I.Ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksemalar o'zbek tilida so'zlashuvchilarning barchasi uchun umumiy bo'lgan, hammaga tushunarli va hammaning nutqida bir xil darajada qo'llanadigan so'zlardir: *bosh, qo'l, ko'z, daraxt, meva* (otlar); *oq, qora, qizil, katta, kichik, yaxshi, yomon* (sifatlar); *tez, oz, ko'p, jo'rttaga, atayin* (sifat-ravishlar); *yurmoq, ishlamoq, o'qimoq, yozmoq* (fe'llar) va b.lar. Bunday leksemalar *umumxalq lug'aviy birliklar* deb ham yuritiladi.

II.Ishlatilish doirasi chegaralangan leksemalar dialektga, kasb-hunar leksikasiga va jargon-argolarga xos so'zlardir. Jonli so'zlashuvda ishlatiladigan vulgarizmlar ham qo'llanishi chegaralangan lug'aviy birliklar sanaladi.

59-. Dialektlarga xos so'zlar qo'llanishi territoriyaga ko'ra chegaralangan leksemalardir. Bunday so'zlar *leksik dialektizmlar* sanaladi. Ular ikki xil bo'ladi:

a)*dialektizm-so'z*. Bunda so'zning ifoda plani, demak, nomemasi shevaga xos bo'ladi: *buzog'* - Toshk.sh., *go'sala* - Bux.sh., *o'djak* - Xorazm.sh.(ad.-orf.*buzoq*); *rayhon* - Toshk.sh., *nozvoy* - Sam.sh. (ad.-orf.*rayhon*); *yosti*q - Toshk.sh., *taka* - o'g'iz dial, *bolish* - Bux.sh.(ad.-orf.*yosti*q); *do'ppi* - Toshk.sh., *qalpoq*-Sam.sh., *kallapo'sh* - Bux.sh. (ad.-orf.*do'ppi*) kabi;

b)*dialektizm-ma'no*. Bunda leksemaning ifoda plani (nomemasi)emas, ma'nosi (sememasi) shevaga xos bo'ladi, nomema esa adabiy tilda ham qo'llanadi. Masalan, *chopqi*(Toshk.sh.)-*chopqi*(Sam.sh.)-*chopqi*(ad.tilda). Demak, *chopqi* nomemasi dialektizm-so'z sanalmaydi, ammo uning shevalardagi ma'nolari bir xil emas. Qiyos qiling: *chopqi* (Tosh.shevasida-«shox-shabba qirqish, go'sht, piyoz qiymalash va sh.k.ishlarda qo'llanadigan katta va og'ir, pichoqqa o'xshash asbob»)- *chopqi* (Sam.shevasida - «tig'i sopi ichiga qayirib yopib qo'yiladigan pichoqcha, qalamtarosh») - *chopqi* (ad.tilda - «shox-shabba qirqish, go'sht qiymalashda qo'llanadigan katta va og'ir, pichoqqa o'xshash asbob»). Demak, *chopqi* leksemasining semantik tarkibida ikkita semema (leksik ma'no) bor: 1) Toshkent shevasi va adabiy tildagi ma'nosi. Bular diallektizm emas; 2) Samarqand shevasidagi ma'nosi. Bu ma'no faqat shevaga xos bo'lib, adabiy tilga o'tmagan, shuning uchun u dialektizm-ma'no (dialektizm-semema) sanaladi. Bunday holni *lagan* leksemasida ham ko'ramiz. Bu leksema adabiy tilda «quyuq ovqatlar solinadigan, tarelkadan katta yassi idish» ma'nosini anglatadi. Demak, u shu shaklda va shu ma'nosida dialektizm emas, ammo *lagan* leksemasining shevalarda «katta chuqur to'garak idish», «kir yuviladigan tog'ora» ma'nolari ham bor, *lagan* so'zining ayni shu ma'nolari dialektizm-sememalar sanaladi.

Tilning lug'at boyligida leksik dialektizmlardan tashqari, *frazeologik dialektizm* ham uchraydi. (Bu haqda «Frazeologiya» bo'limiga qarang.) Leksik va frazeologik dialektizmlar birgalikda lug'aviy dialektizmlar hisoblanadi.

Dialektizm hodisasi tilning fonetik va grammatik sathlarida ham bor:

a) *fonetik dialektizmlar* dialektga xos nutq tovushlari yoxud so'zning u yoki bu shevadagi fonetik tarkibi. Masalan, o'zbek tilining qipchoq lahjasi shevalarida 9 ta unli fonema bor: i-Ы, ä-a, y-u, o'(Ø)-o'(o) va e(e). Bunday zidlanishning har bir a'zosi so'z ma'nosini farqlash uchun xizmat qiladi. Qiyos qiling: *tish* («odamning

tishi»)-*tbish* («tashqari»), *bis* («qurum»)-*is* («hid»), *sbiz* («chiz»)-*siz* («siz»)¹, *ot* (o`t:«olov», «o`simlik») - *ot* (o`t: «o`tishga buyruq»), *or* (o`r: «bedani o`r») - *or* (o`r: «sochni o`r»), *tur* («turishga buyruq») – *tür* («xil», «jins»)² kabi. Biroq hozirgi o`zbek adabiy tilining fonologik tizimida unli fonemalarning bunday zidlanishi («yo`g`onlik» va «ingichkalik» belgilari bilan farqlanish) yo`q, demak, yuqoridagi so`zlarning har biridagi unli fonema faqat shevaning o`zigagina xos, shunga ko`ra ular *fonetik dialektizmlar* sanaladi.

Sirg`aluvchi *y* va qorishiq *j* undoshlari shevalarda ham, adabiy tilda ham bor. Demak, ular dealektizm emas, ammo bu tovushlarning shevada va adabiy tilda qo`llanishi farqlanadigan o`rinlar uchraydi. Xususan, so`zning boshida adabiy tildagi *y* o`rnida qipchoq lahjasining «j»-lovchi shevalarida qorishiq *j* ishlatiladi: *yo`q* (ad.-orf.)-*jØq* (shevada), *yigit* (ad.orf.)-*jigit* (shevada), *yilon* («y»-lovchi shevalarda) – *jilan* («j»-lovchi shevalarda) kabi. Bu hodisa *k* va *g*, *t* va *d* undoshlarining qo`llanishida ham yuz beradi: *ko`z*(ad.-orf.)-*go`z*(gØz: Xorazm sh.), *kel*(ad.-orf.)-*gäl*(Xorazm sh.), *til*(ad.-orf.)-*dil* (o`zb.tilining o`g`uz lahjasida) kabi.³ Bu hodisa *leksik-fonetik dealektizm* deb baholanadi (102,96-b);

b) *grammatik dialektizmlar* – biror shevaning o`zigagina xos (adabiy tildagidan o`zgacha) grammatik shakllari. Mas., adabiy tildagi – «-miz»(shaxs-son affiksi) o`rnida Toshkent shevasida

«-vuz» affiksi ishlatiladi: *boramiz*(ad-orf.)-*borovuz* (Tosh.sh.) kabi. Adabiy tildagi «-da» (o`rin-payt kelishigi qo`shimchasi) o`rnida Samarqand shevasida «-ga» qo`llanadi: *Toshkentda o`qiyapman* (ad.tilda.) – *Toshkentga o`qopman* (Sam.sh.) kabi. Hozirgi zamon davom fe`li shakllari shevalarda «-vot» (Toshk.) – «-op» (Sam.) –

«-utti» (Nam.) affikslari bilan ifodalanadi: *borvotti*, *boropti*, *borutti* kabi. Keltirilgan misollarning shevalardagi turlari *grammatik dealektizmlar* sanaladi.

60-. Leksik, fonetik va grammatik dialektizmlardan badaiiy asar tilida uslubiy vosita (uslubiy figura) sifatida foydalanish hollari ham uchraydi. YOzuvchi J.Abdullaxonovning «To`fon» romanidan keltirilgan quyidagi matn parchasiga nazar tashlaylik:

SHu vaqt ko`cha eshik taraqlab ochildi-yu, ostonada o`n yoshlardagi maykachan, qop-qora bola paydo bo`ldi. U nihoyatda hansirar, ko`p yugurib toliqqanidan nafasini rostlay olmasdi:

-Akamullo, akamullo, sizni yo`qloshopti, idoraga yo`qloshopti.

-Nima gap?

-Hojar ayani bachasi sahroda borkan ekan... Bo`ronda qolgan ekan... Qaytib kelmopti... So`g`in Xo`janazar akoning duxtori bo`ronga qolip o`lipti.

Hoshim yugurganicha chiqib ketdi. Mahmuda bilan Mohidil bir-biriga hayron qarab qolishdi.

YUqoridagi nutqiy parcha muallif tili va personajlar tilidan tarkib topgan bo`lib, unda nutqning dialogik shakli qatnashgan. Personaj tilida o`zbek-tojik ikki

¹ Qarang: T`йчибоев В. O`zbek тилининг тараққийёт восъичлаги.-Т.: «O`situvchi», 1996, 7-b.

² T`йчибоев В. K`рсатилган асар,23-24-b

³ Qarang: Решетов V.V., Шоабдураҳмонов Ш. O`zbek диалектологияси.-Т.: «O`situvchi», 1978,42-b.

tilliligi ta'sirida bo'lgan o'zbek shevalari so'zlaridan (*akamullo, bacha, duxtor, so'g'in* kabi leksik dialektizmlardan), shu shevalarga xos grammatik shakllardan (*yo'qloshopti, kelmopti*) va leksik-fonetik dialektizmlardan (*aka* so'zining *ako* shaklidan) unumli foydalanilgan, natijada obraz nutqining tipik va ta'sirchan bo'lishiga erishilgan.

YOzuvchi Erkin Samandarovning «Daryosini yo'qotgan qirg'oq» romanidan keltirilgan quyidagi dialogda esa dialektizmlarning uslubiy vosita sifatidagi roli, personajlar nutqini tipiklashtirishdagi ahamiyati yanada yorqinroq ko'zga tashlanadi.

Ichkaridan Anvar chiqdi. Nima bo'layotganini angshara olmay serrayib turdi.

- *Voy, anavi olvolini ko'ring, - dedi Qumrixon o'rnidan turib.*

- *Olvoling nimasi?*

- *Olvoli de, huv ana.*

- *CHiyani aytasanmi?*

Qumrixon bog'istoncha chiya so'ziga tushunmadi.

- *Olchami?*

- *Ha, olvoli egum kelutti.*

- *Ma, Qumri, -dedi Ganja bir hovuch olchani uzib.* («SHarq yulduzi» j-li, 1989, №1, 39-b.)

YUqoridagi dialog epizodida mevaning bir turi uch xil nom bilan – *olvoli, chiya* va *olcha* leksemalari vositasida atalgan, bu hol ikki (Namangan va Bo'ston) sheva vakillari o'rtasidagi nutqiy muloqotning jonli, hayotiy chiqishiga xizmat qilgan.

61-. **Kasb-hunar leksikasi** ijtimoiy mehnatning u yoki bu turiga, ishlab chiqarish, ilm-fan, adabiyot-san'at va hokazo sohalarga oid narsa-hodisa hamda tushuncha nomlaridir: *degrez*-«qozon, omoch tishi va boshqa cho'yan asboblar quyuvchi usta», *kavshar*-«metall buyum, detal va sh.k.ni bir-biriga ulash uchun ishlatiladigan metall yoki qotishma», *changchi, urug'chi, gultoj* (botanikaga oid tushuncha nomlari) kabi. Bular tilshunoslikda *professionalizmlar* yoki *professional leksika* deb ham ataladi. Professional leksikaning ilm-fanga, texnikaga, adabiyotga oid qismi *terminlar* deb ham nomlanadi: *fonema, morfema, semema* (tilshunoslik terminlari), *tangens, sinus, teorema, katet* (matematika terminlari) kabi. («Terminlar» mavzuiga ham qarang.).

Kasb-hunar leksikasi (professionalizmlar), asosan, muayyan sohaga oid og'zaki va yozma matnlarda faol qo'llanadi, umumtil doirasida esa ular ancha passiv bo'ladi. Bunday qatlam leksemalarining ishlatilish doirasidagi chegaralanish shu bilan belgilanadi.

62-. Kasb-hunar leksikasidan badiiy asar tilida ma'lum uslubiy maqsadlarda foydalanish holatlari ham uchraydi. Masalan:

Payshanba – maosh kuni edi. Peshindan keyin atrofi taxta devor bilan omonat o'ralgan qurilish hovlisiga chang-to'zon ko'tarib «ZIL» mashinasi kirib keldi. CHEkkadagi ko'chma vagoncha oldida voshillab to'xtadi. Kabina eshigi ochilib, qo'ltig'iga qora sumka qistirgan kassir qiz – Faya sakrab tushdi. Vagoncha zinasiga pildirab chiqib, baqirdi:

-Yigitlar, kelig`iz, zarplata olig`iz!

Betonchi Safar aka ayiqdek lapanglab vagoncha tomonga birinchi bo`lib yurdi. Ketidan payvandchimiz Ikrom aka. Uning ketidan Erkin degan takellajchi yigit. (O`H.)

YUqoridagi matn parchasida qurilishdagi bir epizod yoritilganligi tufayli, unda *betonchi, vagoncha, payvandchi, takellajchi* kabi qurilish leksikasiga oid so`zlar ishlatilgan.

63-. **Argotizm va jargonizmlar** – biror argo yoki jargonga xos leksemalar. Argo va jargonlar biror ijtimoiy guruh yoki toifalarning, masalan, sportchilar, o`g`rilar, olibsotarlilar, poraxo`rlar va boshqalarning «yasama tili»dir. SHuning uchun argo va jargonlar *ijtimoiy dialektlar* deb ham yuritiladi.

Argotizmlar yashirin ma`no ifodalaydi. Masalan, otarchilar orasida– *yakan*(«pul»), ichuvchilar orasida–*novcha* («araq»), *qizil* («vino») kabi.

Jargonizmlarda yashirin ma`no bilan birga tinglovchini yoki o`zga bir shaxsni kamsitish yoxud uning xislatlarini bo`rttirib baholash ottenkalari ham mavjud bo`ladi. Masalan, talabalar jargonida: *dum*–«topshirilmagan imtihon», «qarz»; jonli so`zlashuvda: *yo`rg`a*–«engil tabiatli», «buzuq» va b.lar.

Argotizm va jargonizmlar, asosan, jonli so`zlashuvda, tor doirada ishlatiladi. Ulardan badiiy asarda obraz va personajlarni tipiklashtirish maqsadida foydalanish hollari ham uchraydi. Masalan: *Bu qora er yutkurning yo`rg`a chiqarishini etti uxlab tushida kim ko`ribdi.* (Hamza. Paranchi sirlari.) *Gapni aylantirmang. YOg`liq joy. YAKAN katta bo`ladi!* («Mushtum», 1960, №2).

Bir maktabda gap mish-mish,
Turg`unning **dumi** bormish.
Xo`sh, bu ajab, qanday **dum**,
Hech kimda yo`q-ku bu **dum**?

Bilsam voqea o`zga,
Ilinmas qo`lga, ko`zga!
«Ikki»degan oti bor,
na o`zi, na zoti bor...

(Q.M.)

64-. **Vulgarizmlar** - haqorat ma`nosida qo`llanadigan so`zlar: *xunasa, dayus, so`tak, to`nka* kabilar. Bunday leksemalar yoki ularning vulgar ma`nolari adabiy til birligi sanalmaydi, ularni qo`llash nutq madaniyatiga xilof deb qaraladi, ammo badiiy asar tilida bunday so`zlardan uslubiy vosita sifatida foydalaniladi. Masalan: *U qizig`ar mashinasini Qoraqamishga qarab uchirdi.* (T.M.). *YOlg`on gapirasan, xunasa, uyida bo`lmagansan. Ayvoni yo`q uning* (T.M.). *Dayus, dayus Vali tog`a, Mirvali tog`a dayus...*(S.Ahm.). *Hosilboyvachchaga aytib qo`y: senikini artkuncha, o`zinikini eplasin. Kelib-kelib o`shandan panoh izladingmi, e so`tak!* (T.M.). *Anavi to`nkani nima qilamiz? – dedi Asadbek, jahlidan tushib...*(T.M.).

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Ishlatilish doirasiga ko`ra leksemalar qanday guruhlanadi?
2. Qanday so`zlarning ishlatilish doirasi chegaralanmaydi?
3. Qaysi so`z turkumlarida ishlatilish doirasi chegaralangan leksemalar bor? Ularning turlari?
4. Dialektizmlar nima? Uning qanday turlari bor?
5. Dialektizm-so`z va dialektizm-ma`no qanday farqlanadi?
6. Fonetik dialektizm va leksik-fonetik dialektizmning farqlarini tushuntiring.
7. Grammatik dialektizm haqida ma`lumot bering.
8. Dialektizmlardan uslubiy vosita sifatida foydalaniladimi?
9. Kasb-hunar leksikasi qanday so`zlarni o`z ichiga oladi?
10. Terminlar qo`llanishi chegaralangan leksikaning qaysi turiga kiradi?
11. Argotizm va jargonizmlar nima? Vulgarizmlar-chi?
12. Dialektizm, professionalizm, argotizm, jargonizm va vulgarizmlardan nutqning qaysi turlarida uslubiy vositalar sifatida foydalaniladi?

Tayanch tushunchalar

Umumxalq lug`aviy birliklar – ishlatilish doirasi chegaralanmagan so`z va iboralar.

Dialektizmlar - qo`llanishi territoriyaga ko`ra chegaralangan til birliklari.

Dialektizm-so`z – shevaga xos so`z.

Dialektizm-ma`no – so`zning shevadagi ma`nosi.

Fonetik dialektizmlar – dialekt yoki shevaga xos fonetik birliklar tizimi.

Leksik-fonetik dialektizm – adabiy tilda bor bo`lgan so`zning biror shevadagi fonetik tarkibi.

Grammatik dialektizmlar – biror shevaning o`zigagina xos (adabiy tildagidan o`zgacha) grammatik shakllari.

Kasb-hunar leksikasi – ijtimoiy mehnatning, ilm-fan yoki san`atning, ishlab chiqarishning u yoki bu turiga mansub maxsus tushunchalarning nomlari.

Professionalizmlar – kasb-hunar leksikasining o`zi.

Terminlar - professional leksikaning ilm-fanga, texnikaga, adabiyot yoki san`atga oid bir turi.

Argotizmlar – yashirin ma`noli so`zlar.

Jargonizmlar – yashirin ma`no bilan birga tinglovchini yoki o`zga bir shaxsni kamsitish yoxud uning xislatini bo`rttirib baholash xususiyatiga ega so`zlar.

Vulgarizmlar - haqorat ma`nosida qo`llanadigan so`zlar.

O`zbek tili leksikasida eskirish va yangilanish jarayonlari

Adabiyotlar: 4[55-60],12[151-164],14[106-114].

Til tizim sifatida uzluksiz harakatda, rivojlanishda bo'lib turadi, bu uning ijtimoiy mohiyatidan kelib chiqadi: til va jamiyat, til va ong, til va tafakkur o'rtasidagi ikki tomonlama aloqadorlik ularning bir-biriga ta'sirini belgilaydi – jamiyatda bo'lib turadigan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, iqtisodiy va ma'rifiy sohalaridagi islohotlar tilning lug'at boyligida yangi-yangi so'z va atamalarning yuzaga kelishini, ayni paytda ma'lum so'z-leksemalarning eskirib, tarixiy kategoriyaga aylanishini taqozo qiladi. Bu jarayon tilning lug'at boyligida istorizm, arxaizm va neologizm kabi leksik birliklarni yuzaga keltiradi.

65-. **Leksik istorizmlar** o'tmish voqeligi bo'lgan narsa-hodisalarning nomlaridir. Masalan: *botmon*-«O'zbekistonning turli erlarida turli salmoqqa ega bo'lgan (ikki puddan o'n bir pudgacha) og'irlik o'lchovi»; *chaqirim*-«1,06 kilometrga teng uzunlik o'lchovi»; *cho'ri*-«qul xotin», «tutqunlikdagi ayol»; *mingboshi*-«daha yoki qishloq oqsoqoli, hokimi»; *omoch*-«ulovga qo'shib er haydaydigan metall tishli primitiv yog'och asbob» va b.lar.

Istorizmlar, odatda, uzoq tarixiy jarayonlar davomida yuz beradigan eskirishning mahsuli bo'ladi, ammo ular, ba'zan, qisqa vaqtda paydo bo'lishlari ham mumkin: yaqin o'tmishda (1991 yilgacha) o'zbek tilining faol so'zlari bo'lgan ayrim leksemalarning (*partkom, raykom, gorkom, obkom, kolxoz, sovxoz* kabilarning) hozirgi kunda eskirib, istorizmlar qatoriga qo'shilgani buning dalilidir.

Istorizmning muhim belgilaridan biri shuki, uning ifoda plani (nomemasi) va mazmun plani (sememasi) birga eskiradi, binobarin, leksema yaxlit holda hozirgi til birligi bo'lmay qoladi.

66-. **Leksik arxaizmlar** - hozirgi paytda mavjud bo'lgan voqelikning eskirgan nomi yoki, aksincha, hozirgi tilda mavjud bo'lgan leksemaning eskirgan ma'nosi (sememasi). Demak, eskirish jarayoni leksemaga yaxlit holda yoki uning bir qismiga (ma'nolaridan biriga) aloqador bo'ladi, shunga ko'ra leksik arxaizm ikki turga bo'linadi.

1. **A r x a i z m – l e k s e m a** - hozirgi paytda mavjud bo'lgan voqelikning eskirgan nomi: *lab* (odam organizmidagi a'zoldan birining hozirgi nomi) – *dudoq* (shu a'zoning eskirgan nomi, arxaizm-leksema: «*Yo'lchining kuchli, erkak nafasini, dudoqlarida uning bo'sasining jonli olovini bir lahza sezdi*». O.); *qassob* («mol so'yuvchi»-hozirgi ma'no) – *sallox* («mol so'yuvchi»ma'nosidagi eskirgan so'z, arxaizm-leksema: «*Tikka oldiga borib, devkor salloxlarday shoxidan ushlab «bismillohu ollohu akbar», deb...bo'g'ziga pichoq tortib yubordim, - dedi SHum bola*».G'.G'.); *elchixonona* («bir davlatning boshqa davlatdagi diplomatik vakolatxonasi») – *saforat* («...diplomatik vakolatxonona»ning eskirgan nomi, arxaizm-leksema); *qo'shin* («askar», «armiya») – *cherik* («askar», «armiya» tushunchalarining eskirgan nomi, arxaizm-leksema: «*Andoq qalin cherikka ne ish qila olg'ay edi. So'ngicha qovg'unchi bordi, o'zini daryog'a soldi, g'arq bo'ldi*». «Boburnoma»dan); *parol* («maxfiy shartli so'z») - *o'ron* («parol», «maxfiy shartli so'z» ma'nosidagi arxaizm-leksema: «Ul yurushta ma'hud o'ron alfazi «Toshkand» bila «Sayram» edi. Toshkand desa, Sayram deyilgay, Sayram desa Toshkand». – «Boburnoma»dan) kabi.

2. **A r x a i z m – s e m e m a** - hozirgi tilda mavjud bo'lgan leksemaning eskirgan ma'nosi. Masalan: *g'am* so'zi hozirgi o'zbek tilida «qayg'u», «xasrat», «alam», «tashvish», «kulfat» ma'nolarida qo'llanadi, o'tmishda (eski o'zbek tilida) esa bu so'z «ishq», «muhabbat», «sevgi» ma'nolarini ham ifodalagan: «*Bir yuzi gulgun g'amidin yuz tugon ko'nglumdadur, Xor-xorimning iloji bodan gulgun dengiz*». – «Xazoyinul-maoniy»dan. Hozir *g'am* so'zining «ishq», «muhabbat» ma'nolari eskirgan bo'lib, arxaizm-semema sanaladi. Bunday holni *harf* so'zi ma'nolarida ham ko'ramiz. Bu so'z hozirgi o'zbek tilida «alifbodagi grafik belgi» ma'nosini anglatadi, eski o'zbek tilida esa harf so'zining «so'z», «nutq» ma'nolari ham bo'lgan: «*Har harfi oning tanimda jon bo'ldi yana, Har lafzi hayoti jovidon bo'ldi yana*» - «Xazoyinul-maoniy»dan. «...Ul masal borkim, «*On guzarro burd*». *Aning davlatining va navkarining intiqomida bu harfni aning tiliga tengri soldi*». - «Boburnoma»dan. *Harf* so'zining ana shu ikki gapdagi ma'nosi hozirgi o'zbek tiliga nisbatan arxaizm-semema hisoblanadi.

Ba'zan so'zning o'zi yoki uning ma'nolaridan biri emas, balki talaffuzi eskiradi, natijada shu so'zning eskirgan talaffuz varianti, demak, leksik-fonetik (yoki fonetik-leksik) arxaizm yuzaga keladi. Qiyos qiling: *qo'biz* (g'ijjakka o'xshash cholg'u asbobi) - *qo'buz* (shu asbob nomining eskirgan talaffuz varianti, leksik-fonetik arxaizm: «*yana biri Sayid YUsuf o'g'loqchi edi... Mardonali g'i ham bor edi. Qo'buzni yaxshi cholur edi*». – «Boburnoma»dan; *bugun* (payt ravishi)-*bukun* (shu so'zning eskirgan talaffuz varianti, leksik-fonetik arxaizm: *Bukun sendin xabar topa olmadi*. – «Holoti Sayyid Hasan Ardasher»dan; *ilon* («sudraluvchi jonivorning bir turi») – *yilon* (shu jonivor nomining eskirgan talaffuz varianti, leksik-fonetik arxaizm: «*Muloyim takallum vahshiylarni ulfat sari boshqarur, fusungar afsun bila yilonni to'shukdin chiqarur*» - «Mahbubul-qulub»dan.

Talaffuzdagi arxaiklashish leksemalardagina emas, balki leksik ma'noga ega bo'lmagan so'zlarda (olmoshlarda, ko'makchilarda) ham uchraydi. Masalan: *u, bu, shu, o'sha* (kishilik va ko'rsatish olmoshlarining hozirgi fonetik-orfoepik shakllari) – *ul, bul, shul, o'shal, o'shul* (shu olmoshlarning eskirgan talaffuz variantlari). **M i s o l l a r:** *Ahli irfon soliki atvori ul, Ma'rifat bozorining Attori ul* («Lisonut-tayr»dan); *Bul Rustamdurkim, amirul-mo'minin Umar ... Madoying'a Sa'd Vaqqosni arab cherikin boshlatib yibarganda...* («Tarixi mulki ajam»dan); *Janobi o'shal Hodixo'ja eshon, Olur o'zlarin ag'niyon zamon.* (Muq.); *Fath tolibg'a etishmas, agar ermas muxlis, Kim o'shul fotihaning lozimasidur ixlos* («Xazoyinul-maoniy»dan). Bunday arxaiklashish bilan ko'makchisida ham kuzatiladi: *Xoh tanobingni duchandon qilay, Xoh karam birla boshingni silay.* (Muq.). Bu gapdagi *birla* hozirgi bilan so'zining arxaiklashgan talaffuz variantidir.

67-. **Arxaiklashish hodisasining grammatik birliklarda uchrashi.** Arxaiklashish hodisasi tilning grammatik birliklarida, xususan, affiksial morfemalarda va shu morfemalar ishtirokida shakllangan grammatik formalarda ham uchraydi. Masalan: fe'ning sifatdash shakllari qadimgi turkiy tilda «-mish» va «-мыш» (*Tenride bolмыш turk Bilge qag'an.* – «Tangridan bo'lgan turk Bilga xoqon»), «-duq» va «-dÿk», «-tuq» va «-tÿk» (*barduq yerde- «borgan erda»,*

boltuqda –«bo`lganda») morfemalari vositasida yasalgan¹, hozir esa bu funktsiyada, asosan, «-gan» affiksi qo`llanadi: (*bo`lgan, borgan* kabi), «-duq» va «-dÿk», «-tuq» va «-tÿk» morfemalari esa *grammatik (affiksial) arxaizmga* aylangan. Ba`zi morfemalar hozirgi tilda bor bo`lsa-da, ularning talaffuzi eskirgan bo`ladi: «*YAna bir Mahmud barlos edi. Navandokliq barloslardindur. Sulton Abusaiy Mirzo qoshida ham bek edi. Sulton Abusaid Mirzog`a Iroq viloyati musaxxar bo`lg`onda Kirmonni Mahmud barlosg`a berib edi...*» («Boburnoma»dan). Bu gapda qo`llangan «-din», «-dur», «-g`a», «-g`on» morfemalari hozirgi «-dan», «-dir», «-ga», «-gan» morfemalarining eskirgan talaffuz variantlaridir, bunday variantlar tilshunoslikda *fonetik-grammatik arxaizmlar* deb ham yuritiladi.

68-. Leksik arxaizmlarning leksik istorizmlardan farqlari.

1. Leksik arxaizm hozirgi paytda mavjud bo`lgan narsa-hodisaning eskirgan nomidir. Istorizm esa o`tmish voqeligining nomi.

2. Voqelikning hozir mavjudligi uning eski nomi (leksik arxaizmi) o`rnida yangi nomi bo`lishini taqozo qiladi: *yuz* (hozirgi nom) – *yonoq* (arxaizm), *lab* (hozirgi nom)–*dudoq* (arxaizm), *dushman* (hozirgi so`z) – *yog`iy* (arxaizm), *qo`shin* (hozirgi so`z) – *cherik* (arxaizm) kabi. Bu hol tilning lug`at boyligida sinonimik qatorlarni shakllantiradi.

Istorizmlar tomonidan nomlangan o`tmish voqeligi hozir yo`q, binobarin, ularning (istorizmlarning) hozirgi tilda sinonimlari ham bo`lmaydi.

3. Leksik arxaizmlarning yuzaga kelishida sinonim so`zlar orasidagi uslubiy munosabatlar muhim rol o`ynaydi: birining faollashuvi ikkinchisining passivlashuviga, arxaiklashuviga olib keladi. Istorizmlarda esa bunday munosabat bo`lmaydi: voqelikning yo`qolishi shu voqelik nomi bo`lgan so`zning (leksemaning) lug`atdan butunlay tushib qolishiga sabab bo`ladi.

69-. Leksik neologizmlar tilda yangi paydo bo`lgan va yangilik bo`yog`ini yo`qotmagan so`zlar: *internet, marketing, litsenziya* va b.

Har qanday neologizm dastlab ayrim shaxs nutqida voqe bo`ladi, bunday paytda u individual nutq neologizmi sanaladi. Masalan; «*Bek akang ko`rinmay qoldi-ku? dedi qesakpolvon labiga sigaret qistirib. Humkalla cho`ntagidan chaqqonlik bilan yoqqich olib unga olov tutdi...*» (T.M.) Bu gapda *yoqqich* so`zi ruscha *zajigalka* so`zining kalkasi tarzida qo`llangan, uni asar muallifi (Tohir Malik) o`zi yasagan va o`zi individual nutq neologizmi sifatida birinchi bo`lib ishlatgan. Demak, bu so`z hozircha umumtil neologizmi darajasiga ko`tarilmagan, chunki u nutq ixtiyorida til ixtiyoriga o`tmagan. Ba`zan ancha ilgari yaratilgan individual nutq neologizmlari ham umumnutq neologizmiga aylanmay qolib ketadi. Buni atoqli yozuvchi Abdulhamid CHO`lpon tomonidan o`z vaqtida yasalgan *ozitqi* so`zi misolida yaqqol ko`rsa bo`ladi: «*...Har bir ona suti og`zidan ketmagan tentak gimnazistni bir «ozitqi» deb bilardi*». ¹ Abdulhamid CHO`lpon bu

¹ Бу ма³да ³arang: Т`йчибоев В. О`zbek тилининг тага³³иёт вос³ичлагн.-Т.: «О`3итувчи», 1996, 126-б

¹ Бу ма³да ³arang: Й`лдошев Маъруф Муҳаммаджонович. Ч`лпоннинг бадиний тил маюогати («Кеча ва kunduz» гомани мисолида). NDA, Тошкент, 2000, 12 - 13-б.

gapdagi *ozitqi* soʻzini *achitqi*, *qichitqi* tipidagi yasalmalar modeliga (qolipiga) suyanib yasagan va uni «yoʻldan ozdiruvchi» (ruscha «soblaznitel») maʼnosida qoʻllagan. Bu nutqiy parchada *ozitqi* soʻzining yangi lisoniy-badiiy topildiqlik sifatida alohida estetik qimmat kasb etganligi shubhasiz, ammo u shu matndan tashqariga, umumtil doirasiga chiqqan emas, demak, umumtil neologizmi holatiga oʻtmagan. Bunday holat Oybekning «Nur qidirib» povestidan keltirilgan quyidagi gapda ham kuzatiladi: «... chorrahada, balandlikda qizil sallali, qisqa ishtonli qopqora regulirovshchik-yoʻlbon qoʻllarini ohangdor oʻynatib, koʻcha harakatini boshqaradi».(22-bet)(individual neologizm – yoʻlbon, regulirovshchik-yoʻlbon)

Umumtil neologizmi til hodisasi, individual neologizm esa uslubiy hodisa sanaladi. Leksikologiyada, asosan, umumtil neologizmi oʻrganiladi.

Umumtil neologizmi ham nisbiy hodisadir: til taraqqiyotining maʼlum bir bosqichida neologizm boʻlgan soʻz keyinroq neologizmlik «boʻyogʻi»ni yoʻqotib, zamonaviy leksik qatlam birligiga aylanishi mumkin. Masalan, *telefon*, *televizor*, *trolleybus*, *radio* soʻzlari dastlabki paytlarda neologizm boʻlgan, hozir esa ularning birortasida yangilik boʻyogʻi saqlanmagan, demak, bu soʻzlar allaqachon neologizmlik holatidan chiqib, qoʻllanishi odat tusiga kirgan leksemalarga aylangan. Bunday holat baʼzan qisqa davr ichida ham yuz berishi mumkin: keyingi 5-10 yil ichida oʻzbek tili leksikasida paydo boʻlgan *test*, *litsey*, *ball*, *grant*, *kontrakt* kabi yangi soʻzlarda, shuningdek, *hokim*, *tadbirkor*, *ishbilarmon* soʻzlarining yangi maʼnolarida «yangilik boʻyogʻini yoʻqotish», «odat tusidagi soʻzga yoki maʼnoga aylanish» surʼati shu daraja tezlashganki, natijada ularni koʻpchilik qiynalmay anglaydigan va qoʻllaydigan boʻlib qolgan. Demak, bu soʻzlar neologizmlik holatidan zamonaviy qatlam birligi holatiga oʻtib boʻlgan yoki oʻtish jarayonini boshidan kechirmoqda.

70-. **Leksik neologizm turlari.** Soʻzning neologizmlik belgisi leksemaga yaxlit holda yoki uning bir qismiga (mas., maʼnolaridan biriga) aloqador boʻladi, shunga koʻra leksik neologizm quyidagi ikki turga boʻlinadi:

N e o l o g i z m - l e k s e m a. Bunda leksema yaxlitligicha neologizm boʻladi: *devident*, *internet*, *faks*, *interfaks* kabi.

N e o l o g i z m - s e m e m a. Bunda leksemaning oʻzi emas, uning maʼnolaridan biri neologizm sanaladi. Bunga *koʻk* soʻzining hozirgi tilda paydo boʻlgan «dollar» maʼnosini misol qilib koʻrsatish mumkin.

Neologizmning yuzaga kelishi quyidagi omillarga tayanadi:

1. Jamiyatda yangi voqelik paydo boʻladi, bu voqelikni nomlash zarurati esa tilda yangi soʻz yoki atamaning yuzaga kelishini taqozo qiladi. Bunda: a) voqelikning nomi boshqa tildan oʻzlashtiriladi: *kompyuter*, *monitoring*, *slayd* kabi; b) voqelikning nomi oʻzbek tilining oʻzida yasaladi: *MDH* (mustaqil davlatlar hamdoʻstligi) kabi.

2. Jamiyatda yoki tabiatda mavjud boʻlgan voqelikning nomiga sinonim tarzida yangi soʻz yasaladi: *eskirtma* (*arxaizm* atamasining yangi yasalgan sinonimi), *yangirtma* (*neologizm* atamasining yangi yasalgan sinonimi) kabi.

Neologizm hodisasi frazemalar va grammatik birliklar doirasida ham uchraydi. (Bu haqda tegishli boʻlimlarga qaralsin).

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Tilning lug'at boyligidagi eskirish va yangilanish jarayonlari qanday omillar ta'sirida yuz beradi?
2. Eskirish jarayonining natijalari nimalarda namoyon bo'ladi?
3. Leksik istorizmlar nima?
4. Leksik arxaizmlar nima? Uning qanday turlari bor?
5. Leksik istorizm va leksik arxaizmlar qanday farqlanadi?
6. Leksik neologizm nima? Uning qanday turlari bor?
7. Individual nutq neologizmi va umumtil neologizmi haqida ma'lumot bering.

Tayanch tushunchalar

Leksik istorizmlar - o'tmish voqeligining nomlari.

Leksik arxaizmlar - hozirgi paytda bor bo'lgan voqelikning eskirgan nomi yoki hozirgi tilda mavjud bo'lgan leksemaning eskirgan ma'nosi.

Arxaizm-leksema – leksik arxaizmning bir turi. Unda leksema yaxlit holda eskirgan bo'ladi.

Arxaizm-semema – leksik arxaizmning ikkinchi turi. Bunda leksema yaxlit holda emas, qisman (semantik tarkibidagi ma'nolaridan biri) eskiradi.

Leksik-fonetik arxaizm – talaffuz arxaizmi. Bunda leksemaning tovush tarkibida qisman eskirish yuz beradi.

Leksik neologizm – yangilik bo'yog'i bor bo'lgan leksemalar.

Individual nutq neologizmi – ayrim shaxs nutqida voqe bo'lgan neologizm.

Umumtil neologizmi – nutqiy hodisadan til hodisasiga aylangan neologizm.

Neologizm-leksema – yangilik bo'yog'iga ega bo'lgan leksema.

Neologizm-semema – tilda azaldan mavjud bo'lgan leksemaning semantik tarkibida yangi paydo bo'lgan ma'no (semema).

O'zbek tili leksikasining emotsional-ekspressiv jihatdan qatlamlanishi

Adabiyotlar: 4[61-64],12[67-71],14[119-121].

71-§. So'zning uslubiy bo'yoli. O'zbek tili leksikasida so'zlar emotsional-ekspressiv jihatdan ikki qatlamga ajratiladi:

1. Emotsional-ekspressiv jihatdan betaraf soʻzlar. Bunday soʻzlarning semantik tarkibida faqat denotativ maʼno (atash, nomlash semalari) mavjud boʻladi: *yuz, oriq, ozlin, jilmaymoq* kabi.

2. Emotsional-ekspressiv jihatdan boʻyoqdor soʻzlar. Bunday soʻzlarning semantik tarkibida denotativ maʼno (atash, nomlash semalari) bilan birga uslubiy boʻyoqlar (ifoda semalari, konnotativ semalar) ham mavjud boʻladi: *turq* (denotativ maʼno+uslubiy boʻyoq), *dirdov* (denotativ maʼno+uslubiy boʻyoq), *qiltiriq, ipiltiriq* (denotativ maʼno +uslubiy boʻyoq), *irshaymoq* (denotativ maʼno +uslubiy boʻyoq) kabi.

I z o h: *yaxshi* va *yomon, Iazab* va *nafrat* kabi soʻzlarda uslubiy boʻyoq bordek tuyuladi, aslida esa ularda uslubiy boʻyoq yoʻq, bu soʻzlar belgi yoki voqelikni atash (nomlash) bilan cheklanadi, shunga koʻra emotsional-ekspressiv jihatdan boʻyoqdor soʻzlar sanalmaydi.¹

72-§. Emotsional-ekspressiv boʻyoqdor soʻzlarning nutqda qoʻllanishi. Uslubiy boʻyoli bor boʻlgan soʻzlardan nutqda his-tuyularni, soʻzlovchining voqelikka nisbatan salbiy yoki ijobiy munosabatini ifodalash maqsadida foydalaniladi. Masalan: *Mamlakat bizlarga ishonsin! Biz shalvirab ishni xurjun qilaylik!..* (UyI.). *Tursang-chi, muncha shalpayasan!* (H.SH.). Bu misollarda *boʻshashmoq* leksemasi oʻrnida *shalviramoq* va *shalpaymoq* soʻzlari qoʻllangan va shu soʻzlarning mazmun planidagi uslubiy boʻyoqlar ("kinoya", "mazax", "kesatiq" semalari) hisobiga nutqda ekspressivlik taʼminlangan.

Nutqda ekspressivlikning ifodalanishi quyidagi usullarga tayanadi:

1. L e k s i k u s u l. Bunda uslubiy boʻyoli bor boʻlgan soʻz nutqqa kiritiladi (yuqoridagi misollar).

2. K o n t e k s t u a l u s u l. Bunda uslubiy boʻyoli yoʻq boʻlgan soʻz maʼlum kontekst yoki nutqiy muhit taʼsirida uslubiy buyoqdor soʻzga aylantiriladi. (bu haqda "Ifoda semalari" bahsiga qarang).

3. A f f i k s a t s i y a u s u l i. Bunda betaraf maʼnoli soʻzlarga subʼektiv baho ifodalovchi affiksial morfemalar qoʻshiladi. (Bu haqda ham "Ifoda semalari" bahsiga qarang).

4. F o n e t i k u s u l. Bunda soʻz tarkibidagi undoshlardan biri qavatlantiriladi (geminatsiya), unlilar choʻziladi, urluning oʻrni oʻzgartiriladi, shular hisobiga ekspressivlik taʼminlanadi. M i s o l l a r: *Ishqilib, Zamira bechora uyatga chidayolmay ketib qolgan. YAshshamagurlar...* (P.Q.). Akam bechora goʻshangada koʻrib, **xayro-o-o-on** boʻlib qolganlar. (Mirm.).

5. S oʻ z n i m e t a f o r i k q oʻ l l a s h u s u l i. Bunda koʻp maʼnoli soʻzning metaforaga asoslangan majoziy (hosila) maʼnosidan uslubiy figura sifatida foydalaniladi: *Muhtaram qayin otamizga! Siz bilan meni qoronli zindonlarga tushirib, dor ostlarigacha tortgan... Homid ismli bir toʻnlizni, nihoyat ikki yillik sargardonlik soʻngida, yordamchilari bilan tuproqqa qorishtirishga muvaffaq boʻldim.* (A.Qod.). Bu gapda *toʻnliz* soʻzi koʻchma maʼnoda Homidga

¹ Bu maʼnoda 3-arang: Oʻzbek tili leksikologiyasi. Jamoa.-Toʻshkent: "Fan", 1981,160-161-b.

Yana 3-arang: Rozental D.Э., Голуб И.В., Теленкова М.А, Современный русский язык. -М.: "Айрис Пресс Рольф",2001,с.100-102.

nisbatan qo`llangan, shu bilan Otabekning bu shaxsga nisbatan salbiy his-tuyIusi, nafrati ifodalagan. YAna: *Mamajon lochin yigit, Serharakat, betinim.* (Q.M.). Bu gapda *lochin* so`zi o`z ma`nosida emas, ko`chma ma`noda- yigitning epchilligini, chaqqon va jasurligini baholash maqsadida qo`llangan.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Uslubiy buyoqdorlik jihatdan so`zlar qanday qatlamlarga ajratiladi?
2. Emotsional-ekspressiv jihatdan betaraf so`zlar va betaraf bo`lmagan (bo`yoqdor) so`zlar qanday farqlanadi?
3. Emotsional-ekspressiv jihatdan bo`yoqdor so`zlardan nutqda qanday maqsadlarda foydalaniladi?
4. Nutqda ekspressivlikning ifodalanishi qanday usullarga asoslanadi?
5. Ekspressivlikni ifodalashning quyidagi usullari haqida ma`lumot bering:
 - a) leksik usul;
 - b) kontekstual usul;
 - v) affiksatsiya usuli;
 - g) fonetik usul;
 - d) so`zni metaforik qo`llash usuli.

Tayanch tushunchalar

Uslubiy bo`yoq - so`zning leksik ma`nosiga qo`shimcha tarzda orttirilgan uslubiy ottenka, ifoda semasi.

Emotsional-ekspressivlik – ekspressiyaga (ta`sir-chanlikka) egalik.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning leksik usuli- nutqda uslubiy bo`yoli bor bo`lgan so`zning qo`llanishi hisobiga ta`sirchanlikning ifodalanishi.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning affik-syatsiya usuli- betaraf ma`noli so`zlarga sub`ektiv baho ifodalovchi affikslarni qo`shish orqali nutqda ta`sirchanlikka erishish.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning kon-tekstual usuli - uslubiy bo`yoli bo`lmagan so`zning ma`lum kontekst ta`sirida uslubiy bo`yoqdor so`zga aylantirilishi orqali nutqiy ta`sirchanlikning ta`minlanishi.

Emotsional-ekspressivlikni ifodalashning fonetik usuli- turli fonetik hodisalar (geminatsiya, unlilarni cho`zish, urIuning o`rnini o`zgartirish) hisobiga nutqiy ta`sirchanlikning ta`minlanishi.

So`zni metaforik qo`llash - so`zning metafora usulida ko`chirilgan ma`nosi hisobiga nutqiy ta`sirchanlikning ta`minlanishi.

Leksemalarning nutq ko`rinishlariga xoslanishi

73-§. Nutq, uning ko`rinishlari. Nutq so`zlovchining til birliklari vositasida fikrni shakllantirishi (ichki nutq) va ifodalashi (tashqi nutq) jarayonidir. U adabiy nutq va so`zlashuv nutqi ko`rinishlarida namoyon bo`ladi:

Adabiy nutq adabiy til me`yorlariga bo`ysundirilgan, demak, ishlov berilgan bo`ladi.

So`zlashuv nutqi nutqning ma`lum me`yorlarga kiritilmagan, ishlov berilmagan ko`rinishidir. U ko`proq erkin muloqot paytida ishlatiladi.

74-§. Nutq ko`rinishlariga xoslangan leksik qatlamlar. Nutqning yuqoridagi ikki ko`rinishiga munosabat jihatidan lulat boyligidagi so`zlar ikki xil qatlamga birlashadi:

I. U m u m n u t q q a t l a m s o`z l a r i. Bunday so`zlar adabiy nutqda ham, so`zlashuv nutqida ham bir xil darajada ishlatiladi. Lulat boyligidagi so`zlarning ko`pchiligi shu qatlamga mansubdir: zamonaviy qatlam so`zlari, ishlatilishi chegaralanmagan leksikaning aksariyati, shuningdek sinonimik qatordagi dominantalar, uslubiy bo`yo`li bo`lmagan betaraf ma`noli so`zlar umumnutq qatlam birliklari sanaladi.

II. N u t q n i n g m a`l u m k o`r i n i s h i g a x o s l a n - g a n s o`z l a r. Bunday so`zlar nutqning faqat bir ko`rinishiga (mas., adabiy nutqqa) xoslangan bo`lib, boshqa ko`rinishida (mas., so`zlashuv nutqida) ishlatilmaydi yoki, aksincha, so`zlashuv nutqida qo`llanib, adabiy nutqda ishlatilmaydi.

1. A d a b i y n u t q n i n g o`z i ham ikki xildir: rasmiy nutq va badiiy nutq.

- *rasmiy nutqda* fikrning ifodalanishi isbotlarga, faktlar ta`kidlanishiga tayanadi, shuning uchun unda tasviriy vositalar, uslubiy bo`yoqdor so`zlar ishlatilmaydi: to`lri ma`nodagi so`zlarning va soha terminlarining qo`llanishi ko`proq adabiy nutqning shu ko`rinishiga xosdir;

- *badiiy nutqda* ko`chma ma`noli so`zlar, ijobiy baho semalari bo`lgan leksemalar (*tabassum, mardonavor, chehra* kabilar) faol qatnashadi.

2. S o`z l a s h u v n u t q i d a fikr ifodasi ancha erkin bo`ladi, unda adabiy nutqqa xos bo`lmagan oddiy so`zlar (*qittay, ketvorgan...*), dialektizmlar (*opoqi, opoIoyi, kallapo`sh...*), jargonizmlar (*loy, yakan, satil....*), salbiy emotsiya ifodalovchi so`zlar (*bashara, tirjaymoq...*), vulgarizmlar (*go`rso`xta, to`nka, so`tak, qizilar...*), laqablar (*Bo`tqa, Burun, Qilich...*), ba`zan, hatto o`zbek tiliga o`zlashmagan, demak, o`zbek tili birligi darajasiga etmagan boshqa til so`zlari (*alkash, bratan, molodets* kabi varvarizmlar) ham keng qo`llanadi.

75-§. Nutq ko`rinishlariga xoslangan leksemalarning badiiy asar tilida qo`llanishi. Leksemalarning nutq ko`rinishlariga xoslanishi haqida gap ketganda, ularning badiiy asar tilida qo`llanishini alohida baholash kerak, chunki badiiy nutq bilan badiiy asar tili bir hodisa emas: badiiy nutq adabiy nutqning bir ko`rinishi, u albatta adabiy til me`yorlariga bo`ysundiriladi; adabiy asar tilida esa adabiy til me`yorlaridan chetga chiqish holatlari ham kuzatiladi: badiiy asardagi obraz va personajlar tilining tipiklashtirilishi shuni taqozo qiladi, demak, badiiy nutq badiiy asar tilining etakchi komponenti, ammo yagona komponent emas. Unda badiiy

nutq bilan parallel ravishda, asardagi maqsad va vazifalardan kelib chiqib, soʻzlashuv nutqi qoliplari va elementlaridan, umumnutq qatlam soʻzlaridan ham foydalaniladi: muallif nutqi, muallif tili shaklida berilayotgan bayon va izohlar, asosan, adabiy nutq meʼyorlariga tayanadi (soʻzlarning tanlanishi ham shunga asoslanadi), obraz va personajlar tilida esa funktsional uslubning barcha turlaridan foydalaniladi.

76-§. Soʻzlarning fonetik tarkibida, grammatik shakllarida nutq koʻrinishlariga xoslanish:

1. Soʻzlashuv nutqida, ayniqsa, oddiy (jonli) soʻzlashuvda:

a) soʻz, soʻz formalari va soʻz birikmalari tarkibidagi ayrim tovushlar (baʼzan bir necha tovush) tushib qoladi: *obor* (<olib bor), *aytvor* (<aytib yubor), *pasqam* (pastqam), *bolla* (bolalar), *mashu* (<mana shu) kabi;

b) baʼzi tovushlarning soʻz tarkibidagi oʻrni almashadi (soʻzning metatezaga uchragan shakli qoʻllanadi): *turpoq* (<tuproq), *tervat* (tebrat), *toʻrlamoq* (<toʻlramoq) kabi;

v) bir tovush oʻrnida boshqa tovush (fonemaning fakultativ varianti) qoʻllanadi: *kegin* (<keyin), *shoyi* (<shohi), *koʻynak* (<koʻylak), *qalmoq* (<qarmoq) kabi;

g) soʻz boshida, oʻrtasida yoki oxirida tovush orttiriladi: *oʻris* (<rus), *ishkop* (<shkaf), *tanka* (<tank), *banka* (<bank) kabi;

d) soʻz tarkibidagi ayrim unlilar uslubiy maqsadda choʻziladi: *ho-o-zir*, *ka-a-atta*, *ayta qo-o-l*, *jo-o-onim* kabi;

e) soʻz tarkibida bir xil undoshlar qavatlantiriladi, bunda soʻz urlusining oʻrni ham koʻpincha oʻzgartiriladi, shu tariqa leksemaning maʼnosida taʼkidlash, erkalatish, yalinish, maʼnoni koʻchaytirish kabi ottenkalar ifodalanadi: *mazá-mázza*, *yashá-yashsha* kabi;

j) soʻzlashuv nutqida kishi nomlarining, soʻz yoki soʻz birikmalarining qisqartirib talaffuz qilinishi ham uchrab turadi: *Dilor* (<Dilorum), *Muqad* (<Muqaddas), *Guli* (<Gulnora), *Dilfuz* (<Dilfuza), *kilo* (kilogramm), *marshrutka* (<marshrutli taksi), *metro* (<metropoliten) kabi;

z) soʻzlashuv nutqida intonatsiyaning ham oʻziga xos oʻrni bor: nutqiy vaziyatga qarab u tez-tez oʻzgarib turishi, bunda xabar-darak, soʻroq, buyruq mazmuni, taajjub, gumon, qatʼiylik kabi maʼnolar ifodalanishi mumkin;

i) feʼlning *-b(-ib)* affiksi bilan yasalgan ravishdosh shakli hamda "-gan" affiksi bilan yasalgan sifatdosh shakli *edi* toʻliqsiz feʼli bilan birga kelganda "-uvdi", "-ovdi", "-gandi" shakllarida qoʻllanadi: *aytuvdi* (<aytib edi), *boruvdi* (<borib edi), *yozuvdi* (<yozib edi), *aytgandi* (<aytgan edi), *borgandi* (<borgan edi), *yozgandi* (<yozgan edi) kabi;

y) soʻzlarning subʼektiv baho shakllariga keng oʻrin beriladi: *akajon*, *Lolaxon*, *dadamlar*, *yigitcha*, *qizaloq* kabi.

2. *Rasmiy nutqda* qonun, qaror, ariza, bildirgi, buyruq, nizom, yoʻriqnoma (instruktsiya), eʼlon, hisobot, akt, shartnoma, tilxat kabi turli hujjatlar va ish qoʻlzlari yoziladi. Bunday hujjat matnlarida avvaldan shakllanib, maʼlum qolipga tushgan konstruktsiya, formulirovka va soʻz birikmalaridan keng foydalaniladi: *...ni qaror qiladi*; *...lar taʼminlanadi*; *...ga egadir*; *...lar eʼtiborga olinsin*; *...ga*

chora ko`rilsin; ...qoniqarli deb topilsin; biz, quyida qo`l qo`yuvchilar...; ...ni hisobga olib buyuraman; ...ma`lum qilaman; ...ma`lum qilamiz, ...ni so`rayman, ...ni bajarishini o`z zimmamizga olamiz kabi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Nutq nima? Uning qanday turlari bor?
2. Adabiy va so`zlashuv nutqlari qanday farqlanadi?
3. Qanday so`zlar umumnutq qatlam birliklari sanaladi?
4. Qanday so`zlar nutqning ma`lum turiga xoslangan hisoblanadi?
5. Rasmiy va badiiy nutqlarda qo`llanishga xoslangan so`zlar qanday farqlanadi?
6. So`zlashuv nutqida qo`llanishga xoslangan so`zlar, ularning ma`no xususiyatlari haqida ma`lumot bering.
7. Badiiy nutq va badiiy asar tili qanday farqlanadi?
8. Nutqning u yoki bu turiga xos bo`lgan fonetik va grammatik belgi-xususiyatlar haqida gapiring.

Frazeologiya

Frazeologiya haqida umumiy ma`lumot

Adabiyotlar: 4[67-69],12[55-61,74-79],14[82-88],49[3-5]

77-§. Frazeologiya tilshunoslikning bir bo`limi bo`lib, u tilning luLat tarkibidagi frazemalar haqida ma`lumot beradi.

Frazema ko`chma ma`noli turLun konstruksiyadir. Masalan, *zo`raymoq* (leksema)-*avj olmoq* (frazema), *qiynalmoq* (leksema)-*azob chekmoq* (frazema) kabi. Demak, frazema ham leksema kabi luLaviv birlik sanaladi, ammo o`zining ifoda va mazmun planlaridagi qator belgilari bilan leksemadan farqlanadi.

78-§. Frazemaning ifoda plani deganda uning tovush tomoni, leksik tarkibi, birikmaga yoki gapga teng konstruksiyasi nazarda tutiladi. Masalan: *ko`nglini olmoq* (birikmaga teng), *ko`zlari qinidan chiqib ketdi* (gapga teng), *boshi qotdi* (gapga teng), *ensasi qotdi* (gapga teng) kabi. Frazemalar orasida qo`shma gapga teng qurilishli turLun konstruksiyalar ham uchraydi: "*Qor yoLib, izlar bosildi*" kabi.

Frazemalar tarkibidagi so`zlarning boLLanishi erkin birikma yoki gap tarkibidagi so`zlarning boLLanishidan farq qilmaydi: ularning barchasida so`lar

tobelanish asosida boʻllanadi, biroq: a) erkin birikmadagi yoki gapdagi boʻllanish nutq jarayonida, nutq bilan bir paytda sodir boʻladi; frazemadagi boʻllanish esa nutq paytidan ancha avval yuzaga kelib, turlunlashib qoladi, inson xotirasida va tilda yaxlitligicha saqlanadi; b) erkin birikmadagi yoki gapdagi soʻzlarni soʻzlovchi oʻz ixtiyori bilan almashtira oladi: "keng koʻcha" birikmasi oʻrnida "tor koʻcha" birikmasini, "men oʻqiyman" gapi oʻrnida "men ishlayman" gapini qoʻllashi mumkin, ammo "yulduzni benarvon urmoq" birikmasi oʻrnida "yulduzni narvonsiz urmoq", "yulduzni shotisiz urmoq", "yulduzni beshoti urmoq" birikmalari qoʻllanmaydi.

SHuni ham taʼkidlash lozimki, har qanday turlun birikma frazema boʻlavermaydi. Masalan, *Birlashgan Milllatlar Tashkiloti* birikmasi turlun konstruksiyadir, ammo toʻlri maʼnoli turlun konstruksiya boʻlganligidan frazema hisoblanmaydi. Frazema yaxlit holda koʻchma maʼno ifodalashi shart.

Frazemalarning ifoda planida leksemalardan tashqari, yordamchi soʻzlar (koʻmakchilar) va turli forma yasovchi morfemalar qatnashishi mumkin. Masalan, *ochiq yuz bilan* (bu frazemaning ifoda planida "bilan" koʻmakchisi qatnashgan), *dam olmoq* (bu frazemaning ifoda planida "-moq" morfemasi ishtirok etgan). Keltirilgan misollarda koʻmakchi va affiksial morfema frazemalarning doimiy belgilari hisoblanadi, chunki ular shu frazemalarning ichki grammatik qurilishiga mansubdir, ammo *dam oldim*, *dam olgin*, *dam olsin* kabi bogʻlanishlarda qoʻllangan "-di+m", "-gin", "-sin" morfemalari (zamon, shaxs-son, mayl koʻrsatkichlari) shu frazemalarning ifoda planiga kirmaydi, chunki bu morfemalar nutq talabiga koʻra qoʻshiladi.

79-§. Frazemaning mazmun plani uning nimanidir nomlashi, ifodalashi, anglatishidir. Masalan, *ogʻzi-qulogʻida* frazemasining mazmun planida "xursand" maʼnosi ifodalangan.

Frazemaning mazmun plani albatta koʻchma maʼnoga asoslanadi, aks holda uning toʻgʻri maʼnoli turgʻun birikmalardan (*elektron hisoblash mashinasi*, *kvadrat uyalab ekish* kabi sostavli terminlardan) farqi qolmaydi.

Frazemaning mazmun planidagi maʼno *frazeologik maʼno* hisoblanadi. Qiyos qiling: leksemaning mazmun planida-"leksik maʼno"; frazemaning mazmun planida-"frazeologik maʼno". Frazeologik maʼno leksik maʼnodan murakkabroqdir, chunki u frazema tarkibidagi soʻzlar bogʻlanishidan kelib chiqadi va umumlashgan boʻladi.

Frazemaning semantik tarkibida frazeologik maʼnodan tashqari, uslubiy boʻyoq ham mavjud boʻladi. Masalan, *toʻnini teskari kiymoq* frazemasining semantik tarkibida "oʻchakishmoq" (frazeologik maʼno) bilan birga "qaysarlik" semasi (uslubiy boʻyoq) ham bor. *Toʻrt tomoni qibla* frazemasida "qayoqqa xohlasa ketaversin" maʼnosi bilan birga salbiy baho (uslubiy boʻyoq) ham ifodalangan. *CHehراسi ochiq* frazemasining semantik tarkibida esa "xushtabiat" maʼnosi ijobiy baho (uslubiy boʻyoq) semasi bilan qoplangan.

Salbiy yoki ijobiy baho semalari, odatda, frazemalarning mazmun planida boʻrtib turadi, bu omil frazemalardan nutqiy taʼsirchanlikni taʼminlovchi uslubiy vosita sifatida foydalanish imkonini beradi, ayniqsa, badiiy asar tilida bunday birliklarning roli katta. M i - s o l l a r: *Bir umr qulingiz boʻlmasam, kalomullo*

ursin, ko`zim ochildi, aka! (T.M.) Rangi quv o`chib, yupqa lablari titrab, ko`zlarining paxtasi chiqib ketdi. (H.N)

Ba'zi frazemalarda qonun hujjatlari tiliga ixtisoslashish, terminlashish ham uchraydi. Bunday paytlarda frazema ma'nosida neytrallashish yuz beradi, uslubiy bo'yoq sustlashib, oxiri tushib qoladi. Buni jinoyat-protsessual kodeksida qo'llanadigan *aybini bo`yniga qo`ymoq, aybiga iqror bo`lmoq* kabi termin "frazemalar"da ko`rish mumkin.

80-§. Frazemalarning semantik tarkibidagi turkum semalari. Bu semalar frazeologik ma'noga tayanadi. Masalan: *aravani quruq olib qochmoq* (fe'l frazema), *arpasini xom o`rmoq* (fe'l frazema), *ammamning buzog`iday* (sifat frazema), *bag`ri qattiq* (sifat frazema), *bir og`iz* (ravish frazema), *bir og`izdan* (ravish frazema), *to`rt ko`z bilan* (ravish frazema), *tomdan tarasha tushganday* (ravish frazema) kabi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

- 1.Frazema nima?
- 2.Nima uchun frazema ko`chma ma'noli turg'un konstruktsiya sanaladi?
- 3.Frazemaning ifoda planini qanday tushunasiz?
- 4.Frazemalar erkin birikmalardan va to`g`ri ma'noli turg'un birikmalardan qanday farqlanadi?
- 5.Frazemaning mazmun plani haqida ma'lumot bering.
- 6.Frazeologik ma'no nima? U leksik ma'nodan nimasi bilan farqlanadi?
- 7.Frazemaning semantik tarkibidagi uslubiy baho (stilistik bo'yoq) haqida gapiring.
- 8.Frazemalardan nutqda qanday maqsadlarda foydalaniladi?
- 9.Frazemalarning semantik tarkibida turkumlik semalari bo`ladimi?

Tayanch tushunchalar

Frazeologiya – tilshunoslikning frazemalar bilan shug`ullanuvchi bo`limi.

Frazema – ko`chma ma'noli turg'un konstruktsiya.

Frazemaning ifoda plani – frazemaning moddiy-material tomoni: shakli, tuzilishi, leksik va fonetik tarkibi.

Frazemaning mazmun plani – frazemaning frazeologik ma'no va uslubiy bo'yoqdan iborat semantik tarkibi.

Frazeologik monosemiya va polisemiya Frazemalarning semantik turlari

Adabiyotlar: 4[69-71],12[101-107],14[86-88],49[5-6]

81-§. Frazеologik monosemiya – frazemaning semantik tarkibida bitta frazeologik ma'noning bo'lishidir. CHunonchi, *ko`ngliga qo`l solmoq* frazemasining semantik tarkibida "yashirin fikr-o'yini bilishga harakat qilmoq" ma'nosidan boshqa frazeologik ma'no yo`q: "*Rizaning yuragiga qo`l solib ko`rgan Muhiddin uning javobidan xursand bo`ldi.*" (R.F.). "*Kechagi ishdan maqsadim u erdagi xotinlarning ko`ngliga qo`l solib ko`rish, undan keyin o`zimga ba'zi bir ishonchliroqlarini tanlab olish edi.*" (S.Z.). Keltirilgan gaplarning birinchisida *ko`ngliga qo`l solmoq* frazemasining variatsiyasi – "*yuragiga qo`l solib ko`rmoq*" ishlatilgan, har ikki holda ham bitta frazeologik ma'no – "yashirin fikr-o'yini bilishga harakat qilmoq" nazarda tutilgan.

82-§. Frazеologik polisemiya – frazemaning semantik tarkibida ikki yoki undan ortiq frazeologik ma'noning bo'lishi. Masalan: *boshi(m) aylandi* frazemasining semantik tarkibida ikkita frazeologik ma'no bor: 1) "Behud bo`lmoq" ma'nosi: "*stol yoniga kelguncha uning boshi aylanib ketdi.*" "Muncha darmonsiz bo`lmasam",- o`yladi u". (S.Z.); 2) "Esankiramoq" ma'nosi: "*...muloyim qarab qo`yishlarini, ..jilmayib gapirishlarini sezardim, buning hammasidan boshim aylanardi.*" (O.YO.)

Leksemalarda bo`lganidek, frazemalarda ham polisemiya hodisasi ma'no ko`chish qonuniyatlariga asoslanadi.

83-§. Frazemalarning semantik turlari. Frazema ma'nosi bilan uning tarkibida qo`llangan leksemalar ma'nosi o`rtasidagi munosabat asosida frazemaning ikki semantik turi farqlanadi:

1. **F r a z e o l o g i k b u t u n l i k.** Bunday frazemaning umumlashgan ko`chma ma'nosi frazema tarkibidagi leksemalar ma'nosi bilan izohlanadi. Masalan, *tepa sochi tikka bo`lmoq* frazemasini yaxlit holda "g`azablanmoq" ma'nosini –umumlashgan ko`chma ma'noni anglatadi. Bunday ko`chma ma'noga esa kishi darg`azab bo`lganida uning badanidagi tuklarning sezilar-sezilmas harakatga kelishi (psixo-fiziologik holat) asos bo`lgan, demak, frazemaning ko`chma ma'nosini frazema tarkibidagi so`zlarning o`z ma'nolari bilan izohlash mumkin. YA n a: *Ona suti og`zida* frazemasini yaxlit holda "hali yosh", "tajribasiz" ma'nosini anglatadi, bunday ko`chma ma'noni esa frazema tarkibidagi so`zlar ma'nosi bilan izohlash mumkin: "*Mahmadona, shumshan-da. Ona suting og`zingda-yu, soqolimning oqiga qaramay aql o`rgataman deysan.*" (O.)

2. **F r a z e o l o g i k c h a t i s h m a.** Bunday frazema ifodalagan ko`chma ma'no frazema tarkibidagi so`zlar anglatgan leksik ma'nolar bilan izohlanmaydi. Masalan, *ikki qo`lini burniga tiqib* frazemasini "quruqdan quruq, evaziga hech narsa olmay" ma'nosini ifodalaydi, bu ma'noni frazema tarkibidagi so`zlarning ma'nolari bilan izohlab bo`lmaydi: "*Kelmagandan keyin, domlaga "ozodlik" olib kelish kerak-da. Bu bo`lsa shumshayib, ikki qo`lini burniga tiqib keldi.*" (P.T.) "*...Senga ish yo`q!"-deb, bizni quvib yubordi. Katta o`g`lim bilan ikki qo`limizni burnimizga suqib o`z uyimizga bordik.*" (S.A.)

Frazeologik butunlik bilan frazeologik chatishma orasida ma'lum umumiylik va tafovutlar bor. Ularni quyidagicha izohlash mumkin:

Umumiylik: 1) ikkalasi ham turg'un konstruktsiya sanaladi; 2) ikkalasida ham umumlashgan yaxlit bir ma'no (ko'chma ma'no) ifodalanadi; 3) ikkalasida ham uslubiy bo'yoq (uslubiy sema) bo'ladi, chunki frazemalarning barchasi voqelikni nomlash bilan cheklanmaydi, uni baholash xususiyatiga ham ega; 4) ikkalasi ham nutqda yaxlit holda bitta sintaktik vazifada qo'llanadi.

Farqlari: 1) Frazeologik butunlik tarkibidagi so'zlarning ma'nolari frazemaning ko'chma ma'nosini izohlaydi. Frazeologik chatishmada esa so'zlar ma'nosi bilan frazema ma'nosi (frazeologik ma'no) o'rtasida bunday aloqa yo'q; 2) frazeologik butunlikning ma'nosida ichki obraz saqlanadi: tarkibidagi so'zlarga xos ma'nolar sezilib turganligidan frazemaning ma'nosi ko'p qirrali, boy bo'ladi. Frazeologik chatishma ma'nosining gavdalanishida esa frazema tarkibidagi so'zlarning ma'nolari ishtirok etmaydi, shuning uchun unda ichki obraz so'nggan bo'ladi.

Tekshirish savollari

1. Frazemaning semantik tarkibiga nimalar kiradi?
2. Frazeologik monosemiya va polisemiya hodisalari qanday farqlanadi?
3. Frazemaning qanday semantik turlari bor?
4. Frazeologik butunlik bilan frazeologik chatishma qanday farqlanadi?
5. Polisemantik frazemalarning uslubiy xususiyatlarini qanday tushunasiz?

Tayanch tushunchalar

Frazeologik monosemiya – frazemalarda bir ma'nolilik hodisasi.

Frazeologik polisemiya – frazemalarda ko'p ma'nolilik hodisasi.

Frazeologik butunlik – frazemaning umumlashgan ko'chma ma'nosini shu frazema tarkibidagi so'zlar ma'nolari bilan izohlash mumkin bo'lgan ibora.

Frazeologik chatishma – frazemaning umumlashgan ko'chma ma'nosi shu frazema tarkibidagi so'zlar ma'nolari bilan izohlanmaydigan ibora.

Frazemalarning shakl va ma'no munosabatlariga ko'ra turlari

Adabiyotlar: 41[71-74],12[113-115,123-125,127-128,137-141,142-143],14[88],49[6-9].

84-§. Frazemalarning shakl munosabati asosida frazeologik omonimiya va frazeologik paronimiya yuzaga keladi:

I.Frazeologik omonimiya frazemalarning ifoda planidagi (shakldagi, tuzilishdagi) tenglik hodisasidir.

Q i y o s q i l i n g: 1. *Jon bermog* - «barhayot qilmoq»: ... *Odamzodga jon bergan ham jonini oladigan ham yaratganning o`zi* (P.T.)

2. *Jon bermog* - «o`lmoq» «so`nggi marta nafas chiqarmoq»: *Semiz va hamisha yurak kasalidan qiynalib yurgan xotin arava ustida yulduz to`la osmonga termilib jon berdi.* (SH.R.) YAna: 1. *Ustidan chiqmoq* - «Biror narsa qilinayotganda tepasiga borib qolmoq»: *Qaynanangiz rosa sevar ekan, rais, - dedi Ro`zi polvon hazil aralash, - ovqatning ustidan chiqdingiz* (SH.R.). 2. *Ustidan chiqmoq* - «Bajarmoq»: *Demak, Hakimov telefonda bergan so`zining ustidan chiqibdi* (P.Q.).

SHaklan teng bo`lgan frazemalar tilshunoslikda omofrazemalar deb nomlanadi.¹

Erkin birikma bilan frazema (turlun birikma) o`rtasidagi shakliy tenglik hodisasi frazeologik omonimiya emas, *frazeologik omonimlik* sanaladi. Demak, bunday holatlarda «*Omonimiya*» va «*omonimlik*» atamaları o`zaro farqlanadi. CHunonchi: 1. *Ko`z yummoq* (erkin birikma) – «Ko`zini yumib olmoq» ma`nosida; 2) *Ko`z yummoq* (turlun birikma, frazema) – «ko`ra-bila turib e`tiborsiz qoldirmoq» ma`nosida; 3) *ko`z yummoq* (turlun birikma, frazema) – «vafot etmoq» ma`nosida. Keltirilgan misollarning birinchi va ikkinchisida erkin va turlun birikmalar, ikkinchi va uchinchisida esa turlun birikmalar (frazemalar) o`rtasida shakliy tenglik borligini ko`ramiz. Birinchi va ikkinchi misollardagi shakliy tenglik omonimlik sirasiga, ikkinchi va uchinchi misollardagi shakliy tenglik esa omonimiya sirasiga kiradi.

II.Frazeologik paronimiya - tarkibidagi biror leksik komponent bilangina farq qiluvchi frazemalar. Bunday leksik komponentlar bir-biriga o`xshash bo`lishi kerak: 1. *Etti uxlab tushiga kirmaslik* – «mutlaqo o`ylamaslik, kutmaslik» - 2. *Etti uxlab tushida ham ko`rmaslik* – «hech qachon ko`rmaslik» kabi. Bu ikki frazemaning tarkibidagi «kirmaslik» va "ko`rmaslik" so`zlari talaffuzida (ma`nosida emas, albatta) o`xshashlik bor, bunday frazemalar tilshunoslikda parafrazemalar deb nomlanadi. (12, 142 - b).

85-·. Frazemalarning ma`no munosabatiga ko`ra turlari. Bunday munosabat asosida frazeologik sinonimiya va frazeologik antonimiya hodisalari yuzaga keladi.

I.Frazeologik sinonimiya bir necha frazemaning bitta frazeologik ma`no atrofida birlashishidir. Masalan: 1) *pixini yorgan* – «ayyor», 2) *ilonning yo`lini yalagan* – «ayyor» kabi. YAna: 1) *er bilan osmoncha* – «Juda katta farq», 2) *ot bilan tuyacha* – «Juda katta farq» kabi.

Leksik sinonimiyada bo`lganidek, frazeologik sinonimiyada ham sinonimik qatorlar yuzaga keladi: birinchi misoldagi *pixini yorgan* va *ilonning yo`lini yalagan* frazemalari «ayyor» ma`nosi bilan bitta sinonimik qatorni; ikkinchi misoldagi *er*

¹ Qarang: Turcunov U., Muxtorov Ж., Раҳматуллаев Ш. К`рсатилган асар, 138-b.

bilan osmoncha va ot bilan tuyacha frazemalari esa «juda katta farq» ma'nosi bilan bir sinonimik qatorni hosil qilmoqda.

Frazeologik sinonimlarda uslubiy bo'yoq, odatda, bo'rtib turadi. Aslida, frazeologik birliklar (frazemalar) xuddi shu maqsadda – voqelikni nomlashda uni o'tkir baholab berish uchun, shu voqelikka ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalash uchun yaratiladi, shuning uchun ular nutqning ta'sirchan, obrazli bo'lishini ta'minlovchi muhim uslubiy vosita sanaladi. Misollar: 1. *Bunga Botirning achchili keldi, buni Bo'ston sezdi* (S.N.). 2) *Keyingi nasihatimiz gapi qonini qaynatib yubordi.* (S. An.).

Frazeologik sinonimiya hodisasi ko'proq har bir tilning o'z frazemalari doirasida uchraydi: *Qilidan quyruligacha. – Ipidan ignasigacha; Quvonchi olamga silmaydi. – Sevinchi ichiga silmaydi* kabi. Boshqa tildan frazema o'zlashtirish juda passiv bo'lganligidan, o'zlashma iboralarning frazeologik sinonimiya doirasiga tortilishi juda kam uchraydi.

Frazeologik sinonimiya hodisasini *frazeologik variatsiyadan* farqlash kerak: frazeologik sinonimiyada bir necha frazema bir ma'no atrofida birlashadi, demak, bitta sinonimik qatorni hosil qiladi; frazeologik variatsiyada esa bitta frazemaning ichki ko'rinishlari nazarda tutiladi, bunday ko'rinishlar sinonimik qator hosil qilmaydi. Masalan: 1) *ko'zini yummoq*; 2) *bandalikni bajo keltirmoq*; 3) *jon bermoq*. Bu uch frazema bitta ma'noni – «vafot etmoq» ni bildiradi, shunga ko'ra bitta sinonimik qatorga birlashadi. *Qo'lini bigiz qilmoq va barmog'ini bigiz qilmoq* qo'shimchalari esa ikkita frazema emas: ular bitta frazemaning ikkita ko'rinishi, xolos. Bu frazema tarkibidagi "qo'l" va "barmoq" so'zlari o'rtasida sinekdoxa yo'li bilan ma'no ko'chishi (butun va qism munosabati) bor, bu hol "qo'l" so'zi o'rnida "barmoq" so'zining qo'llanishiga yo'l ochgan, ammo bir frazema o'rnida butunlay boshqa frazema yuzaga kelmagan, shunga ko'ra ular bitta frazemaning ichki ko'rinishlari – variatsiyalari sanaladi. Demak, variatsiyalar bir obrazga asoslanadi. Yana misollar: *Kiprik qoqmaslik. – Mijja qoqmaslik* (bir frazemaning ikki varianti, chunki "kiprik" va "mijja" so'zlarida bitta obraz mujassam).

Ba'zan leksema bilan frazema bir sinonimik qatorga birlashadi: *qaramoq* (leksema) – *ko'z qirini tashlamoq* (frazema), *xursand* (leksema) – *boshi osmonda* (frazema) kabi. Bular leksik-frazeologik sinonimlardir. Leksik-frazeologik sinonimlar qatorida leksema dominanta sanaladi. Demak, lug'aviy sinonimlar uch xil bo'ladi: 1) leksik sinonimlar (sinonimik qatorida faqat so'zlar birlashadi); 2) frazeologik sinonimlar (sinonimik qatorida faqat frazemalar birlashadi); 3) leksik-frazeologik sinonimlar (sinonimik qatorida so'z va frazemalar birlashadi).

II. Frazeologik antonimiya ikki frazemaning o'zaro zid ma'no ifodalashidir: *oshig'i olchi va ishi o'ngidan kelmaslik; boshi ko'kka etmoq va fig'oni falakka chiqmoq* kabi.

Antonimiya hodisasi ikki frazema o'rtasidagina emas, leksema bilan frazema o'rtasida ham yuzaga kelishi mumkin: *xursand* (leksema)-*dili siyoh* (frazema), *landavur* (leksema)-*yulduzni benarvon uradigan* (frazema) kabi. Bular lug'aviy antonimlarning leksik-frazeologik turi sanaladi. Demak, lug'aviy birliklar o'zaro zid ma'no anglatishiga ko'ra leksik antonimlar (so'z bilan so'z o'rtasida), frazeologik antonimlar (frazema bilan frazema o'rtasida) va leksik-frazeologik

antonimlar (soʻz bilan frazema oʻrtasida) kabi mikrosistemalarni hosil qilishlari mumkin.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. Frazemalarning shakl munosabatini qanday tushunasiz? Maʼno munosabatini-chi?
2. Frazeologik omonimiya va frazeologik paronimiya qanday farqlanadi?
3. Frazeologik sinonimiya va frazeologik variatsiyaning farqlarini tushuntiring.
4. Frazeologik antonimlar haqida maʼlumot bering.

Tayanch tushunchalar

Frazeologik omonimiya – omonimlar doirasidagi shakliy tenglik hodisasi.

Frazeologik paronimiya – tarkibidagi birorta leksema bilangina farqlanuvchi frazemalar.

Omofrazemalar – shaklan teng boʻlgan frazemalar.

Parafrazemalar – paronimik munosabatda boʻlgan frazemalar.

Frazeologik sinonimlar – bir maʼno asosida birlashgan sinonimlar.

Uslubiy boʻyoq - frazemalarning ijobiy yoki salbiy baho ifodalovchi semalari.

Frazeologik variatsiya – bitta frazemaning ikki xil koʻrinishi.

Leksik-frazeologik sinonimlar – soʻz va frazemalar oʻrtasidagi maʼno birligiga asoslangan sinonimlar.

Leksik-frazeologik antonimlar – soʻz va frazema orasidagi maʼno ziddiyatiga asoslangan antonimlar.

Oʻz va oʻzlashgan qatlam frazemalari

Adabiyotlar: 12[180-183]

86-§. Oʻzbek tili frazemalari tarixan ikki qatlamga ajratilishi mumkin: oʻz qatlam frazemalari va oʻzlashgan qatlam frazemalari.

1. **Oʻz qatlam frazemalari** oʻzbek tilining oʻziniki boʻlgan yoki umumturkiy manbaga mansub frazemalardir. Bunday frazemalar asosida bevosita oʻzbek xalqi (yoki turkiy xalqlar) hayotiga xos voqelik va shunga suyangan obraz yotadi: *ikki*

ko`zi to`rt bo`lmoq (varianti: *ko`zi to`rt bo`lmoq*)-ma`nosi: "intizor bo`lmoq"; *bel bog`lamoq* (varianti: *bel(i)ni bog`lamoq*)-ma`nosi: "shaylanmoq", "otlanmoq";

2.O`zlashgan qatlam frazemalari - o`zbek tiliga boshqa tillardan o`tib, o`zlashib qolgan frazemalar. Bunday frazemalarning aksariyati kalka usulida o`zlashtirilgandir: *pashshaga ozor bermaslik* (ruscha *muxi ne obidet* frazemasining kalkasi)-ma`nosi: "beozor"; *pashshadan fil yasamoq* (ruscha *iz muxi delat slona* frazemasining ijodiy kalkasi)-ma`nosi: "bo`rttirib yubormoq", "oshirib yubormoq", "mubolag`a qilmoq".

Boshqa tillardan frazemalarning o`zicha (o`zgarishsiz) o`zlashtirilishi o`zbek tilida juda kam uchraydi: *dardi bedavo* (tojik tilidan); *sukut-alomati rizo* (tojik tilidan) kabi.

Frazemalarning ishlatilish doirasi va zamoniyligi

Adabiyotlar: 12[143-151]

87-§.Frazemalarning ishlatilish doirasiga ko`ra tavsifi. O`zbek tili frazemalarining ishlatilish doirasi chegaralanmagan va chegaralangan bo`lishi mumkin.

1.Ishlatilish doirasi chegaralanmagan frazemalar millat vakillarining barchasi uchun umumiydir, ular barchaning nutqida bir xil darajada qo`llanadi, barchaga tushunarli bo`ladi: *ikki gapning birida, ko`ngliga qil sig`maydi, ter to`kmoq, g`azabi kelmoq* kabilar shular jumlasidandir.

2.Ishlatilish doirasi chegaralangan frazemalar, asosan, muayyan dialekt yoki sheva birligi bo`lib, umumtil va adabiy til doiralarida qo`llanmaydi. Masalan, qipchoq lahjasi shevalarida *qo`lini moylab kelmoq* (ma`nosi: "xohlamay, loqayd ishlamoq"), *ayroni achimas* (ma`nosi: "loqayd", "beparvo"), *jiydaning ostidan o`tmoq* (ma`nosi: "esini yo`qotmoq", "miyasi aynimoq"), *qulog`i ostida qolmoq* (ma`nosi: "o`lmoq", "vafot etmoq") frazemalari uchraydi.¹

Ba`zan, umumtil frazemalarining u yoki bu shevadagi varianti (ko`rinishi) ham uchraydi: *Qo`yniga qo`l solib ko`rmoq* (umumtil frazemasini)-*ichiga qo`l solib ko`rmoq* (dialektal variant), *chillaki chillakini ko`rib chumak uradi* (umumtil frazema)-*chilgi chilgini ko`rib chumak uradi* (dialektal variant) kabi.

88-§.Ishlatilishi kasb-hunarga ko`ra chegaralanish frazemalarga xos emas, ammo frazemalarning kelib chiqishi va shakllanishida ijtimoiy mehnatning u yoki bu turi nolisoniy omil sifatida ishtirok etganligi shubhasiz: ko`pchilik frazemalar ijtimoiy mehnat bilan bog`liq voqeliklarga tayangan holda yuzaga kelgan. Masalan: *arpasini xom o`rmoq* (dehqonchilikka tayanilgan), *astar-avrasini*

¹ Bu ma`lumotda 3-arang: Даприягов Х. Опыт изучения диалектов в сравнении с узбекским литературным языком.-Ташкент: "ФАН", 1975,стр.214-215.

ag`darmoq (tikuvchilikka tayanilgan), *bo`zchining mokisiday* (to`quvchilikka tayanilgan), *temirni qizig`ida bosmoq* (temirchilikka tayanilgan), *misi chiqmoq* (zargarlikka tayanilgan) kabi.

89-§. Zamoniylik belgisiga ko`ra frazemalarning turlari.

1. **Istorizm-frazemalar** o`tmish voqeligiga xos iboralardir: *qo`sh qilich bir qinga sig`mas* (DLT, I,340), *taqdirga tan bermoq* kabi. Istorizm-frazemalar tilda juda kamdir.

2. **Arxaizm-frazemalar** - hozirgi tilda leksik yoki frazeologik sinonimi bor bo`lgan eskirgan frazemalar. Masalan: *tengri rahmatig`a bormoq* (arxaizm-frazema) – *dunyodan o`tmoq*, *vafot etmoq*, *ko`z yummoq*, *o`lmoq* (yuqoridagi arxaizm-frazemaning hozirgi tilda qo`llanayotgan sinonimlari); *daqyonusdan qolgan*, varianti: *doqiyunusdan qolgan* (arxaizm-frazema)- *almisoqdan qolgan*, *eski*, *qadimgi* (yuqoridagi arxaizm-frazemaning hozirgi tilda qo`llanayotgan sinonimlari) kabi.

3. **Neologizm-frazemalar** – yangilik bo`yog`ini yo`qotmagan iboralar. Masalan: *tomi ketgan* (ma`nosi: "aqldan ozgan", "esi past"), *yangi o`zbeklar* (ma`nosi: "hozirgi bozor iqtisodiyoti sharoitida yuzaga kelgan yangi ishbiarmonlar") kabi.

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1. O`zbek tili frazemalari tarixan qanday qatlamlarga ajratiladi?
2. O`z va o`zlashgan frazemalar haqida ma`lumot bering.
3. Boshqa tillardan frazema o`zlashtirishning qanday usullari bor?
4. Qanday frazemalarning ishlatilish doirasi chegaralanmagan?
5. Qanday frazemalarning ishlatilish doirasi chegaralangan?
6. Dialektizm-frazema haqida ma`lumot bering.
7. Frazemalarning yuzaga kelishida kasb-hunar bilan bog`liq omillar ta`siri bo`ladimi?
8. Zamoniylik belgisiga ko`ra frazemalarning qanday turlari o`zaro farqlanadi?
9. Istorizm-frazema, arxaizm-frazema, neologizm-frazema haqida ma`lumot bering.

Tayanch tushunchalar

O`z qatlam frazemalari - o`zbek tilining o`ziniki bo`lgan frazemalar.

O`zlashgan qatlam frazemalari – boshqa tillardan kalka usulida yoki o`zicha (o`zgarishsiz) o`zlashtirilgan frazemalar.

Dialektizm-frazema – biror dialekt yoki shevaga mansub frazema.

Istorizm-frazema - o`tmish voqeligiga asoslangan frazema.

Arxaizm-frazema - hozirgi o`zbek tilida sinonimi bor bo`lgan eskirgan frazema.

Neologizm-frazema – yangi paydo boʻlgan va yangilik boʻyogʻini yoʻqotmagan neologizm.

LEKSIKOGRAFIYA

Leksikografiya haqida maʼlumot

Adabiyotlar: 2[82-89],4[74-78],12[183-186]

90-§.Leksikografiya tilshunoslikning lugʻatchilik bilan shugʻullanuvchi sohasidir.

Lugʻatlar tildagi soʻzlarni, iboralar, maqol-matallar va turli nomlarni maʼlum tartibda oʻz ichiga olgan kitoblardir. Bunday lugʻatlar oʻtmishda qoʻl yozma shaklida ham boʻlgan.

Leksikografiyaning vazifa doirasiga quyidagilar kiradi:

- a) lugʻat tuzish printsiplari va metodikasini ishlab chiqish;
- b) lugʻat tiplari va turlarini aniqlash;
- v) lugʻatshunoslarning ishini tashkil qilish;
- g) lugʻat tuzish uchun asos boʻladigan kartoteka fondini yaratish;
- d) lugʻatchilik tarixini oʻrganish;
- e) lugʻat tuzish bilan shugʻullanish.

91-§.Lugʻatlar koʻzlangan maqsadga koʻra dastlab ikki tipga boʻlinadi: 1. Entsiklopedik (qomusiy) lugʻatlar; 2. Lisoniy (lingvistik) lugʻatlar.

1. Entsiklopedik lugʻatlarda tabiat va jamiyatdagi narsa-hodisalar, tarixiy voqea-jarayonlar, buyuk shaxslar, ilm-fandagi kashfiyotlar, davlatlar, shaharlar haqida maʼlumot beriladi. Demak, bu tipdagi lugʻatlarda asosiy eʼtibor tildagi soʻzlarga emas, balki shu soʻzlar yoki soʻz birikmalari vositasida nomlangan hodisalarga qaratiladi.

Entsiklopedik lugʻatlar oʻz navbatida ikki turga boʻlinadi.

U n i v e r s a l e n t s i k l o p e d i y a l a r . Bunday lugʻatlarda ishlab chiqarishning, fan, adabiyot, tabiat, jamiyat va hokazolarning barchasiga oid muhim tushunchalar, predmetlar, hodisalar va shu sohalarda tanilgan buyuk shaxslar (olimlar, ixtirochilar, yozuvchilar, shoirlar, davlat arboblari, qahramonlar, sanʼatkorlar) haqida maʼlumot beriladi. "Oʻzbek... entsiklopediyasi" (14-jildlik, 1971-1980), shu kunlarda yaratilayotgan "Oʻzbek milliy entsiklopediyasi" (uning olti jildi nashrdan chiqdi) bunga misol boʻladi.

S o h a e n t s i k l o p e d i y a l a r i . Bunday entsiklopediya- larda faqat bir sohaga oid materiallar beriladi: "Zoologiya entsiklopediyasi" (3-jildlik. Tesha Zohidov, 1960-1969), Botanikadan ruscha-oʻzbekcha entsiklopedik lugʻat (Q.Z.Zokirov, H.A.Jamolxonov, 1973) shular jumlasidandir.

2.Lisoniy lugʻatlarda soʻz maʼnolari, imlosi, talaffuzi, iboralar (frazemalar), xalq maqollari, xullas, til birliklari va filologik tushunchalarga oid maʼlumotlar

beriladi. Demak, lisoniy lug'atlarda til va nutq birliklari, til kategoriyalari haqida ma'lumot berish, maqol va matal kabi janr bo'liklarini to'plash maqsad qilinadi.

Lisoniy lug'atlar ham dastlab ikki turga – umumiy va xususiy (maxsus) lug'atlarga bo'linadi.

U m u m i y l u g ' a t l a r d a umumtil birliklari, ularning ma'nolari va qo'llanish xususiyatlari izohlanadi. Bunday lug'atlar bir tilli, ikki tilli, ko'p tilli, izohli, izohsiz bo'lishi mumkin. "O'zbek tilining izohli lug'ati" (ikki tomli, 1981 y.), "O'zbekcha-ruscha lug'at" (1959), "Ruscha-o'zbekcha lug'at" (besh tomli, 1950-1955) va boshqalar shular jumlasidandir.

X u s u s i y (m a x s u s) l u g ' a t l a r d a tilning lug'at boyligidagi birliklar ma'lum sohalar bo'yicha yoki shu tildagi ma'lum mikrosistemalar, guruhlar bo'yicha tanlab izohlanadi. "Ruscha-o'zbekcha fizik terminlar lug'ati" (M.D.YAgudev, R.X.Mallin, 1952), "Ruscha-o'zbekcha matematik terminlar lug'ati" (M.Sobirov, 1952), "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" (A.Hojiev, 1974), "Lingvistik terminlarning izohli lug'ati" (A.Hojiev, 1985), "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati" (SH.Rahmatullaev, 1978), "Imlo lug'ati" (Olim Usmon, 1949), "O'zbek tilining imlo lug'ati" (S.Ibrohimov, E.Begmatov, A.A.Ahmedov, 1976), "O'zbek ismlari" (E.Begmatov, 1991), "O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati" (SH.Rahmatullaev, 1984), "O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati" (SH.Rahmatullaev, N.Mamatov, R.SHukurov, 1980), "Ruscha-o'zbekcha botanika terminlarining qisqacha izohli lug'ati" (Q.Zokirov, M.M.Nabiev, O'.Pratov, H.Jamolxonov, 1963) va boshqalar shular jumlasidandir.

Keyingi yillarda o'zbek tilida yana bir qator yangi lug'atlar yuzaga keldi: "YOzuv tarixidan qisqacha lug'at-ma'lumotnoma" (N.Mahmudov, 1990), "O'zbek ismlari" (E.Begmatov, 1991), "O'zbek tilining etimologik lug'ati" (SH.Rahmatullaev, 2000y.), "O'zbek tilining imlo lug'ati" (Sh.Rahmatullayev, A.Hojiyev, 1995), "O'zbek tili tasviriy ifodalarining izohli lug'ati" (R.Rasulov, I.Umirov, 1997), Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarining izohli lug'ati (A.Hojiyev, A.Nurmonov, S.Zaynobiddinov, K.Kokren, M.Saidxonov, A.Sobirov, D.Quronov, 2001), "Turkcha-o'zbekcha, o'zbekcha-turkcha lug'at" (Nizomiddin Mahmud, Ertug'ul Yaman, 1993) shular jumlasidandir.

92-§. Tanlangan tillar miqdoriga ko'ra lug'atlar bir tilli, ikki tilli va ko'p tilli bo'ladi: "Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati" (H.Homidiy, SH.Abdullaeva, S.Ibrohimova, 1967) bir tilli; "Ruscha-o'zbekcha va o'zbekcha-ruscha geografiya terminlari lug'ati" (H.H.Xasanov, 1964), "Adabiyotshunoslikdan qisqacha ruscha-o'zbekcha terminologik lug'at" (N.T.Hotamov, 1969), "Ruscha-o'zbekcha botanika terminlarining qisqacha izohli lug'ati" (Q.Z.Zokirov, M.N.Nabiev, O'.Pratov, H.A.Jamolxonov, 1963), "Ruscha-o'zbekcha lug'at" (V.V.Reshetovning umumiy rahbarligida, 1972) kabilar ikki tilli; "Lotincha-o'zbekcha-ruscha normal anatomiya lug'ati" (A.A.Asqarov, H.Z.Zohidov, 1964). "Botanikadan ruscha-o'zbekcha entsikopedik lug'at"ga (Q.Z.Zokirov, H.A.Jamolxonov) ilova qilingan "Botanik nom va terminlarning o'zbekcha-ruscha-lotincha so'zligi" (201-254-betlar) hamda "Botanik nom va terminlarning lotincha-ruscha-o'zbekcha so'zligi" (255-294-betlar), "Zoologiya entsiklopediyasi"ga (T.Z.Zohidov) ilova qilingan "Sut emizuvchilarning o'zbekcha-lotincha-ruscha nomlari"

(1960, 210-228 betlar) hamda "Suvda va quruqlikda yashovchilar va sudralib yuruvchilarning o'zbekcha-lotinch-ruscha nomlari" (1969, 195-226 betlar) esa ko'p tilli lug'atlardir.

Ikki tilli va ko'p tilli lug'atlardan asosan tarjimachilikda foydalaniladi. SHu sababli ular tarjima lug'atlari deb ham yuritiladi.

93-§.So'z yoki atama ma'nolarining yoritilishiga ko'ra lug'atlar izohli va izohsiz turlarga bo'linadi: so'z yoki terminlarning imlosini, tushunchalarning ruscha-o'zbekcha yoki o'zbekcha-ruscha nomlarini berish bilan cheklangan lug'atlar *izohsiz lug'atlar* deb, shunday so'z yoki terminlarning ma'nolariga izoh beradigan lug'atlar *izohli lug'atlar* deb ataladi. CHunonchi: "O'zbek tilining qisqacha imlo lug'ati" (F.Kamolov va Z.Ma'rufov tahriri ostida, 1962), "O'zbek tilining chappa lug'ati" (R.Qo'ng'irov, A.Tixonov, 1968) kabilar izohsiz lug'atlar, "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" (Azim Hojiev, 1974), "O'zbekcha-ruscha lug'at" (Bosh muharrir-prof.A.K.Borovkov, 1959), "O'zbek tilining izohli lug'ati", ikki tomli (1981 y.) kabilar izohli lug'atlardir.

94-§.Ob'ekti (materiallarning qaysi sohaga yoki nimaga oidligi) jihatidan ham lug'atlar xilma-xil bo'ladi. CHunonchi:

a) **terminologik lug'atlar:** "Ruscha-o'zbekcha fizik terminlar lug'ati" (M.D.YAgudaev, R.X.Mallin, 1952). "Ruscha-o'zbekcha matematik terminlar lug'ati" (M.Sobirov, 1952), "Pedagogikadan qisqacha ruscha-o'zbekcha terminologiya lug'ati" (SH.Boyburova, N.Takanaev, 1963), "Qisqacha ruscha-o'zbekcha iqtisodiy terminlar lug'ati" (O.Aminov, J.Do'stmuhamedov, A.Usmonov, 1971), "Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari" (I.Ismoilov, 1966) va h.k;

b)**frazeologik lug'atlar:** "O'zbek tilining qisqacha frazeologik lug'ati" (SH.Rahmatullaev, 1964); "O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati" (SH.Rahmatullaev, 1978); "Ruscha-o'zbekcha frazeologik lug'at" (M.Sodiqova, 1972); "Frazeologicheskiy slovar "Hazoyin-ul Maoniy" Alishera Navoi" (E.A.Umarov, 1971)

v)**orfografik lug'atlar:** "O'zbek adabiy tilining orfografik lug'ati" (S.Ibrohimov, M.Rahmonov, 1940), "Imlo lug'ati" (Olim Usmon, 1941, 1949); "O'zbek adabiy tilining imlo lug'ati" (S.Ibrohimov, M.Rahmonov, 1956), "O'zbek tilining qisqacha imlo lug'ati" (F.Kamolov, Z.Ma'rufov tahriri ostida, 1962), "Imlo lug'ati" (Y.Abdullaev, M.Omilxonova, S.Zufarova, 1970-1976), "O'zbek tilining imlo lug'ati" (S.I.Ibrohimov, E.A.Begmatov, A.A.Ahmedov. (1976); "O'zbek tilining imlo lug'ati" (SH.Rahmatullaev, A.Hojiev, 1995);

g)**orfoepik lug'atlar:** "Talaffuz madaniyati" (O'.Usmonova, 1976). Ushbu risolaning 29-58-betlarida ayrim so'zlar talaffuzi (lug'ati) berilgan:

d)**antropnimik lug'atlar:** "O'zbek ismlari imlosi" (E.A.Begmatov, 1972); "O'zbek ismlari" (E.A.Begmatov, 1991);

e)**toponimik lug'atlar:** "Geografik nomlar ma'nosini bilasizmi?" (S.Qoraev, 1970);

yo)**sinonimlar lug'ati:** "O'zbek tili sinonimlarining qisqacha lug'ati" (A.Hojiev, 1963), "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati" (A.Hojiev, 1974);

j)chastota lug`ati: "Slovar naibolee upotrebitelnykh slov sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazyka" (I.A.Kissen, 1972). Bu tipdagi lug`atlarda o`zbek tilidagi so`zlarning faollik darajasi ko`rsatiladi;

z)dialektologik lug`atlar: "Xorazm shevalari", 1-kitob, (F.Abdullaev, 1961 yil), "O`zbek shevalari leksikasi" (kollektiv, 1966). Bu kitoblarda dialektologik tadqiqotlar natijasi bilan birga, sheva so`zlarining lug`atlari ham berilgan;

i)tarixiy lug`atlar: "O`zbek klassik adabiyoti asarlari uchun qisqacha lug`at" (P.SHamsiev, S.Ibrohimov, 1953), "Navoiy asarlari lug`ati" (P.SHamsiev, S.Ibrohimov, 1972), "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug`ati", 4 tomlik. O`zbekiston Fanlar akademiyasi muxbir a`zosi (hozir-akademik) E.I.Fozilov tahriri ostida. –Toshkent,1983 (I-II tomlar), 1984 (III tom), 1985 (IVtom); "Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari uchun qisqacha lug`at" (X.Nazarova, 1972), "Drevnetyurkskiy slovar" (kollektiv, 1969);

y)internatsional so`zlar lug`ati "Internatsional so`zlar lug`ati" (O.Usmon, 1959). "Ruscha-internatsional so`zlar izohli lug`ati" (Olim Usmon, Renat Doniyorov, 1965);

k)teskari lug`at: "O`zbek tilining chappa lug`ati" (R.Qo`ng`irov, A.Tixonov, 1968). Bu tipdagi lug`atlarda so`zlar tartibi so`z boshidagi birinchi harf asosida emas, balki so`z oxiridagi harflarning alfavitdagi tartibi asosida joylashtiriladi. "CHappa lug`at" bir xil tovush yoki bir xil bo`g`in bilan tugagan qofiyadosh so`zlarni topishda juda qulay praktik qo`llanma hisoblanadi;

l)etimologik lug`atlar: "Etimologicheskiy slovar tyurkskix yazykov" (E.V.Sevortyan, 1974). Bu tipdagi lug`atlarda so`zlarning kelib chiqishi ilmiy asosda yoritiladi; "O`zbek tilining qisqa etimologik lug`ati" (SH.Rahmatullaev, M.Mirtojiyev, M.Qodirov, 1997); "O`zbek tilining etimologik lug`ati" (SH.Rahmatullaev, 2000);

m)maqol va matallar lug`ati: "O`zbek xalq maqollari" (To`plovchi va tuzuvchilar: Mansur Afzalov, Saidahmad Xudoyberganov, Malik Rahmonov, Sobirjon Ibrohimov, Husayn SHams va Rustam Komilovlar, 1958, 1965); "Keng uyning kelinchagi" (SH.SHomaqsudov, S.Dolimov, 1961).

Tekshirish savollari

- 1.Leksikografiya nima?
- 2.Leksikografiyaning vazifa doirasiga nimalar kiradi?
- 3.Lug`atlar ko`zlangan maqsadga ko`ra qanday tiplarga bo`linadi?
4. Entsiklopedik va lisoniy lug`atlar qanday farqlanadi?
- 5.Umumiy va xususiy (maxsus) lug`atlar qanday farqlanadi?
- 6.Lug`atlarning yana qanday turlarini bilasiz?

Tayanch tushunchalar

Leksikografiya – tilshunoslikning lug`atchilik bilan shug`ullanuvchi sohasi.

Entsiklopedik lug`atlar – tabiat va jamiyatdagi muhim hodisalar, tarixiy-ilmiiy voqeliklar, buyuk shaxslar haqida ma'lumot beruvchi lug`at tiplari.

Lisoniy lug`atlar – til birliklari, til tizimiga xos kategoriyalar haqida ma'lumot beruvchi lug`atlar.

Universal ensiklopediyalar – tabiat va jamiyatning barcha sohalariga oid muhim voqelik-hodisalar haqida ma'lumot beruvchi qomusiy lug`atlar.

Soha ensiklopediyalari – faqat bir sohaga oid ma'lumotlar beriladigan qomusiy lug`atlar.

Bir tilli lug`atlar – bir til materialiga asoslangan lug`atlar.

Ko`p tilli lug`atlar – bir necha til materiallariga asoslangan lug`atlar.

Izohli lug`atlar – so`z ma'nolari izohlangan, sharhlangan lug`atlar.

Izohsiz lug`atlar – so`z yoki termin ma'nolari izohlanmagan lug`atlar.

Terminologik lug`atlar – u yoki bu sohaga oid terminlar haqida ma'lumot beruvchi lug`atlar.

Lug`at maqolalarining joylashtirilish tartibi va maqola sxemalari

Adabiyotlar: 4[78-83]

95-§.Lug`atlarda so`zlar (maqola nomlari)ni joylashtirish tartibi quyidagi uch printsipga tayanadi:

- 1)tashqi tartib;
- 2)ichki tartib;
- 3)ma'no tartibi (semantik printsip).

1.Tashqi tartib so`zning (yoki maqola nomining) birinchi harfiga – shu harfning alfavitdagi o`rniga qarab belgilanadi

Arpa
Banoras
Vazir
Gavda

2.Ichki tartib so`zning (yoki maqola nomining) birinchi harfidan keyingi (ikkinchi, uchinchi va h.k.) harflariga – shu harflarning alfavitdagi o`rniga qarab belgilanadi. Bu tartibga birinchi harfi bir xil bo`lgan so`zlarni joylashtirishda amal qilinadi:

Arpa
Arra
Asal
Astar

Banoras

Baraban

3.Ma'no tartibi omonim yoki polisemantik soʻzlarni (yoxud omonim birikmalarni) joylashtirishda ishlatiladi. Bu tartibga koʻproq qomusiy (entsiklopedik) lugʻatlarda va shunga yaqin turgan lugʻatlar-spravochniklarda duch kelinadi. CHunonchi:

a) *Ohangaron* – daryo...

Ohangaron- shahar...

CHirchiq-daryo...

CHirchiq-shahar...

I z o h: **Ohangaron** va **CHirchiq** soʻzlari dastlab daryo nomi boʻlgan, keyinchalik shu daryolar yoqasida yuzaga kelgan shaharlarni atay boshlagan. Bu hol daryo nomini oldin, shahar nomini esa keyin qoʻyishga asos boʻlgan;

b) baʼzan bir nom bilan atalgan bir necha obʼekt yoki predmet oʻrtasida yuqoridagi singari bogʻlanish boʻlmaydi yoki bunday bogʻlanish aniqlanmagan boʻladi. Bunday paytda ularning xoʻjalikda, ilmda, umuman jamiyatda tutgan oʻrni, mavqei hisobga olinadi:

Andijon – shahar...

Andijon – Andijon viloyatidagi posyolka

I z o h: SHahar viloyatning maʼmuriy, ilmiy va madaniy markazi boʻlganligidan birinchi oʻrinda berilgan:

v) shahar nomi bilan kishi nomi bir boʻlganda, kishi nomi oldin beriladi:

Beruniy – xorazmlik buyuk olim. (Q.: Abu Rayhon Beruniy).

Beruniy - Qoraqalpogʻistondagi shahar...;

g) ixtirochining nomi oʻzi ixtiro qilgan kashfiyot nomidan oldin yoziladi:

Veber Vilgelm Eduard (1804-1891)-nemis fizigi...

Veber Ernst Genrix (1795-1878)-nemis anatomi va fiziologi...

Veber - ...oʻlchov birligi. V.E.Veber nomi bilan atalgan;

d) shahar yoki boshqa biror geografik obʼekt nomi bilan shaxs nomi oʻrtasida bogʻlanish boʻlmagan taqdirda ham, shaxs nomi oldin yoziladi:

Volta Alessandro (1745-1827)-italyan fizigi...

Volta -Gʻarbiy Afrikadagi daryo...;

e) oʻsimlik nomi bilan hayvon nomi bir xil boʻlganda, hayvon nomi oldin qoʻyiladi:

Kanna - hayvon...

Kanna - oʻsimlik...;

yo) juft soʻzlar bir soʻzdek alfavit tartibiga solinadi:

SHonalash

SHonli

SHon-shavkat

SHon-sharaf

SHon-shuhrat;

j) izohli va qomusiy lugʻatlarda omonimik xarakterdagi soʻzlar yoki soʻz birikmalari alohida-alohida maqola nomi sifatida beriladi. Ammo koʻp maʼnoli

soʻzlarning (yoki shunga yaqin boʻlgan baʼzi lugʻaviy birliklarning) barcha maʼnolari bir maqola ichida izohlanadi:

Burun (1) – a) odamning burni (toʻgʻri maʼnoda);

b) choynakning burni (koʻchma maʼnoda).

Burun (2) - a) payt ravishi ("ilgari", "avval")

b) koʻmakchi soʻz

z)maqol va matallarni tematik gruppalariga birlashtirib, soʻng har bir gruppaga oid maqollarning oʻzini alohida alfavit tartibida joylashtirish printsiipi ham bor. Masalan:

Vatan va vatanparvarlik haqida

Bulbul chamanni sevar,
Odam – Vatanni.

Boʻl Vatanga paxtakor,
Vatan sendan minnatdor.

Mehnat va mehnatsevarlik haqida

Barvaqt qilingan harakat,
Hosilga berar barakat.

Bahorgi begʻamlilik – kuzgi pushaymonlik.

Bekor turguncha, bekor ishla!

Belni peshlagan bilar,
Erni ishlagan bilar.

96-§.Lugʻat maqolalari sxemalari (tuzilishi va soʻz maʼnolarining izohlanish usullari) ham maʼlum printsiplariga tayanadi. CHunonchi, filologik lugʻatlarda dastlab soʻzning oʻzi, shundan soʻng uning bosh va yasama, dialektal va arxaik maʼnolari (agar shunday maʼnolari bor boʻlsa) yoritiladi. Har bir maʼno izohidan soʻng shunga oid misollar (koʻpincha badiiy adabiyotdan) keltiriladi. Entsiklopedik lugʻat maqolalari esa boshqacharoq boʻladi: ular davlat, respublika, millat, shaxs, oʻsimlik, hayvon, biror tarixiy voqea va hokazolarning har biri uchun maxsus tuzilgan sxema asosida yoziladi. CHunonchi, davlatlar haqidagi maqola sxemasi quyidagicha boʻladi:

- 1.Umumiy maʼlumot.
- 2.Davlat tuzumi.
- 3.Tabiati.

- 4.Aholisi.
- 5.Tarixiy ocherk.
- 6.Respublikaning etakchi partiyasi.
- 7.Uyushmalar.
- 8.Xalq xo`jaligi.
- 9.Meditsina.
- 10.Maorif va madaniyat.
- 11.Matbuot, radio, televidenie.
- 12.Fan va ilmiy tashkilotlar.
- 13.Adabiyot.
- 14.Arxitektura va tasviriy san`at.
- 15.Muzika.
- 16.Teatr.
- 17.Kino.
- 18.TSirk va estrada.
- 19.Badiiy havaskorlik.
- 20.Bibliografiya.
- 21.Karta va illyustratsiyalar.

Millat yoki xalq haqidagi maqola sxemasi:

- 1.Nomi.
- 2.Definitsiya (yashaydigan joyi, qaysi etnik guruhga mansubligi, ona tili).
- 3.SHu millat vakillarining soni.
- 4.Antropologik tipi (zarur bo`lganda).
- 5.Hukmron din (yoki o`tmishda qaysi din hukmron bo`lganligi).
- 6.Qisqacha tarixiy ma`lumot (etnogenez, xalq yoki millatning shakllanish davri, ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli va h.k.).
- 7.Moddiy va ma`naviy boyliklari.
- 8.Bibliografiya.
- 9.Illyustratsiya.

O`simlik turi haqidagi maqola sxemasi:

- 1.Definitsiya (qaysi oila va turkumga mansubligi).
- 2.Morfologik va biologik xarakteristikasi.
- 3.Areali (tarqalish joylari).
- 4.Amaliy ahamiyati, qo`llanishi (foydasi va zarari).
- 5.SHu o`simlikka ziyon keltiruvchi kasalliklar, zararkunandalar, ularga qarshi kurash choralari.
- 6.Bibliografiya.
- 7.Illyustratsiya.

Til haqidagi maqola sxemasi:

- 1.Definitsiya (qaysi xalqning tili, qaysi til gruppasi yoki oilasiga mansubligi).
- 2.Qanday dialektlarga ega.

3. Tarqalishi.
4. SHu tilda gapiruvchilar soni.
5. Lug`at boyligi, fonetik va grammatik qurilishi haqida qisqacha ma`lumot.
6. YOzuvi.
7. Adabiy tilning shakllanish tarixi haqida qisqacha ma`lumot.
8. Bibliografiya.

Biografik maqola sxemasi:

1. Familiyasi, ismi, taxallusi.
2. Tug`ilgan va vafot etgan vaqti, joyi.
3. Definiitsiya: qaysi davlat fuqarosi, millati, ijtimoiy kelib chiqishi, asosiy ish faoliyati, ilmiy darajasi, unvoni (yillari bilan) va h.k.
4. Qaysi partiyaga mansubligi (qachondan).
5. Ilmga, fan yoki texnikaga qo`shgan hissasi, asosiy ixtirolari yoki kashfiyotlari, mehnat yutuqlari.
6. Davlat idoralarida, oliy o`quv yurtlarida, rahbarlik lavozimlaridagi mehnati va ijtimoiy-siyosiy faoliyati.
7. Davlat organlariga, deputatlikka saylanishi.
8. Orden va medallar, Davlat mukofotlari bilan taqdirlanganligi (qachon va nima munosabat bilan).
9. Bibliografiya.

Tekshirish savollari

1. Lug`atda maqolalarning tashqi tartib asosida joylashtirilishida nimalar hisobga olinadi?
2. Lug`atda maqolalarning ichki tartib asosida joylashtirilishida nimalar hisobga olinadi?
3. Ma`no tartibini qanday tushunasiz?
4. Maqola sxemalari haqida nimalarni bilasiz?

Tayanch tushunchalar

Tashqi tartib – lug`atlarda so`zning (lug`at maqolasining) alifbodagi harflar tartibida joylashtirilishida shu so`z (maqola) boshidagi birinchi harfga asoslanish.

Ichki tartib – lug`atlarda bir xil harf bilan boshlangan so`zlarning (maqola nomlarining) ikkinchi, uchinchi va keyingi harflariga, shu harflarning alifbodagi tartib o`rniga asoslanish.

Ma`no tartibi – omonim yoki polisemantik xarakterdagi so`zlarning (yoki birikmali nomlarning) joylashtirilishida ularning ma`nosiga va tematik guruhlanishiga tayanish printsiplari.

Lug`at maqolalarining tuzilishi – maqola mazmunining avvaldan belgilangan sxemaga (kompozitsion-strukturaviy qolipga) tayanib yoritilishi.

O`zbek lug`atchiligi tarixidan qisqacha ma`lumot

97-§.O`zbek lug`atchiligi tarixi, aslida, eski turkiy til lug`atchiligi va arab tili lug`atchiligi tarixi bilan uzviy bog`liqdir: "Devonu lug`otit turk" (1073-1074y.), "Muqaddimatul adab" (1137y.), "Kitob ul-idrok li lisanul atrak" (1312y.), "Attuhfatuz zakiyatu fil lug`atit turkiya" (XIII asr) kabi asarlar arab tilida va arab tilshunosligi an`analarida yozilgan bo`lsa-da, ularning barchasida qadimgi turkiy til va eski turkiy til lug`ati o`z ifodasini topgan.

"Devonu lug`otit turk" (1073-1074y.)-Mahmud Koshg`ariyning turkiy tillar haqidagi qomusiy asari. Unda Markaziy Osiyodan Qora dengiz bo`ylarigacha cho`zilgan hududda yashovchi turkiy urug`lar, qabilalar, elatlar, ularning tillari haqida ma`lumot beriladi. Xalq og`zaki ijodidan namunalar keltiriladi.

Lug`atning bizgacha bitta qo`lyozmasi etib kelgan. Bu qo`l yozma, kotibning ta`kidlashicha, Mahmud Koshg`ariyning o`z qo`li bilan yozilgan nusxadan ko`chirilgan bo`lib, 1914 yilda Turkiyaning Diyorbakr shahridan topilgan. U Istanbulda saqlanmoqda.

"Devonu lug`otit turk" arab tilidan nemis, usmonli turk va o`zbek tillariga tarjima qilingan¹

"Muqaddimatul adab" (1137y.)-Mahmud az-Zamaxshariyning Xorazmshoh Alouddavla Abulmuzaffar Otsizga bag`ishlab yozgan asari. Bu asar besh qismdan iborat bo`lib, ularda otlar, fe`llar, bog`lovchilar, ot o`zgartishlari va fe`l o`zgartishlari haqida bahs yuritiladi. Arabcha so`zlarning ostida forscha, ba`zilarida turkiy, hatto mo`g`ulcha tarjimalari berilgan. Asar 1706 yilda Xo`ja Ishoq Afandi tomonidan usmonli turk tiliga, keyinchalik frantsuz va nemis tillariga ham tarjima qilinib, Parij, Leyptsig, Vena, Leyden, Qozon shaharlarida, Norvegiya, Misr va Hindistonda bir necha marta nashr etilgan.¹ Manbalarda ta`kidlanishicha, "Muqaddimatul adab"ning chig`atoy tilidagi tarjimasida az-Zamaxshariyning o`zi tomonidan amalga oshirilgan.

«**Attuhfatuz zakiyatu fil lug`atit turkiya**» («Turkiy til haqida noyob tuhfa»), XIII asrning oxirida yozilgan).-Muallifi noma`lum. Bizgacha bu asarning bitta nusxasi etib kelgan, u Turkiyadagi shaxsiy kutubxonalaridan birida saqlanadi. Lug`at arab tilida yozilgan, uni turkshunos Besim Atalay turkcha izohlar bilan nashr ettirgan. Lug`atda qipchoq o`zbeklari tili tavsiflangan. U 1968 yilda taniqli tilshunos Solih Mutallibov tarjimasida o`zbek tilida nashr ettirilgan.

«**Kitob ul-idrok li Lison il-atrok**» («Turkiy tillarni bilish kitobi», 1312y.)-Abu Hayyan Andalusiyaning turkiy tillarning leksikasi va grammatikasiga oid asari. Unda o`z davrining turkiy lahja va shevalari haqida ma`lumot berilgan.

¹ Bu ma`lumotda asar: Mahmud Koshg`ariy. Devonu lug`otit turk. 1-tom. Tarjimon-S.Mutallibov. –Toshkent; O`zbekiston Fanlar akademiyasi nashriyati, 1960, 37-38-b.

¹ Bu ma`lumotda asar: Маънавият юлдузлаги.-Тошкент: Абдулла Қодирий помидоғи халқ меғоси нашрийати, 1999, 122-б.

«**Kitobu bulg`atul mushtaqori lug`atit turk val qifchoq**» («Turk va qipchoq tilini bilishni istaganlar uchun qo`llanma», XIV asr)-Jamoliddin Abu Muhammad Abdulahad Turkiy tomonidan yaratilgan lug`at. Asarning arabcha matni qora, turk so`zlari esa qizil siyohda yozilgan. Lug`atning leksikografik materiali 4 bo`limga ajratilgan: 1) xudo va osmon, unga bo`ysunuvchi jami mavjudotlar haqida; 2) er, uning usti va ostida bor bo`lgan narsalar haqida; 3) ravishdoshlar; 4) fe`llar.

Bu asar turkiy tillar tarixini o`rganishda katta ahamiyatga ega. Uning qo`lyozmasi Parij milliy kutubxonasida saqlanadi.

98-§. O`zbek lug`atchiligi tarixining chig`atoy (eski o`zbek tili) davri. O`zbek lug`atchiligi tarixida chig`atoy tili deb nomlangan eski o`zbek adabiy tili davri (XIV-XIX asrlar) alohida o`rin tutadi.

XV-XVI asrlardan boshlab Alisher Navoiy ijodiga qiziqishning ortib borishi qator lug`atlarning yaratilishiga olib keladi. Quyida shulardan ayrimlari haqida qisqacha ma`lumot beriladi:

«**Badoeul lug`at**». Bu lug`at XV asrning oxiri va XVI asrning boshlarida Sulton Husaynning topshirig`iga binoan Hirotlik Tole Hiraviy tomonidan tuzilgan. U «O`zbekcha-forscha lug`at» harakterida bo`lib, mingga yaqin so`z va iborani o`z ichiga oladi. Lug`atda ta`kidlanishicha, unda Alisher Navoiy she`riyati tilini izohlash maqsad qilingan.

Lug`at qo`lyozmasi Sankt-Peterburgdagi M.E.Saltikov-SHchedrin nomli kutubxonada saqlanmoqda. U 1961 yilda prof.A.K.Borovkov tomonidan maxsus sharhlar bilan rus tilida nashr qilingan.¹

Abushqa (XVI asr)- chig`atoycha-turkcha izohli lug`at. Muallifi noma`lum. A b u s h q a so`ziga izoh bilan boshlanganligi uchun, lug`at shu so`z bilan nomlana boshlangan. Bu so`z eski o`zbek tilida kekxa, qari, nuroniy chol ma`nolariga ega bo`lgan. Lug`at Alisher Navoiy asarlari leksikasini izohlashga asoslangan, ammo unda Navoiy zamondoshlari asarlaridan ham misollar keltirilgan.

Abushqa 1862 yilda vengr sharqshunosi G.Vamberi tomonidan vengr tilida, keyin esa rus sharqshunosi V.V.Velyaminov-Zernov tomonidan 1868 yilda nashr ettirilgan.

«**Lug`ati turki**»-chig`atoycha-forscha lug`at. (Tuzuvchi –Fazlullaxon). Bu lug`at XVII asrning ikkinchi yarmida tuzilgan bo`lib, 1825 yilda Kalkuttada nashr etilgan. Unda eski o`zbek tilining lug`ati va grammatikasiga oid ma`lumotlar bor.²

«**Kelurnoma**»-chig`atoycha-forscha lug`at. (Tuzuvchi-Muhammad YOqub CHingiy). U XVII asrning oxirida yozilgan. Lug`at 15 bobdan iborat, shundan 14 bobida o`zbek tili fe`llari alifbo tartibida berilgan; 15-bobi 9 qismdan tarkib topgan, har bir qism alohida mavzuga bag`ishlangan: 1-qismda kosmografiyaga oid so`z va atamalar, 2-qismda geografiyaga oid so`zlar, 3-qismda hayvon nomlari, 4-qismda ovchi qushlar va uy parrandalari nomlari, 5-qismda insonning ichki va

¹ Qarang: A.K.Borovkov. «Bada`n` al-lugat». Словарь Тали` Имапи Гератского к сочинениям Алишега Навои.-Москва: Изд-во Восточной литературы, 1961

² Ву ма`да `arang: G.Abduraimonov, Ш.Шукуров. О`zbek тилининг тагихий грамматикаси.-Тошкент: «О`згитувчи», 1973,8-б.

tashqi a'zolari nomlari, 6-qismda ota-ona, qarindosh nomlari, 7-qismda harbiy terminlar, 8-qismda sonlar, 9-qismda esa grammatik shakllar berilgan.

Lug'atning qo'lyozma nusxalaridan biri O'zbekiston Fanlar akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi SHarqshunoslik institutida, ikkinchisi London muzeyida saqlanadi.³

«**Sanglah**»-Mahdixon Muhammad Nizomiddin Muhammad Hodiy al-Husayniyning chig'atoycha-forscha lug'ati. U 1760 yilda yozib tugatilgan. Uning "Xulosai Abbosiy"deb nomlangan qisqartirilgan varianti ham bor. Lug'at 6 ta mabna (bob)dan tarkib topgan. Ularda fe'llar, fe'l qo'shimchalari, unlilar uyg'unlashuvi, kishilik va ko'rsatish olmoshlari, kelishik qo'shimchalari, so'roq olmoshlari, sifatlarning qiyosiy darajalari, so'z yasalish modellari, qo'shma fe'llar, frazeologizmlar, fonetikaga oid kuzatuvlar, imlo, turkiy va fors tillari o'rtasidagi aloqalar haqida ma'lumot beriladi.

Lug'atning materiali Alisher Navoiyning 12 ta she'riy va 9ta nasriy asari tiliga asoslangan, ammo unda Bobur, Fuzuliy, Husayin Mirza, Lutfiy, Sa'didin Safoyi, Rumi, Ali Usmon asarlari tilidan foydalanilgan o'rinlar ham bor.

Asarda muallif yoshligidan Alisher Navoiy she'rlarini o'qishga juda qiziqqanligini, shu bois buyuk so'z sultoni Alisher Navoiy asarlari tilini tushunib olishga yordam beradigan kitob yozishni maqsad qilganini aytadi.

"Sanglah"ning bir necha qo'l yozmalari bizgacha etib kelgan, ular Londondagi Britaniya muzeyida, Stanbuldagi Sulaymoniy kutubxonasi va Kalkuttadagi kutubxonada saqlanadi.¹

"**Lug'ati chig'atoy va turki usmoniy**"- SHayx Sulaymon Buxoriyning 1882 yilda Stanbulda nashr etilgan ikki jildli lug'ati (ikkinchi jildi topilmagan). Lug'atning birinchi jildida 8 mingga yaqin so'zning ma'nolari o'zbek tili shevalari, Alisher Navoiy, Lutfiy, Ogahiy kabi shoirlarning asarlari tili, qo'shiq, lapar, maqol, matallardan olingan namunalar asosida ifodalangan.

99-.XIX asrning ikkinchi yarmida O'zbekistonda lug'atchilik. XIX asrning ikkinchi yarmida Markaziy Osiyo Rossiya tomonidan bosib olinadi, natijada rus ma'murlari va harbiylari faoliyatida mahalliy xalqlarning tilini o'rganish ehtiyoji yuzaga keladi, bu hol bir qator "Ruscha-sartcha" va "Sartcharuscha" lug'atlarning yaratilishiga sabab bo'ladi. Quyidagilar shular jumlasidandir:

V.Nalivkin va M.Nalivkina. Russko-sartovskiy i sartovsko-russkiy slovar obshchepotrebitel'nykh slov s prilozheniem kratkoy grammatiki. Po narechiyam namanganskogo uezda.-Kazan, v universitetskoy tipografii, 1884.

A.V.Starchevskiy.Perevodchik s russkogo yazyka na sartovskiy. (Izdano pri posobii Voennogo-uchenogo Komiteta Glavnogo SHtaba). -S.-Peterburg, Tipografiya i Litografiya A. Transhelya, Stremyannaya,№12, 1886.

³ Lug'at ma'ida 3arang: Zufarov S. Kelurpoma. //«O'zbek tili v adabiyeti masalalari», 1961, №3; Kariev Sh.O. O tude Muxameda Yakuba Ching'i «Kelurpoma» //«Obshchestvennye nauki v Uzbekistane», 1966, №9

¹ Bu ma'ida 3arang: K.Muxitdinov. "Sanglah" Muzzy Muxammeda Mexdixana (issledovanie, kommentarii, perevod i transkriptsia. Avtoferat dissertatsii na soiskanie uchenoy stepeni kandidata filologicheskikh nauk.-Toşkent, 1971.)

V.Nalivkin. *Rukovodstvo k prakticheskomu izucheniyu sartovskogo yazyka. Vtoroe izdanie.*-Tashkent, tipografiya Turkestanskogo tovarishchestva pechatnogo dela, 1897.

Kiyas-Bekov. *Slovar i elementarnaya grammatika sartovskogo yazyka.*-Tashkent, 1907.

L.Afanasev. *Slovar sartovskix slov s glavneyshimi grammaticheskimi pravilami.*-Skobelev, 1908.

S.A.Lapin. *Karmannyi russko-sartovskiy slovar s prilozheniem kratkoy grammatiki uzbekskogo-russkogo yazyka, izd.1, -Samarkand, 1914.*

M. Preobrajenskiy. *Karmannyi russko-sartovskiy slovar. Izdanie Knigotorgovtza A.A.Kupriyanova. Izdanie 2-e znachitelno dopolnennoe.*-Tashkent. Tipo-lit. «Turk Kurer», 1917.

100-§. XX asrning 30-yillarida lug`atchilik. XX asrning 30-yillaridan so`ng O`zbekistonda lug`atchilikka yana-da ko`proq e`tibor berildi: O`rta va Oliy o`quv yurtlari uchun darslik va qo`llanmalarining yaratilishi, O`zbekiston Xalq Komissarligi qoshida Fanlar Komitetining ish boshlaganligi turli fanlar bo`yicha bir tilli va ikki tilli terminologik lug`atlarning yaratilishini taqozo qildi, natijada Fanlar Komiteti huzurida Terminologiya qo`mitasi tashkil etildi va shu qo`mita boshchiligida turli fanlar bo`yicha qator lug`atlar yaratildi.: «Ruscha-o`zbekcha matematika terminlari so`zligi», 1933 (T.N.Qori-Niyoziy), «Ruscha-o`zbekcha paxtachilik terminlari so`zligi», 1933 (N.Sayfulmulukov), «Ruscha-o`zbekcha ma`muriy-huquqiy so`zlik», 1933 (N.Sarimsoqov), «Paxtachilikka doir qisqacha izohli lug`at», 1934 (S.Ibrohimov), «Ruscha-o`zbekcha qishloq xo`jalik terminlari lug`ati», 1936 ((N.Sayfulmulukov), «Ruscha-o`zbekcha botanika terminlari lug`ati», 1936, 1939 (N.Sayfulmulukov), «Zoologiya terminlarining qisqacha izohli lug`ati», 1938 (T.Zohidov), «Qisqacha ruscha-o`zbekcha geografiya terminlari lug`ati», 1940 (M.X.Bektemirov, S.M.Saydrasulov), «Ruscha-o`zbekcha fizika terminlari lug`ati», 1940 (K.Abdurashidov), «Ruscha-o`zbekcha tuproqshunoslik terminlari lug`ati», 1940 (N.V.Kimberg, M.Bahodirov), «Ruscha-o`zbekcha geologiya terminlari lug`ati», 1941 (M.Mirboboev, A.Sodiqov, S.Sultonov) va boshqalar shular jumlasidandir.

101-§. XX asrning 40-yillarida lug`atchilik. Bu yillarda lotin o`zbek yozuvidan rus grafikasiga asoslangan o`zbek yozuviga o`tildi, shu munosabat bilan yangi yozuvda tuzilgan yana bir qator umumiy va maxsus lug`atlar yaratildi. «O`zbek adabiy tilining orfografik lug`ati», 1940 (S.Ibrohimov, M.Rahmonov), «O`zbekcha-ruscha lug`at», 1941 (T.N.Qori-Niyoziy, A.K.Borovkov), «Qisqacha o`zbekcha-ruscha lug`at», 1942 (I.A.Kissen, K.S.Koblov), «Imlo lug`ati», 1941, 1949 (Olim Usmon) va boshqalar.

102-§. XX asrning 50-yillaridan asr oxirigacha bo`lgan davrda o`zbek lug`atchiligi. Bu yillarda turli sohalarga oid terminologik lug`atlar bilan birga «Ruscha-o`zbekcha», «O`zbekcha-ruscha» filologik lug`atlar, qomusiy lug`atlar, izohli lug`atlar, frazeologik lug`atlar, chastota lug`ati, chappa lug`at, maqol va matallar lug`ati kabi ko`plab leksikografik asarlar yaratildi (bu davr lug`atlaridan namunalar darslikning «Leksikografiya haqida ma`lumot» bo`limidagi tegishli paragraflarda keltirilgan).

Tekshirish savollari va topshiriqlar

1.XI-XIII asrlarda yozilgan qanday lug`atlarni bilasiz? Bunday lug`atlarning turkiy tillarga qanday aloqasi bor?

2.O`zbek lug`atchiligi tarixining chig`atoy tili davrida qanday lug`atlar yaratilgan? Bu lug`atlarning tuzilishi, leksik va grammatik materiali haqida nimalarni bilasiz?

3.XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida yaratilgan lug`atlar haqida ma'lumot bering.

4.XX asrning 30-40-yillarida bir tilli va ikki tilli terminologik lug`atlarning yaratilishiga ko`proq e'tibor berilganligini qanday izohlaysiz?

5.XX asrning ikkinchi yarmida yaratilgan lug`atlarning turlari, ob'ekti haqida ma'lumot bering.

ADABIYOTLAR

Darslik va qo'llanmalar¹

1. **Abdurahmonov G', Mamajonov S.** O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent: "O'zbekiston", 2002.
2. **Azizov O.** Tilshunoslikka kirish.-Toshkent: "O'qituvchi", 1996.
3. **Jamolxonov H.A.** Hozirgi o'zbek adabiy tili 1-qism. Ma'ruzalar matni. Toshkent: Nizomiy nomli TDPU bosmaxonasi, 2000.
4. **Jamolxonov H., YUnusov R.** Hozirgi o'zbek adabiy tili. (Ma'ruzalar matni). 2-qism.-Toshkent: Nizomiy nomli TDPU bosmaxonasi, 2000
5. **Yo'ldoshev Bekmurod.** Frazеologik uslubiyat asoslari. – Samarqand, 1999.
6. **Yo'ldoshev Bekmurod.** Hozirgi o'zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funktsional–uslubiy xususiyatlari. Filol. fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya – Toshkent, 1994.
7. **Muxtorov A, Sanaqulov U.** O'zbek adabiy tili tarixi. – Toshkent: "O'qituvchi", 1995.
8. **Ne'matov H., Rasulov R.** O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent. "O'qituvchi", 1995.
9. **Rasulov R.** Leksiko–semanticheskie группы glagolov sostoyaniya i ix valentnost. - Tashkent, 1991.
10. **Rasulov R.** O'zbek tili fe'llarining semantik strukturasi. 1 - qism, Toshkent, 1991.
11. **Rozental D.E., Golub I.B., Telenkova M.A.** Sovremennyy russskiy yazыk. – Moskva: "Ayris Press Rolf", 2001.
12. **Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullaev SH.,** Hozirgi o'zbek adabiy tili. Qayta ishlangan, to'ldirilgan 3–nashri. – Toshkent: "O'zbekiston", 1992.
13. **To'ychiboev B.** O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. - Toshkent: "O'qituvchi", 1996.
14. **Qilichov E.** Hozirgi o'zbek adabiy tili. Ma'ruza matnlari. To'ldirilgan 2-nashri-Buxoro: "Buxoro universiteti" nashriyoti, 2001

Maqolalar

15. **Abdinazimov SHamsiddin.** "Baliq" so'zining etimoni //"O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 1998, №5, 64-65-b.
16. **Abuzalova Mehri, Bobokalonov Ramazon.** Fe'l va fe'lli frazeologik qurilma (konstruktsiya)larning leksik ma'nosi haqida //"Til va adabiyot ta'limi" jurnali, 2000, №3, 74-77-b.

¹ R'yxatga 1991 yildan кейин пашг этилган darslik va qo'llanmalar kiritildi. (lu'atlar, so'ndalar, so'nun, farmon va so'nglar bundan mustasno).

17. **Aliqulov Teshaboy.** Ma'no chegaralash masalasiga doir //"Til va adabiyot ta'limi", 1997, №2, 39-42-b.

18. **Bozorboev Keldibek.** So'zlashuv nutqi frazemalarining mavzuiy guruhlari //"O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 2000, №1, 30-32-b.

19. **Iskandarova SHarifa.** O'zbek tilida shaxs nomlarining pog'onali munosabati //"O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 1998, 5-son, 18-20-b.

20. **Iskandarova SHarifa.** Onomasiologiya muammolari va o'zbek tili leksikasini maydon sifatida o'rganish //"O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 1998, 3-son, 28-31-b.

21. **Iskandarova SHarifa.** Oliy maktabda mazmuniy maydon muammolari //"Til va adabiyot jurnali", 1998, 3-son, 40-43-b.

22. **Mamadaliyev M.** So'zlarning ma'no qirralarini o'rganish (Bobur lirikasi misolida) //"Til va adabiyot ta'limi" jurnali, 2000, 3-son, 28-31-b.

23. **Mamatov A.** Antonimiya asosida frazeologik shakllanish masalalari //"O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 1998, 6-son, 56-58-b.

24. **Mahmudov Nizomiddin.** Qarindosh tillarning lug'at boyligini o'rganishda shakl va ma'no munosabatlari //"Til va adabiyot ta'limi" jurnali, 1997, 2-son, 29-35-b.

25. **Mengliyev Baxtiyor.** Tilni sistem yaxlitlikda o'rganish haqida //"Til va adabiyot ta'limi" jurnali, 2000, 5-son, 49-52-b.

26. **Nurmatov Abdunazar.** Ilmiy-texnikaviy tushunchalarni ifodalash masalasi //"O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 2000, 1-son, 54-56-b.

27. **Nurullaeva SHahzoda.** To'y marosimiga oid nomlarning imlosi haqida ayrim mulohazalar //"Til va adabiyot ta'limi" jurnali, 2000, 5-son, 61-63-b.

28. **Orifjonova SHoira.** Darajalanish (graduonimiya). Respublika yosh filolog olimlarining tantanali ilmiy-anjumani materiallari. –Toshkent, 1991.

29. **Rafiddinov Sayfiddin.** "Qalandar" atamasining etimologiyasi haqida //"O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 1998, 5-son, 60-64-b.

30. **Suvonova Rohila.** So'z o'zlashtirish va metonimiya //"O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 2000, 6-son, 49-51-b.

31. **Toshxo'jaeva Nargis.** O'zbek tili leksik-semantik tizimida aviatsiya atamaları //"Til va adabiyot ta'limi" jurnali, 2000, 3-son, 82-86-b.

32. **To'laganov G'ayrat.** Atamalarni o'zlashtirish usullari //"Til va adabiyot ta'limi" jurnali, 1998, 2-son, 35-36-b.

33. **Umurqulov Bekpo'lat.** Ko'p ma'nolilik va nasriy nutq //"O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 2000, 6-son, 54-61-b.

34. **Usmonova SH.** Frazzeologik birliklarda ma'no va qurilish nomutanosibligi //"O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 1998, 1-son, 77-78-b.

35. **SHamsiddinov Hakimjon.** SHaxs bildiradigan tasviriy ifodalar va ularning ma'noviy guruhlari //"Til va adabiyot ta'limi" jurnali, 1997, 3-son, 71-74-b.

36. **SHamsiddinov Hakimjon.** So'zlarning funktsional-semantik sinonimlari. Kontekst va tagmatn. //"O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 1998, 3-son, 24-28-b.

37.**SHodiev F.** Bir bo`g`inli so`zlar va ularning hosilalari talqini // "O`zbek tili va adabiyoti" jurnali, 1998, 3-son, 70-73-b.

38.**SHodiev Faxriddin.** O`zbek tiliga o`zlashgan bir bo`g`inli so`zlar va ularning hosilalari talqini // "O`zbek tili va adabiyoti" jurnali, 1998, 5-son, 23-36-b.

39.**Ergasheva Matluba.** Harakat ifodalovchi fe'llarning semantik tasnifi // "Til va adabiyot ta'limi" jurnali, 2000, 2-son, 25-27-b.

40.**Qobuljonova Gulbahor.** Metaforik ko`chimlar tasnifi // "Til va adabiyot ta'limi" jurnali, 2000, 2-son, 29-32-b.

41.**Hakimov Muhammadjon.** Kontekst va kontekstual ma'no haqida ba'zi mulohazalar // "Til va adabiyot ta'limi" jurnali, 1998, 3-son, 38-40-b.

Lug`atlar

42.**Alisher Navoiy** asarlari tilining izohli lug`ati. 4 tomlik: 1-t. ("FAN", 1983); 2-t. ("FAN", 1983); 3-t. ("FAN", 1984); 4-t. ("FAN", 1985).

43.**Axmanova O.S.** Slovar lingvisticheskix terminov. – Moskva, 1966.

44.**Begmatov E.** O`zbek ismlari. – Toshkent: "Qomuslar Bosh tahririyati", 1991.

45.**Drevnetyurkskiy slovar.** – Leningrad: "Nauka", 1969.

46.**Mahmud Koshg`ariy.** Devonu lug`otit turk. Uch tomlik. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M. Mutallibov. – Toshkent: "FAN", 1-t (1960), 2-t (1961), 3-t (1963), indeks-lug`at (1967).

47.**Nazarova X.** Zahiriddin Muhammad Bobir asarlari uchun qisqacha lug`at.-Toshkent: "FAN", 1972.

48.**Rahmatullaev SHavkat.** O`zbek tilining frazeologik lug`ati. –Toshkent: "Qomuslar Bosh tahririyati", 1992.

49.**Rahmatullaev SHavkat.** O`zbek tilining izohli frazeologik lug`ati – Toshkent: "O`qituvchi", 1978.

50.**Rahmatullaev SHavkat.** O`zbek tilining etimologik lug`ati. –Toshkent: "Universitet", 2000.

51.**Rahmatullaev SHavkat.** O`zbek tili omonimlarining izohli lug`ati.-Toshkent: "O`qituvchi", 1984.

52.**Rahmatullaev SHavkat, Mamatov Nasim, SHukurov Rashidxon.** O`zbek tili antonimlarining izohli lug`ati.-Toshkent: "O`qituvchi", 1980.

53.**Rozental D.E., Telenkova M.A.** Slovar-spravochnik lingvisticheskix terminov.-Moskva: "Prosvetzenie", 1976.

54.**Sevortyan E.V.** Etimologicheskiy slovar tyurkskix yazykov. (Общетырские и межтырские основы на гласные). –Moskva: "Nauka", 1974.

55.**Sevortyan E.V.** Etimologicheskiy slovar tyurkskix yazykov. (Общетырские и межтырские основы на букву "B"). –Moskva: "Nauka", 1978.

56.**Sevortyan E.V.** Etimologicheskiy slovar tyurkskix yazykov. (Общетырские и межтырские основы на буквы "V", "G" i "D"). –Moskva: "Nauka", 1980.

57. **Sevortyan E.V., Levitskaya L.S.** Etimologicheskiy slovar tyurkskix yazыkov. (Общетыурские i meјtyurkskie osnovы na bukvy "J", "J", "Y"). – Moskva: "Nauka", 1989.

58. **Umarov E.** Frazеologicheskiy slovar "Xazoyin-ul-maoniy" Alishera Navoi.-Tashkent:, "FAN", 1971.

59. O`zbek tilining izohli lug`ati. Ikki tomli: 1-t (Moskva: "Rus tili", 1981), 2-t (Moskva: "Rus tili", 1981).

60. **Hojiev Azim** O`zbek tili sinonimlarining izohli lug`ati. –Toshkent: "O`qituvchi", 1974.

61. **Hojiev Azim.** Tilshunoslik terminlarining izohli lug`ati.-Toshkent: "O`zbekiston milliy entsiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2002.

62. **A.Hojiyev, A.Nurmonov, S.Zaynobiddinov, K.Kokren, M.Saidxonov, A.Sobirov, D.Quronov.** Hozirgi o`zbek tili faol so`zlarining izohli lug`ati.-Toshkent: "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2001.

Til va yozuvga oid qonun, farmon, qarorlar

63. **1921 yil yanvarda** bo`lg`on birinchi O`lka o`zbek til va imlo qurultoyi chiqorg`on qarorlari.-Toshkent: "Turkdovnashr", 1922.

64. **1923 yil 18 oktyab.** Turkiston Jumhuriyati Maorif Komissarligining Turkiston o`zbeklarining imlolari to`g`risidag`i bergan buyrug`i (buyruq №48). –Toshkent, 1923.

65. **1928 yil, 11 avgust.** O`zbekiston Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo`mitasining 123-sonli qarori: "Ob ob`yavlenii v uzbekskoy pismennosti novo-uzbekskogo (na latinskoy osnove) alfavita – gosudarstvennym i o poryadke perexoda na novo-uzbekskiy alfavit vseх uchrejdeniy, shkol i izdatelstv" // TSentralnyy Arxiv AN Respubliki Uzbekistan, fond №4, opis №2, ed.xr.14, s. 9-10.

66. **1928 yil, 1 dekabr.** O`zbekiston Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo`mitasining 209-sonli qarori: "O dopolnenii postanovleniya TSentranogo Iсполnitelnogo Komiteta... ot 11 avgusta 1928 goda №123... statey 12-oy" //TSentralnyy Arxiv AN Respubliki Uzbekistan, fond №4, opis №2, ed.xr.14, s. 11

67. **1929 yil, 15-23 mayda** Samarqandda bo`lib o`tgan Respublika til va imlo konferentsiyasi qarorlari.-Toshkent: "O`zdavnashr", 1930.

68. **1940 yil 8 may.** Zakon o peregode uzbekskoy pismennosti s latinizirovannogo na novyy uzbekskiy alfavit na osnove russkoy grafiki // Vedomosti Verxovnogo Soveta Uzbekskoy Respubliki, №4, iyul, 1940, s.4-5.

69. **1956 yil, 4 aprel.** O`zbekiston Oliy Kengashining Farmoni: "O`zbek orfografiyasining asosiy qoidalari to`g`risida" //O`zbek orfografiyasining asosiy qoidalari.-Toshkent: "FAN", 1956 yil, 3-b.

70.1989 yil 21 oktyabr. "O'zbekiston Respublikasining davlat tili haqida"gi qonuni.-Toshkent: "O'zbekiston", 1989.

71.1993 yil, 2 sentyabr. Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida. O'n ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining o'n uchinchi sessiyasida qabul qilingan qonun // O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1993 y., №9, 332-modda.

72.1995 yil, 6 may. "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunini amalga kiritish tartibi haqidagi O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi qaroriga o'zgartishlar kiritish to'g'risida: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qarori. //Xalq so'zi, 1995 y., 6 iyun; "Ma'rifat", 1995y., 7 iyun. YAna qarang: "Til va adabiyot ta'limi" jurnali, 1995 y., №3, 4-b.

73.1995 yil, 24 avgust. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 339-sonli qarori: O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida // O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari.-Toshkent: "O'qituvchi", 1995, 1-b.

74.1995 yil, 21 dekabr. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qarori: O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili haqida"gi qonunining yangi tahririni amalga kiritish tartibi to'g'risida.-Toshkent, 1995.

MUNDARIJA

Leksikologiya Leksikologiyaning ob'ekti, predmeti, vazifalari

1-§	Leksikologiyaning ob'ekti.	132
	Leksikologiyaning predmeti.	132
	Leksikologiyaning vazifalari.	132
2-§	Leksikologiyaning turlari.	132
	1. Umumiy leksikologiya.	132
	2. Xususiy leksikologiya.	132
	a) tavsifiy leksikologiya.	133
	b) tarixiy leksikologiya.	133
3-§	Leksikologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi ..	133
4-§	Leksikologiyada lug'at boyligining sistema sifatida o'rganilishi.	133

So'zning leksik birlik sifatidagi mohiyati

5-§	So'z - tilning eng muhim nominativ birligi.	135
6-§	Leksemalarning leksik birlik sifatidagi tavsifi.	136
	1. Leksemaning ikki tomoni:	
	a) ifoda plani.	136

b) mazmun plani.	137
-----------------------	-----

Leksemaning semantik tarkibi

7-§ Leksik ma'no.	139
8-§ Qo`shimcha ottenkalar.	141
9-§ Turkumlik semalari.	141

Leksik ma'noning semantik tarkibi

10-§ Leksik ma'noning semalari.	142
11-§ Atash semalari.	143
12-§ Ifoda semalari.	143
13-§ Vazifa semalari.	144
14-§ Terminlar.	145

Leksemaning uzual va okkazional ma'nolari

15-§ Uzual ma'no.	147
16-§ Okkazional ma'no.	147

Leksik monosemiya va polisemiya

17-§ Leksik monosemiya.	149
18-§ Leksik polisemiya.	150

Leksik ma'no taraqqiyoti

19-§ Leksik ma'no taraqqiyoti haqida umumiy ma'lumot.	150
20-§ Ma'noning ko`chishi.	151
1. Metafora yo`li bilan ma'no ko`chirilishi.	151
2. Vazifadagi o`xshashlik asosida ma'no ko`chirilishi.	151
3. Metonimiya yo`li bilan ma'noning ko`chirili-shi.	152
4. Sinekdoxa yo`li bilan ma'noning ko`chirili-shi.	153
21-§ Ma'noning kengayishi.	153
22-§ Ma'noning torayishi.	154
23-§ Leksik ma'no taraqqiyoti natijalari.	154

Leksik ma'no tiplari

24-§ Leksik ma'nolarning guruhlanishi.	156
25-§ Hozirgi leksik ma'nolar.	156

	Bosh ma'nolar.	156
	Hosila ma'nolar.	156
26-§	Avvalgi leksik ma'nolar.	157
	Eski leksik ma'no.	157
	Etimologik leksik ma'no.	157
27-§	Etimon.	158

Leksik sinonimiya

28-§	Leksik sinonimiya.	160
	1. Ma'no sinonimlari.	161
	2. Uslubiy sinonimlar.	161
	3. Nutqiy sinonimlar.	162
29-§	Kontekstual sinonimiya.	162
30-§	Leksemalarning sinonim bo'la olmaydigan holatlari.	162
31-§	Sinonimiyaning turli leksik qatlamlarga mansub bo'lishi.	163
32-§	Sinonimiya va polisemiya.	163

Leksik antonimiya

33-§	Leksik antonimiya.	164
34-§	Kontekstual antonimiya.	165
35-§	Antonimik juftlik.	166
36-§	Enantiosemiya.	166
37-§	Antonimiya va polisemiya.	166
38-§	Antonimlarni belgilash mezonlari haqida.	166
39-§	Antonimlarning uslubiy vosita sifatidagi tavsifi.	169

Leksik omonimiya

40-§	Leksik omonimiya.	170
	1. Omonimlar (omonim omoleksemalar).	171
	2. Omoformalar (omoforma omoleksemalar).	171
41-§	Omonim omoleksemalarning turlanish va tuslanish sistemalariga munosabati.	172
42-§	Omonimlarning yuzaga kelishi.	172
43-§	Omonimiya va polisemiya.	172
44-§	Leksik omonimiyaga yondosh hodisalar.	173
	1. Omofonlar.	173
	2. Omograflar.	173
45-§	Omonim va omoformalarning uslubiy vosita sifatidagi tavsifi.	173

Paronimiya

- 46-§ Paronimiya.175
47-§ Paronimlarning nutqda uslubiy vosita sifatida
qo`llanishi (paronomaziya).176

Giponimiya, graduonimiya, partonimiya

- 48-§ Giponimiya.178
49-§ Graduonimiya.179
50-§ Partonimiya.179

O`zbek tili leksikasining tarixiy taraqqiyoti

- 51-§ Til taraqqiyotining xalq tarixi bilan bog`liqligi. .180
53-§ O`z qatlam so`zlari.181
 1. Umumturkiy so`zlar.181
 2. Sof o`zbek so`zlar.182
54-§ O`zlashgan qatlam so`zlari.182
 1. Arab tilidan o`zlashtirilgan so`zlar.183
 2. Fors-tojik tillaridan o`zlashtirilgan so`z- lar.
 184
 3. Ruscha-baynalmilal so`zlar.185

So`z o`zlashtirish

- 55-§ So`z o`zlashtirish.188
56-§ So`z o`zlashtirishning ikki yo`li.188
57-§ So`z o`zlashtirish usullari.189
58-§ So`z o`zlashtirishning chet so`zlarni qo`llashdan
farqlari.190

Leksemalarning ishlatilish doirasi

- 59-§ Leksemalarning ishlatilish doirasi:191
 I. Ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksi- ka.
 191
 II. Ishlatilish doirasi chegaralangan leksi- ka.
 191

60-·. Dialektlarga xos soʻzlar.	191	
61-§ Leksik, fonetik, grammatik dialektizmlarning sifatida qoʻllanishi.	193	uslubiy vosita
62-§ Kasb-hunar leksikasi.	194	
63-§ Kasb-hunar leksikasidan uslubiy vosita sifatida foydalanish hollari.	194	
64-§ Argotizm va jargonizmlar.	194	
65-§ Vulgarizmlar.	195	

Oʻzbek tili leksikasida eskirish va yangilanish jarayonlari

66-§ Leksik istorizmlar.	197	
67-§ Leksik arxaizmlar.	197	
68-§ Arxaiklashish hodisasining grammatik birliklarda uchrashi.	199	
69-§ Leksik arxaizmlarning leksik istorizmlardan farqlari.	199	
69-§ Leksik neologizmlar.	200	
70§ Leksik neologizm turlari:	201	
Neologizm-leksema.	201	
Neologizm-semema.	201	

Oʻzbek tili leksikasining emotsional-ekspressiv jihatdan qatlamlanishi

71 Soʻzning uslubiy boʻyogʻi.	203
72 Emotsional-ekspressiv boʻyoqdor soʻzlarning nutqda qoʻllanishi.	203

Leksemalarning nutq koʻrinishlariga xoslanishi

73 Nutq, uning koʻrinishlari.	205
Adabiy nutq.....	205
Soʻzlashuv nutqi.	205
74 -tq koʻrinishlariga xoslangan leksik qatlamlar:	205
I. Umumnutq qatlam soʻzlari.	205
II. Nutqning maʼlum koʻrinishiga xoslangan soʻzlar.	205
75 Nutq koʻrinishlariga xoslangan leksemalarning badiiy asar tilida qoʻllanishi.	206
76 Soʻzlarning fonetik tarkibida, grammatik shakllarida nutq koʻrinishlariga xoslanish:	206
1. Soʻzlashuv nutqida.	206

2.	Rasmiy nutqda.	207
----	---------------------	-----

Frazeologiya

Frazeologiya haqida umumiy ma'lumot

77	Frazeologiya.	209
78	Frazemalarning ifoda plani.	209
79	Frazemalarning mazmun plani.	210
80	Frazemalarning semantik tarkibidagi turkum semalari.	210

Frazeologik monosemiya va polisemiya

81	Frazeologik monosemiya.	211
82	Frazeologik polisemiya.	212

Frazemalarning semantik turlari

83	Frazemalarning semantik turlari:	212
1.	Frazeologik butunlik.	212
2.	Frazeologik chatishma.	212

Frazemalarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari

84	SHakl munosabatiga ko'ra turlari:	213
I.		
II.	Frazeologik omonimiya.	213
III.	Frazeologik paronimiya.	214
85	Ma'no munosabatiga ko'ra turlari:	214
I.	Frazeologik sinonimiya.	214
II.	Frazeologik antonimiya.	216

O'z va o'zlashgan qatlam frazemalari

86	Frazemalarning tarixan ikki qatlamga ajratilishi:	217
1.	O'z qatlam frazemalari.	217
2.	O'zlashgan qatlam frazemalari.	217

Frazemalarning ishlatilish doirasi va zamoniyligi

87	Frazemalarning ishlatilish doirasiga ko'ra	
----	--	--

tavsifi:	217
1. Ishlatilish doirasi chegaralanmagan frazemalar.	217
2. Ishlatilish doirasi chegaralangan frazemalar.	217
88 Ishlatilishi kasb-hunarga ko`ra chegaralanish.	218
89 Zamoniylik belgisiga ko`ra frazemalarning turlari:	218
1. Istorizm-frazemalar.	21
2. Arxaizm-frazemalar.	218
3. Neologizm-frazemalar.	218

Leksikografiya

90 Leksikografiya.	220
91 Lug`atlarining ko`zlangan maqsadga ko`ra turlari. ...	220
92 Tanlangan tillar miidoriga ko`ra lug`at turlari	
93 So`z yoki atama ma`nolarining yoritilishiga ko`ra lug`at turlari.....	
94-§ Ob`ekti (materialining qaysi sohaga yoki nimaga oidligi) jihatidan farqlanadigan lug`atlar.	222

Lug`at maqolalarining joylashtirilish tartibi va maqola sxemalari

95-§ Lug`atlarda maqola nomlarini joylashtirish tartibi:	225
1. Tashqi tartib.	225
2. Ichki tartib.	225
3. Ma`no tartibi.	225
96-§ Lug`at maqolalari sxemalari.	227
97-· O`zbek lug`atchiligi tarixi.	229
98-· O`zbek lug`atchiligi tarixining chig`atoy (eski o`zbek tili) davri.	231
99-· XIX asrning ikkinchi yarmida O`zbekistonda lug`atchilik.	232
100-· XX asrning 30-yillarida lug`atchilik.	233
101-· XX asrning 40-yillarida lug`atchilik.	233
102-· XX asrning 50-yillaridan asr oxirigacha bo`lgan davrda o`zbek lug`atchiligi.	234

Adabiyotlar

Darslik va qo`llanmalar.	235
Maqolalar.	236
Lug`atlar.	241
Til va yozuvga oid qonun, farmon, qarorlar.	243